

Bölcészdoktori értekezés

**Wass Albert erdélyi korszaka
1923-1944**

Balázs Ildikó

**Debreceni Egyetem
BTK
2008**

ISBN 978-963-08-4553-3

AZ ÉRTEKEZÉS CÍME

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a tudományágban

Írta: okleveles

Készült a Debreceni Egyetem doktori iskolája
(..... programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200... ..

Én, Balázs Ildikó teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Tartalomjegyzék
Wass Albert erdélyi korszaka
(1923-1944)

Előszó	3
Versek (1924-1934)	7
Első versei folyóiratokban	
Kötetbe nem rendezett zsengék (1924-1926)	
Reményik, Ady, Áprily nyomdokain: <i>Virágtemetés</i> (1927)	
Ady szimbolizmusának jegyében: <i>Fenyő a hegytetőn</i> (1928)	
<i>A temető megindul. Kórusjáték</i> (1933)	
Elbeszélések (1923-1944)	38
Irodalmi hatások (Lagerlöf, Turgenyev, Reményik, Áprily)	
Lapokban, folyóiratokban	
Német rövidprózák a <i>Pester Lloyd</i> -ban	
Tanulmányok, szakkikkek, közéleti írások	
Antológiákban	
1. A két világháború között (1931-1940)	
2. A háború idején (1940-1944)	
Elbeszéléseinek tematikája, motívumrendszere	
<i>A titokzatos őzbak</i> (1941)	66
<i>Tavak könyve</i> (1943)	75
Regények (1935-1943)	85
Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene	86
<i>Farkasverem</i> (1934)	
<i>Mire a fák megnőnek</i> (1940)	
<i>A kastély árnyékában</i> (1943)	
<i>Tavaszi szél. Színmű</i> (1943)	
Romantikus múltidézés	135
<i>Csaba</i> (1940)	
<i>Vérben és viharban</i> (1943)	
A jelenkori történelem forogtatásában	153
<i>Jönnék!</i> (1940)	
Erdélyi Simplicissimus	162
<i>Egyedül a világ ellen</i> (1943)	
Utószó	167
Felhasznált irodalom	170
A szerzőnek a témáról szóló munkái	179

Előszó

Irodalom iránt fogékony diákként, majd bölcsészhallgatóként, gyakoroló magyartanárként Wass Albert író ismeretlen volt számomra. 1989-es halálhírére bement a Magyar Rádió, közöltem tehát én is az osztályommal magyarórán. A halálhír ráirányította nemcsak az ország figyelmét, hanem családom tagjai is emlékezni kezdtek rá. Apám, Balázs András (1909-2000), akitől az író vagy a „gróf” nevét gyerekkoromban többször is hallottam, a Wass család szentgotthárdi uradalmának gazdatisztje volt 1937-1938-ban. Gróf Wass Albertet képzett gazdaszként, íróként és a munkaadójaként is tisztelte.

Később a családi kapcsolódás valami másfajta személyes kötődésre is ráirányította a figyelmem: gyerekkoromban több nyarat töltöttem apai nagyanyám, Balázs Róza falujában a mezőségi rokonoknál, Nyíresen, Déstől 8 kilométerre. Azonos földrajzi környezet, azonos kulturális, nyelvi és nemzetiségi közeg, mint Wass Albert szülőföldjén. Nyíres északi irányba mintegy húsz kilométer Vasasszentgotthárdtól. Az ottani sós vízű, tarka kövecses patak, a szelíd lankák, kaszálók, nagy kiterjedésű, több száz éves erdők, bivalycsordák; romános akcentusú, elnyújtott beszédű, archaikus nyelvű magyarok beleépültek gyermekkorom vakációs világába. Ahogy feltámadt az író iránti országos és határokon túli érdeklődés, ugyanúgy kezdtem elmerülni nyelvi és szellemi világában - s a felismerés meglepetésével találtam meg sorai közt apám nyelvi fordulatait, szólásait, gondolkozásbeli hasonlóságokat.

Az ösztönzés viszont, hogy Wass Albert íróval foglalkozzam, műveit felkutassam, érmelléki apósomtól, Deák Andrástól (1930-) származott. Elhangzott a Magyar Rádióban az *Üzenet haza* című vers, s feladatul kaptam, hogy kiderítsem, ki a szerző, és szerezzem meg a verset. Írtam a rádiónak, megküldték a gépelt szöveget. Elmentem a sárospataki városi könyvtárba, és kivettem az összes könyvét; nem volt sok. Utána kutatni kezdtem a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában, s elem helyeztek olyan kiadványokat, melyek csodálatot és borzongást váltottak ki belőlem: az Erdélyi Szépmíves Czéh abaposztós kiadványai még hagyján. Hanem az ötvenes években Amerikában megjelent *Magukra hagyottak* műbőr kötésben! Olyan kiadványok, melyeket az Országos Széchényi Könyvtár raktári állományából z-jelzettel (zárolva), csak kutatói igazolványom ellenében voltak hozzáférhetők.

Elhatároztam, hogy feldolgozom az életművét. Konzultáló tanáromtól, Márkus Bélától azt a tanácsot kaptam, hogy a Wass-könyvek megjelenési évében kutassam át az erdélyi irodalmi folyóiratokat, keressem meg a könyvekről szóló recenziókat, kritikákat, hogy legyen kiindulási alapom. Óriási anyag tárult fel. Csak a *Csaba* című regényről mintegy negyven ismertetés került elő. Összeállítottam saját kutatásom megkönnyítése végett egy bibliográfiát, mely könyv formában megjelent, s amelyet végig kézikönyvként használtam a disszertáció írása során: a *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923-2003* című művet.

A kutatás során feltárult előttem a két világháború közötti erdélyi irodalmi élet - egészen más megvilágításban, mint ahogy Erdélyben a középiskolában vagy Debrecenben az egyetemen tanulhattam. Egy világ, melyhez csak kegyelettel nyúlhatunk az eltelt évtizedek távlatából: egy kisebbségbe szorult nemzet emberfeletti önfenntartó, azonosságmegőrző mozgalma, kultúra- és irodalomszervezése: a Kemény Zsigmond Társaság munkája, melynek Wass Albert fiatalon tagja volt; különböző irodalmi, közéleti és szaklapok tevékenysége, melyeknek munkatársa volt; az Erdélyi Szépmíves Czéh munkássága, mely Wass Albert öt könyvét adta ki, valamint az *Erdélyi Helikon* szépirodalmi lap élete, melyben Wass Albert mintegy hússzor publikált prózát - mintha a kisebbségbe került nemzetrész panteonjában járnék.

A korabeli antológiák vizsgálata nagy értékű dokumentumanyagot fejt fel: az *Új Arcvonal*, a kétnyelvű *Cot la cot - Vállvetve*, melyben Wass Albert román szereplőjü és témájú írással szerepel; az *Új erdélyi antológia*, *Séta bölcsőhelyem körül*. *Erdélyi elbeszélők* és a

Kemény Zsigmond Társaság által kiadott *Erdélyi Hirmondó*, mely a társaságnak Észak-Erdély anyaországához való visszatérte utáni magyarországi felolvasó-körútról tudósít.

Wass Albert végigélte a huszadik századot, beleszületett az egykori monarchiába, eszmélésének ideje az első világháború idejére esett. Írói kibontakozása a két világháború közötti romániai magyar irodalmi életbe vitt. A második világháborúban harcolt, aminek következményeként először Németországban, majd az Egyesült Államokban több mint félévszázadot élt emigránsként. Szülőföldjére nem térhetett vissza látogatóba sem.

A Mezőség világa - a jellegzetes természeti alakzatok, az ott lakó magyar és román, valamint szórványosan előforduló örmény, zsidó, szász nemzetiségek, a különféle hit- és mondavilág - elkápráztatja a félárvasága folytán érzékeny lelkületű, érdeklődő gyermeket. A vadászat és halászat, a természetjárás fiatal életének tartozéka. Ezt írásaiba építi mint környezetet, gondolkodási és nyelvi világot, s ebből építkezik még akkor is, amikor fizikailag nagyon távol kerül a szülőföldről. Többféle nyelvi hatás éri: Szentgotthárdon természetes a románok jelenléte - gyermekkorában megtanulja a nyelvüket. Édesanyja a szülők válása után Bécsben él, a gyermek Wass Albert néhány nyarát ott tölti, németül is megtanul olyan szinten, hogy a későbbi külföldi tanulmányok nem okoznak gondot neki. A Mezőségen és Kolozsváron töltött gyermekkor és a diákévek, majd mezőgazdasági felsőfokú tanulmányai (Debrecen, Németország, Párizs) után hazatér szülőföldjére gazdálkodni.

Főúri származása sokféle kötelezettséget rótt rá. 1934-ben hazatér a vasasszentgotthárdi családi birtokra, amelyből a román földosztást követően mindössze 200 hektár megművelhető föld maradt, valamint további pár száz hektár erdő. Ha a kolozsvári Wass-házat összehasonlítjuk pl. a Bánffy-palotával, könnyen levonhatjuk a következtetést a család - saját társadalmi pozícióján belüli - anyagi viszonyait illetően.

Egy kép került gyerekkoromban a kezembe nagyanyámról lánykorában, 1904-ből. A fotó a kolozsvári gróf Wass-házban levő fényképésműhelyben készült. A Wass család tehát bérbe adta a fényképésznek a ház utcafronti, földszinti részét. Takarékosan éltek.

Ugyancsak 1934-ben veszi át nagyapjától a kolozsvári egyházkerület gondnokságát, mely szintén kötelezettségeket rótt a családra. A Wass család ugyanis a pujoni és szentegyházi református egyházközség fenntartója volt (Vasasszentgotthárdon nem volt már száz évvel korábban sem református gyülekezet, a hívek száma elenyészett. Az udvarház lakóin kívül alig éltek magyarok a faluban s az uradalomban.) A református egyházban tisztséget viselni ugyanakkor nemcsak kötelesség, hanem lehetőség is. Wass Albert műveiben - nyelvi, képi világában - többszörösen megnyilvánul református, vallásos műveltsége. Világképét átszínezi a természet szeretete és ismerete folytán valami fűben-fában élő istenben való hit - egyfajta panteisztikus-animisztikus gondolkozás. Írásainak különlegessége a megszemélyesített természetleírás, melyben mesefiguraként elevenednek meg a domborzati formák, a természet elemei. Erdélyi helyszínei a Mezőség (Kemény Zsigmond és Sütő András világa) és a Keleti-Kárpátokban a Kelemen, az Andrenyásza, az Istenszéke, a Borgói havasok. A felvillantott helyszínek: Marosvásárhely, Szamosújvár, Kolozsvár, Szászrégen, Déda, Galonya, Ratosnya, Szalárd. A vadászat mint írásainak toposza és életvitelének szenvedélyes tartozéka, szinte minden művében téma és motívum. Ezzel fonódik össze a komplex jelentésű puska - az emberi méltóság, önrendelkezés, hatalom - motívuma.

Ugyanebben az évben megnősül, s ez a feladat ugyancsak kötelezettségekkel jár: hat fia, akik közül öt megérte a felnőttkort, ma képzett tagja a társadalomnak, és apjuk emlékére tett alapítványuk révén az erdélyi magyarság támogatója.

Nemcsak irodalmi tevékenysége rótt rá munkát: szakcikkíróként dolgozik vadászati szaklapoknak, 1940-ben pedig Szolnok-Doboka vármegye vadászati szakfelügyelője lesz. Ugyanez év elején neki ítélik a Baumgarten-díjat írói tevékenységéért. Az első, nagy sikerű regényét, a *Farkasvermet*, megjelenését követően szlovákra és csehre fordítják.

Különös módon a magyarországi lapokkal és kiadókkal (Révai) is kapcsolatot tart olyan módon, hogy nemcsak anyaországi magyar, hanem a magyarországi németek lapjában is

megjelennek rövidprózái német nyelven. Fordítójuk a *Pester Lloyd* munkatársa, akinek személyét illetően csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Később egy másik jelentős fordítója első felesége, Eva Wass von Czege (született Eva Siemers), aki még az erdélyi korszakban írt, lebegő líraiságú *Tavak könyvét* fordítja németre (*Märchen vom See*). A későbbi időszakban további két könyvét fordítja nagy empátiával, kitűnő nyelvi fordulatokkal, hely- és háttérismerettel: *Erdők könyve* (*Märchen vom Wald*) és *Adjátok vissza a hegyeimet!* (*Gebt mir meine Berge wieder!*). Egyetlen német fordítója sem érte el azt a színvonalat és művességet, amit Czegei Wass Éva. Később összesen hat nyelven jelentették meg műveit - szlovák, cseh, német, angol, holland, spanyol nyelven -, folyamatban van japán és török fordítása. Sajnos, idegen nyelvterületen még nem történt meg az „újrafelfedezése”.

Erdélyi és mezőszéki íróként különös téma- és motívumvilágot hozott létre. A motívum a latin ‘mozgó, mozgásban levő’ jelentésű szó a mű alapegységét, legkisebb jelentéshordozó elemét jelöli. Olyan ismétlődő, variálódó eleme, mely egy alkotó életművében, egy műfaj, nép vagy térség művészetében visszatérő és alapvető jellemző. Mivel Wass Albertről az elmúlt években - e munka vizsgálódásaiba nem tartozó okokból is - nagyon sokat írtak, szükségesnek láttunk olyan elemzési szempontot keresni, mely irodalmi munkásságának alapegységét felfejtve objektív fogódzót nyújt az életmű értelmezéséhez.

Motívumainak, világalkotó elemeinek egy része a természettel függ össze, annak valamely eleme (fa, őzbak, kék hegyek, természet), más részük a társadalom szerkezetét, folyamatait irányító képviselők, a papok. Széles teret kapnak a misztikummal, mágiával kapcsolatos elemek is, mint a rontás, szem, időből kiszakadt (látó) öregember. Ezek minden írásában visszatérő motívumok, melyek a regények, prózák szövedékét átfonják. Vannak ritkábban előforduló motívumok is, például a fáknak, melyek kivétel nélkül minden művében megelevenednek, a különböző fajtái: leggyakoribb a fenyő, kőris, dió, elszórtan fellelhető a jegenye, kökény(bokor). Szorosan összefüggenek a helytállás és a hazaszeretet, az otthon és a szülőföld fogalmával. A keresztény kultúrkörben a lélek szinonimája a madár - ennek fajtái: Wass Albertnél a bagoly, vércse, holló, későbbi írásaiban pedig gyakori a lappantyú. Ezek egyrészt éjjeli, másrészt mind ragadozó madarak - uralkodói szimbólumok. A temetés-motívum lehetőséget teremt a társadalmi keresztmetszet elkészítéséhez. Fiatalkori motívuma, a csajka, hajó vagy csónak - a létsíkok összekötője - későbbi írásművészetében válik szervező elemmé, akárcsak a kiteljesedő nyom-motívum, mely fiatalkori termésében még a vadászathoz kötődik, később az életműhöz, amit egy ember létrehoz és örökségül hagy. A teremtetéstörténet és a mítosz is teret kap Wass Albertnél (*Tavak könyve*, *Csaba*).

Figyelmet érdemel Wass Albert időfogalma, időkezelése. A természet változásainak nyomon követése, a szubjektív és objektív idő ábrázolása impresszionisztikus vonást kölcsönöz leírásainak. Gyakori a címadásban jelzett évszak. A köznapi (havasi, román) emberek nemcsak főszereplők számos művében, fiatalkori elbeszélésben, később pedig nagyregényeiben, hanem írói azonosulást kínáló figurák, olykor cselekvési alternatíva-hordozók. Bár nem minden írásában ábrázolja a más nemzetiségűeket életvitel-azonosságot kínáló alakokként, hiszen a történelem változásai a történelmi folyamatok értelmezésére, az együttlakó népekről árnyaltabb gondolkodásra készítetik. Olyan időszakot, századot élt át egy többnemzetiségű országban (először az Osztrák-Magyar Monarchia, majd Románia részeként létező Erdélyben), melyben minden gondolkodó rákényszerült a történelmi folyamatok, és azokon belül nemzeti- és önazonosság-kérdések boncolgatására. Így a legtöbb regényéről nem állapítható meg egyértelműen, hogy történelmi regény lenne. A történelem vagy cselekményhordozó vagy háttér. A konfliktusok többnyire a lélek síkján zajlanak.

Ha címadását vizsgáljuk, sokszor világít rá valamilyen jelenségre a fonákjára, árnyoldalára, amit a *Farkasverem*, *A kastély árnyékában* cím asszociál. A *Mire a fák megnőnek* címe az életmű alapvető elemét, a *Csaba* mítoszt tartalmazza; s nevelődésregény a világgal való szembehelyezkedést kifejező című *Egyedül világ ellen*. A *Tavaszi szél* - kettős motívumot tartalmazó cím - a lélek és újakezdés motívumainak egyesítése. Hasonló a vihar -

változás, a történelem forrataga - a történelmi témájú, a hunokról szóló kisregény címében: *Vérben és viharban*. Műfajilag nehezen elhelyezhető a *Jönnék!*, mely - címadása folytán is - a publicisztika irányába mutat: irodalmi riportregény.

Wass Albertet az erdélyi irodalom ígéretes tehetségeként tartották számon a helikoni közösségen belül. Írói termékenysége az Erdélyben keletkezett művek mintegy húsz éve alatt mutatkozott meg. Minőségi irodalmat erdélyi korszakában a *Farkasverem* megjelenésétől számított tíz év alatt alkot. Gyakran helyezik - mintegy értékítéletet közvetítve - egy paradigmasorba, mely növekvő tendenciát mutat: Nyirő József, Wass Albert, Tamási Áron. Tematikai, földrajzi helyszíni hasonlóságokon, valamint alakjaik hasonlóságán túl mindhárom életmű olyan színesen egyéni, hogy nehéz az összehasonlítás. Az ígéretes tehetség valójában a német emigrációban bontakoztatja ki szárnyait, legszebb regénye, *A funtineli boszorkány* című trilógiája ott keletkezik.

A Wass-életmű folyamatos megjelentetése az emigrációs és hagyatékban lappangó műveket is lassan hozzáférhetővé teszi. Számos apróbb részlet helyezi az életművet más megvilágításba, s mutat rá nagyobb összefüggésekre. A német emigrációs anyag feltárása folyamatos, így német nyelvű műveinek kiadása is remélhetőleg hamarosan elkezdődik.

Versek (1924-1934)

„...a kolozsvári Református Kollégium diákjaként versekkel indult el pályáján. 1925 és 1930 között sűrűn jelentek meg költemények, s 1944 után, a kényszerű emigráció nehéz esztendeiben ismét visszatért tovatűnt ifjúsága kedvenc műfajához: versekben (is) megfogalmazta, kifejezte a hazátlanná vált magyar bujdosók keserveit. Vallomásos lírája szerves része a gazdag, súlyos életműnek: versei világának fényénél emberi-írói arculata meghatározó jegyeire ismerünk” - írja **Nagy Pál**.¹

„A ‘90-es évek elején is éppen verseivel ragadta meg a hazai közönség figyelmét. A személyét és műveit borító köd mértékét jellemzi, hogy egyik legismertebb költeménye - *Üzenet haza* - szerzőségét hónapokon át nyomozta a Magyar Rádió: a köztudatban Mécs László műveként szerepelt...” - olvashatjuk **Inámi Zsófia** tollából.²

Lírájának a rendszerváltást követő korai ismertetője **Várdy-Huszár Ágnes**. 1991-ben azokról az amerikai magyar költőkről - Zilahy Farnos Eszter, Tóth-Kurucz Mária, Csighy Sándor, Fenyvessy Jeromos, Flórián Tibor, Fáy Ferenc - tartott előadást³, akik kimaradtak a *Nyugati Magyar Költők Antológiájá*⁴-ból és a *Vándorének*⁵ című antológiából, a nyugati magyar irodalom bemutatására vállalkozó, úttörő jellegű két gyűjteményes kötetből. S noha **Várdy-Huszár** a fenti költők közül Wass Albertet tartja a legtöbbre, ifjúkori verseit nem említi, csak az emigrációban keletkezetteket, *A láthatatlan lobogó* és az *Üzenet haza* címűeket.

Hajnal László Gábor 1992-ben mutatja be Wass Albertet, Fáy Ferencet, Kannás Alajost, Szitnyai Zoltánt és Dunai Ákost (Wass Albert műveinek fiatalon, tragikus körülmények közt elhunyt amerikai kiadóját), mint az amerikai magyar emigráció reprezentatív alakjait. „Valóságos hazatérése az lesz, az lehet, ha könyvei újra helyet kapnak abban a szellemi térben, amelyet az élő, az olvasott magyar irodalom jelent” - írja **Hajnal László Gábor**.⁶

Pomogáts Béla 1993-ban⁷, majd 1996-ban mutatja be Wass Albertet *Politika és poétika. Tanulmányok a népi irodalomról* című kötetében: „Versekkel kezdte pályáját, már diákévei alatt *Virágtemetés*, majd *Fenyő a hegytetőn* címmel megjelent egy-egy kisebb verseskötete. Ezekben az erdélyi líra hagyományai szerint vonta költői fénybe szülőföldjének természeti szépségeit”.⁸

„Első könyveivel nem tudott berobbanni az erdélyi irodalom élvonalába, bár voltak, akik felismerték már akkor, hogy ez a hallgatag, komoly és végtelenül becsületes fiatal arisztokrata, ott a Mezőség önmarcangoló magányában, tobzódó szépségében az erdélyi, illetve magyar irodalom nagy ígérete. Vívódásai, útkeresései, küzdelmei végül is hosszú hallgatás után meghozták számára a sikert és az elismerést” - írja **Pápai Szabó György**.⁹

Első könyvei a két verseskötete volt, a sikert a műfajváltást követően a *Farkasverem* című regénye hozta meg. Ugyanezt írja **Rónay László** *Wass Albert költészete*¹⁰ (1997) című tanulmányában: „Wass Albertet általában nem lírikusként méltatja az irodalomtudomány, ha egyáltalán méltatja”. Csak az emigrációban írt verseket ismerteti, bár tanulmányának címe teljességet ígér.

¹ Wass A., *Nagypénteki sirató*. 2002. 396.

² Inámi Zs., 1998. 3-8.

³ Várdy-Huszár Á., 1993. 939-953.

⁴ Kemenes Géfin L., 1980. 391.

⁵ Béládi M., 1981. 402.

⁶ Hajnal L. G., 1992. 1-2.

⁷ Pomogáts B., 1993. 31.

⁸ Pomogáts B., 1996. 254-250.

⁹ Pápai Szabó Gy., 1997.

¹⁰ Rónay L., 1997. 367-371.

Inámi Zsófia pozitívan nyilatkozik a pályakezdő versekről: „A nyilvánosság elé először verseivel lépett. Két esztendő leforgása alatt két kötetnyivel, a húszas évek végén [...]. Ám ezek a költemények korántsem értékelhetők csupán időtöltésül végzett főúri kedvtelésként”¹¹. **Fráter Olivér** szerint két első verseskötete „nem keltett különösebb irodalmi szenzációt, de sejtetni engedte, hogy létrejöttünk sokkal több, mint egy unatkozó fiatal arisztokrata unaloműző próbálkozása”.¹² **Medvigy Endre** szerint Wass Albert a versesköteteivel „keresi a helyét az erdélyi irodalmi életben”.¹³

Lőcsei Gabriella a pályakezdő verseket nem sokra tartja: „Diákként, fiatalemberként is verselgetett [...], ám ezek az írásai - noha a szerző irodalmi igényességét tanúsítják - még nem hordozzák a Wass Albert-i eredetiséget, a megszenvedett élményt, a hontalanságot és a megátalkodott hűséget a szülőföld iránt”.¹⁴ **Lőcsei** szerint Wass „az írósgót, poétaságot Kuncz Aladártól, Reményik Sándortól, Kós Károlytól tanulta”¹⁵; „A népdalmotívumokat és az Ady Endrétől örökített poétikai hevületet újkori Mikes Kelemenként ötvözte egyéni hangú lírává”.¹⁶

Eva Wass von Czege, az író első felesége, munkatársa, fordítója jól ismerte Wass Albert első pályaszakaszának szépírói természetét, valamint a két világháború közötti irodalmi életet. „Verseket persze már tizenhat-tizenhét évesen ír, s meg is jelentet [...] még otthon Erdélyben.”¹⁷ A „persze” mintha csak arra utalna, hogy kamaszkorban természetes dolog a versírás. S az, hogy „meg is jelentet”-te, azt sugallja, hogy a fiatal szerzőnek volt önbizalma, esetleg pénze a kiadásra, s vállalta a kritikát.

Amikor 1998-ban, az író halálának évében a Püski Kiadó megjelenteti *A bujdosó imája*¹⁸ címmel az összegyűjtött verseket, **Fábián Gyula** esszészerű előszavában a pályakezdő verseket nem említi. A Püski-kiadványt **Szénási Sándor** ismerteti „*Dalol a honvág*”¹⁹ című recenziójában: ismertetőjének java részét a korai verseknek szánja, igyekezve kiemelni néhány szép sort belőlük. **Kanyar József** is méltatja a Püski által kiadott *Összegyűjtött versek*-et. Ismertetőjében felsorolja a Wass Albertről szóló kritikákat, melyek a háború előtt jelentek meg. Számba veszi a kötet verseit: szám szerint 125-öt, melyből „25 búcsúzó őszi vers, a lemondások fájdalmasan igazat mondott megfogalmazásai”.²⁰

A megoszló értékelések sorát **Szakolczay Lajos** véleményével zárjuk, ő írta az egyik legigényesebb, lényeglátó ismertetést Wass Albert *Összegyűjtött versei*²¹-ről. Imponáló filológiai tudása, az összefüggések felismerése mellett igaznak tűnik az a meglátása, hogy **Dsida Jenő** „nagyvonalúan” nyilatkozott Wass Albert második verseskötetéről, s nagyvonalú volt abban is, hogy az Ady-, Áprily- és Reményik-reminiscenciákat nem vette számba. Az életre készülő kamasz a halál gondolatával kacérkodik, ami a pubertás velejárója - írja **Szakolczay**. Megállapítja, hogy költőnk nem ismeri a verstant, és nem ösztönös, zseniális költő, mint Petőfi. Valójában Wass Albert versíráskor nemcsak tanulmányaira és olvasmányaira támaszkodhatott, hiszen számára műhelyt teremtettek olyan tanárok és pártfogók, mint Áprily vagy Reményik. **Szakolczay** antológia-költői karriert jósol Wass Albertnek, aki - véleménye szerint - „rühell poklot járni”. Valóban versei csak későbbi antológiákban olvashatók, közülük is elsősorban már az emigrációban írottak, de figyelemreméltó, hogy az első pályaszakaszban

¹¹ Inámi Zs., 1998. 3-8.

¹² Fráter O., 1999. 4-11.

¹³ Medvigy E., 2000. 44-46.

¹⁴ Lőcsei G., (1998. augusztus 8). 18.

¹⁵ Lőcsei G., (1998. február 21).

¹⁶ Lőcsei G., (1998. augusztus 8). 18.

¹⁷ Szabó T. Á., 1994. 199-215.

¹⁸ Wass A., *A bujdosó imája*. 1998. 112.

¹⁹ Szénási S., 1999. 21.

²⁰ Kanyar J., 1999. 116-118.

²¹ Szakolczay L., 2002. 115-118.

íródott *Előszó egy verseskötethez [Tudom, a költőt megveted...]*²², *Emlékezés egy régi márciusra*²³, *Vizek felett*²⁴ és a *Prófétafa*²⁵ is bekerült egy-egy későbbi válogatásba, valamint az amerikai magyar újságok évkönyveibe.

Szakolczay szakszerűen kimutatja a két Wass-verseskötetben a Reményik-, Áprily-, Ady-hatásokat.

Első versei folyóiratokban

A versírásnak elsősorban a diákevek kedveztek. Wass Albert 1924 és 1926 között a kolozsvári református kollégium diákja, érettségi után, 1926-1928 között Mosonmagyaróváron, 1928-1931 között Debrecen-Pallagon, majd a németországi Hohenheimban és a párizsi Sorbonne-on végzi felsőfokú mezőgazdasági tanulmányait.

A legkorábbi verse a marosvásárhelyi *Vadász Újság*ban jelent meg 1923-ban *Hókirály* címmel. Ekkor 15 éves - a kolozsvári elemi iskola diákja. 1924-ben publikál az *Ifjú Erdély* című református ifjúsági folyóiratban, melynek családi hangulata, az ifjú írókat-költőket lelkesítő szerkesztői oldala ösztönzően hathatott a diák versfaragó munkálkodására.

Mintegy 32 versét a *Vasárnap* című irodalmi és társadalmi hetilap közli²⁶, a *Pásztortűz*ben 1925-1928 között publikál. Ehhez a laphoz mind próza-, mind versíró tevékenysége folyamán mindvégig hűséges marad.²⁷ A *Pásztortűz* **Reményik Sándor** szerkesztése alatt az irodalmi élet centrumának számít, s az *Erdélyi Helikon* megindulásáig az irodalmi élet egyik legjelentősebb fóruma. Az *Ellenzék* című politikai, közgazdasági és társadalmi napilapban²⁸, illetve a *Keleti Újság* című politikai és közgazdasági napilapban²⁹ csak elvétve publikál.

Reményik Sándor fontos szerepet játszik az induló Wass Albert életében. „Kis gimnazista voltam a Majális-utcában. Egy délután, ma is emlékszem: hideg, zimankós, téli délután volt, - házunkhoz jöttél. Akkor láttalak először. Félelemmel s nagy-nagy tisztelettel álltam előtted. Versemet mutatták. Szégyenemben legszívesebben elszaladtam volna. Te olvastad a verset, rám néztél s nagyon komolyan ezeket mondottad: ‘vigyázz, fiúcskám, a szépen csengő szó, ha céltalan, semmit sem ér’”³⁰ - írja Wass Albert **Reményik** halálakor nekrológjában.

A debreceni évek az útkeresés időszaka, itt figyelhető meg a leginkább a műfajváltás folyamata. Szép számmal írt a helyi lapokba (*Debreceni Újság-Hajdúföld*, *Debrecen*, *Pallag*), verset és rövid prózadarabokat vegyesen. Debreceni korszakáról és itt keletkezett írásairól **Bakó Endre** írt tanulmányt.³¹ Bár első rövidprózái 1924-re datálhatók (*Vadász Újság*), 1930-ban elbeszéléssel jelentkezik a *Debreceni Újságnál* is (*Tavaszdodik*, *Őszi levél*), ugyanakkor olvashatunk verset tőle még 1932-ben is (az Ady stílusában írt *Anyám meg én*³² címűt). A *Fenyő a hegytetőn* kötet anyagából is küld még a lapoknak (*Szívpalota titka*, *Szivárvány*).

Tanulmányai befejezése után mozgalmas időszak következik: 1932-ben hazatér családi birtokára immár okleveles gazdászként, 1932-1933-ban egy évet tölt a bukaresti Rosiorihuszároknál, majd leszerelve 1934-ben átveszi a vasasszentgotthárdi gazdaság irányítását, és

²² Szabó F., 1971. 219.

²³ Medvigy E., Pozsgay I., 1997. 171-172.

²⁴ L. Dala M.; Lothringer M., 2002. 55.

²⁵ L. Dala M.; Lothringer M., 2001. 42.

²⁶ Kéthetenként (1920-1924), később havonként (1924-1940) jelenik meg Aradon.

²⁷ A *Pásztortűz* hetilap, majd folyóirat, 1921-1944 között jelenik meg hetenként, majd kéthetenként, később pedig havonként. In Záhony É., 1984. - 2 db: 752.

²⁸ 1880-1944. Kolozsvár, naponta, szerk. Grois László. In Záhony É., 1984. - 2 db: 752.

²⁹ 1918-1940. Kolozsvár, hétfő kivételével naponta, Szentmiklósi József, Címváltozás: *Keleti Magyar Újság*

³⁰ Wass A., *Elkésett levél, Reményik Sándorhoz*. = Erdélyi Helikon, 14. (1941). 803.

³¹ Bakó E., 2002. 6.

³² Wass A., *Anyám meg én*: vers. = Színházi Élet, 30. (1932. július 17). 101.

megnősül, felesége a hamburgi **Eva Wass von Czege** (Czegei Wass Éva), született **Eva Siemers** (1914-1991). Az első alkotói korszak végéről már csak egy háromrészes, minden műgondot nélkülöző alkotás, a *Három vers neked* jelenik meg (*Szamosújvári Híradó*, 1934), amelyet feltehetőleg udvarló versnek szánt, a publikálás fórumát is aszerint választva meg, hogy a címzett kezébe kerüljön. Erdélyi korszakában több verset nem közöl. S e jelentéktelen, utolsó versével egy időben, ugyancsak 1934-ben jelenik meg a *Farkasverem* című regénye, íróvá avatva szerzőjét.

Az Országos Széchenyi Könyvtár folyóirat-állománya alapján készült repertórium³³-ban mindössze 67 vers szerepel. (A repertórium hiányos, hiszen összeírása a meglévő folyóirat-állomány alapján készült, és a két világháború között az elcsatolt Erdélyből akadozva jutottak el Budapestre a folyóiratok.) Valójában 1924 és 1928 között évi 15-31 verset jelentet meg, 1930-ig közel 300-szor publikált verset a korabeli lapokban. Ezeknek a zömét - a *Vadász Újság* anyagának kivételével - felveszi köteteibe: a *Virágtemetésben* (1927) 61 vers és egy prózában írt lírai *Előhang*, a *Fenyő a hegytetőn* (1928) című kötetben pedig 41 vers szerepel. Wass Albert versíró korszakában tehát a mosonmagyaróvári időszak (1927-28) bizonyult a legtermékenyebbnek.

A Kráter Műhely Egyesület postumus adja ki az *Összegyűjtött verseket* (2001)³⁴. A Mentor Kiadónál megjelent *Nagypénteki sirató* (2002) című gyűjteményes verseskötetbe **Nagy Pál** szerkesztő belevett a *Vadász Újság*ból mintegy 41 zsenjét *Hulló csillagok* cikluscímmel. Hasonlóképpen közöl a hagyatékból előkerült verseket is, melyek szintén az utóbbi időben, 2000-2002 között láttak napvilágot a *Szászrégen és Vidéke* című regionális kulturális lapban.³⁵ **Nagy Pál** a kötethez írt utószóban³⁶ valamint egy recenziójában³⁷ megjegyzi, hogy - bár összeállítása az eddig megjelent *A bujdosó* és az *Összegyűjtött versek* mellett az eddigi legteljesebb gyűjteménynek tekinthető -, a teljességre törekvés csak eszmény, hiszen az erdélyi és emigrációs lapokban, valamint a hagyatékból további művek felbukkanása várható.

A Kráternél megjelent *Wass Albert minden verse*³⁸ (2003) című kötet *Ünnepvárás* című, a szerkesztő által összeállított ciklusa ugyancsak érdekes filológiai csemege: egy másfajta kínálat a diákkori zsenyékből. **Turcsány Péter** szerkesztő a kötet előszavában (*A veszélyeztetett nemzet költője*) felhívja a figyelmet néhány, eddig csak korabeli lapokban megjelent fiatalkori versre (*Erdély, Gyertyaláng, Kolozsvár: 1930, Látogatás*), melyeket „Erdély-hitvallású dokumentumok”-nak nevez, és fájjalja e versek ismeretlensége kapcsán „irodalomkutatásunk emlékezet-kihagyását”.

Meg kell említeni **Danis István** vadászirodalom-kutató fénymásolt gyűjteményét: *Wass Albert zsenyéi és egyéb szakmai irományai címen* (2008)³⁹, melyet kilenc példányban állított össze, és bocsátott rendelkezésünkre a dolgozat lezárását megelőzően (2008. április). Ennek első részében közzéteszi a fiatal Wass Albert *Vadász Újság*⁴⁰ című havi szaklapban megjelent összes írását 1923-1929 között. Ezek többnyire versek (*Karácsonyest, Az én múzsám, Őszi melódiák, Tavaszi séta, Lövés, Egyedül, Éjjel a tetőn, Nyár*), rövidprózák, egy rövid kabaréjelenet (*Az első róka*) és szakmai beszámolók. A felsoroltakat a *Wass Albert életmű bibliográfia 1923-2003*⁴¹ nem tartalmazza.

³³ Záhony É., 1984. - 2 db: 752.

³⁴ Wass A., *Összegyűjtött versek*. 2001. 167.

³⁵ Az író fiainak személyes kapcsolatai a Maros megyei, Szászrégen-közi Holtmarosra nyúlnak. A Szerző.

³⁶ Nagy P., *A kiadásról* [utószó]. In Wass A., *Nagypénteki sirató*.... 2003. 389-390.

³⁷ Nagy P., *Wass Albert versei [Nagypénteki sirató]*. = Múzsá: Népújságmelléklet, Marosvásárhely, 574. (2003. január 18). 2.

³⁸ *Wass Albert minden verse*. 2003. 293.

³⁹ Danis I., 2008.

⁴⁰ *Vadász Újság*. Szerk. Földes György. Targu-Mures-Marosvásárhely (1923-1929).

⁴¹ Balázs I., 2004. 57-85.

Kötetbe nem rendezett zsengek (1924-1926)

Ritka termékenység, közel száz vers mintegy három év alatt (1924-1926). Peregnek a kalendárium lapjai, ma még tavasz, holnap érett nyár, biborszín ős, majd halált hozó tél követi egymást e versekben. Vadászat, természet, virágok, madarak - képek alkonyati megvilágításban, szürkés tónusú hangulatok. Levél, sóhaj, múltó kacagás, céltalan vágyak, kacérkodás a halállal, s borongós elkomorulás a „vén Útitárs” hűvös lehelete nyomán. Az élet mese, nem komoly, hisz ha valaki komolyan venné, örömtelen, szakadatlan küzdelem várna rá - a „kegyetlen sorsú” erdélyi diákra. Halvány körvonala egy-egy felbukkanó személynek: együtt érző sorstestvérnek, testetlen, futó szerelemnek. Egy tizenéves fiú fegyverzetét próbálja: szókincsét, kifejezőkészségét gyakorolja. Próbálkozásainak formája a vers, a többnyire melankolikus, itt-ott szimultán lüktető kétütemű tízes, mely helyenként kilencesre vagy éppenséggel tizenegyesre sikeredik. A vers, mely csak „jött, és íratta magát”. Nyolcvan év múltán, az irodalmi ízlés és az olvasási szokások megváltozásával szinte érthetetlen, hogy volt akkoriban olvasói igény egy kamasz rímbe fogott kis színesre, melyek az évszakok változásáról, a vadászdíny beköszöntéről vagy a természet tavaszi megújulásáról tudósítanak. A baccalaureusok pedig búcsúsorokat idéztek a ballagási kártyára verséből (*Búcsú elégia*).⁴²

A tizenéves verselőt leginkább az idő múlása foglalkoztatja. A *Nagypénteki sirató Hulló csillagok* című fejezetében található nyolcvan versének címei ezt bizonyítják. A legtöbb címben évszakok és napszakok váltakoznak, más címekben az elmúlásra, az idő múlására utal. A helyszínek ennél csekélyebb szerepet játszanak Wass Albert gondolatvilágában. Legalább annyi szimbolikus, mint konkrét helyszín szerepel. Ennél fontosabbak a természet képei, részei, jelenségei (virág, fa, állat) és a vadászat. Külön csoportot alkotnak a költészettel kapcsolatos fogalmak. A versek megszólítottja is külön címkötő elem: helyenként szerelmét, társait, másutt önmagát szólítja meg. Biblius címeit szinte kivétel nélkül Adytól kölcsönzi.

Az alábbi táblázatban követhető, milyen verscímet és -témákat választott:

Idő	Évszak	<i>Hókirály, Nyári éj, Tél, Megint ős, Téli hangulat, Tavaszi séta, Nyár</i>
	Hónap	<i>Március, Február, Februári álom, Márciusi ballada, Májusi zivatar, Március</i>
	Napszak	<i>Hajnal, Alkonyati rózsák, Éjjel a tetőn, Alkony, Est</i>
	Az idő múlása, elmúlás	<i>Hókirály, Egy emlék, „Fuit”, Cserkészeten, Egy régi emlék, Hulló csillagok, A régi képek, Búcsú elégia, Ünnepvárás, Láttam a Halált, Halottat visznek</i>
Hely	Konkrét helyszín	<i>A havason, Temetőben, Tóparton, Havasi dal, A patak, Erek, Szeressétek az iskolát!, Vonaton, Éjjel a tetőn, Erdélyi levél</i>
	Elvont helyszín	<i>Valahol messze susognak a lombok, Memnon szobor, Magyar vágyak szekerén, Mély vizek hajója</i>
Természet	Vadászat	<i>Szalonka-húzáson, Vadász bajtársaimhoz, Dianához, Cserkészeten, Húzáson, Lövés</i>
	Állat	<i>Szalonka-húzáson, A fajdkakas, A vadgalamb, A csalogány, A fehér holló, Igazgyöngyök</i>
	Virág, növény	<i>Csillagvirágok, Rózsaszirmok, Az első levél, Valahol messze susognak a lombok, Erdélyi levél</i>
	Természeti jelenség	<i>Jön a vihar, Hulló csillagok</i>

⁴² Kraft Géza orvostanhallgató ballagási kártyája: Orvosi Egyetem, Marosvásárhely, 1940.

Költészet		<i>A múzsához, Poesis, Megnémultam, Csak vers, Tavaszi levél, Három vers neked</i>
Megszó-lított személyek		<i>Vadász bajtársaimhoz, Jókai Mórhoz, Dianához, Az én múzsám, Álomtündérhez, Reád gondoltam, Szeressétek az iskolát!, A múzsához, Gondolsz-e rám?, Chryzanthémnak, Egyedül, Harangot kongatok, Három vers neked</i>
Biblikus, misztikus képek		<i>Idill, Titok, Kezet kézbe, Szeretném..., Tragédia, A csend, Barabás!, Én és az Isten, Láttam a Halált, Harangot kongatok, Halottat visznek</i>
Műfaji megnevezés		<i>Idill, Búcsú elégia, Márciusi ballada, Havasi dal, Tavaszi levél, Három vers neked</i>

Címei jól tükrözik a megverselt érzéseket, gondolatokat. Az egyszerű, általában egy- és kétszavas címek és témák arra utalnak, hogy a kamasz költő még részben a gyermekkor mesevilágában él. Mesealakok (Hókirály, tündér) bukkannak fel, s az iskola szintén gyakori ihletforrás. Ám az idő múlik, s a kamasz megválnak a gyermekkortól, kilép az önálló felnőtt életbe, melyet még távolít kissé szirupos, helyenként misztikus, nyugtalanságtól vibráló, másutt giccsesen idillikus álmvilágba (hangulat, emlék, titok, csend stb.).

Az évszakok közül mindegyiket megverseli, ezért mintegy kalendáriumot készít. Kedvencei az évet kibontó, az elindulást jelző hónapok: február, március, május. Kedvelt napszaka az est és az éj, illetve a napnak sejtelmesen az éjbe (alkonyat, est), az éjnek pedig a napba fordulása (hajnal). Hasonló, borzongást, borzongatást előidéző költői szándék vezérli, amikor temetőről, halálról, Istenről ír.

Mivel zsengéinek java részét a *Vadász Újság* jelentette meg, ez részben meghatározta témáit is (természet, vadászat, az évszakok váltakozása). A növényneves című verseiben viszont biedermeier képet fest (csillagvirág, rózsaszirm, igazgyöngy). E képekkel próbálja megfogalmazni a költőmesterség mibenlétét, többször reflektálva saját költő voltára. 1925 tavaszán háromszor egymás után is megfogalmazza gyermektegy, meseszerű „ars poeticá”-ját:

Verseim piciny csillagvirágok,
S én egy olyan hulló csillag vagyok,
Ezer darabra tépve lelkemet
Keresem azt a testvér csillagot... (*Csillagvirágok*, 1925. március)

Valamilyen hiány (elveszíteni valakit) vagy ősrobbanásszerű folyamat eredményeképpen fellépő megosztottság (a csillag széthull ezer kis vadvirágra), az ebből fakadó keresés, s a keresés eredménytelensége miatt fájdalmas, melankolikus hangulat üli meg ezt a költői világot. A következő verseket már ezzel a hiányállapottal indítja:

Egyszer régen, mikor még nem volt bánat...
S a mélybe hullott tündér-könnyekből
lettek a fényes igazgyöngyszemek...
A gyöngyhalász néha megtalálja
A mélybe rejtett tündér-könnyeket...

*Én is ilyen gyöngyhalász vagyok,
És verseim igazgyöngyszemek...
(Igazgyöngyök)*

Cs. Gyimesi Éva hívja fel a figyelmet a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom e két visszatérő motívumára, ideologikus-erkölcsi többletjelentést hordozó szimbólumára, a kagylóra és gyöngyre, bár „kétezer éve ismerős közhelyről, a szenvedést értéként tételező

etikai hagyományba teljesen beleillő jelképről van szó”.⁴³ Az igazgyöngy „keletkezéséről azt tanítja a természettudomány, hogy sebzésből lesz, mellyel idegen test, többnyire homokszem sérti meg a kagylóállatot. A megsértett állatka testének a fájdalom által kiváltott reakciója indítja meg azt a kiválasztást, melynek végső eredménye az igazgyöngy”⁴⁴ - írja **Áprily Lajos** *Álom egy könyvtárról* (1921) című tanulmányában. A gyöngy egyébként ősmegnyilvánulás, ősnemzés, a teremtő nőiség, az ősvíz és a nőies planéták (Hold, Vénusz) egyetemes szimbóluma. A kagyló jelkép, amelyben a magzat a gyöngy. A tengerfenéken megbúvó kagylóba zárt gyöngy a nehezen felismerhető igazság szimbóluma. A gyöngy egykor leányaink, asszonyaink legfontosabb ékessége, a néphitben lélekszimbólum. A népi szerelmi szimbolikában a férfinagot helyettesíti.⁴⁵

Hókirály a címe az első költeménynek, mely a *Vadász Újságban* 1923 decemberében jelent meg, szerzője ekkor egy hónap híján tizenhat éves. **Goethe Rémkirálya** (*Erlkönig*) villan fel a címben, ám a vers műfaja nem ballada, hanem zsánerkép: fent a szirten, a „bércek között óriási léptekkel jár a Hókirály”, kutyái pedig „semmit mindenért” keresnek a ködben. Az oximoron jó hangzásán kívül funkciótlan, az ellentétes szerkezet értelmetlen. A vers természetleírás meseszerű, sejtelmes köpenyben.

A zord sziklák magasában sasfészek, tündérleányok és tündérkirály lakozik, **Áprily** versmeséjére (*Álom a vár alatt*) emlékeztető, meseszerű hangulatú *Idill* derék versformát utánzat **Áprily** szókinszének kölcsönvételével:

Ott a hegy orma,
zeng a hatalma,
Látod a fészket a büszke királynak?
Benne vigyázva,
napba kiáltva,
villogó szemmel sasfiúk állnak.
(Wass: *Idill*)

Barna patakja
napra kacagva
a lomha Marosba csengve siet.
Zeng a csatorna,
zeng a hegy orma,
s zeng - ugye zeng, ugye zeng a szíved?
(**Áprily**: *Március, I*)

Áprily Tavaszodik, I. (Sáncban a hóvíz... kezdetű), illetve szókinszét tekintve a *Március, I* (A nap tüze, látod...) című versének ritmusára, formájára írt Wass-zsenge helyenként döccen, ám az utolsó szakasz mívésznek mondható:

Csillagos éjben,
ha fenn az égen,
felette hullnak a fényes erek,
ott a hegyormon
ködszerű kordon:
tündérleányok könnye pereg.

Hasonlóképpen **Áprily** strófyszerkezetére ír variációt *Március* című versében. Szövegéből lépten-nyomon kihallatszanak az idősebb, már előtte járó pályatársak sorai. **Áprily** első verseskötetei nem sokkal korábban jelentek meg (*Falusi elégia*, 1921, *Esti párbeszéd*, 1923, *Rasmussen hajóján*, 1926). E kötetek darabjai visszaköszönnek Wass Albert verseiben. Címeit, témáit is a legtöbbször **Áprily**től kölcsönzi, mintegy mesterül választja őt.

Felismerhető az **Áprily**-hatás *Szalonka-les* című versében is: **Áprily** szerelmes szalonkápárjának tragikus történetét átírja a „dürgő fajdkakasra”. **Áprily Halálmadár** című balladájának cselekménye is felsejlik e Wass-versben. Az ifjú verselő viszont nem ismerte fel, hogy **Áprily**nál a madár őnszimbólum (ugyanúgy, mint a szarvas is). A műfaji hasonlításon és

⁴³ Cs. Gyimesi É., *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. In Cs. Gyimesi É., 1993. 22.

⁴⁴ Cs. Gyimesi É., 1993. 23.

⁴⁵ Hoppál M. et al., 1995. 79-80.

szép kidolgozáson túl nem tudta továbbfejleszteni a tragikus sorsú szerelmes madárpár balladáját, ő elsősorban a párzást - dalolást, szerelmi megfélelvezést - írta le.

Egy évvel később, 1926 májusában az előzőhöz hasonló verse jelenik meg a *Vadász Újságban*, ugyancsak szalonkákról, *Tragédia* címmel. Ebben felsejlik Wass későbbi kék hegyek motívuma, az elérhetetlen utáni vágyakozás:

A szalonkáknak már nyugalomuk sem volt.
Csalogatott a kék havas, s a köd [...]
Együtt csapongtak víg-szerelmesen [...]

Wass Albert madárverseinek sorában *A csalogány* időmértékes, szép formájú zsánerkép:

Már reszket a holdfény a lombos akácon,
Már esti homály ül a néma tanyán,
És bent a berekben, egy korhadó ágon
Már himnuszát zengi a kis csalogány.

Néhány apró egyenetlenségektől eltekintve szabályosan hullámzanak öt szakaszon át - Petőfi *Szeptember végén* című versének mintájára - az anapestusok.⁴⁶ A negyedik szakasz az elsővel keretet alkot:

Már alszik a fészek a sűrű berekben,
Köd-pára lebeg fent a domb tetején.
S a szép csalogánydalt az éjjeli csendben
Nem hallgatja más, csak a szellő meg én...

A fehér holló Áprilynak Az irisórai szarvas című versére írt gyakorlat. A történet is azonos: a családját veszített szarvasborjút Wassnál egy hollófióka helyettesíti; a balladisztikus történet kifejelete is azonos:

S mint tépett lomb, ha őszi szél sodorja,
Sötét havasra búsan visszazállt.
Fehér holló fekete gyászban...
S a köd elnyelte orgona-szavát...
(Wass: *A fehér holló*)

S akkor: párát zihált remegve szája,
idegen lett palánkos otthona,
idegen lett testvére, mostohája -
s a ködbe hördült, mint az orgona.
(Áprily: *Az irisórai szarvas*)

A balladai feszültséget keltő konfliktus viszont más és más: **Áprily** megrajzolja a magára talált és saját éltető világába visszavágyó szarvasfiú képét, Wass viszont egy kiválasztottsága tudatában önként a másságot vállaló, majd eredeti világába visszatérő hollófiú történetét verseli meg. Hogy a hollófinak orgona-szava lenne - ez inkább a tudatos mester-követés, mint odaillő hangutánzó stílusesszköz; a metafora nem talál.

A havas is gyakori költői kép **Áprily**nál, ám míg versei sohasem maradnak jelképes tartalom nélkül (*Búcsú a havastól*, *Az irisórai szarvas*), Wass Albertnél ez a téma kimerül a szép tájleírásokban (*A havason*, *Havasi dal*).

A havason című Wass-versben is felismerhető **Áprily** hatása:

A völgyből felkúszott csörögve
egy régi hang: a csermelyé,
és azt csörögte: „mindörökre
tenger felé - tenger felé...”
(Áprily: *Búcsú a havastól*. 1921.)

A szirttetőről habzó mélybe
Harsogva omlik egy szilaj patak,
Szívet döbentő, szédítő morajjal
A rengetegen zúgva átszalad.
(Wass: *A havason*. 1925.)

A hegy - ez a Wass-életműben többszörösen visszatérő motívum - egyébként Isten lakhelye, ég és föld találkozásának pontja, a misztikus felemelkedés lehetősége, az „égi

⁴⁶ Szuromi L., 1990. 268-269.

lajtorja” analogonja. Megtestesítője még a megváltoztathatatlanságnak, a stabilitásnak és a megközelíthetlenségnek. Minden népnek van valóban létező vagy csupán a mítoszaiban előforduló szent hegye, melyet istenei lakhelyeként ismert.⁴⁷

1926 év végén ismét verset ír a hegy-motívumra immár egyéni megközelítésben. Későbbi meséinek, regényeinek témája itt villan fel először: a *Havasi dal* tárgya a romboló ember megjelenése a szűzi természet világában. (A romboló ember az *Erdők könyve* meséskötetének meg *A fúntineli boszorkány* harmadik kötetének domináns motívuma.)

Aki semmiségért végtelent merészel,
ön Istenével vakmerőn csatáz,
Az őserdőt legyűrte törpe ésszel,
Miként Odysseus egykor az óriást.

A romboló ember művének következménye, hogy az ősvadon sorvadni kezd, s a vadon dalában, susogásában ott a memento mori. Wass Albert erőteljes képe, gondolata szép formai megvalósításra talál:

Hallgasd, amit a fenyvesek zenélnek,
mikor közöttük szellő lengedez,
mert egy haldokló őserő szívének
a végtelenbe dobbanása ez.

További versrészletek is sejtetik az oroszlánkörmöket, ilyen például a ballagásra írt *Búcsú elégia* utolsó része. Sok „piciny ladik”, sok kis életsors indul útnak az iskolát maga mögött hagyva az Élet-tenger útra. A hajó, ladik jelkép a szimbolista francia költők és **Ady** eszközei. A vízi járművek (hajó, ladik, bárka, csónak) a mitikus utazások, a más létformába való átlépés eszközei.⁴⁸ A végzős diák is létformát vált, felnőtté válik, s a felnőtt-léttel járó szabadság félelmetesnek tűnik, hiszen harcmesők várnak rájuk: „Élet-cirkuszokban várnak / mogorva bánat-gladiátorok” - **Adyt** halljuk ezekben a sorokban: „Hányszor fogunk elbukni tört reménnyel” (ld. *Lábaidhoz hullok tört reménnyel* kezdetű hitvalló ének).⁴⁹

Komor falát a régi iskolának
kacagásunk többé nem csengi át,
Minket az élet Golgotái várnak,
S lelkünket visszük áldozat gyanánt.

Az ifjú Wass Albertet képi gazdagsága avatja költővé. Mivel versei a korhangulatot érzékeltették, így nem véletlen, hogy más diákok is magukénak érezték és idézték sorait. Megjegyzendő, hogy a „golgotás út” más kortárs szerzőnél is előfordul, pl. az egykori királyhalmeci katolikus plébános, **Mécs László** versében, kinek apja „nem járt oly mezőkön, hol virít az úri hóbort, / kinek golgotás volt útja, mert csak kántor-tanító volt”. Vagy másutt: „Kegyelmes úr, pohárköszöntők hőse, / ezt üzeni a Felvidék regőse: / mint frontharcost harctéri fecsegések, / az ön magyarkodása minket untat, / és felidézi golgotás utunkat” (*A bányafütytyös válasza*).

Wass Albert elégiának, balladának, dálnak, levélnek, versnek nevezi saját költeményeit. Múzsája a „komor rengeteg”, a „zúgó vadpatak”, a „susogó lomb” - ám a múzsát, a pihentető, üdítő természet képeit el kell kergetnie, mert „hív az élet, a prózai élet”, hisz „most már igazán oda megyek, / hol örökön, örökké áll a harc”.

⁴⁷ Hoppál M. et al., 1995. 93.

⁴⁸ Hoppál M. et al., 1995. 82.

⁴⁹ *Református egyházi énekeskönyv*, [Kolozsvár]. 275. ének.

Mégis eljátszik a költői hivatás gondolatával: „Szeretném, ha egyszer az lehetnék, / ami leginkább lenni akarok” - írja *Szeretném* (1925) című versében. Önmagának mintegy teremtményi gesztussal kíván irányítója lenni:

Erő legyek: jövő kódéba látó,
Erő legyek: nagy eszmékért csatázó,
Zengjem a ködös mindenségen át
Egy új teremtés király-himnuszát!
S ha majd egyszer az idő műhelyéből
Jőnek tüzesebb világ-hajnalok,
Tudjam, hogy élek, dalolok, vagyok!

Nem kell különösebben jó fül ahhoz, hogy kihalljuk **Petőfi** világmegváltó elszántságát, lendületét a fiatal titán verséből: „Legyek fa, melyen villám fut keresztül”; „Ha majd minden rabszolganép / Jármát megunva síkra lép” - (*Egy gondolat bánt engemet*). Az ifjú Wass Albert dalaival, eszméivel és a jövőbe látás képességével szeretne új világot teremteni, költészetével így kíván hatni.

A *Harangot kongatok* nemcsak egyszerű átírása az *Atlantisz harangoz* című **Reményik**-versnek. **Reményik Sándor** 1925-ben húzta meg a harangokat a Romániához csatolt Erdély magyarságáért. Wass Albert 1928-ban képet fest önmagáról „a ti lelketek a szentlélek temploma”⁵⁰ bibliai gondolat alapján. Ez a gondolat visszatér későbbi regényeiben is (a *Magukrahagyottakban* Johannes Transilvanicus egyedül misézik az elhagyatott templomban; *Az Antikrisztus és a pásztorok* című regény végén pedig már csak az Isten harangoz az elpusztult falu templomában). Nem idegen ez a gondolat sem a két világháború közötti erdélyi magyar költőktől, például **Jékely Zoltán** *A marosszentimrei templomban* (1936) című versében így ír: „Tizen vagyunk: ez a gyülekezet, / a tizenegyedik maga a pap, [...] / tizenkettedikünk maga az Úr”.

A harang olyan szakrális tárgy, amely az ég és föld között függve közvetít e két világ között, s mindenekelőtt az isteni törvény kinyilatkoztatását, Isten hangját jelképezi. A harang hangja a rossz elűzését, a megtisztítást is szolgálja.⁵¹

Az istenkereső ember a gondok előtt Isten közelségébe menekül és magányába vonulva bűnbánati imát mond:

Miséket tartok önmagamnak,
Önön szívemből száll az ének.
Fekete dómban, egymagamban,
harangot kongatok az Éjnek.

A cikluscímet adó vers **Reményik**-cím: *Hulló csillagok*. **Reményik**nél az azonos című vers allegória: miután az ember előtt értékét veszíti minden földi hívság (Dicsőség, Hatalom, Korona), majd az eszmék (Szabadság, Hit, Remény) is értelmetlenné válnak, marad a halál előtti Csend és Sötétség. Wass Albertnél apró lelki történetet ábrázol a *Hulló csillagok* című vers. (Talán egy olvasmányélménye is közrejátszott e vers keletkezésében, ugyanis 1928-ban egy ilyen témájú könyv ismertetése jelenik meg az *Ifjú Erdélyben* a *Hulló csillagok kurucz csillagok* című műről.⁵²)

Egy égő csillag száll keletre,
útja ezüstös lángban ég;

⁵⁰ Biblia: I. Korinthus.

⁵¹ Hoppál M. et al., 1995. 88-89.

⁵² Szalacsy, Rácz, *Hulló csillagok kurucz csillagok*. = Ifjú Erdély, VI/12. (1928. augusztus). 240. (Megjegyzés: a folyóirat fenti számában nem található ez a cikk, így a Szerző nem járhatott utána sem a szerzőnek, sem a cikk tartalmának.)

távolba tűnt... szikrázó útja
már nincs sehol, már újra kék.

Ha lelkünkben lehull egy csillag,
nyomába égő seb fakad,
de vér-rubintól fényes útja
örökre fáj a fény alatt.

A vers két részre osztható, szimmetrikus szerkezetű. Az első szakasz történés-vonala akár a betlehemi csillag útját is követheti, hiszen a keletre szálló csillag utat mutat a megváltás felé; de lehet egyszerű meteorit, lidércfény, csalóka ördög lángja, hiszen kék. A párhuzamos szakasz a lélek történését helyezi párhuzamba az első szakasszal: míg az égboltról lehulló meteorit nyomtalanul tűnik el, az emberi lélek sebei örök hegek maradnak, helyük rubinpiros, vérvörös. A lélek fájdalma sohasem múlik el nyomtalanul.

Ha megvizsgáljuk e két szakaszt, gazdag mondanivaló tárul fel. A vers a csillag ősi szimbólumára épít: az „égő csillag” utalhat a betlehemi csillagra, ezt a jelentést erősítené a „keletre száll” kép; de lehet egyszerű meteorit - hulló csillag -, amint azt a verscím is sugallja -, vagy üstökös, akár **Vajda János** versének önszimbóluma. A csillagok egyébként jelképezhetik az isteneket is, a magyar néphitben a csillaghullás emberhalál tanújele. Elterjedt hiedelem, hogy a csillagok szemek, világító ablakok, az ég sátrán átszűrődő fények.⁵³ (Későbbi versében egyedülálló képpé dolgozza át ezt a gondolatot: „Likasszák már az égben fönt a rostát / s a csillagok tengelyét olajozzák / szorgalmas angyalok” - *Üzenet haza.*)

E versbeli csillag „útja ezüstös lángban ég”, s ez megerősíti az üstökös-asszociációt, a csillagnak kométaként való értelmezését. Az üstökös útja magányos, különleges, nem szokványos pályán jár, a maga útját futja, mely egyszeri és megismételhetetlen. Feltűnése mindig világfordító eseményt jelez.

Az első szakaszban felvillantott üstökös képe párhuzamot alkot a második szakaszban megjelenített csillaggal. Ám itt a lélek csillaga nem diadalmasan vonuló üstökös, csak hullócsillag: kis meteorit. Szemben a távoli, hideg, égi, kék csillaggal, ez bensőséges, meleg, fájdalmas és rubinvörös. A lélek lehulló csillaga égő sebet fakaszt - s az előző strófa hidegség, higgadság, fenség, angyali, égi képzetével szemben az égő seb érzéki képzetet kelt: a csillagfakaszotta seb „vér-rubintól” fényes.

Az ellentétbe állított két csillagkép feszültséget kelt. Míg a méltóságteljes üstökös nyomtalanul tűnik tova megfoghatatlanságában az égbolton, a lélek hullócsillaga maradandó sebet, fájdalmat okoz.

A vers utolsó sorában - „örökre fáj a fény alatt” - a fény a Teremtő képze, ki versbéli jelenlétével mintegy „legalizálja” az emberi fájdalmat, szenvedést. Ezzel a keresztényi megnyugvással veszi tudomásul a lírai én a fájdalom állandó jelenlétét az emberéletben.

A költő minimális formakészlettel dolgozik. A szimbólum - a csillag mint csalódás, fájdalom -, illetve az ellentét stilisztikai eszközét alkalmazza. Az időmértékes lejtés, illetve az xaxa képletű félrímek a versnek lankadtságot, a rezignáció érzését kölcsönzik. Az ellentétre épített két négysorosból álló vers, többszörös szimbolikus telítettségével, értékes formakincsével immár figyelemre méltó költői teljesítmény. Wass Albert ekkor 16 éves.

Reményik, Ady, Áprily nyomdokain: *Virágtemetés* (1927)

„Jellemző rájuk bizonyos kesergő, melankolikus hangulat. Ez a búsongás - a Werther keservei óta -, a fiatal szívek sajátossága. Szinte adys pózzal ‘az ősz rokonának’ mondja magát, akit Isten arra rendelt, ‘hogy megsirassak minden hantra hulló, / reszketve hulló őszi levelet’. Magát ‘szél-tépett, árva, vad bogáncshoz’ hasonlítja. Egyre a ‘magányosság

⁵³ Hoppál M. et al., 1995. 47.

erdejében' járkál, Erdélyt is így látja: 'Ott ezredéve csak az őszt dalolják'. Néha szép hitvallást formáz: 'Arasznyi életünk alatt / nincs egy csalóka pillanat, / mikor ne lenne látható az Isten'. Alázatosan vallja másutt: 'Szeretben, hitben és reményben / a koldusnál is koldusabb vagyok'. A háttérben mindig erdélyi tájak, fenyvesek, bükkök, nyírfák, kóbor szelek, harangvirágok, csillagok. Költeményeinek kulcsszavai: ősz, hervadás, temetés ('Mi mindig szeretünk, mindig temetünk'). **Kanyar József** különösen figyelemreméltónak találja azt a gondolatot, hogy az „Erdélyi fák között [...] kétszer hullnak a levelek” (*Erdélyi fák között*), s a trianoni országvesztés szimbólumaként értelmezi.⁵⁴ Méltatja a kötet első darabját is, mely egy új 'oszlopot építő varázslóról' szól.⁵⁵ Az *Előhang* című prózadarab egy rövid ars poeticát vagy életprogramot fogalmaz meg: az emberek akár bolondnak is nézhetik azt, aki homokszemcsékből és ködből oszlopot épít az ő Istenének. Hiszen az oszlopot az ember hite tartotta össze. S amikor irigyei ledöntik a szobrot, újraépíti „hittel az ő szívében”.

Az 1927-ben megjelent *Virágtemetés* című verseskötetéről⁵⁶ a *Pásztortűz*-ben olvasható rövid ismertetés: „Mindent egyetlen húrra hangolt lelkén dalol el. Alaktalan vágyak nosztalgiája teszi a költő lelkét érzékenyvé, az ősz, a csodás, bús őszi este, a csend, a magány ragadják a fájdalomba” - írja k.e. [Kövér Erzsébet?]. A könyvismertető elismeréssel zárul: „Ügyes és kellemes verselő, nyelve színes és hiszük, hogy további alkotásai változatosabbak is lesznek” - biztatja a cikk írója, megjegyezve, hogy a valóság örömeit is fel kellene fedeznie.⁵⁷

Ugyanezért marasztalja el az *Ifjú Erdélyben* **Györi Ferenc** is: a pesszimizmusért, a sötét tónusaiért. A hit, remény és szeretet keresztényi hármasából az ifjú Wass Albertnél épp a remény hiányzik. „Tagadhatatlan, hogy megkapóak a versei, itt-ott el is ragadnak és a hangulat hatása alatt együtt sírunk vagy együtt temetünk a költővel, hogy aztán részben *csalódottan* tegyük le kezünkbe a kötetet: *nem ezt vártuk*. [...] ne hívjon minket temetni, ne kényszerítsen a virághullás felett való szomorkodásra, hanem emeljen azon felül. Járjon előttünk mértőföldekkel és az Ősz idején idézze a tavaszt elénk, hogy virág hervadásra, lombhullásra, sárguló avaron túl lássuk meg a földből kiszökkenő virágot”.⁵⁸

A budapesti *Napkelet*-ben, a Magyar Irodalmi Társaság lapjában is találhatunk egy rövid elismerést **Gál János** tollából: „Gróf Wass Albert verskötetét már csak azért is érdeklődéssel vettük kezünkbe, mert az elszakított magyarság egyik irodalmi megnyilatkozása. [...] Ha e versek fájdalma nem lenne több ifjúkori szenvedésnél, ha nem lenne *igaz*, szóvá sem tennők. De kell-e ma 'tenyésztetni' Erdélyben a fájdalmat? Ahol 'egy évben kétszer hull a falevél [...]’ Valami határozatlan bús érzelm tölti el a költő szívét, de egy kötetben keresztül ugyanaz az elégikus hang kissé fárasztóan hat. Formaművészetén meglátszik, hogy sokat tanult az újabb költőktől”.⁵⁹ **Gál János** dicséretet ad s visszavesz: a történelmi viszonyok kötelezővé teszik, hogy minden erdélyi művet figyelemmel kísérjen az anyaország.

Korábbi verseihez képest első olvasásra visszalépésnek tűnik e 61 vers és egy prózadarab. A *Virágtemetés* tudatos szerkesztői munka eredményeként jött létre többnyire a korábbi 2-3 év folyamán (1925-1926-ban) lapokban megjelent versekből, kevés új darabot közölve. Verseit ciklusokba rendezte, ezek: *Rügyek*, *A bércek énekelnek*, *Hangulatok*, *Őszi csokor*, *Virágtemetés*.

„*Idill a magasságban*” című, Reményik Sándornak ajánlott költeménye [...] a transzszilvanizmus lírájának egyik jellegzetes motívumára épül. Az orkánban elpusztuló 'vén fenyő-Titán' s az őt átölelő szomszédos fenyő képe a nagyság pusztulása miatt érzett fájdalom

⁵⁴ Kanyar J., 1999. 116-118.

⁵⁵ Kanyar J., 1999. 116-118.

⁵⁶ *Virágtemetés. Gróf Wass Albert versei*. 1927. 83.

⁵⁷ [k.e.]: *Gróf Wass Albert: Virágtemetés: Gróf Wass Albert versei: Kolozsvár. Minerva, 1927.* = *Pásztortűz*, Kolozsvár, XIII/9. (1927). 215.

⁵⁸ Györi Ferenc, *Virágtemetés: Wass Albert verskötete*. = *Ifjú Erdély*, Kolozsvár, V. (1927. június 10). 195.

⁵⁹ Gál János, *Gróf Wass Albert: Virágtemetés*. = *Napkelet*, X. köt., 6-13. (1927. június-december). 563.

s az összetartozás fontosságának kifejezője és példaadója a veszélyessé vált világban” - írja **Szakács István Péter**.⁶⁰

Mint korábbi versei esetében **Áprilyt**, itt is tudatosan mestert választ: „házi feladatot” ír **Reményik** verseire, s hogy nem plágiumról van szó, hanem a „jó tanuló munkájáról”, a cím teljes átvételével jelzi: *Idill a magasságban*. Összehasonlításként álljon itt a két vers:

Reményik Sándor

„*Idill*” a magasságban, 1921.

Vihar ment végig a hegyélen. - -
Gyökerei megmozdultak.
Az őrzás, látva végeztét,
Társa felé nyújtá kezét:
Tarts meg, - vagy téged is lehúzlak!
És tompa jajjal rázuhant.

Elállt a hegy lélekzete,
S egy percre a patak alatt.

A másik meghajlott bele,
De felfogta és megtartotta őt.
Egyik a másra támaszkodva:
Most így állnak a Teremtő előtt.

Wass Albert

„*Idill a magasságban*”. Reményik S.-nak. 1926.

...És jött az orkán. A vén fenyő-Titán recsegve dől...
egy közel-álló átölelte őt.
S most áll tovább,
mint akire végtelen béke vár...csak ők tudják ketten:
hogy vége már.

Ha egyszer csöndes, fenyves életembe
nagy lelki harcok fergetegje jő,
tudom: gyöngébb leszek mint ez a vén,
Zuzmó-szakállú aszkéta-fenyő.

S ha lelkem akkor összeomlana,
titokban, csendben, hogy ne tudja senki:
ki fog majd engem karjaiba venni?

Reményik verse alap gondolatát, a két fenyő példázatán illusztrálni kívánt „Egymás terhét hordozzátok” bibliai tanítást Wass Albert továbbviszi - igaz, nem a keresztény tanítás irányába fejlesztve: két utolsó strófája segélykérés, a magánytól, „életharcoktól” gyötrődő kamasz segélykiáltása. A „Zuzmó-szakállú aszkéta-fenyő”-megoldás már a lírai szépségű természetleírásokat alkotó prózaíró ígéretét hordja. A vers szép lett volna, ha nem zár nótafényes: „S ha lelkem akkor összeomlana, / titokban, csendben, hogy ne tudja senki”.

A gróf Bethlen Beáta-hoz írt versek (*Együtt, Örök búcsúzás*) a Wass-életrajz szempontjából lehetnek fontosak. Bethlen Beátáról egy évvel később, 1928-ban így ír Molter Károlynak egy levélben: „Képzeld csak: volt egy menyasszonyom, aki kétévi mátkaság után egész egyszerűen faképnél hagyott.”⁶¹ A Molter-levelezésben az idevágó lábjegyzet pedig ezt tartalmazza: „Gróf Bethlen Beáta, a későbbi báró Atzél Edéné, akihez Wass Albert több verset is írt”.⁶² (Ezt a fájdalmas élményt dolgozza fel később *Csalódás* című novellájában.)

A *Magányosság erdejében* **Ady Endre** *Az ős Kaján* és a *Jó Csönd-herceg előtt* című verseit egyaránt felidézi, hasonlóan az 1929-ben írt *Halottat visznek* és *Magyar vágyak szekerén*. Fogalmi szókészletét („magányosság erdeje”, „s van itt egy álmom”) Adytól kölcsönözte. Ám az a „valaki”, aki a „magányosság erdejében” „egyszer majd elébe lép”, nem félelmet keltő, mint **Ady** Csönd-hercege, inkább várakozást ébreszt. A lírai alany társra vágyik, ám a társ még alaktalan, épp csak kisejlik a versből: „Ez itt a magányosság erdeje. / Itt én vagyok csak, én és valaki, / Valaki, akit nem ismerek, / és akiről még tudnom sem szabad: / Bár jobban szeretem, mint magamat”.

A *Jegenyék* összimbólumra épít: Wassnál a jegenye a kiválasztottság, de egyben a magányra ítélttség szimbóluma. „Ady dekadens magatartására és hangvételére emlékeztető verse a másság méltóságának dacos vállalása, s a szellemi otthontalanság szorongató érzésének a magyar irodalomban Janus Pannonius óta ismert (*Egy dunántúli mandulafáról*), természeti képek által történő megnyilatkozása: ‘Vagyunk bús, árva óriások, / rekettje-raj közt büszke

⁶⁰ Szakács I. P., 2007.

⁶¹ Marosi I., 2001. 70.

⁶² Marosi I., 2001. 351.

Mások: / idegenek és jegenyék” - írja **Szakács István Péter**⁶³. A *Tavaszhárás* ugyancsak Adyra (*Várás a tavasz-kunyhóban*) emlékeztet. Ám míg Adynál a tavasz is nyugtalanságtól vibrál, Wass a tavasztól mindössze egy kis szívbe lopódzó meleget vár.

A kötet második ciklusának címe *A bércek énekelnek*, melyet „szeretett apámnak ajánlom” megjegyzéssel lát el. Az első, ciklus-címadó vers hódolat a természet hatalmának, mely szemben áll az ember kicsinységével. Találkozását a havassal később *Tetők felett* című elbeszélésében írja le, e vers élményanyaga ugyanaz.

Tetőn című versének motívuma ugyancsak visszatér a későbbi *Tetők felett* című elbeszélésében. A hegytető - a Mózes könyvéből ismert archetípus - nemcsak az életből, tehát a völgyből való kivonulást jelenti, hanem az élet dolgain való felülemelkedést is. Magasabb nézőpontot. Hasonló gondolatot bont ki az immár utolsó ciklus, a *Virágtemetés* egyik darabja: *A völgyek vándora*. Bár itt inkább a völgyből a tetőkre való vágyódás adja meg a vers alaphangulatát: „Hányszor hittem: hazám a fény hazája, / s a völgyek szürke rabja nem vagyok, / Völgy vándorát a hegyek csókja várja / és útam egyre feljebb kanyarog.” S a reménykedő, útját fáradtságosan járó vándornak útja „völgy, jaj ezerszer völgy maradt”. (*Áprily Tetőn* című verse nem maradhat figyelmen kívül a fenti versek tárgyalásánál.)

A magány templomában - akár az előző *Magányosság erdejében* című versben - ismét felveszi és továbbviszi a gondolatot, hogy az erdő szent hely, templom: a csend, a magány, az élet és halál temploma, mely az embert Isten közelébe viszi. Az ötlet nem új: a francia szimbolizmus programversében, a *Kapcsolatok*-ban fejti ki e gondolatot **Baudelaire**.

Nemcsak neveltetése - a kolozsvári református gimnázium szelleme -, hanem beállítódottsága is a vallásos témák felé tereli az ifjú költőt, így az isteni gondviselés, illetve az ember-Isten viszony későbbi írásművészetének alapvető témájává lesz. Első pályaszakaszának egyik legszebb verse a *Látható az Isten*.

Füben, virágban, dalban, fában,
születésben és elmúlásban,
mosolyban, könnyben, porban, kincsben,
ahol sötét van, ahol fény ég,
nincs olyan magasság, nincs oly mélység,
amiben Ő benne nincsen.
Arasznyi életünk alatt
nincs egy csalóka pillanat,
mikor ne lenne látható az Isten.

De jaj annak, ki meglátásra vak,
s szeme elé a fény korlátja nőtt.
Az csak olyankor látja őt,
mikor leszállni fél az álom:
ítéletes, zivataros,
villám-világos éjszakákon.

A vers valójában három részre osztható, bár a verskép két egységet mutat. Az első hosszú mondat a halmozott mondatrészekkel egyetlen felsorolás. Majd egy különös szerkezet következik: „ahol sötét van, ahol fény ég, *nincs* olyan magasság, nincs oly mélység...” A helyes mondatszerkesztés megkívná a „sem ott, ahol sötét van, sem ott, ahol fény ég, nincs oly magasság” szerkezetet, ám a költő tömörít, majd átvált a felsorolt mondatrészek tagadásába: „nincs olyan magasság, nincs oly mélység”. A konklúzió: nincs semmi az ég alatt, amiben Isten ne lenne jelen. A háromszoros tagadás, a három „nincs” kidomborítja a „van”-t, tehát Isten létezését. A felsorolásra épülő egység első sora a természet elemeit idézi - fűvet, virágot, fát -, s ezek ugyanúgy megszólalnak, mint a dal, az emberi élet e megszépítője, a harmónia hordozója.

⁶³ Szakács I. P., 2007.

A második sor a születés és elmúlás ellentétére épül. Az ember földi életének íve e két esemény között feszül, e kettő között sorakoznak a „mosoly-könny” és a „por-kincs” ellentétpárok, tehát az ember életútjának kísérői. Az ember kicsinységének hangsúlyozása kozmikus távlatot nyit Isten jelenvalóságát illetően. A magasság-mélység ellentéppárral az emberi élet piciny voltát ellentétezi Isten jelenléte. Az emberi élet csak arasznyi Isten végtelenségéhez képest. Ezt igazolja a bibliai igehely is - „Sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől” (Róm. 8:39) -, mely visszhangozhatott a költőben, mikor leírta a fenti sorokat.

A második egységben tagadószókkal érzékelteti Isten jelenvalóságát. A „csalóka pillanat” az ember életében olyan, akárcsak **Vajda János** impresszionisztikus, a realitás és irreálitás határát elmosó, a tapasztalati úton szerzett ismereteket relativizáló *Nádas tavon* című verse, mely azt sugallja, hogy az élet álom.

A harmadik egység a már előkészített gondolatmenetből következik: „De jaj annak...”, aki a szenvedélyes érvelés, felsorolás ellenére hitetlen. A költő a hitetlenséget, az Isten nélküli állapotot a vakság állapotával azonosítja. A hitetlen, vak ember csak „zivataros éjszakákon” láthatja meg Istent. A „villám-világos éjszaka” pedig a pillanatnyi megvilágosodás lehetősége. A lírai alany nem vátesz-költő, nem bocsátkozik próféciaírákba, hanem Isten kiválasztottjaként éli meg önmagát.

A költő Isten jelenlétét a természet elemeiben határozza meg, panteisztikus-animisztikus színezetet adva a keresztyén világképnek. A vers legfőbb szervező eleme a költő erőteljes vizuális ábrázolásmódjára építő lát-vak ellentétpár. A hívő ember „látó ember” - aki későbbi regényeiben többször megjelenik (ld. *Wass Albert istenkeresése* című tanulmányt⁶⁴). Ezzel állítja szembe a vak embert, akit Isten próbára tesz. A vak ember a fénytől nem lát, s csak bajban láthatja Istent, mégpedig nem szemmel, hanem lélekkel. A „villám-világos éjszaka” szerkezet, mely ezt a fenyegetettséget közvetíti, érzékletes alliteráció.

A vers stilisztikai eszközei a felsorolás, fokozás, valamint az ellentétezés és a tagadószók ismétlése. A felsorolás az argumentálás illúzióját kelti, ám a szöveg szintjén a vers nem logikai érvelés, inkább szublimált szenvedélyességű hitvallás és tanúságtétel Isten jelenvalósága mellett.

„A csolnakok, ezek az álmaim - rózsaszínű-szépek” - kezdi *Csolnakok* című versét, melynek címadó és szervező stílus eszköze hasonlat, amelyet versében végigvisz és kifejt, tehát allegorizál. Az **Ady**tól, **Tóth Árpád**tól, valamint a francia szimbolistáktól származó stilisztikai eszköz biblikus képzetet is kelt. A hajó, bárka szimbólum egyetemes kultúránkban az utazás, a kaland, a felfedezés, az élet, illetve az életen való biztonságos átjutás szimbóluma.⁶⁵ Ide kapcsolódik az 1928. december 1-re datált *Erdély*⁶⁶ című vers, mely korai Ady-vers reminiscencia, ám gondolatsora miatt érdemes foglalkozni vele: „Valahol van egy furcsa ország. / Bérce templom, völgye szentély / Bánatorság az az ország...”; „Ott mindig ősz van [...] / S ki ott él: valami régi nyárnak / halálosan beteg szerelmese.” A fájdalomát kollektív veszteségként megélő lírai én a sivár jelenből visszakívánczik a múltba. A vers zárása Tompa Mihály *Madár fiainak* című allegorikus versére emlékeztet, aki a leverett szabadságharcot siratta háromnegyed évszázaddal korábban: „Fészkefosztott fiainak / Széttépett, bús fiainak, / Mégis, mégis, jaj de drága!”.

A kötet harmadik (*Hangulatok*), negyedik (*Őszi csokor*) és ötödik (*Virágtemetés*) ciklusának tematikája azonos: a 38 verscím közül 11 tartalmazza az „ősz” szót (*Megjött az ősz*, *Őszi hangulat* (I: Mikor a hervadás varázsa...), *Őszi hangulat* (II: Szívem, ha majd...), *Ősz lesz*, *Őszi ajándék*, *Őszi szerelem*, *Őszi hangulat*, *Ha jön az ősz*, *Ősz*, *Őszi csokor*, *Őszi dal*, *Őszi vágy* - nem túl nagy változatosságot mutatva. További címek az ősze, az elmúlásra utaló

⁶⁴ Balázs I., *Wass Albert istenkeresése*. 2003.

⁶⁵ Pál J.; Újvári E., 1997. 179.

⁶⁶ Wass A., *Erdély*. = PoLiSz, 65. (2002. június-július). 29.

kifejezést tartalmaznak: *Darvak, Amikor mi búcsúzunk, Házsongárdi temetőben, Erdélyi búcsú, Virágtemetés*. Mintha csak a halál, az elmúlás gondolatával barátkozna e versekben.

...a halálban nincsen veszteség,
... a halál csak újabb fordulat:
mert minden hangulat egy élet,
és minden élet csak egy hangulat...

- írja *Hangulatok* című, **Vajda János** sorait idéző cikluscímadó versében. Hasonlóan nyilatkozik életéről, élete „hangulatairól”, melyeket megörökítésre méltónak tart *A titokzatos őzbak* című novelláskötete utószavában is: élete „zagyva kavargásában” néhány olyan „hangulatra” tett szert, amelyekből megszületett egy-egy felismerés, valami nagy összefüggés felismerése.

A következő ciklus címadó verse, az *Őszi csokor* összevethető **Áprily** *Ajánlás* című versével.

Ne haragudj. A rét deres volt,
a havasok nagyon lilák
s az erdő óriás vörös folt,
ne haragudj: nem volt virág.

De puszta kézzel mégse jöttem:
hol a halál nagyon zenél,
sziromtalan csokrot kötöttem,
piros bogó, piros levél.

S most add a lelked: karcsú váza,
mely őrzi még a nyár borát -
s a hervadás vörös varázsa
most ráborítja bíborát.

(Áprily: *Ajánlás*. 1921)

A bükköserdő templomában jártam,
nagyon fehérén jött a dér-varázs,
s a dértől könnyes lett a messzeség,
és vér-cifrázott lett a hervadás.

Nem volt virág. S mert nem akartam hozzád
virágtalan kezekkel visszatérni:
letéptem egy vén bükkfa sárga lombját,
néhány dérlepte, őszi levelet,
s a hervadt csokrot elhoztam neked.

Őrizd meg jól, s ha egyszer nemsokára,
fátyol borul a bükkök templomára,
s a nagy Temetés halkán átosont:

hallgasd meg kis meséit, kedvesem,
s elmúlt nyarunkat vissza-álmodod.
(Wass: *Őszi csokor*. 1929)

Az ötlet, virág helyett falombot vinni a kedvesnek, **Áprily**tól származik. A „hervadás vörös varázsa” viszont Wassnál más kifejezést ölt: „fátyol borul a bükkök templomára”- utalva korábbi motívumára, miszerint az erdő kegyeleti hely, mely imádkozásra hangol.

A kötet és az utolsó ciklus címadó verse, a *Virágtemetés*, erőtlen. Alapgondolata: minden alig kinyílt álmot annak széthullása követ. A metaforát kifejti: álom = virág, az álom széthullása = virághullás, így az álmok temetése virágtemetés; „valahányszor a szívem dalolt, / virághullás jött: virágtemetés”. A vers, eszközét tekintve keretet alkot a kötet első, *Rügyek* című darabjával, melyben a költészet, az ihlet mibenlétét ragadja meg a rügy = költemény metaforával.

Erőteljes felütés a *Virágtemetés* című kötet, bár a zsengekhez sorolt *Hulló csillagok* ciklus egyik-másik versének lendületét, esztétikai értékét összességében nem éri el. Hangulata borongós, „őszi”, e téma meghatározza eszköztárát is: hasonlatok, zsánerképek, idillikus mocnások, belső történések képezik tárgyát. Érzések felfedezése, meghatározhatatlan tárgyú sóvárgás, elmúlás, halál, a hitélet kellékei képezik e kötet eszköztárát. **Kanyar József** szerint „a kis verseskötet alcíméül műfaji megkülönböztetésül feltüntethetnénk, hogy a gondolati líra Trianon utáni versei olvashatók benne”⁶⁷.

Ady szimbolizmusának jegyében: *Fenyő a hegytetőn* (1928)

⁶⁷ Kanyar J., 1999. 116-118.

„Jól esik ilyen szimpatikus könyvről írni, mint a Wass Albert verseskötete” - a *Fenyő a hegytetőn* című verseskötetet **Dsida Jenő** ismertette a *Pásztortűz*ben. - „Nem mély, nem megdöbbentő verseskötet, ám hangulata rokonszenves, nem bánjuk, hogy elolvastuk.”⁶⁸ Wasst „erőstehetségű fiatalember”-nek nevezi, akinek „halk és bánatos írásai vannak”, s akinek „csöndes erdélyi ború tompítja le szavát s üli meg színeit”. Melankóliája ugyan „tervszerű”, „megcsinált”, ám „meglepő a szerző nagy fiatalságára rációzó komolysága és meditatív elmélyültsége”. (Utóbbi kijelentéssel nem értünk egyet, hiszen Wass Albertről munkamódszere, érdeklődési köre, valamint írásainak hangulata, tematikája révén egyértelműen megállapítható, hogy melankolikus személyiségtípus. Tehát melankóliája személyiségéből fakad⁶⁹.) **Dsida** a költő bizonyosságával ismeri fel: „Wass Albert kezében lesz feladata a tollnak”.

„Most amikor a költészetnek olyan sok üldözője van, annyi fiatal, kezdetleges, halál gondolatával és tollal küszködő, kiket az erdélyi bércek is csak pesszimistának szültek s először pesszimisták - aztán egy kicsit költők -, jól esik egy olyan könyvet útnak indítani, amelyiknek az írója először költő. A fehér lapok tiszta lélekről és gazdag vénáról tanúskodnak”.⁷⁰ **Varró Dezső** az egész kötetre úgy tekint, „mint egy nagyon szép ígéretre”.

„Ha eltekintünk néhány Ady-reminiscenciától, mélyérzésű, gondolkozó költőt ismerünk meg e kötetből, amelynek bevezető sorai, valamint *‘Meghalt a patak’* és *‘Gátak’* című versei többet jelentenek a biztató ígéretnél” - írja **Majthényi György** a *Napkelet*ben.⁷¹

„Érzékeny kedélye, mely minden hatásra reagál, észreveszi a természet és a lélek rejtett kapcsolatait, mély gondolatok ébrednek benne, melyeket bevon kifejezőmódjának nemes zománcával és bár őszintén, de valami finom szemérmességgel tárja föl belső gazdagságát” - közöl ismertetést **K.** szignóval róla a *Vasárnap*.⁷²

A *Vadász Újság*, melynek éveken keresztül munkatársa volt, rövid ismertetőt tartalmaz a kötetéről: „Sok szép mezei virág - csokorba szedve. [...] Ritmusa zengő, rímjei pattogók, lírája az őstermészettől ihletett. [...] Gondolatai végig szántják a nagy mindenséget, de Antheusként vissza-visszatérnek az őstermészet fenségének imádatához, abból erőt gyűjteni”⁷³ - emeli ki **Gyalui Pál** költészetének panteisztikus-animisztikus vonását.

A kötet 40 versből és egy *Bevezető vers*ből áll, mely *Fenyő a hegytetőn* címmel vált ismertté. Az előző verseskötet alaphangját a **Reményik**- és **Áprily**-hatások adták, miközben már ki-kisejlettek a versekből a későbbi - elsősorban prózaíró - Wass Albert alaptónusai, témái és motívumai. Ez a verseskötet viszont inkább **Ady** aurájában íródott, elsősorban a Léda-versek bővületében. Mindemellett a két világháború közötti korhangulatot adja vissza: a lélek mélyére leülepedett reményvesztettség, csalódás, lemondás, rezignáció és magány tükre e kötet.

A *Bevezető vers* (*Fenyő a hegytetőn*) szervező eleme a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomra jellemző kép: a sziklaszáron az elemekkel - széllel, faggal - egymagában dacoló fenyő a magyarság megmaradásának jelképe. A helytállás kötelező: a kálvini eleve elrendeltettség parancsa ez.

Aki odatette,
úgy rendelte:
a tetőre kiállj!

⁶⁸ Dsida Jenő, *Fenyő a hegytetőn. Versek. Minerva Rt. kiadása, Kolozsvár.* = *Pásztortűz*, XV. (1929). 189.

⁶⁹ Nyíri Zoltán; Hackl Krisztián, *Személyiségkalauz.* Szeged: Universitas, 2007. 204.

⁷⁰ Varró Dezső, *Wass Albert: Fenyő a hegytetőn: versek. (Minerva kiadása.)* = Ifjú Erdély, Kolozsvár, VII. (1929. május 9). 213.

⁷¹ Majthényi György, *Wass Albert: Fenyő a hegytetőn.* = *Napkelet*, VII/11. (1929. június 1). 861.

⁷² K.: *Fenyő a hegytetőn: versek: írta Wass Albert (Minerva kiadása. Kolozsvár).* = *Vasárnap*, Arad, XII/1. (1929. január 6). 16.

⁷³ Gyalui Pál: *Wass Albert: Fenyő a hegytetőn. Versek.* = *Vadász Újság*, VIII/2. (1929. február 1). 36.

Se fagyban, se szélben
meg ne retirálj!

Ám e mostoha sorsot elviselni csak hívő embernek lehet, aki tudja, hogy Isten „azt bünteti, kit szeret” (ld. *Térj magadhoz, drága Sion* kezdetű dicséret, a gályarabok éneke).⁷⁴ Nem az első eset, hogy a vallásos szellemben nevelt költő verseibe bele-belejátszik valamely ismert zsoltár, református dicséret. A későbbiekben vallásos műveltsége meghatározó tartozéka teljes írásművészetének.

Aki odatette,
azért tette oda,
mert nagyon szerette.
Vad vihar-kezevel
verte, ostorozta,
hogy azt a pogány lelkét
azt a dacos lelkét
hóféherre mossa!

A kötet három ciklusa (*Véren vett ország, A nyár ment át az erdőn és Szívpalota titka*) közül az első kettő ismét az előző verseskötet alapmotívumát, az őszit dolgozza fel.

A *Véren vett ország* cikluscímadó pszichologizáló vers: fonala lelkünk mélyére visz, egy olyan „országba”, mely minden más létező országtól messze fekszik. Ebben a kötetben ciklikusan tűnnek fel a fa-motívumra épített versei: *Prófétafa, Magyar fa sorsa, Kökénybokor, Kereszt a faluvégen*. A fa itt a megmaradás, dacolás, életharc szimbóluma. (Akár ez előző kötetben az *Erdélyi fák között*).

A *Magyar fa sorsa* című allegorikus versben - mely háromszor is megjelent (*Pásztortűz*: 1927, *Ifjú Erdély*: 1928, 1929) - a vihartól derékban kettétörő, meg nem hajló tölgyfa képe jelenik meg. **Makkai Sándor** azonos című Ady-tanulmánykötete⁷⁵, illetve az azonos című **Ady**-vers a forrás: a magyar fával szemben - azaz a magyar életre elhivatottakkal szemben - a dac és keménység az elvárt magatartás.

Láttatok már orkán után
megtört gerincű ősi fákat
roskadni át az országútján?

Tölgyfát, feketét, dac-keményet,
kinek a lelke-lombja tépett
s gyökerét vizek árja mossa?

Szegény, szél-járta, árva fának:
a magyar fának ez a sorsa!

A *Prófétafa* című versét többször is közölték a korabeli lapok. A kiszáradt vörösfenyő, melynek már „odasúgta a Halál: ‘velem gyere!’”, hidat ver egy másik életbe. „Ágai közt [...] az örökélet szele muzsikál.” Akár a teljes írói életmű mottója is lehet, írói ars poetica az a sor, melyet a halott fenyő, mint próféciát küld: „nincs halál, csupán az élet színe-változása”. Itt bővül a fa-motívum jelentésmezeje: a fa, akár a mesebeli égig érő fa, a létszintek áthidalója, összekötője (gyökér = alvilág, törzs = evilág, korona = égi világ). Élet és halál, örök fejlődés és növekedés, folytonos megújulás, a kétértelmű idő jelképe, istenek növényi megtestesülése.⁷⁶

A *Kökénybokor* kicsengését tekintve rokon a *Bevezető* verssel. Ugyancsak többször jelent meg a korabeli lapokban, s bár esztétikai értékét tekintve magasan felülmúlja a *Fenyő a*

⁷⁴ *Református egyházi énekeskönyv*, [Kolozsvár]. 179. dicséret.

⁷⁵ Makkai S., 1927. 142.

⁷⁶ Hoppál M. et al., 1995. 60.

hegytetőn formai megvalósítását, tartalmi gazdagságát, mégsem vált jellemző, ismert Wass-verssé.

A *kökénybokor* motívuma előreutal a későbbi regények fa-motívumrendszerére, melyek közül - a fenyő, jegenye stb. közül - kiválik az alma-motívum: az embernek hasznot hozó, ám mégis szívós gyümölcsfa. Itt hasonló növényt vett versépítkezése alapjául: egy vadon nőtt, erdei cserjét, mely különleges voltában mégis „emberbarát”, hiszen gyümölcsöt hoz, bár a kökény fanyar, apró szemű termése sovány eledel.

Wass Albert versében különleges értékű: kicsinységében öntudatlanul nagy feladatra hivatott, szívóssága „szédült meredély” tetején is lehetővé teszi létét - megfogán és megkapaszkodik ott, ahova a szél viszi a magvát. Gyökereit mélyre eresztí, a külvilággal való minden kapcsolata harc a túlélésért. A „kétségbeesve”, „szegény”, „szédült” szavak önreflexió: az antropomorf természet a lírai alanyt tükrözi.

Láttam a kökénybokrot
szédült meredély omló tetején:
mily kétségbeesve kapaszkodik szegény!

A második szakasz utalás a világtörténelem menetének irányíthatatlanságára: az „omló meredély”, „kiszédül” mind olyan szavak, melyek a tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot sugallják egy apokaliptikus előestéjén.

Légbe fogódzó gyökerei alól
napról-napra kiszédül a föld,
és napról-napra mélyebbre hajol.

A harmadik szakaszban a kökény-motívumot a világ leképezhető valóságával asszociálja. A „világmeredély” fogalma kitágul, a kép kozmikus távlatot nyit. Ugyancsak önreflexió az „árva magyarság”. Emfatikus, expresszionista sajátosság, hogy e sor - „Világmeredély szélére plántált árva magyarság” - hosszával kiugrik a sorok közül.

Világmeredély szélére plántált árva magyarság
csonkán lelógó gyökerei közt
zord idők vihara dalol.

Az allegóriává növvő képsor - a kökénybokor „csonkán lelógó gyökerei” - a Trianonban elszakított nemzettestet jelenítik meg. A „zord idők vihara dalol” szerkezet pedig a világtörténelem eseményeinek tömör, művészi megfogalmazása. „Világmeredély szélére plántált árva magyarság” - az eleve elrendeltettség tana: a magyar nép egyedülvaló a rá mért megpróbáltatások elviselésében, a túlélésben. A kökénybokor képe magyarság-kép, a bokor makacs dacolása az elemekkel e nép egyetlen életben maradási esélyét szimbolizálja.

S végül a fa-motívumsor utolsó darabja a *Kereszt a faluvégén*. Az **Ady**t idéző vízióba torkolló képsor: a falu fölötti Krisztusa-fosztott kereszt életre kel, „Hördül. Kiabál”, s hangjára, mint orgonaszó, a „falú szíve” felel, majd a messiás hátára veszi keresztjét, s elindul útján. A vers túlnő egy egyszerű metaforasoron: egy nép kódolt szenvedéstörténete bontakozik ki. A gondolat nem új: Trianon után a szétszórattott magyarság szenvedésére vigasz, hogy egy megváltástörténet főszereplőjeként jelenik meg. Wass Albert emigrációban írt publicisztikájában, esszéiben bővebben kifejti ezt a gondolatot.⁷⁷

A *Vizek felett* a gondoskodó, önfeláldozó szeretet himnusza: „Minden, amit csak reám mérnek: simogatás egy Sorstestvérnek”, akiért örködne a vizek felett, mint Isten a világ teremtése előtt. A *Gátak* szimbólum: mint ahogy a vadvizek útját állják a gátak, ugyanúgy az élet kiteljesedésének, az álmok valóra válásának is gátjai vannak. A víz az érzelmek, vágyak,

⁷⁷ Wass A., *Józan magyar szemmel...* 2002. 296, 320.

álmod metaforája, tágabb jelentése pedig az élet, világ - mint ahogy a *Genesis*-ben is a teremtés előtti létállapot szimbóluma.

A másik ciklus címe (*A nyár ment át az erdőn*) Ady *Párisban járt az Ősz* című versének hangulatát idézi: „Lehajtott fejjel, nesztelen haladt”; „A nyár megállt és felemelte halkán a fejét”; „A nyár ment át az erdőn, s amerre haladt: a néma erdő döbbsen katonái tisztelegve álltak sorfalat.” A nagybetűs „Nyár” mint szimbólum, a „megállt”, „nesztelen”, „elhaladt” szavak **Ady**-rekvizitumok. Ugyanígy **Ady** költészetének jegyében íródtak a következő sorok: „nagyon magában ült az Ősz” (*Találkozás*); „Virágok között járunk ma együtt én és a Nyár” (*Július*); „Bárkába szállni, nagyba, feketébe; zöld vizeken [...] úgy suhanni ki a semmiségbe” (*Jó lenne így*); „a lélekerdőn / már félve lapul egy őszi sejtelem” (*Lombhullás ünnepén*); „Nyárásszonyom, Nyárásszonyom, mi lesz Veled?” (*Mi lesz veled?*) e sorból kihallik Léda - én asszonyom, a könnyek asszonya - megszólítása. „Ma nagyon csókolj / nyíljék ki lelked legszebb csók-virága”, mert „Holnap gyűlölni fogsz. / Holnapra elmegyek. / Csak átkaid kísérnek, / s a jajgató szelek” (*Búcsúdal*). Koporsót küld „tüzes szemű Nyárásszonyomnak”, a koporsó egy vers, „legyen benne lelkemből egy darab”, mely „élt egy-két csókot, / s egy rövid mesét”, a koporsó a világűrben „szívemtől a szívedig röpül” (*Koporsót küldök*). „Nádfődeles szívkuhnyóm tetejére / csóvát vetett az Isten [...] Recsegetek az Öröm-gerendák, / ropogott a béke szarufája, a pusztán maradt Gondolatfalak / csonkán riadtak az Egek Urára, / s üszökké torzult a Remény-küszöb” (*Villám*). *A grófi szériún* leírása bővül Wass Albert vallásos szókészletével. S míg búcsút vesz, „sárga lombkezével / integethet a Nagy Avar” (*Búcsú az ősztől*), felsejlik **Ady** fogalomalkotása: akár a Nagy Nyíl-szimbólum, akár a *Héja-nász az avaron* képi építkezése. Ugyanakkor új s egyben más költői attitűd: míg **Ady** örök küzdő, Istennel perben álló, Wass Albert önmegadó hívő, aki nem kérdez, csak értelmez. **Ady** megfeszített küzdelméhez, harsány nyitányaihoz, magas hőfokú izzásához képest Wass Albertre inkább a csendes megadás, lemondás jellemző.

A harmadik ciklusban (*Szívpalota titka*) a szív titkait fürkészi: „Minden szívnek van egy csodakertje, / a kert közepében van egy palota, / s minden palotában egy fekete szoba”. A bibliai toposz, a kert a paradicsomkertet idézi - a felelőtlenül boldog életet -, a fekete szoba, melyben „csontvázember ül” pedig memento mori, figyelmeztetés az elmúlásra. Hasonlóan támasztja alá az élet-halál, születés-elmúlás gondolatát a „tavasz-ősz” fogalompáros.

Önmeghatározás, ars poetica *A toll*. A bibliai mene tekel-figyelmeztetést író kéz képe sejlik fel a kifejtett önszimbólumban: „Én azt hiszem, hogy én is toll vagyok, / eszköz egy láthatatlan kézben”. Jóslat a vers. Mintha a lírai én küzdelmes sorsát sejtene meg: „nagyon szomorú lehet az a mondat, / mit kiolvas belőlem valaki, / ha letette a tollat”. Ám a „toll” szimbólum írásművészetének kulcsa is lehet. Wass Albert öregkorában krónikásnak nevezi magát, aki az elmúlt század történéseit érzékletesen, színesen, hűen megörökítette. S a világtörténelem végtelen perspektívájában egy megörökített „betű”, „egy szó” vagy „egy költemény”, azaz a hátrahagyott életmű valójában jelentéktelen iromány.

A vers az ihlet pillanatát ragadja meg: „Egy pillanat... / s a lelkünkön lábujjhegyen megy át / egy messziről jött csendes idegen”, az ihletet adó hangulat, melyben a „szél”, a „virág” s a „falevél” is születik.

Rádió című verse olyan mozzanatot rögzít, melyet később regényeiben is megjelenít: nesz, zaj támad, melyet levél, patak továbbít, akár egy rádióhírt. A természet rádiója ez, melyet költői leírásban ismét meg *A funtineli boszorkányban*, amikor a fák adják egymásnak a hírt. Ugyanakkor a *Jönnék!* egyik fontos motívuma is, mely a várakozás-motívummal fonódik össze.

Az élet autóján Ady *A halál automobilján* című versére írt gyakorlat. A haladást sürgető, türelmetlen hang idegen a fiatal Wasstól. Sokkal sajátabb gondolat a *Halál* című versben megfogalmazott „A halál egy óriási nász, legszentebb emberi ölelés”. S mintha csak az előző gondolatot - fa nem nő az égig - venné fel újra: a letarolt tölgyek letarolt vágyak, „gyökerükben a csend szíve lüktet, / amint a tavaszt egykedvűen nézik, / s nem hiszik el, most

sem hiszik el, / hogy fa nem nő az égig” (*Fa nem nő az égig*). Majd az allegória felfejtése következik: „Lelkem erdejében / színig letarolva így állnak a vágyak, / húsvéti csodára szakadatlan várnak / torzan, feketén.”

Összegzőként megállapítható, hogy Wass Albert ifjúkori költészete a szimbolizmus, impresszionizmus jegyében fogant - e XIX. századi irodalmi irányzatokat megkéssve építette bele lírájába. Ám korának számos hatása csapódott le írásaiban. Jó szenzorként érzékelt világát, s kötetlenül építkezett mások formakincséből, magába olvasztva különböző hatásokat. E versötletek a két világháború közötti erdélyi írókat is foglalkoztatták, s a korabeli társadalmi, kulturális konszenzus részeként bekerültek a közgondolkodásba. Tehát zsengéi divatos, a saját korára jellemző gondolatokat, érzéseket közvetítenek.

Az átvett szimbolista jegyek nemcsak a versek formai felületét érintik - tartalmukat, hangulatukat tekintve is kimutathatók. Kulcsszavai: ősz, halál, természet, templom stb. A halállal való incselkedés, ismerkedés inkább szecessziós sajátosság: „...ez a halálvágy - nem vágy, rossz szó -, ez a haláltól való megszállottság [...] eleinte egy kicsit kacérság volt, amint ahogy a mi egész nemzedékünknek volt ilyen hangja [...] mindenkinél megtalálható, Jékelynél, Zelkénél, Rónaynál [...], a mi nemzedékünk [...] valahogy a levegőből szívta be, már fiatalkori verseinkben is föltűnt a halál” - mondja **Vas István** egy **Radnóti Miklósról** szóló rádióbeszélgetésben.⁷⁸ (Radnóti Wass Albert kortársa volt, 1909-ben született.)

Wass Albert beleilleszti verseit egy sajátosan mélabús, borongós világba, mely a későbbiekben teljes írásművészetét is meghatározza. A magány és pesszimizmus ellenére Wass Albert hajlik a romantika által idealizált vátesz-költő szerepre. Helyenként - mesterkéltnél, felvett költői magatartással - utal a bohém életre, amelyet már a XIX. századi művészek éltek, szinte kötelező módon hódolva a kordivatnak, ám Wass vallásosságában gyökerező emberi tartásától ez idegen, csak ideiglenesen felvett póz.

A XIX. század végi elődei mintájára felfedezi a belső lelki tájat, a lélek mélységeit, figyelme befelé fordul, önmagára reflektál. A belső élet összefüggéseit, a lelki folyamatokat, emlékeket csak homályosan gomolygó sejtések, hangulatok jelzik. Az általa többször használt „hangulat” szó utal erre.

A század első felében a meghatározó filozófiai irányzatok rányomják bélyegüket az irodalomra is. A „legradikálisabb gondolkodóknál - Nietzschétől kezdve Sartre, Camus és Ortega bölcséletével bezárólag - az ‘átmenet’ pontja mint olyan, teljességgel ki is iktatódik”⁷⁹. Tehát a halál, a korábbi elképzeléssel ellentétben már nem a test és lélek elválása egymástól vagy a lélek halhatatlanságának tradicionális képzete. **Jaspers** szerint „élni tanulni és halni tudni: egy és ugyanazon dolog”. Ilyen megvilágításban a halál értelme a halál kultuszába csap át. „Jaspers, Kierkegaard és Unamuno filozófiájában egyaránt fontos tétel az, hogy az ember csak annyiban részesül halhatatlanságban, amennyiben azt már ‘itt és most’, a konkrét életvitelben is képes megjeleníteni, ill. megteremteni” - **Csejtei Dezső** összegzi ezt a kérdést *Filozófiai metszetek a halálról* című művében. **Heidegger** *Sein und Zeit* című művében a „halál a létnek egy módja...”⁸⁰

A fiatal Wass formakészletét tekintve gyakorlott verselő, ami a metafora és a végigvitt metafora, tehát az allegória alkalmazását illeti. Versei szemléletes képekre, példázatokra épülnek, amelyek egy állapotot, folyamatot illusztrálnak. Versei inkább az érzékekre, a képzeletre hatnak, nem az értelemre. Ezért használ jelképet, metaforát, mint az áttételes nyelvi kifejezés eszközt, ám nyelvi kódjai nem maradnak „lefordíthatlanul”, a versek végén didaktikusan megfejtik őket, így stílus eszközei nem valódi szimbólumok és nem igazi metaforák. Szimbolista vonás verseiben a zeneiségre törekvés, a tiszta rím helyett lágyabb asszonáncokat

⁷⁸ Domokos M.; Lator L., 1982. 32.

⁷⁹ Csejtei D., 2002. 489.

⁸⁰ Heidegger, M., 1989. 422.

alkalmaz, ám zeneisége ösztönös muzikalitásának köszönhető, mely leginkább későbbi prózájában mutatkozik meg, s líraivá változtatja prózaszövegeit.

Motívumai, alapgondolatai későbbi elbeszéléseiben, regényeiben bukkannak fel ismét - sokkal erőteljesebben, kidolgozottabban, mint a versekben -, akár variációkként, akár kibontva az alapgondolatot. Verseiben kristályosodik ki életműve motívumrendszere, melytől a későbbiekben nem tér el jelentősen. S bár van olyan jelkép, melyet később - mint nem sajátját - már nem ismételt (gyöngy), az összes többi felbukkan elsősorban érett írásaiban: a kék hegyek-motívum, a romboló ember, a csónak-, (vezér)csillag-, fenyő-, fa-, tető-, templom- és harang-motívum, valamint a látó ember és krónikás - mint írói szerepvállalás, önkifejezés. Néhány versét áthatja a panteisztikus-animisztikus hit.

Néhány eredeti, szép darab maradt fenn a pályakezdő Wass Albert verses hozományában. Ide tartozik a *Búcsú elégia* és a *Hulló csillagok* a zsengek közül, a *Látható az Isten* az első verseskötetből, valamint a *Kökénybokor*, a *Prófétafa* és *A toll* címűek a másodikból. Bár sok más versét gyakrabban idézik, szavalják és folyamatosan közlik ma is, a pályakezdő versek erőteljes felütést képviselnek: alapos készülődést egy másik, a próza műfajában folytatódó életmű felépítéséhez.

A temető megindul. Kórusjáték (1933)

Wass Albert élete folyamán a legkevesebbet a dráma műnemével próbálkozott. A versírásról a próza műfajára való váltás során egy kórusjátékot írt, melyben leginkább lírikusi tehetsége nyilvánul meg, így lírai megformáltsága folytán *A temető megindul* című kórusdrámát a versek között tárgyaljuk. A 2003-ban előkerült⁸¹, s még ebben az évben mind a Mentor, mind a Kráter⁸² által megjelentetett kórusdrámában fellelhetők későbbi írásművészetének alapjai: témái, világnézete, istenhite.

Az első világháború után Európát nyomasztó válságtudat jellemezte. A régi világrend alapjaiban rendült meg. „Soha egyetlen kort sem rázott még meg ilyen rémület, halálborzongás. Sohasem volt az élet ilyen síri néma, az ember ilyen kicsi, ilyen szorongással teli. Sohasem volt az öröm ilyen távol, és a szabadság ennyire halott. Segélykiáltás hallatszik: az ember lelkéhez kiált, az egész kor egy vészkiáltás. Vele kiált a művészet is, a sötétség mélyére, segítséget kérve, lelket szólítva: ez az expresszionizmus” - olvashatjuk **Hermann Bahr** *Expresszionizmus*⁸³ című munkájában.

A magyar avantgárd az 1920-as években több kórusdráma-kísérlettel jelentkezett. A zene és dialógus volt a leginkább alkalmas arra, hogy kifejezze a kor legfontosabb problémáit. „A kórusdráma szintetikus jellegű: a zene, a mozdulat, a cselekményes játék, a fény és a színpadi konstrukció egységén alapszik. Közös utat nyit a drámának, a zenének és táncművészetnek”⁸⁴ - írja **Kocsis Rózsa**. Másrészről szükségszerűen jelentkezik az igény, hogy tömeg szólaljon meg a színpadon, hiszen „valahányszor az emberiség történelmében új színházi periódus kezdődött [...], az új társadalmi igényekből kifolyólag új színpadi formák születtek, amelyekben a tömegnek mindig fontos szerep jutott”.⁸⁵

Wass Albert kórusdrámája az európai viszonyokhoz képest meglehetősen megkésve íródott: nem az első világháború után, hanem a második előestéjén, amikor Németország útja - Magyarországot magával sodorva - egyenesen a háború felé tart. A fiatal tollforgató

⁸¹ A műnek egy rongált állapotú szöveggönyvét őrzi Románia Nemzeti Könyvtára (Biblioteca Națională a României) Bukarestben, Magyarországon egyedül az Országos Széchenyi Könyvtár állományában szerepel, de a szöveggönyv feltehetőleg elveszett. A kórusjáték színházi szöveggönyvét végül a marosvásárhelyi Haller család bocsátotta a kiadók rendelkezésére.

⁸² Wass A., *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához. A Temető megindul [...]*. 2003. 164.

⁸³ Bahr, Hermann, *Az expresszionizmus*. In Koczogh Á., 1981. 179-198.

⁸⁴ Kocsis R., 1973. 338.

⁸⁵ Kocsis R., 1973. 299.

bemutatkozása a szélesebb közönség előtt az első világháború értelmetlen pusztítására, a civil lakosságot érintő kegyetlenségére hívja fel a figyelmet. „Az I. világháború halottaira emlékező kórusmű a Nagy világgégek előérzetének tekinthető”⁸⁶ - írja **Turcsány Péter**.

Wass Albert idős korában egy rövid utalás erejéig emlékezett meg Czigány Zoltánnak írt levelében darabjáról: „Tagja voltam már jó ideje a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságnak, melynek keretében [...] legnagyobb ‘alkotásomat’, a pacifistának bélyegzett, szavalókórusra készült színjátékomat is előadták nem kis sikerrel”.⁸⁷ A felkészülés nagy tömeget mozgatott meg, sok szereplővel, melybe az amatőr színészek mellett bekapcsolódott a marosvásárhelyi diákság is. A sok diákszereplő fellépése pedig sok szülő és hozzátartozó részvételét feltételezi az előadáson.

A kórusdráma premiejére díszes plakát készült a következő szöveggel: „A Kemény Zsigmond Irod. Társaság Marosvásárhelyt, 1933. nov. 15-én bemutatja a Transszilvania-terem színpadán Wass Albert gróf kórus-drámáját: *A temető megindul*. A verses misztériumot színre alkalmazta és betanította: Z. Szentgyörgyi Mária. Színpadirendezését végezte Izsó Miklós [a kolozsvári Magyar Színház volt főrendezője]⁸⁸. Bevezető konferánszot mond: dr. Antalfy Endre”. Ugyancsak a plakátról értesülünk arról, hogy: „A bemutatót [...] vígjáték előzi meg: *Félkesztyű. Idill I felvonásban*. Írta Szép Ernő.” Tehát a kórusjáték időtartalma nem töltötte ki egy színházi előadás egy-másfél órás időtartamát. Majd a plakát alján egy bibliográfiai szempontból fontos információ olvasható: „Jegyek elővétele Révész Ernő hangverseny irodáján, előadás előtt a színházi pénztárnál. Ugyanott szövegkönyv is kapható.” A kórusdráma szövegkönyvét a marosvásárhelyi Révész nyomda adta ki.⁸⁹

Ki kell térnünk a helyi kutatás⁹⁰ nyomán bőségesen feltáruló sajtóviasszhangra, 1933 november-decemberében a marosvásárhelyi *Hétfő Reggel*, *Reggeli Újság*, *Székelyföld*, *Ellenzék* című lapok tudósítói nyomon követték a próbákat, több alkalommal beharangozták, az előadás után pedig többnyire lelkesen nyilatkoztak az előadásról.

A **Sényi László** által szerkesztett *Székelyföld* című hetilap a próbák ideje alatt népszerűsíti a színpadi produkciót: „Újszerű kórus-drámájának már mind plasztikusabban kialakuló próbái magukban is elementáris hatásúak. [...] A nov. 15-iki bemutató a Kemény Zsigmond Társaság minden eddigi teljesítményét felülmúló művészeti nagyelménynek ígérkezik. Soha nagyobb felkészültséggel nem is lépett sorompóba a rendezőség. [...] Világoló határátkelő lesz a marosvásárhelyi művészi lehetőségek iramán”⁹¹ - A beharangozó vásári ízű szuperlatívuszai érthetők az utolsó mondat perspektívájából: Marosvásárhely, tehát olyan város ad helyet e bemutatonak, mely a színjátszásnak mindig is teret nyitott, s amely a későbbi színművészeti akadémia helye. A cikk névtelen írója valószínűsíthetően Sényi László, a Kemény Zsigmond Társaság titkára, aki a társaság művészeti célkitűzéseire hívja fel a figyelmet.

Egy héttel később a következőket olvashatjuk a *Székelyföld*-ben: „A Kemény Zsigmond Társaság szerzőavató estéje november 15-én eleve rendkívüli érdeklődést vált ki. [...] Még

⁸⁶ Turcsány Péter, *Karácsonyos lélekkel*. In Wass A., *Ötven erdélyi gyermek...* 2003. V.

⁸⁷ Bölöni Domokos, *Wass Albert - marad.* = Szászrégen és Vidéke (Románia), III/8. (2001. augusztus). 15. Hivatkozás a következőkre: Czigány Zoltán, *Wass Albert utolsó levele első halála előtt*; másodközlés: = A Hét (Bukarest), XXIV/10. (1993. július 2); harmadközlés: In Czigány Z., *Zendülés az idő ellen*. Szekszárd: Babits, 1995.; második kiadás: Budapest: Határon Túli Magyarok Hivatala, 1996. 158-161.; negyedik közlés: = Új Magyarország, V/295. (1995. december 16). 15.

⁸⁸ -, *A temető megindul [Színház rovat]*. = Hétfő Reggel, Targu-Mures, I/2. (1933. november 13). 4.

⁸⁹ A *Wass Albert életmű-bibliográfiában* található 1932-es megjelenési év bizonytalan. A Szerző.

⁹⁰ A periodika-kutatást Szabó Éva Erzsébet végezte a Maros Megyei Könyvtárban (Biblioteca Județeană Mures).

⁹¹ -, *A Kemény Zsigmond Társaság...* = Székelyföld, XXXV/45. (1933. november 5). 7.

növeli a rokonszenvet a fiatal szerző első színpadi bemutatkozása iránt, hogy Wass gróf prömierjének jövedelmét a kolozsvári Menza céljára szánta”.⁹²

A bemutató előestéjén a *Hétfő Reggel* című, frissen indult marosvásárhelyi hetilapban olvasható: „Még egy nap választ csak el ‘A temető megindul’ előadásától, de máris az egész város konsternálva van. A próbákról kiszivárgott hírek szerint Wass Albert grófnak, az ifjú és tehetséges Helikon költőnek a szavaló-kórusos misztériuma eddig még nem látott szépségeket fog adni a közönségnek”.⁹³ [Wass Albert először 1934-ben publikál az Erdélyi Helikonban, de csak 1936-ban válik a helikoni munkaközösség tagjává. A Helikon-költő megnevezést tehát semmi nem indokolja. A Szerző.]

A bemutatót követően a *Székelyföld*ben rövid tudósítás olvasható, mely már a darab műfaját („misztérium”), mondanivalóit is körvonalazza: „A koncepciózus mű a háború véres szimfóniája, megrendítő realitással érzékeltette a világrengés fájdalmait. A béke s a szeretet nagy éposza ez a mű, mely a hallgatóságot mélyen megrendítette és a szerző nagyszerű kvalitásait csillogtatta hatásosan”.⁹⁴

A *Hétfő Reggel* színházi tudósítója ironikusan nyilatkozik a darabról: „Mi szerdán Wass Albert gróf ‘Temető megindul’ címen előadott kórusdrámáját néztük meg a karzat egyik zugában elbújva, holott nem is mi voltunk a szerző. [...] ‘imponáló ez a bátorság, amellyel ez a fiatal gróf a nagy problémákhoz hozzá mer nyúl’. [...] Ilyen fiatal, ilyen gróf és máris ír”.⁹⁵ A kritika nem tartalmaz objektív értékítéletet.⁹⁶

Sényi - (-nyi) szignóval - hosszabb cikkben foglalkozik a darabbal: „‘A temető megindul’ (nem egészen jól választott) című verses misztériumnak stílszerű már a kárpithasadása. Hirtelen felsüvítő szélroham szakítja szét a megrebbenő függőnyt és mögötte ködös fehérségben bukkan fel a néhány szegényes sírkereszt tűzdelte temető. [...] Nem akarjuk részletezni a szavalókórusnak diadalmas dinamikáján vitázó nemes világnézet magávalragadó árnyképjátékát, ahogy ezt a költészetteli szerzőelképzelést Z. Szentgyörgyi Mária ösztönös színpadismerete és Izsó Miklós rendezői talentuma rendkívüli, mondhatni: ultramodern szcenikai hatássá fokozta. Csupán az orkános közönséglelkedésre utalunk, mely a sikerén boldog ifjú szerzőt munkatársaival a finálé rámpadiadala elé szólította.”⁹⁷ Sényi kiemeli Huttera Nóra (angyal), Simon László (Úristen), Ifj. Ferenczi (Sátán) és a kicsi Vörösmarty Lili színészteljesítményét. Wass Albert marosvásárhelyi kutatója, **Nagy Pál** a következő irodalomtörténeti adalékkal szolgál: „Verses misztérium [...], az egykori műkedvelői előadás felvételén feltűnik Gyagyi László, Jánossy Zoltán, Marosi Péter, akkor még Molter Péter, mások. Bizonyára lehetnek még élő tanúi az eseménynek”.⁹⁸

Az év utolsó napján a *Székelyföld*ben egy **Ego** álnévű kritikus (feltehetőleg ugyancsak Sényi) hiányolja, hogy elmaradt az ifjú szerző sajtóbeli elismerése: „Nemes mondanivalói, megkapón szép férfias kifejezésmódja, a megnyilatkozási forma újszerű artisztikuma, az egészen rendkívüli színpadi beállítás érdekes volta - mindez halvány és színtelen reflexeket lidérceltetett fel.” Ám - folytatja - „Ha ‘Erdély’ hűvös is maradt az eget ostromló ifjú poéta

⁹² - -, *A Kemény Zsigmond Társaság szerzőavató estéje...* = *Székelyföld*, XXXV/46. (1933. november 12). 1.

⁹³ - -, *A temető megindul [Színház rovat]*. = *Hétfő Reggel*, Targu-Mures, I/2. (1933. november 13). 4.

⁹⁴ - -, *Wass Albert misztériumát óriási sikerrel mutatták be Marosvásárhelyen.* = *Székelyföld* (Marosvásárhely), XXXV/47. (1933. november 19).

⁹⁵ - -, *Színház.* = *Hétfő Reggel*, I/4. (1933. november 27). 4.

⁹⁶ Noha az 1930-as években bevett szokás volt még a társadalmi rangok és címek használata, a kórusdráma plakátján feltüntetett „Wass Albert gróf” név a művész- és irodalmi berkekben visszatetszést kelthetett. Wass Albert az *Ifjú Erdély* és *Vadász Újság* hasábjain megjelent zsengéit még „gróf”-ként szignózza, akárcsak *Virágtemetés* című verseskötetét, ám későbbi, a *Pásztortűz*, *Ellenzék*, *Erdélyi Helikon* című lapokban megjelent írásainál elmarad a grófi cím.

⁹⁷ (-nyi), *A Kemény Zsigmond Társaság nagy estje.* = *Székelyföld*, XXXV/47. (1933. november 19). 2.

⁹⁸ [Lokodi Imre] (lokodi), *Kemény Zsigmond Társaság: Szerkesztő az író sorsáról, hegyekről és rágalmakról.* = *Népújság* (Marosvásárhely), LV/49. (2003. február 28). 2.

íránt, a magyar főváros távoli fóruma - elküldte a babért”. Majd **Csuka Zoltán** „bánsági neves magyar költő” által szerkesztett revüjéből idéz, mely egy budapesti lapban, a *Láthatár*-ban jelent meg: „A KZST⁹⁹ [...] nagy sikerrel mutatta be Wass Albert gróf pacifista kórusdrámáját. A fiatal író mondanivalójának igen nagy sikere volt, bár a forma és az előadás még csak kísérleti és sokszor dadogó maradt. Az írói férfiszó érce azonban meggyőző és érdekes vitának hallatszott a színpadról, mint szöszékről. A kórusdráma tömeghatása kétségtelen. Amit száz ember követel a dobogón, nem ugyanaz az igazság, amit egy költő sír el. Ady Endre Vér és aranyát és a hiába elhullott rohamsisakosok temetői árnyainak lázadását elevenítette meg a kissé grand guignolos [rémdráma-szerű], de igaz, mélyérzelmi darabban a fiatal író. Földalatti Chorus mysticus-sza, temetői árnyjátéka, a következő nemzedék (egy anya és gyermek) megszólaltatása komoly színpadi mondanivalót jelentett. Előadás előtt Antalffy Endre mondott megnyitót: a magyar Jedermann-t még megíratlannak találta”.¹⁰⁰ Sényi László egyszemélyes lelkesedését ez az egyetlen kritika támogatta. **Csuka Zoltán** a *Jedermann* 1933-as margitszigeti előadásával hasonlítja össze Wass kórusdrámáját, melyben Dienes Valéria rendező a színpadi cselekményt mozgáskórossal tette szemléletessé¹⁰¹ - s az összehasonlítás során Wass műve kevésnek találta.

Molter Károly *Ellenzék*-ben megjelent ismertetőjét, melyben háborúellenes agitációnak minősíti Wass Albert korai próbálkozásait, a könyvtári kutatás során nem találtuk meg.

Szabédi László 1934 májusában, tehát fél évvel a marosvásárhelyi eladást követően ír róla rövid kritikát a *Pásztortűz*-ben. Feltételezzük, hogy Szabédi az 1934-ben Kolozsvárt kiadott szövegkönyvet¹⁰² recenzálja, ugyanis színházi kritikának kissé megkésett lett volna. „E munkácska, amely az arany ellen izgat és a mosolynak, virágnak, szeretetnek csinál propagandát, csak rokonszenvvel találkozhatik mindenkinél - aki nincs híjával az aranyak.”¹⁰³ A finoman ironikus kritika szerint a megvalósítás nem tud felzárkózni a vállalkozás nagyszerűségéhez, a szerző nagyot akar - ezt ígéri a műfajkeret is - dramatikus mű, kórusjáték -, ám nem tudja szándékát megvalósítani: „A költemény mégsem monumentális, ami pedig súlyos hiba, mert az akar lenni. Miért akar az lenni? [...] Miért *nem* az? Mert az *akar* lenni.” Szabédi helyes arány- és esztétikai érzékkel nyúl a műhöz.

A „verses misztérium”-nak definiált műben, a középkori misztériumjátékok mintájára, melyek (erkölcsi) fogalmakat vonultatnak fel a színen, Wass Albert sem hús-vér szereplőket, hanem ún. „hangokat” szólaltat meg: a *Csend hangját* 20 férfi játssza, a *Temető hangját* 30 férfi, az *Anyák hangját* 25 nő, a *Gyermekek hangját* 8 gyermek. Ezen kívül a *Harangszót* 8 fő (vegyesen nők, férfiak), az *Angyalok karát* 5 nő, a *Visszhangot* 4 férfi. Szerepel még a kórusjátékban három *Árva lélek*, az *Emberiség hangja*, a *Sátán*, az *Anyá*, a *Gyermek*, s az *Úristen hangja* is megszólal. Az előadásban a szereplőket árnyképek helyettesítik, ezeket 15 férfi jelenítette meg. A hangok mintegy száz vagy még több szereplőt feltételeztek. Kétségtelenül hatásos előadás lehetett. A plakát megszövegezése is él a hatáskeltés eszközével: „A besötétített nézőtérén hirtelen felzúgó heves szélroham szétlebbenti a színpad előfüggönyét és odafönt megszólal: a csend hangja” stb. „A testi valóságtól megfosztott színpadi alak környezete is testetlen, időtlen”.¹⁰⁴ A vizuális szimbolika „a láthatatlan, az emberi lélek ‘láthatóvá’ tételét akarta megvalósítani vizuálisan kivetített jelképek segítségével”.¹⁰⁵

A kórusdráma tartalma **Szabédi László** összefoglalójában a következő: „A holtuk után anyagi eszményeikből kijózanodott apák megindulnak, hogy gyermekeiket túlvilági hangon

⁹⁹ KZST: Kemény Zsigmond Társaság.

¹⁰⁰ [Csuka Zoltán], *Wass Albert gróf pacifista kórusdrámája Marosvásárhelyen*. = *Láthatár*, I/3. (1933. december). 7.

¹⁰¹ Kocsis R., 1973. 365.

¹⁰² Az 1934-es kiadású szövegkönyv létezésére történik utalás, ám nem került még meg. A Szerző.

¹⁰³ Szabédi László, 1934. 215.

¹⁰⁴ Koczogh Á., 1981.60.

¹⁰⁵ Kocsis R., 1973. 108.

egy jobb és nemesebb emberi élet építésére intsek. Ezenközben szót kér minden [...] a Csend Hangjaitól kezdve az Úristen Hangjáig”.¹⁰⁶

A szöveggönyv tagolatlan, versszerű textúrájú. A tagolást egyedül a bemutató terem különböző részein megszólaló hangok váltakozása adja, illetve a szövegbe iktatott szerzői utasítások narratívája: „*Téli éjszaka. Havas temető. Lent messze talán néhány kicsi lámpafény. Csend. Hull a hó. A sírkeresztek - árnyképek - csak félig látszanak. Minden mozdulatlan. A mélyített kórusból szélzúgás, mely többször ismétlődik. Nagy szünet. A jobb és bal kulissza mögött elhelyezett világos kórusok szólalnak meg először. Halkan, nyújtottan. Néha letről belezúg a szél.*”

Ebbe az elhagyatott tájba iktatja be a narrátor a recitativókat:

A CSEND HANGJA [...]

Sápad a csend,
úgy sápad a csend,
dermed a csend,
úgy dermed a csend...
Temetget a csend...
temetget a csend...
(Zúgás) Surran a szél...
surran a szél...
hegyről-hegyre görgedezve,
csörgedezve, pörgedezve,
súgva, bűgva, sustorogva,
megtorpanva, meg-megállva,
megindulva, tovaszállva... (69)¹⁰⁷

A bevezető kihalt tájat jelenít meg, mely lelki pusztulást szimbolizál, akár csak **Ady A magyar Ugaron** című versének spirituális tája. A temetőben a csend temet, egyetlen jelenlévő a szél, rajta kívül az éj meg a tél érezteti jelenlétét. A verssorok **Áprily** verszenéjét idézik.

A kezdőkép havas téli éjszakája bibliai asszociációt kelt: „A ki győz, az fehér ruhákba öltözik” (JánJel. 3,5). „És elváltozék előttök, és az ő orczája ragyog vala, mint a nap, ruhája pedig fehér lőn, mint a fényesség” (Mt. 17,2) - a *Könyvek Könyve* több hasonló idézettel is szolgál. **Lukács György** szerint „a létkérdésekkel vívódó avantgárd a vallásos igény bizonyos formáját elégíti ki”¹⁰⁸ - nem véletlenek tehát a bibliai utalások.

A fehér szín szimbolikus bibliai jelentése: öröm, ártatlanság, mennyei dicsőség. Ám a csend nem jelenül meg a Bibliában. Jelenléte csak a liturgiákban fontos: az áhítat kifejeződése, a halottak tisztelete. A teremelés előtti állapotra a „tohuva-bohuva”¹⁰⁹, azaz a káosz jellemző. Isten jelenléte a Bibliában ugyanis hangos zúgással, mennydörgéssel kísértetik. A csend a halottak jelenlétét sugallja - valamifajta Isten-nélküli állapotot, akárcsak **Vörösmarty Előszavában** (1850) a „csend és hó és halál”.

Isten kivonult teremtet világából. Ezt az istentelen állapotot idézi fel a kórusdráma nyitánya: „Fehér fátylakban temetget a csend”. A fehér egykor a gyász színe volt. A megszemélyesített „csend” itt kozmikus hiányt jelöl. Ezt ellenpontozza a Csend hangjába beleszóló Árva lelkek hangja: „Csak a kereszt marad fekete jel” - a sírokon levő keresztekre utalva. A hó lassan betemet mindent, üdvözítőn, enyhét hozva. A csöndben éles hangon megszólaló Árva lélek a „fekete sors után” bekövetkezett „fehér halál”-t emlegeti: a meghurcolt, háborúban sokat szenvedett népért emeli fel hangját. „Lélektestvér, itt nincs

¹⁰⁶ Szabédi László, 1934. 215.

¹⁰⁷ Az oldalszámozás a Kráter-kiadás alapján: Wass A., *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához. A Temető megindul [...]*. 2003. 164.

¹⁰⁸ Kocsis R., 1973. 102.

¹⁰⁹ „A föld pedig kietlen és pusztá vala”. In Móz. I. 1:2. - a héber biblia szerint: öskáosz.

feltámadás”: feledés szállt a sírhalmokra. Az angyalok kara karácsony éjjelén a halott messiások feltámadását sürgeti.

A Feltámadó lelkek hangjára - „lélektestvér, felelj”, „Áve halál” - harangszó felel. A játék szövegében refrénként kétszer is megszólaló templomok és hegyek hangjában alighanem Wass Albert későbbi regényeiben kifejtett istenhitének, hitrendszerének esszenciája sűrítődik, Istenkereső és Isten jelenlétét érző szereplői „istengyermekek” az „Úr mesterségét művelik” (*Hagyaték, Elvész a nyom*). **Lukácsi Éva** szerint feltételezhető, hogy Wass Albert ismerte korának izzó dogmatikai vitáját a protestánsok két teológusa, **Karl Barth** (1889-1968) és **Emil Brunner** (1889-1966) között, mely mintegy 10 éven keresztül zajlott, és 1923-1933 között publikálta a *Zwischen den Zeiten* című lap. **Barth** dialektikus teológiája az Isten és az ember közötti krízist hangsúlyozza, melyet a bűneset okozott. Ez nem oldható fel, de hatályon kívülé válik Jézus Krisztusban. **Brunner** ugyanezt vallja, de azt is hozzáteszi, hogy Isten kegyelmi ajándéka az emberben az Isten utáni vágy.¹¹⁰ **Barth** önmagában nézi az embert, **Brunner** pedig Istennel való közösségben.¹¹¹ **Lukácsi Éva** szerint erre a szembenállásra utalhat a templomok és hegyek szembenállása:

Mi templomok vagyunk
mi csak harangozunk
mi csak imádkozunk
és nem tehetünk róla
hogy hidegek vagyunk
hogy sötétek vagyunk
hogy üresek vagyunk
s hogy nincs bennünk az Isten.
[Erre felel a hegyek hangja:]
Mi a hegyek vagyunk,
mi nem harangozunk,
mi nem imádkozunk,
mi mindig hallgatunk,
míg ott lent zúg a láрма,
és zúg a könnyek árja,
mi nem tehetünk róla,
hogy szentebbek vagyunk,
amért jobbak vagyunk
amiért szebbek vagyunk
s mert itt lakik az Isten... (71).

A templomok üresek, sötétek, értelmetlenek, mert nem lakik bennük az Isten. A hegyek, ahonnan visszajön a visszhang, szentebbek, jobbak, szebbek a templomoknál, s a hegyeket Isten a jelenlétével tiszteli meg. E sorokban egyházbírálat vagy a kaotikus világ kritikája lappang: az intézményesített keretek közt Istent hiába kutatja az ember. Valódi elmélyülést, enyhülést csak a természet kínál, ahol az elcsöndesülés megsejteti az emberrel Isten jelenlétét.

A hegyek valójában Isten székhelyei. A hangok messiást várnak, karácsonyi készülődés hangulata érződik: „Ma szent karácsony éjszakája van! / Nem látjátok a fényes égi lángot? / Ez az éj megváltja a világot” - zengi az Angyalok kara. Vele felel, ellenkezik a Temető hangja: a sok, alig elkezdett, fiatal élet, akiket a háború halálba kergetett. Haláluk értelmetlensége azt sugallja, hogy a megváltás is hiába történt:

Nem válthattuk meg mégsem a világot,
az ő keresztje is hiába állt ott,
s mi is hiába jártunk golgotát...

¹¹⁰ Rahner, Karl, *Nature and Grace*, NY, 1963. 134. In Hilkert, *Naming Grace*. 32-35.

¹¹¹ Lukácsi, Éva, *Theology of Proclamation as Evangelization*. Doktori disszertáció. Miami, 2002. (Felhasználás a szerző engedélyével.)

A halott visszajár kísérteni, ha földi életében befejezetlen, igaztalan dolgok maradtak utána. Az anyák, akik látják, csak befedni, eltitkolni, elfojtani képesek emléket, hogy a gyermekeik ne éljenek a szörnyűségek árnyékában. Az Anyák hangja egy látomásban egy visszajáró holtat elevenít fel:

Házuk előtt zúg a megáradt élet,
és minden éjjel egy csúf hullát kivet,
borzalmas arcú, torzult arcú idegent.
Tíz körömmel ások sírt neki
a súlyosodó hajnal-köd alatt,
hogy mire a gyermek játszani
a folyópartra reggel leszalad,
jaj meg ne lássa.
De éjjel a folyó megint kiássa, [...]
S a rémülettől dérperzselte szívvel
a holt merev szemére visszaborzad:
mi lesz, mi lesz, ha az apjára ismer...? (73-74).

A vízió világirodalmi megfelelője a második világháborút megjárt, fiatalon elhunyt **Wolfgang Borchert** hangjátéka, a *Draussen vor der Tür* alapötlete, miszerint a folyó által kidobott és ahhoz visszatérő frontkatona számára egykori otthonában nincs hely.

A Temető és az Angyal vitáját a karácsony szentségéről és az elmaradt megváltásról az Anyák hangja szakítja félbe, életet - ételt, mosolyt, szeretetet - követelve gyermekeiknek. A vitába keveredő hangok a pénzt, mámort és szenvedélyt okolják, amiért így fordult a világ. A fokozódó, kaotikussá váló vitába ismét beleszendül a templomok és a hegyek hangja. Majd az angyal madáchi kérdést tesz fel: „Hát hol vagy, ember...?!”

Az Emberiség hangja felel: mindig helyt állva, mindenütt: bányamélyben, veszélyben, háborús csatában. **Ady** víziói sejlenek fel: „Pénz csörög és ágyú dübörög”. A temető ismét vádló vitába keveredik: „Hátuk mögött ott áll a sátán, / ott áll és kacag! / Roppant edényben gyűjti meg a vért, / s készít belőle csengő aranyat”. Két irodalmi allúzió kézenfekvő: **Ady Vér és arany**, illetve **Nagy Dániel Cirkusz** című vizionárius, háborúellenes regénye, melyben a sátán világméretű vérfürdőt rendez, hogy kényét csillapítsa. Isten tehetetlen. A kórusműben is, mintha ezt készítené elő, megszólal a Sátán, vért követel, hogy aranyat készíthessen belőle. Luciferrel a Temető hangja vitázik, Babitscsal szólva: „Elég volt már a vérből és a jajból! Nem kell arany”.¹¹²

A gyermek karácsonyi várakozásban élne, ha tudná, mit jelent ez a szó. Ajándék helyett kenyeret kér - élni akar. A Nők hangja szeretetet kér, mely úgy „kell, mint a mindennapi kenyér”. Az Embert szólítja az angyalok kara: „Hát hol vagy, ember?”- kérdi az Isten, akárcsak az édeni történetben, a bűneset után közvetlenül. S az ember nem rejtőzik el, hanem „felcsattan az Emberiség hangja”:

Itt vagyok, fekete bányamélyben!
Itt vagyok: a lappangó veszélyben!
Itt vagyok koromban, szennyben, porban!
Itt vagyok: a mámoros pokolban!
Itt vagyok: a lázban és a vágyban!
Itt vagyok: minden haláltusában!
Itt vagyok a kínban és a jajban!
Panaszban, könnyben, csókban, diadalban!
Zúgó iramban! Felcsattanó szóban! (78.)

¹¹² Babits Mihály, *Húsvét előtt*.

Ez az ember végzi a rá kirótt feladatot, mely a bűneset óta ráméretett. Hétköznapi foglalatosságai mellett háborúba vezérelve is teszi dolgát. S a háború képeit, asszociációit alkotója elé sorolja vádlón:

Itt vagyok: elcsukló zokogásban!
Itt vagyok az anyák fájdalmában!
Itt vagyok a bús, kiömlő vérben!
Itt vagyok bánatban, szenvedésben! [...]
Itt vagyok! Riadt gyermekszemekben!
Ökölbe szoruló férfikezekben! [...]
A keresztfán! S a Júdás aranyában!
És a halálban... a halálban... a halálban... (79).

A megváltás újabb kínok forrásává válik, cinikus és kegyetlen, egyre ismétlődő pokoljárást készít az ember számára. Az ember istenközelsége megszűnt, s munkálkodásának eredményeként új poklokat jár. Bűnei megújulnak, újabb és újabb bábeli zűrzavart támasztanak. Az apokaliptikus képsorozat a *Dies illae* középkori haláltánc-képzetét kelti.

Az alábbi sorok ismét **Vörösmartyt** idézik - „Isten sírja reszket a szent honban” -, de **Ady** egyszeri költői szóalkotásai is felsejlenek:

Isten sír a bábeltornya mellett,
Isten sír a szíveinkben, testvér... - (82).

A harang az elhunytakért zúg, ám a halottakat feltámasztani lázadás: a temető feltámad, megindul és békét teremt, leszereli a fegyvereket, elűzi a tankokat, ágyúkat. Ekkor szólal meg a Sátán hangja: aranyat kínál.

Az arany-motívum megjelenítésének alighanem gazdasági oka is lehetett: 1933-ban szűnik meg az arany a pénz fedezetének lenni. Az arany ezúttal elveszíti a pénzzel való ekvivalenciáját. Az arany-motívum utalás lehet az „aranyat vasért” mozgalomra is, melynek felhívására a honleányok arany ékszereiket beszolgáltatták a háború finanszírozására. Cserébe egy vasgyűrűt kaptak „Pro patria” felirattal. Az arany jelentőségét - ha nem is értékét - veszítette, fogalma kiüresedett. Az arany tehát Wass szövegében a háborús gépezet mozgatója. Békéért fohászkodó játékában elutasítja: „nem kell arany”.

A kórusdráma itt átvált színpadi játékká: a színpadon egy gyermek és egy anya jelenik meg. Az éhező kisgyermek álmot mesél - akárcsak Petőfi *Apostolában* -: álmában egy karácsonyfát látott, s a fa alatt három gyermek kacagott - behelyettesített háromkirályok. Ám az anya nem ismeri már a kacagást, gyászolja elveszített férjét. A gyermek a mindennapit kéri: „Anyám, nekünk soha se lesz már kenyerünk, amennyi kell?” Nincs ruha, cipő, hús - mind elérhetetlen messzeségben van: az égben. A nélkülözés elhervasztja az anya arcáról a mosolyt, az „égi fehér virágot”.

A gyermek lázas víziójában az Apa alakját látja közeledni, szavait is hallja, hogy nem kell arany, csak virág, meleg, szeretet és béke. Az Angyalok kara a békét élteti, s az Úristen hangja az angyaloknak parancsol:

A zászlótok fehér virág legyen,
és úgy zúgjak át a lelkeken
fergeteges nagy virágcsatával,
én szent hadseregem! - (92).

Babits *Húsvét előtt* (1916) című, nagyívű fohászának mintájára a gyermekek, anyák és az egész kórus békéért fohászkodik. A virág, meleg s béke szimbóluma a megbékélést sürgeti, mely a nemzet túlélésének egyetlen esélye. A nemzetmentés egyetlen esélye a gyermekek, akik szeretetben nőnek fel. Az *Angyali üdvözlét* szavai épülnek bele a fohászbba.

Hozsánna néked, szárnyas büszke szó:
emberszavak legtisztábbika! [...]
A szeretet van homlokodra vésve,
áldott vagy te a szavak között:
Béke! Béke! - (92).

A fehér a béke jelképe, a virág a szeretet szimbóluma.

Az Úristen hangja az angyalokra parancsol: zászlótok fehér virág legyen, fergeteges virágcsatával zúgjatok át a lelkeken. S a virágcsata elhozza a békét, megbékélést, a Reményt. Az apa képe e látomásban átlényegül istenképpé, Atya és Fiú alakmásával, aki csak a gyermeki tisztaság számára válik láthatóvá.

A darab vége mégis elkomorul: „Harangzúgás. Teljes sötétség.” A harangzúgás a megváltás gesztusa, a halottnak járó tisztességadás. A sötétség viszont lezárásra, halálra utal. A befejezés nyitott, több értelmezési lehetőséget kínál. Wass Albert kórusjátéka a két világháború közötti felbolydult érzelmi világot érzékelteti. Az angyalok a hírvivők, közvetítők a transzcendentális és a földi között. A Temető a történelem üzenete, de egyben a jövő lehetőségét is feltárja.

Wass Albert erőteljesen kódolt szövegét a magyar irodalom jeleseinek szövegismeretében alkotja: **Ady, Vörösmarty, Petőfi** képeit, fordulatait kölcsönzi egy-egy sorához. Olykor vallásos énekszöveg vagy a Biblia szavai szövődnek nyelvébe. A templomok, hegyek feleselésével, szembeállításával embercentrikus egyházat kér. Az anyák, akik gyermekeik nevelésében magukra maradtak támasz nélkül, szeretetért fohászkodnak. Isten felébredt és mosolyog teremtett világára, mely a háború véres borzalmaiban megfűződve olyan, mintha a teremtés-aktus most fejeződött volna be. Ám a sok érték, szépség elveszett, s a pusztulás utáni állapotban a világmindenség üresnek tűnik. Az emlékezés fonalát a Temető hangja indítja el: a halottak, a háború elesettjei áldozatuk hiábavalóságát panaszozzák. A világtörténelem forgásában értelmet keresni lehetetlennek tűnik, egyedüli fogódzó a szeretet, s az angyalok által a földre hintett fehér virág, a béke. A tiszta gyermeki szem előtt megnyílik a mennyország - Isten képe az Atya és Fiú alakjában, - megnyílnak a titkok, melyek más előtt nem láthatók. Isten mosolya pecsét erre a szövetségre: az üdvösségre.

A kórusjáték sokrétű jelképrendszere, motívumai, világképe a későbbi Wass-életmű teljességét sűrítik. Noha művészi eszközei még fejletlenek, leginkább utánzások, a darab tartalmával, mondanivalóival saját utat nyitott. E rövid mű számos (világ)irodalmi reminiscenciát ébreszt: művekre emlékeztet, melyek a világégés témájával foglalkoznak. Nyelve még a verselő Wass Albert kölcsön-eszközein játszik, néhol egy-egy szép versbetéttel gazdagítja irodalmunkat. Egészében véve a mű formai útkeresés.

Elbeszélései (1924-1944)

Wass Albert novellái, elbeszélései a századforduló rövidpróza-hagyományának jegyében fogantak, akárcsak **Petelei István, Gárdonyi Géza, Bánffy Miklós, Gyulai Pál** írásai. A századvégi novellát műfaji, formai és stílári sokszínűség jellemezte, kihagyásos, hézagos cselekménybonyolítás, valamint líraiság. Felvirágzásában szerepet játszott az ugrásszerű fejlődésnek induló hírlap- és folyóirat-kiadás. A századfordulón megjelenő havi-, heti- és napilapok java része irodalmi lap volt, vagy rendszeresen közölt szépirodalmat is. A rajz és karcolat vagy a későbbi tárcanovella fejlődése tehát összefonódott az újságírással.¹¹³ Wass Albert is számos lap munkatársa volt. Rövidprózait több erdélyi és anyaországi lap közölte - még német nyelven is. **Ligeti Ernő** szerint „rövidebb lélegzetű írásaiban legközelebb áll a hagyományos erdélyi íráshoz”¹¹⁴, a táj és emberek lírai ábrázolásához. Elbeszéléseiben és lírai képeiben „mindig jelen van a mezőségi táj, a természet élménye és vigasza, de jelen vannak az erdélyi magyarság szomorú történelmi tapasztalatai is: az elszakítottság az anyaországtól, a magányos küzdelmek az anyanyelvi kultúra védelmében. Mindez elégikus színezetet ad az elbeszéléseknek, amelyeknek vallomásos személyessége időnként a prózavershez hasonlatossá teszi a szöveget” - írja **Pomogáts Béla**.¹¹⁵

Wass Albert rövidprózái lélekrajzi reflexiók, helyzetjelentések egy-egy hangulatról, melyet az otthon, a mezőségi táj és az elmúlás gondolata ébreszt. 1931-től szinte csak rövidprózai műveket ír. 1936-tól a helikoni munkaközösség tagja, s az *Erdélyi Helikonban* publikált elbeszélései már az érett író erőteljes jegyeit mutatják.

Irodalmi hatások (Lagerlöf, Turgenyev, Reményik, Áprily)

Pomogáts Béla szerint Wass Albert „írói szemléletének kialakulására a klasszikus orosz irodalom, elsősorban Turgenyev hatott, az orosz regényíróhoz hasonlóan az erdélyi magyar író is a táj jellegzetes atmoszférájának, [...] lelkiségének a kifejezésére törekszik, és mintegy szimbolikus jelentéssel ruházza fel a természetet. De hatott rá a transzszilvanista költészet, mindenekelőtt Áprily Lajos és Tompa László lírája is, amely az erdélyi tájban kereste az erdélyi szellemiség egyik lényeges magyarázatát, és a természetet szinte mitikus erővel ruházta fel.” A helikoni megbeszélések során később is magáévá tette azokat az alapvető gondolatokat, jelszavá nőtt magatartásbeli parancsokat (**Reményik** *Ahogyan lehet* és **Áprily** *Tetőn* című versében foglaltakat), amelyek prózájának szervező elemévé válnak. Ám **Turgenyev** hatása inkább hasonlóság, hiszen az író életrajza - a kutatás jelenlegi állása szerint - nem igazolja, hogy Wass Albert behatóbban ismerte volna **Turgenyevet**.

Medvigy Endre szerint meghatározó ifjúkori olvasmánya a Nobel-díjas svéd író, **Selma Lagerlöf** *Gösta Berling* című romantikus regénye volt.¹¹⁶ Noha ezt a megállapítást **Fráter Olivér** is átvette¹¹⁷, Wass Albert eddig napvilágot látott visszaemlékezései, nyilatkozatai nem tesznek említést erről az olvasmányélményről. A *Csaba* című regényben elhangzik **Selma Lagerlöf** divatos íróneve egy társasági összejövetel alkalmával (lásd *Csaba*).

Kimutatható ugyanakkor, hogy **Selma Lagerlöf** életrajzának és írói pályájának több momentuma hasonlít a Wass Albertéhez. A svéd író régi katonatiszti, földbirtokosi családból

¹¹³ Mohácsi K., 1992. 78.

¹¹⁴ Ligeti E., 1941. 207.

¹¹⁵ Pomogáts Béla, *A költés és a könyv megmarad. Wass Albert arcképe*. In Pomogáts B., 1996. 245-250.

¹¹⁶ Medvigy Endre előadása a Szent László Akadémia és az Irodalmi Társaságok Szövetségének szervezésében. Budapest, 1998. április; sajtóviSSzhang: Földessy [Dénes], *Virágtetés: emlékezés Wass Albertre*. = Napi Magyarország, (1998. április 10). 13.

¹¹⁷ Fráter O., 1999. 4-11.

származott, Wass Albert mágnáscsaládból. Wass Albertet a korai félárvaság, **Lagerlöf** pedig született járáshibája formálta érzékeny megfigyelővé. **Lagerlöf** legrangosabb regénye, a *Gösta Berlings saga* (1891) erősen lírai, emocionális hangvétellel, ünnepek, romantikus kalandok, szépasszonyok és gavallérok kavargó történeteinek felszínével borít csillogó fátylat gyerekkori emlékeire, a patriarkális földbirtokos család hajdani tündöklésére és ótestamentumian komor bukására. A mű kompozíciója igen összetett, izgalmas, látszatra helyi mondák, anekdoták, leírások mozaikja, valójában a „statikus” és az „intrikus” jellegű fejezetek váltakozása adja ki a mesteri egységet, amelyet a „bukott angyal” sorsú címszereplő személyisége is egybefog.¹¹⁸

A **Lagerlöf**fel való hasonlóság elsősorban *A funtineli boszorkány* meseszövéseiben, témájában, szereplőinek ábrázolásában és motívumaiban mutatható ki, esetleg *A titokzatos őzbak* történeteiben, ezért érdemes megvizsgálni, hogy mi módon lehetett egy földrajzilag oly távoli ország szerzője hatással Wass Albertre. A Gösta Berlingről szóló mű **Benedek Marcell** magyar fordításában divatos könyvként forgott közkézen a XX. század elején. Az 1912-es első magyar kiadást követően a regény hét további kiadást is megért. (Talán a névkutatás kimutathatná a bestseller névadó hatását is: mennyire vált divatossá a magyarosított Zelma név, a germán eredetű Anzelm női párja.¹¹⁹)

Lagerlöf regényének borongós, zord földrajzi világa Erdéllyel és elsősorban a természeti adottságok tekintetében szerény Mezőséggel rokonítható. A „messzenyúló tó” és a „kék hegyek”¹²⁰, melyek **Lagerlöf** regényének színhelyét képezik, Wass Albert írásainak is állandó színterei (*Mese a kék hegyekről*, *A titokzatos őzbak*). A vízitündér¹²¹ Wass Albert vízileányára emlékeztet, a jövőbe látás képességével felruházott erdei tündér pedig a funtineli boszorkányra, a Dovre-boszorkány¹²² rontást hozó, mitikus alakja Nucára, *A funtineli boszorkány* hősnőjére. A varjak vagy farkasok, mint kollektív tudattartalmakat hordozó, ősi motívumok, a beteljesülő végzetet jelképezik, mindkét író világába szervesen beépülnek. A gonosz Sintram története hasonló a Farkas Dumitruéhoz, a *Kunyhó a Komárnyikon*-ból (*A funtineli boszorkány* második kötetéből). **Bánffy Miklós** *Farkasok*¹²³ című, kötetecimadó novellája is ezt az ősi motívumot dolgozza fel. A Gösta Berlingről szóló monda kötetlen történetfűzése, a lazán egymáshoz kapcsolt történetek egymásutánja, melyben a szereplők egyik történetben a fő-, a másikban mellék- vagy háttérszerepet kapnak, hasonlóak Wass Albert *Kunyhó a Komárnyikon* szerkesztéséhez. Megszemélyesített tájleírásokkal dolgozik **Lagerlöf** is: „Előbb bújócskát játszik egy kicsit [a tó], aztán lassan, nagyon lassan kibúvik a könnyű takaró alól és olyan csudaszépen tárul elénk, hogy alig ismerünk rá...”¹²⁴ Ebben a környezetben élő emberekben Wass Albert a felismerés örömeivel üdvözölhette a saját honfitársait. Gösta Berling és társainak végzetszerű sors-determináltságát ráismerésként és megerősítésként foghatta fel. Wass Albert jellemeinek fejlődésére az a gyökeres változás hatott, mely a sorsnak, gondviselésnek vagy Istennek tulajdonítható. A jellemek egyetlen végkifejletet tesznek lehetővé. A cselekvést alakító események és jellemek közti kölcsönhatás következtében a történet előrehaladásával egyre csökken a lehetőségek száma - ami leginkább a lélektani novella sajátossága.¹²⁵ A sorsfordulat a szereplőben megy végbe, a cselekmény szintjén alig jelenik meg, a tragikum forrása az erkölcsi meg hasonlásból következő személyiségváltozás - ami viszont a drámai hatású elbeszélés sajátja. Elmélkedésük a bűn lélektanáról, az erkölcsi vétkek miatti bűnhődésről, mindkét szerző alapvető kérdésfeltevése.

¹¹⁸ Király I., 1979. 859.

¹¹⁹ Kálmán B., 1989. 32.

¹²⁰ Lagerlöf, S., 1920. 28.

¹²¹ Lagerlöf, S., 1920. 22, 23.

¹²² Lagerlöf, S., 1920. 59.

¹²³ Bánffy M., *Farkasok*. [s.a.].

¹²⁴ Lagerlöf, S., 1920. 40.

¹²⁵ Dobos L., *Lélektani novella*. In Dobos L., 1995. 151-154.

Ha igaz az, hogy fiatalon érte **Lagerlöf** hatása, ez magyarázattal szolgál arra, hogy Wass Albert a rokonság felismerésével talán tudattalanul építi be a svéd író alakjait, témáit, technikáit saját elbeszélő-művészetébe. Így nem érheti az epigonizmus vádjá. Ami viszont sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy Wass Albert mezőszégi világa, környezete, témái, alakjai önmagukban hasonlóságokat mutatnak a **Lagerlöf**éivel.

Lapokban, folyóiratokban

Első prózái a Marosvásárhelyen szerkesztett, havonta megjelenő *Vadász Újság*¹²⁶-ban jelennek meg: 1924-ben *Az emlékek*¹²⁷ és a *Zörög az avar*¹²⁸ című rövidprózák - korai előfutárok, hiszen a következő években kizárólag verseket publikál. Utalnunk kell itt **Danis István** gyűjtésére¹²⁹, mely az 1923-1929 közötti időszakból több rövidprózát tartalmaz: *Kaland, Esti cserkészeten, Jön a vihar, A nő mint vadász*. 1928-ban az *Ifjú Erdélyben* megjelenik a *Tavaszdodik (Lomha szelek...)*, a *Vasárnapban* pedig a *Kegyelem* és a *Jégkirály álma*, 1929-ben a *Halottat visznek* című elbeszélés¹³⁰. 1929-ben az *Ellenzék* közli *Őszi levél* című lírai rajzát, *Ősz van...* című rövidprózája pedig mind az *Ellenzékben*, mind a *Debreceni Újság-Hajdúföld* hasábjain megjelenik.

Az idő alatt, míg a mezőgazdasági akadémiák hallgatója volt (Mosonmagyaróvár, Debrecen-Pallag), rendszeresen írt magyarországi lapoknak is. A *Debreceni Újság-Hajdúföld* hasábjain több humoros, könnyed prózai írást jelentet meg: *1+1=2, Cicák a Nagyerdőn, D24372, El tango nostro [...], Kémia, A könnyecsepp álmodott, Lulu, Mackó, Romantikát tessék* stb. 1931-ben papírra veti *Búcsúszom Debrecentől* című írását, majd komolyabb prózákkal jelentkezik az erdélyi fórumokon. 1931-től 1944-ig elbeszéléseit folyamatosan közli az *Ellenzék*, a *Pásztortűz*, elvétele a *Keleti Újság*, a *Brassói Lapok*, valamint a rövid életű *Termés*¹³¹. Német nyelven több rajzot, karcolatot közöl tőle a *Pester Lloyd* - ezt külön fejezetben tárgyaljuk.

Megjegyzendő, hogy bizonyos elbeszélései kétszer vagy háromszor is megjelentek ugyanabban a lapban vagy különböző lapokban, ezért pontosíthatunk rövidpróza-publikációra és nem a rövidprózák számára.

Wass Albert a lapok szerkesztésében is részt vett: belső munkatársaként tartja számon az *Ifjú Erdély*, később az *Ellenzéknél* szerkesztői tevékenységet vállal - bár ez a tevékenysége vitatott. **Lukácsi Éva** és **Wass Huba** az *Ellenzéknél* játszott szerepével kapcsolatosan kimutatták, hogy Wass Albert „csak az irodalmi rovatba írt (az említett idő alatt alig egy-két cikket)”.¹³² Elődje - jóval korábban - **Áprily Lajos** volt. 1941 „márciusában a kolozsvári *Ellenzék* című lap irodalmi szerkesztője lettem. Ebben a lapban már évek óta közöltem publicisztikai írásokat és novellákat” - írja 1979-ben önéletrajzában. - „Amikor 1943 márciusában az *Ellenzék* főszerkesztőjét behívták a hadseregbe, ideiglenesen engem bíztak meg a helyettesítésével. Július elsején azonban, amikor két német a Gestapótól behatolt a szerkesztőségbe, felmutatva a parancsot, hogy a német hadsereg megbízásából ‘felügyelniük’ kell a lapot, egyszerűen kísértálmam az irodámból, és felmentem a hegyekbe”.¹³³

A második bécsi döntést követően, tehát 1940-től publikált magyarországi lapokban (*Forrás, Az Ország, Ünnepek*). Ebből arra lehet következtetni, hogy a két világháború közötti

¹²⁶ Nagy P., *A kiadásról*. In Wass A., *Hűség bilincseiben*. 2003. 389.

¹²⁷ Wass A., *Az emlékek*. = *Vadász Újság*, III/7. (1924. július 1). 98-100.

¹²⁸ Wass A., *Zörög az avar*. = *Vadász Újság*, III/11. (1924. november 1). 167-168.

¹²⁹ Danis I., 2008.

¹³⁰ Wass A., *Zsoltár és trombitászó [...]*. 2003. 527.

¹³¹ Pomogáts B., *A nemzetiségi irodalom hőskora*. In Záhony É., 1984. 20.

¹³² Lukács Csaba, *Kiadatlan Wass Albert-drámákra bukkantak*. = *Erdély Ma*, (2006. március 2). *Forrás: Magyar Nemzet*.

¹³³ Wass A., *Rövid önéletrajz*. 1979. In Szakács I. P., 2003. Melléklet: 1-16.

anyaországi lapokban több műve is lappanghat. **Kunstár Csaba** szerint „rendszeresen publikált a Debreceni Újságban, a Budapesti Hírlapban, valamint az Ellenzék című lapban”.¹³⁴ S bár Wass Albert szintén említi publikációs fórumaként a *Budapesti Hírlapot*¹³⁵, nem került elő ebben megjelent írása, mindössze a lap 1941-es naptárában egy elbeszélés (lásd *Antológiákban*).

„A *Szamosvidék* című újságban főmunkatársként tüntetik fel az impresszumban”¹³⁶ - írja **Kunstár Csaba**, ebben ugyanis néhány publicisztikai írása jelent meg¹³⁷ (lásd: *Tanulmányok, szakcikkék, közéleti írások*.)

Amikor Wass Albert elbeszéléseket kezd közölni, elmarad a publikációs fórumai közül az *Iffjú Erdély*, viszont jelentős teret nyer az *Erdélyi Helikon*. Ebben elsőként az *Anuca* című novellája jelenik meg 1934-ben - két évvel Wass Albertnek a helikoni munkaközösséghez való csatlakozása előtt. Ettől fogva javarészt az *Erdélyi Helikon* közli elbeszéléseit. A folyóiratban való megjelenés minőségi előrelépést mutat.

A lapokban, folyóiratokban megjelent rövidprózái javát nem rendezte kötetbe. 1941-ben látott napvilágot első önálló elbeszéléskötete az Erdélyi Szépművés Céh gondozásában: *A titokzatos őzbak. Történetek egy ember életéből*¹³⁸ címmel. Egy másik rövidpróza-kötete a *Tavak könyve* (1943), mely még erdélyi korszakában jelent meg. S noha a kiadás ideje már a német emigráció korszakára esik, mégis feltehetőleg még Erdélyben keletkezhetett, hiszen 1946-ban már meg is jelenik németül Karlsruhe-ban, ilyenformán ez az első könyvpublikációja Németországban: *Die Welt ist schön: Märchen vom Wald; Ein Buch zum Vorlesen*. Csak az ezt követező évben jelenik meg magyarul magánkiadásban Münchenben az *Erdők könyve*. (A kiadás évét, és nem a keletkezéstörténettel kapcsolatos feltevéseket szem előtt tartva hagytuk ki az *Erdők könyvét* vizsgálódásunk köréből.)

Halála előtti években az Örökségünk sorozatban megjelent *Hagyaték. A szerző válogatása életművéből*¹³⁹ című kötetben is napvilágot látott néhány, Erdélyben keletkezett rövidprózája (*Elindul egy élet, A titokzatos őzbak, A vízileány* és egy részlet a *Tetők felé* című műből). Erdélyi korszakának elbeszélései többször megjelentek a korabeli antológiákban, kötetben azonban javarészt csak postumus láttak napvilágot.

A Kráter Műhely Egyesületnél megjelenő Wass Albert-életműsorozat több kötetben is adott ki Wass-elbeszéléseket az erdélyi korszakból is: *Zsoltár és trombitászó, Magyar örökségünk, Magyar pólus*. Kiadói koncepciója szerint „az életmű-sorozat újra-újra nekirugaszkodik az elérhető teljességnek, s mint egy nagy hegy, különböző utak felől különbözőképpen gyönyörködtet, úgy mint Wass Albert világa is”.¹⁴⁰ *A titokzatos őzbak*¹⁴¹ javarészt újraközli az eredeti, azonos című kötet darabjait. A *Hagyaték*¹⁴² ugyancsak közöl elbeszéléseket, javarészt az emigráció idejéből. A *Valaki tévedett. Elbeszélések*¹⁴³ című kötet anyaga 1945-1955 között keletkezett, *A költő és a macska. Kiadatlan elbeszélések 1945-1989*¹⁴⁴ című összeállítás ugyancsak már az emigrációban írt novellák válogatása.

A legteljesebb elbeszélés-gyűjtemény eddig a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál **Nagy Pál** gondozásában megjelent *Hűség bilincseiben I-II.* (2002). Ez az első átfogó gyűjteménye az író első pályaszakaszában, tehát a második világháborúig keletkezett elbeszéléseknek.

¹³⁴ Kunstár Cs., 2005. 5-6.

¹³⁵ Wass A., *Rövid önéletrajz*. 1979. In Szakács I. P., 2003. Melléklet: 1-16.

¹³⁶ Kunstár Cs., 2005. 5-6.

¹³⁷ Balázs I., 2004. 85.

¹³⁸ Wass A., *A titokzatos őzbak [...]*, 1941. 185.

¹³⁹ Wass A., *Hagyaték [...]*. 1994. 323.

¹⁴⁰ Turcsány Péter levele Balázs Ildikónak (2003. február 10).

¹⁴¹ Wass A., *A titokzatos őzbak [...]*. 2001. 119.

¹⁴² Wass A., *A rézkígyó. Hagyaték*. 2002. 265.

¹⁴³ Wass A., *Valaki tévedett [...]*. 1970. 158.

¹⁴⁴ Wass A., *A költő és a macska [...]*, 1989. 149.

Német rövidprózák a *Pester Lloyd*ban

Wass Albert művei életében és halála után számos fordítást értek meg. Művei - már keletkezésüket követően - megjelentek a szomszéd, illetve az együttlakó népek nyelvén. A *Farkasverem* című regényét lefordították kortárs fordítók szlovákra és csehre. Rövidprózái pedig megjelentek német nyelven a *Pester Lloyd*ban (a továbbiakban: PL).

Később, a német emigráció idején német nyelven, az amerikai emigráció idején pedig angol nyelven jelentek meg művei. „Az emigráns erdélyi szerzők közül a legnagyobb karriert Wass Albert futotta be - hat könyve jelent meg németül, őszinte sajnálatunkra a *Farkasverem* nincs közöttük” - írja **Dalos György** *Az erdélyi magyar irodalom a német nyelvterületen*¹⁴⁵ című ismertetőjében. **Fazekas Tibor** bibliográfiája, mely az elmúlt kétszáz évben német fordításban megjelent magyar irodalmi műveket tartalmazza, Wass Albert négy művének hat kiadását közli.¹⁴⁶ Összesen hat nyelven olvashatók művei: szlovákul, csehül, németül, angolul, hollandul, spanyolul és románul. Folyamatban van török és japán fordítása.

Kutatásunk a *Csaba* című regény német nyelvű recenziójában (1940) elejtett megjegyzéssel kezdődött: „Der Verfasser des Romans muss den Lesern des Pester Lloyd nicht vorgestellt werden: wir haben von ihm bereits einige schöne, tiefempfundene und fest geformte Novellen veröffentlicht”.¹⁴⁷ Eszerint Wass elbeszélései már megjelentek a harmincas évek végén a PL-ban. A kutatás eredményeként az 1938-as évfolyamból négy rövidpróza került elő: *Der neue Seelsorger trifft ein*, *Über dem Abgrund*, *Der Arbeitslose*, *Wie der kleine Jóska geheilt wird*.

A német szövegek megjelenése általában követi a magyar folyóirat-megjelenéseket, kivételt képez *Der Arbeitslose* (*A munkanélküli*), mely a PL-ban 1938-ban, a *Keleti Újság*ban pedig csak 1939-ben jelent meg. Ez nem jelenti azt, hogy a német nyelvű változat hamarabb megíródott volna, viszont felfigyelhettünk a két külön nyelvű verzió eltérő befejezésére. A német szövegben az elbeszélő nyitva hagyja a történet végét, a magyarban levonja a tanulságot, s a szélhámos, aki munkanélkülinek adva ki magát, élősködik, börtönbe jut. A német szöveg vége részvétet és tanácsalanságot kelt az olvasóban: „Ich glaube, der Mann, der die Straße entlang aus dem Dorf hinaustrottete, wußte es selber nicht [was er will] - ebenso wie entwurzelte Bäume nicht wissen, weshalb und wohin sie von der Flut fortgetragen werden”.¹⁴⁸

Az elbeszélések német címadása részben követi az eredetit: *Über dem Abgrund* = *Mélység fölött*, *Der Arbeitslose* = *A munkanélküli* - ezek szó szerinti fordítások. Némi stiláris eltérés mutatkozik *Az új pap megérkezik* = *Der neue Seelsorger trifft ein* címben, melyben a pap német fordítása ‘lelkigondozó’, ‘lelkész’. A ‘pap’ egyszerűbb, frappánsabb szóhasználat. Erőteljes eltérés mutatkozik *Kicsi Jóskán rontás esett* idiomatikus cím fordításában, mely stilárisan és tartalmilag is eltér németül: *Wie der kleine Jóska geheilt wurde* (‘hogyan gyógyították meg kicsi Jóskát’). Az explicit német cím felfedi az elbeszélés happy endingjét, megfosztva ezzel a figyelemfelkeltő, babonás-misztikus cselekményt homályos, balladai kimenetelétől: ezért ezt kevésbé sikeres címfordításnak minősíthetjük.

Az új pap megérkezik című elbeszélés két évvel korábban jelent meg magyarul az *Erdélyi Helikon*ban. A narrátor olyan lelkészt állít elbeszélése középpontjába, aki maga is mezőgazdaságilag képzett és tapasztalt, hiszen az egyház földjeit meg kellett művelni - ez

¹⁴⁵ Dalos Gy., 2005. 27.

¹⁴⁶ *A funtineli boszorkány*: Heidelberg, 1956; Buenos Aires, 1959; *Tavak könyve*: Hamburg, 1943; *Erdők könyve*: Hamburg, 1967; München, 1946; *Elvész a nyom*: Stuttgart, 1958. In Fazekas, T., 1999. [s.p.]. Kimaradt belőle az *Adjátok vissza a hegyeimet!* német fordítása (a Szerző).

¹⁴⁷ -y, 1940. 14.; „A regény szerzőjét nem kell a PL olvasóinak bemutatni: már megjelentettünk tőle néhány szép, mélyen átértett és szilárdan megformált novellát” [Fordította a Szerző].

¹⁴⁸ „Úgy vélem, az ember, aki az úton a faluból kifelé imbolygott, maga sem tudta [mit akar] - mint ahogy a gyökértelen fák sem tudják, miért és hova viszi őket az ár” [Fordította a Szerző].

jelentős megélhetést biztosított a lelkésznek és családjának, illetve ezáltal példát mutathatott a pap gyülekezetének élen járó gazdaként is. A szerző a témát beleépítette *Csaba* című regényébe. Mindkét mű főszereplője Fileki (az elbeszélésben András, a *Csabában* Ferenc).

Az *Über dem Abgrund (Mélység fölött)* című elbeszélés monarchiabeli „Untertan” (alattvaló) főszereplője anekdotikus keretbe ágyazott, elkomoruló, lírai végű történet figurája. Az auktoriális elbeszélő megkérdőjelezi a fennálló világrend igazságosságát. A történet borús képpel záródik:

„Durch die Nebelschleier der Wälder schimmerte aus der Ferne der mächtige Kamm des Istenszék und weit oben am Andrenyasza heulte ein einsamer Wolf”.

„Túl a párálló erdő fátylain keresztül halványan az Istenszéke látszott, s fent az Andrenyászán mélységes, szomorú hangon felvonyított egy magányos farkas”.

Fordítás-stilisztikailag a következő lexikai átváltási műveletek követhetők nyomon: jelentésösszevonás, tehát a fordító egyetlen szóval adja vissza a forrásnyelvi szó értelmét¹⁴⁹, pl. „Nebelschleier” = ‘ködfátyol’, „schimmern” = ‘ragyog, csillog’, a forrásnyelven „halványan látszott”; jelentésbetoldás, melynek oka az olvasó háttérismereteinek hiánya, tehát a fordító megmagyaráz bizonyos, a célnyelvű olvasó számára ismeretlen kifejezéseket¹⁵⁰: a forrásnyelvben „Istenszék”, németül: „der mächtige Kamm des Istenszék” (‘az Istenszéke hatalmas csúcsa’), „weit oben am Andrenyasza” (‘messze fent az Andrenyászán’), a forrásnyelvben csak „fent az Andrenyászán” - mindkét betoldás célja az erdélyi földrajzi alakzatokat nem ismerő németajkú olvasó számára megvilágítani, hogy hegyekről van szó.

Jelentésbővítés vagy generalizálás figyelhető meg a „Seelsorger” (‘lelkigondozó’), a forrásnyelvben „pap” esetében, mivel a nyelvek nem egyformán tagolják a valóságot¹⁵¹. Antonim fordítás figyelhető meg a *Kicsi Jóskán rontás esett* címfordításban. A forrásnyelvi jelentést a fordító ellentétes célnyelvi jelentéssel cserélte fel.¹⁵² A balladisztikus novellában a falu tanítója megmenti egy halálosan beteg parasztyerek életét, miközben a földesurat a faluval szembeni felelősségére ébreszti, hiszen a szereplők mindnyájan kisebbségben élő magyarok:

„Das Kind ist verhext, mein Herr, jämmerlich verhext! Das Dorf hat ihn verhext. Sie alle miteinander. Der kleine Jóska ist verhext und wenn er dran stirbt, dann wird wegen ihm das ganze Dorf daran sterben und auch dieses Schloss hier, so eine Schande ist es”.

„Azt a gyermeket rontás érte, uram, gyalázatos rontás! A falu rontotta meg! Maguk, valamennyien! Rontás érte kicsi Jóskát, s ha belepusztul, odavész a falu is miatta, s ez a kastély is, olyan egy gyalázat!”

Jelentésösszevonás figyelhető meg a célnyelvben a magyar cselekvő szerkezet szenvedővé alakításával: „rontás érte” = „ist/wurde verhext.”¹⁵³ A fordító figyelmét elkerülhette a forrásszövegbeli, stiláris értékű inverzió: „Rontás érte kicsi Jóskát” - melyben a kiemelt mondatrészként kezelt „rontás” ismét a varázslat, a misztikum hangsúlyozója.

A fordítások kapcsán felvetődik a fordító személyének kérdése. Tudjuk, hogy Wass Albert első felesége, **Eva Wass von Czege** a meséskönyveket és az *Adjátok vissza a hegyeim!* (*Geht mir meine Berge wieder!*) című könyveket fordította németre¹⁵⁴, ám, hogy a PL-beli rövidprózák fordítója is ő lenne - nem valószínű. A harmincas évek végén ugyanis gyakorló anyai és házasszonyi teendői mellett aligha jutott ideje műfordításra. Az író személyét kizárhatjuk fia, **Wass Endre** közlése nyomán: Wass Albert - bár tudott németül -, nyelvtudása nem jutott el műfordítói szintig.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 34.

¹⁵⁰ Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 49.

¹⁵¹ Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 31.

¹⁵² Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 59.

¹⁵³ Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 149.

¹⁵⁴ Szabó T. Á., 2004. 152.

¹⁵⁵ Wass Endre e-mailje Balázs Ildikóhoz (Hamburg, 2007. november 17).

A fenti lexikai átváltási elemzések alapján arra következtethetünk, hogy a PL-ban megjelent elbeszélések, illetve a később keletkezett meséskönyvek és az *Adjátok vissza a hegyeimet!* fordítója nem azonos. A PL-beli német szövegek fordítója gyakran él fakultatív átváltási műveletekkel¹⁵⁶, melyek **Eva Wass von Czege** szövegeiben csak elvétve fordulnak elő, ő ugyanis benne élt az ábrázolt földrajzi, társadalmi közegben, ez minimalizálta számára a célnyelv és forrásnyelv kifejezései közötti különbségeket, tehát csak kötelező átváltási műveleteket végzett (ld. *Tavak könyve* című fejezet).

A PL 1933-1944 közötti történetét összefoglaló **Sigfried Brachfeld** felvilágosítást ad a PL munkatársairól.¹⁵⁷ A PL *Feuilleton* rovata, azaz *Irodalmi melléklete* rövidprózákat közöl német nyelven magyarországi (Francz Herceg, Michael Babits, Friedrich Karinthy, Zsigmond Móricz, Andreas Ady, Ladislaus Németh) és erdélyi (Áron Tamási, Gabriel Thurzó, Johann Kemény) elbeszélőktől. Sajnos, a fordítók nevét nem tünteti fel a lap. Csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk személyüket illetően **Brachfeld** műve alapján.

Desiderius Keresztury volt az irodalmi melléklet és a teljes kultúra-rovat felelős szerkesztője, ő írta a Wass-regényekről szóló német recenziókat is (*Csaba*¹⁵⁸, *Bis die Bäume gewachsen sind*¹⁵⁹). Az -y szignó valószínűleg az ő nevét takarja, de jelentheti **Béla Pukánszky**t is, aki elsősorban a *Literarische Rundschau* (*Irodalmi körkép*) szerkesztője volt, könyvkritikákat írt, valamint a német és magyar irodalom kapcsolatáról cikkezett. **Joseph Turoczy-Trostler** a *Wolfsgrube*¹⁶⁰ (*Farkasverem*) című regényről írt recenziót. A PL külső munkatársaként a legtöbbet dolgozott az *Irodalmi körkép*, *Színház*, *művészet és irodalom*, valamint az *Irodalmi melléklet* rovatoknak. Fordítóként a leginkább valószínűsíthető **Eugen Claudius (Kerpel Jenő)** személye, akinek különösen értékes magyar klasszikus-fordításai az *Irodalmi melléklet*ben jelentek meg.¹⁶¹ A német nyelvű rövidprózák szépirodalmi nyelvezete, stílusuk egyenletessége egyazon személyt feltételezi, mint fordítót.

Tanulmányok, szakcikkek, közéleti írások

Első szakcikkei vadászati és mezőgazdasági szaklapokban, évkönyvekben jelentek meg. **Danis István** vadászirodalom-kutató *Wass Albert zsenéi és egyéb szakmai irományai*¹⁶² című gyűjteménye az író első szakmai beszámolóit tartalmazza, melyek a *Vadász Újság*¹⁶³ 1923-1929-es évfolyamaiban jelentek meg: *Vadászati- és vadászebkiállítás Aradon, Esti cserkészeten, Madárvonulás, Két érdekes madár. Kis lilik. Törpelábú héja. A Magyar Vadászüjság* 1931-es számában szintén olvasható egy vadászati tudósítás: *Nyolcszáz szarka egy nap alatt!*¹⁶⁴ címmel.

1929-1930-ban több előadást tartott a debreceni gazdasági akadémián az Ifjúsági Egyesület Széchenyi Gazdasági Osztály szakosztályán: *A gazda ornithológiája I-II.*, *A ló, mint igaerő* (ez utóbbi megjelent az egyesület évkönyvében¹⁶⁵), *A takarékoságról*, valamint *Széchenyi-ről*. Nyírmihálydiban előadást tartott *Miként emelhetjük a falu kultúráját?* címmel.

¹⁵⁶ Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 34.

¹⁵⁷ Brachfeld, S., 1971. 169-177.

¹⁵⁸ - y, 1940. 14.

¹⁵⁹ - y, 1942. 6.

¹⁶⁰ Turóczy-Trostler, J., 1935. 4.

¹⁶¹ Brachfeld, S., 1971. 172.

¹⁶² Danis I., 2008.

¹⁶³ *Vadász Újság*. Szerk. Földesy György. Targu-Mures-Marosvásárhely (1923-1929).

¹⁶⁴ Wass Albert: *Nyolcszáz szarka egy nap alatt!* = *Magyar Vadászüjság* (szerk. Takách Gyula). Gyöngyhalászi, XXI/14. (1931. május 10). 170.

¹⁶⁵ Wass A., *A ló, mint igaerő*: tanulmány. In *A Debreceni M[agyar] K[irályi] Gazdasági Akadémia Ifjúsága „Széchenyi” Gazdasági Osztályának évkönyve*. Debrecen: Magyar Nemzeti Könyv- és Lapk., 1928-1929. 46-50.

A kétrészes ornitológiai előadás fontos forrás, melyből kiderül, hogy a későbbi *Tavak* könyve mesebeli madárgyűjteményének bemutatását alapos tanulmányok előzték meg.

A *Nimród Vadászlap* 1941-1944-es számai lírai fogantatású vadászbeszámolókat közölnek, melyek a szépirodalom és a szakmai beszámoló határán mozognak: *Az elrontott őzhívó* (1941/16), *Az őzhívás tudománya* (1941/21), *A moldovánkai bika I-II.* (1942/5-6), *Szalárd dicsérete* (1942/10), *Mi a vadászat?* (1943/8), valamint pár novellát: *Karácsony a havason* (1941/36), *Újra a régi erdőn* (1944/25), *Erdélyi levél* (1944/20). Részletes vadászati beszámoló olvasható a *Vadászati Útmutató* 1941-1942-es jubiláris számában *Erdély kincses tarisznyája. Észak-Erdély visszatért vadászati értékei* címmel. Wass Albertet 1941-ben Szolnok-Doboka vármegye vadászati főfelügyelőjének nevezték ki.¹⁶⁶

Irodalmi és közéleti lapokban is jelentek meg hozzászólásai, írásai. Nekrológ az *Elkésett levél Reményik Sándorhoz*¹⁶⁷ (1940), megemlékezés az elhunyt költőről, szerkesztőről, aki a kezdő versíró Wass Albert pályáját egyengette, verseit a *Pásztortűzben* közölte. Közéleti írás az esszéisztikus *Egységes magyarság IV.*¹⁶⁸ (1940), illetve a *Független Újságban* 1937 tavaszán indított ankéthozzászólása. A *Szamosvidékben* olvashatók a következők: *Modern hazaárulók*(1942), *Tisztelgés a szolgálat előtt* (1942), *Lármafa* (1943). A *Termésben* jelenik meg értékelő beszámolója: *Amit elmondottunk Lillafüreden, s amit nem mondottunk el* (1942) - „A fiatal erdélyi irodalom felüti fejét a lillafüredi hangok után. Kezdeményezést lát s folytatását várja”¹⁶⁹ -; valamint *A múlt négy oszlopa* című publicisztikai írás a *Hitelben* (1942).

Karitatív szándék vezérli 1941-ben is - *A temető megindul* előadásának bevételét a kolozsvári menzának ajánlotta -, amikor előszót ír egy gyermeklevél-gyűjteményhez, mely önálló kötetben jelenik meg, *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához* címmel.¹⁷⁰ Azokat a gyermekeket képviseli, akik között „s az ég között megszakadt az összeköttetés s a Jézuska leveleit ma már nem az angyal gyűjti össze, hanem a Közjóléti Szövetkezet gondozó kisasszonyai, s ők igazítják tovább ezt a romantikus s szép játékot is, mely emberi mivoltunkat szelíd szárnyaival ünnepi magasságba emeli s mely nem egyéb, mint visszaálmódása annak a zavartalan és egyszerű világnak, amit Isten számunkra teremtett, s amit mi felfuvalkodott önhittségünkben tökéletes sikerrel elrontottunk”. Sorai a közös sors vállalására, képviselésére buzdítanak. Figyelemreméltó az a gondolat, hogy „nem olyan ez a világ már régen, mint amilyennek Isten teremtette volt. Új teremtés játékát űztük benne mi, emberek, s a játék veszedelmesen jól sikerült”. Jellemző a levélforma, melyet a későbbiekben is szívesen alkalmaz elbeszélései műfaji megjelöléseként. E levélnek alapgondolata azonos az egy évvel korábban novellává épített *Isten képmása* című írásával (1940), amelyben a szegény, nélkülöző gyermekek jövőjének alakját rajzolja meg.

¹⁶⁶ Danis I., 2008.

¹⁶⁷ Wass A., *Elkésett levél Reményik Sándorhoz*. = Erdélyi Helikon, 14. (1941). 802-804.

¹⁶⁸ Wass A., *Egységes magyarság IV.* = Nyugat, XXXIII/12. (1940. december). 531-532.

¹⁶⁹ Wass A., *Magyar pólus*, 2004. 253.

¹⁷⁰ *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához*. 1941. 9-66.

Antológiákban

1. A két világháború között (1931-1940)

Kortörténeti, kultúr- és irodalomtörténeti érdekesség azoknak az antológiáknak a számbavétele, melyek a két világháború között és a második világháború után jelentek meg. Ha csak Wass Albert műveit keressük bennük - ezek az utóbbi időkig lappangtak egyik-másik kiadványban, és e sorok írója is részt vett a felkutatásukban -, színes kép kerekedik az akkori irodalomszervezési törekvésekről.

A két világháború között az erdélyi magyar irodalom képviselői több antológiát jelentettek meg, ilyen az *Erdélyi Könyv*¹⁷¹ (1921) című munkásirodalmi antológia; az *Erdélyi Költők* (1924) gyűjteményes kötet, melynek írói közt a legnagyobb teret **Áprily Lajos, Olosz Lajos, Reményik Sándor, Szombati-Szabó István és Tompa László** kapja. Hasonló szellemben fogant az *Erdélyi Lelke* című novellagyűjtemény, melynek előszavában **Kristóf György** a transzszilvanizmussal vitázik: „...az erdélyiség csak a művészet síkjára fölemelve válik irodalmi értéké. Önmagában érdekes különösség csupán, akár az erdélyi nyelvjárások. Változatosságot, gazdagodást az erdélyiség csak akkor jelent, ha a nemzeti lelket s a tiszta művészet kifejező és összefoglaló erejét gyarapítja”.¹⁷² A transzszilvanizmus értelmezéséhez később is visszatérnek az antologiaszerkesztők.

A **Benedek Elek** szerkesztette *Erdélyi történetek* (Budapest, 1924) című antológiában 19 szerző van jelen ugyanannyi elbeszéléssel: többek közt **Molter Károly, Szentimrei Jenő**, a frissen feltűnt tehetségek közül **Karácsony Benő, Nyirő József és Tamási Áron**. Előszavában a szerkesztő ugyancsak az erdélyiséget értelmezi: „Mi a fontosabb: Az-e, hogy minden erdélyi írónak minden írása Erdély földjében gyökerezzen, erdélyi legyen a meséje, a levegője, vagy az, hogy az erdélyi író istenadta talentum-e, akire büszkén mutathat minden erdélyi magyar: ezt a talentumot a mi földünk ajándékozta a világnak?”

Elsőként a *Tizenegyek antológiája*¹⁷³ című kiadvány tükröz csoporttörekvéseket, olyan irodalmi öntudat első megszólalása ez a gyűjtemény, amely három évvel Trianon után az irodalom megváltozott történelmi helyzetével vet számot, sajátosan erdélyi értéket keresve: „...az erdélyi irodalomnak olyan íze van, melyet csak a mi földünkől szívhatott s egyenesen annak kezdünk neki, hogy ezt a speciális erdélyiességet kibontsuk és megvilágítsuk” - fogalmaz **Balázs Ferenc** tanulmányában.

Irodalomszervezési elvet képvisel az *Erdélyi Helikon anthológiája* I-II. (Kolozsvár, 1927), mely közvetlenül az írói munkaközösség megalakulása után jelenik meg, s a munkaközösség valamennyi tagját bemutatja egy-egy rövid prózai művel vagy néhány költeménnyel¹⁷⁴. Az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulásának 10. évfordulóján, 1934-ben megjelenik az *Erdélyi Helikon íróinak anthológiája*¹⁷⁵ - Wass Albert ebben még nem szerepel, mivel csak 1936-ban válik a munkaközösség tagjává.

Az antológiákban való részvétel komoly előrelépés volt egy olyan fiatal tollforgatótól, akinek azelőtt csak magánkiadásban jelentek meg a verseskötetei. Elsőként a nemzedéki csoportosulási törekvést tükröző *Új Arcvonal*-ban szerepel (1931; második kiadására egy évvel később, 1932-ben kerül sor)¹⁷⁶. Az antológiában 19 fiatal költő, író, esszéista szerepel, többek közt **Jancsó Elemér, Grandpierre Emil, Kovács György, Méliusz József, Szemlér Ferenc, Thury Zsuzsa, Varró Dezső** és Wass Albert. Leginkább koruk fűzte össze őket, nem eszméik. A fiatal szerzők témája többnyire a saját koruk, illetve annak történelmi, társadalmi, politikai

¹⁷¹ *Erdélyi Könyv*. Szerk. Molnár Sándor; Eiven-Eisler Eugen. Petrozsény, 1921.

¹⁷² *Erdélyi Költők*. Berlin: Vögelreiter, 1924.

¹⁷³ *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól erdélyi művészek rajzaival*. Kolozsvár, 1923.

¹⁷⁴ Balogh E., 1981. 70-73.

¹⁷⁵ *Erdélyi Helikon íróinak anthológiája*. Szerk. Kovács László. Kolozsvár, 1934.

¹⁷⁶ Jancsó E., 1932. 172-176

meghatározottsága. A kötet szerkesztő **Jancsó Elemér** *Az erdélyi irodalom útjai* című terjedelmes esszéjében az idősebb nemzedék transzszilvanizmusának kritikáját fogalmazza meg: „...az erdélyiséget nem kell csinálni, mert ez feltalálható Erdély speciális gazdasági és társadalmi adottságaiban és az azon felépülő szellemi életben”.¹⁷⁷ Bár eszméje megegyezik a **Kós Károly** által megfogalmazott transzszilvanizmussal, **Jancsó** azt vallja, hogy szentséget csinálni ebből felesleges és káros, mert „a szenvedők és dolgozók erdélyisége távol áll attól a levegőben lógó, megközelíthetetlen erdélyi ideától, amelynek zászlajára éveken át esküdtek Erdély írói”.¹⁷⁸

Wass Albert a *Hajók a ködben* című tárcájával szerepel benne. „A legkevésbé ismert név mindezek között a Wass Alberté, aki a legtehetségesebb, de akinek eddigi verseskötetei inkább csak a főúri kedvtelés szülötteinek tűnhettek fel” - írja majdnem tíz évvel később **Ligeti Ernő**.¹⁷⁹ Az *Új arcvonaltól* antológia egy ifjú írónemzedéket mutat be, s közöttük Wass Albert írása az ígéretes tehetség jegyeit viseli magán.

Időrendben a második antológia, amelyben Wass Albert szerepel, az 1936-ban Marosvásárhelyt megjelent kétnyelvű, azaz román-magyar kötet, *Cot la cot - Vállvetve*¹⁸⁰, melyben „neves román szerzők is szerepeltek”.¹⁸¹ Román nyelvű előszavában (*Prefață*) **Dandea Emil**¹⁸² ír a kötet keletkezésének eszméjéről: „A román és magyar irodalmi alkotások párhuzamos bemutatása szerencsés útja magyar honfitársaink kulturális közeledésének. [...] Vállvetve - mint ahogy e könyvecske címe sugallja, a román és magyar fiataloknak ugyanolyan buzgalommal kell munkálkodniuk annak az államnak a felvirágoztatásán, mely mindnyájunkat óv”.¹⁸³

A kezdeményezésnek - az előszóíró reményei ellenére - nem volt folytatása. S noha igaz, hogy az 1930-as évek a két világháború közötti erdélyi magyar kultúra és irodalom virágkorának tekinthetők - ám hogy ebben a román államnak vajmi segítő szerepe lett volna, kétséges. Helyes a kötet szerkesztők elképzelése arról, hogy a megbékélésben és közös munkálkodásban elsősorban a fiatal generációnak kell élenjárnia. Dicséretes a kezdeményezés, mely az „örök időkre kikerekített Románia”¹⁸⁴ népeinek megbékélését szolgálná a művészet, az irodalom eszközeivel, ám a virágnyelv mögött nincs egyéb, mint a háború nyerteseinek nagyvonalúskodó leereszkedése egy legyőzött és kifosztott néphez.

Wass Albert a *Vaddisznós János* című elbeszéléssel van jelen e kötetben, mely egy évvel az antológia kiadása előtt, 1935-ben jelent meg az *Erdélyi Helikon*ban.

1937-ben napvilágot lát az *Új erdélyi antológia*¹⁸⁵, a benne szereplő írók zöme az *Új Arcvonaltól* már ismert szerzők: „Az erdélyi realizmus névjegyével **Asztalos István, Böződi György, Kovács György, Katona Jenő, Szabédy László, Szenczei László** és Wass Albert jelentkeznek”. **Ligeti Ernő** szerint e nemzedék tagjai csak azért „álltak össze”, mert „sejtik, hogy együttesen nagyobb közönség érdeklődését támasztják fel maguk körül, mint külön-külön”. Ám egységes bennük, hogy „Módszereik közé mind erőteljesebben vonul be a társadalom-rajz és a lélektan”.¹⁸⁶

¹⁷⁷ Jancsó E., *Az erdélyi irodalom útjai 1918-1931*. In Jancsó E., 1932. 78.

¹⁷⁸ Jancsó E., 1932. 79.

¹⁷⁹ Ligeti E., [1941]. 152.

¹⁸⁰ Kertész Á.; Gherasim, E., 1936. 95.

¹⁸¹ Nagy P., *Hűség bilincseiben - otthon* [előszó]. In Wass A., *Hűség bilincseiben I.* 2000. 5-16.

¹⁸² Dandea, Emil Marosvásárhely polgármestere néhány éven át a két világháború között.

¹⁸³ „Prezentarea paralelă a creațiilor literare românești și ungurești, este calea fericită pentru apropierea culturală a concetățenilor noștri maghiari.” *Cot la cot - Vállvetve*, 1936. 3. [Románból fordította a Szerző].

¹⁸⁴ „România în veci rotunjită.” *Cot la cot - Vállvetve*, 1936. 3.

¹⁸⁵ Abafáy G.; Jancsó E.; I. Szemlér F., 1937.

¹⁸⁶ Ligeti E., [1941]. 207.

Abafáy Gusztáv az antológiához írt utószavában¹⁸⁷ a második helikoni gárda programját fogalmazza meg: „az új nemzedék kisebbségi sorsban pácolt realizmusából kiinduló józan, fegyvelmezett szellemisége [...] segít művészi eszközökkel megteremteni egy új világot, melyben a szellem a lélek szolgálatában áll”.¹⁸⁸ A kötet íróinak munkálkodását ugyanolyan szolgálatnak tartja, mint amilyen helytállást kíván meg a kisebbségi lét: „Ez a fiatal írói nemzedék a kisebbségi helyzet fokozottabb erkölcsi felelősségének a tudatában úgy érzi, hogy írása népe iránti hű szolgálat, amikor az öncélú valóságimádat elleni harcban az egyéniség, a személyiség, a lélek elsőbbségért küzd”.¹⁸⁹ Ezek a megállapítások Wass Albert kötetbeli elbeszélésére is érvényesek. A korabeli kritika röviden foglalkozik az antológiával. **Walter Gyula** szerint „Wass Albert *Sorsvállalása* sok transylvániai jellegzetességgel ékes”.¹⁹⁰

Budapesten a Révainál jelent meg hét neves erdélyi író rövidprózai műveit bemutató, tetszetős kivitelezésű zsebkönyv, az *Erdélyi köszöntő*¹⁹¹ (1938), benne Wass Albertnek a *Mélység fölött* című története, melyet ugyanebben az évben az *Erdélyi Helikon* is közöl. Az abaposztóba kötött könyvecske az idézőjelbe tett „Erdély” ízéből ad kóstolót az anyaországi olvasónak. „Az erdélyi irodalom a nemzeti lélek győzelme a sors fölött, a tisztult magyarság öneszmélésének nagy bizonyossága. Az a magasabb szféra, amelyben a leszakadt magyarság és anyaország politikai határok fölött a lélek jegyében megtalálja egymást” - írja a kiadó rövid, *Erdély* című előszavában (a szerkesztő nevének feltüntetése nélkül).¹⁹² A hét szerző dokumentumértékű aláírása olvasható a kötet elején, mintegy „köszönti” az olvasót: „**Br. Bánffy Miklós, Dsida Jenő, Kós Károly, Dr. Makkai Sándor, Nyirő József, Tamási Áron** és Gr. Wass Albert”. **Nyirő József** *Gergő legyen a te neved*, **Tamási Áron** *Virágveszedelem* és Wass Albert elbeszélése aktuális erdélyi történetek. **Bánffy Miklós** és **Kós Károly** erdélyi történelmi témát ragad meg, archaizáló nyelvvel: **Bánffy** *A fileglorietta* című története a Rákóczi-szabadságharc világát eleveníti fel, **Kós Károly** *Atila királról éneke* pedig a magyar népballadák hangján jeleníti meg a hun király halálát, temetését. **Dsida Jenő** *Már hiába nézed* című versében elmélkedik „az ifjúság halálán”. „Erdély írói egy táj, egy történelem, egy nemzet szavát képviselik, az egyéniség változatosságával, a lelkiismeretvizsgálat komolyságával és a humor vigasztaló emberi derűjével. [...] Erdély irodalmában egy kiért történelmi hivatástudat szól az ország egyeteméhez...”.¹⁹³

Noha nem reprezentatív antológia, gyűjteményes kötetként említésre méltó az *Erdélyi Gazda Naptára* (Kolozsvár, 1938), melyben a *Tavaszdísz* (*Van a koratavasban...*) kezdetű rövidpróza olvasható.

2. A háború idején (1940-1944)

Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszatérését követően, a háború ideje alatt további antológiák jelezték az erdélyi irodalom reprezentatív alakjainak munkálkodását. Ekkor kapcsolódik össze az erdélyi és anyaországi könyvkiadás.

Az Erdélyi Szépmíves Céh a Révai Irodalmi Intézettel együttes kiadásában¹⁹⁴ jelenteti meg a *Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi képeskönyv*¹⁹⁵ (1940) című tematikus gyűjteményes kötetet, mely „Erdély íróinak vallomása - írásban és képben - szülőföldjük tájairól”. „Ebben a könyvben az irodalom nyomán járunk erdélyi képekért. Az író bölcsőhelyén vagy otthona körül

¹⁸⁷ Abafáy G., *Új erdélyi írók*. In Abafáy G.; Jancsó E.; I. Szemlér F., 1937. 171-174.

¹⁸⁸ Abafáy G.; Jancsó E.; I. Szemlér F., 1937. 173.

¹⁸⁹ Abafáy G.; Jancsó E.; I. Szemlér F., 1937. 174.

¹⁹⁰ Walter Gyula, *Fiatalok antológiája [Abafáy Gusztáv - Jancsó Elemér - Szemlér Ferenc: „Új ardeali antológia”]*. = Erdélyi Szemle, XXIII/5. (1938).

¹⁹¹ Wass A., *Mélység fölött*. In *Erdélyi köszöntő*, 1938. 99-118.

¹⁹² *Erdélyi köszöntő*, 1938. 5.

¹⁹³ *Erdélyi köszöntő*, 1938. 6.

¹⁹⁴ Marosi I., 1977. II. 311.

¹⁹⁵ *Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi képeskönyv*. Szerk.: Kovács László. Révai: Budapest, 1940. 198.

nézünk szét” - írja **Kovács László** szerkesztő. - „A képek mellett megszólaltattuk az író: hogyan látja ő a maga világát?” Ezekben az írásokban, ezeken a fényképeken „az író és földje néznek egymásra”, kibomlik a gyermekkor, „mint egyszer nyíló virág”, mint „kehely”, melynek „rabja marad az ember, bilincs”, s amelytől „soha szabad nem lehet” - a szerkesztő így határozza meg a szülőföld vonzását.

A kötetben szereplő írók **Asztalos István, Kacsó Sándor, Karácsony Benő, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Maksay Albert, Molter Károly, Reményik Sándor, Tamási Áron, Tompa László** és Wass Albert - a Helikon tagjai. A kötet címe Ady Endrétől származik, mint ahogy mottója is a *Séta bölcsőhelyem körül* című Ady-versből: „Ez itt falu, az én falum, / Innen jöttem és ide térek.” Az írók nemcsak műveikben örökölték meg a szülőföldet, hanem fényképanyaggal is, mely így felbecsülhetetlen dokumentum-értékű. Wass Albert maga készít fotókat egy helikonos kirándulásról, a szentgotthárdi udvarházról, a gazdasági életéről: egy parasztházról, a szalmahordásról, a trágyahordásról, a máramarosi román aratólányokról, akik Szentgotthárdra szegődtek, a környékbeli tájról, a tóról, egy vadászféslyéről a nádasban meg egy népviseletbe öltöztetett, mezítlábas széki leánykáról. Reprezentatív lírai rajza, az *Udvarház a dombon* a kötet egyik jeles darabja.

Az *Erdélyi elbeszélők*¹⁹⁶ (1941) antológia ismét közli a *Vaddisznós Jákob*¹⁹⁷ című elbeszélést. A szerző ekkor már Baumgarten-díjjal kitüntetett író. Az alábbi jellemzés viszont más műveire is érvényes: „Természetérzéke, tájmegidéző képessége csodálatos. Művei szélesen hömpölygő, robbanó erejű, nagyvonalú alkotások. A fiatal erdélyi prózaírók közül kiválik egyéni hangjával, látásmódjával; izgalmas történetei úgy áradnak belénk, mint egy forró vérhullám”.¹⁹⁸ A kötetben szereplő szerzők: **Asztalos István, Bánffy Miklós, Gagy László, Gulácsy Irén, Hunyady Sándor, Kacsó Sándor, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyirő József, Sipos Domokos, Szenczei László, Tamási Áron** és Wass Albert - a két világháború közötti romániai magyar irodalom színe-java. **Kuncz Aladár** és **Sipos Domokos** ekkor már nincs az élők sorában, **Makkai Sándor** pedig már nem él Erdélyben. A válogatás tehát túlmutat téren, időn és történelmi viszonyokon.

Hasonló válogatás eredményeként jelent meg egy évvel később az *Erdélyi elbeszélők válogatott munkái*¹⁹⁹ (1942). A kötethez **Molter Károly** írt előszót, melyben feleleveníti az impériumváltozás utáni irodalom „hőskorát”, amikor a kisebbségbe került magyarok életének mozzanatai kínáltak témát az irodalomnak, s amikor egy egyszerű, politikai célzat nélkül összeállított irodalmi est is néma demonstrációvá vált. E korszak irodalmi alkotásait csak akkor lehet „kellően megbírálni, mikor szűnőben a harc, melyben nem illett őket szigorúan mérlegre tenni” - írja **Molter**. Ám bármilyen is ez a termés, transzszilván voltában „egyik orcája a magyarságnak”.²⁰⁰

Az előző antológiához hasonlóan jelen van a kötetben **Asztalos István, Gagy László, Kemény János, Kós Károly, Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyirő József, Tamási Áron** és Wass Albert, ám megjelennek más nevek is: **Berde Mária, Gyallay Domokos, Heszke Béla, Kótay Pál, Tabéry Géza**, és még egy népmese- is bekerül (*Ősz János*). Wass Alberttől *Az új pap megérkezik* című elbeszélés olvasható, melyet öt évvel korábban, 1936-ban közöl az *Erdélyi Helikon*.

Wass Albert irodalmi pályafutásának fontos mozzanatára világít rá egy dokumentumértékű emlékkönyv, az *Erdélyi hírmondók*²⁰¹, melynek alcíme: *Emlékkönyv a*

¹⁹⁶ *Erdélyi elbeszélők*, 1941. 167.

¹⁹⁷ *Erdélyi elbeszélők*, 1941. 252-256.

¹⁹⁸ *Erdélyi elbeszélők*, 1941. 251.

¹⁹⁹ Marék A., [1942]. 96.

²⁰⁰ Marék A., [1942]. 3-6.

²⁰¹ Wass A., *Őreg Jóska; János története*. In Sényi L., 1942. 69-82.

marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság országos vendégszerepléséről az 1942. év tavaszán. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság²⁰² (a továbbiakban KZSIT) meghívást kapott a soproni Frankenburg Irodalmi Körtől egy felolvasásra. A soproni felolvasást végül **Sényi László**, a KZSIT titkára kibővítette egy országos felolvasó-körútra. **Sényi László** részletes beszámolót ír az emlékkönyvben a turnéről, majd közli a szereplők egyikét írását, amelyet a körút állomásain felolvastak: „Báró Kemény Jánosra, mint elnökünkre hárult a beköszöntő. Molter Károly tréfás-komoly helyzetképet adott az erdélyi közelmúlt irodalmi életéről. Asztalos István és gróf Wass Albert két-két mesternovelláját váltogatta városonként. Jancsó Adrienne [...] az elnyomatás korszakának ‘legellenállóbb’ erdélyi verseit tolmácsolta, és végül egy erdélyi költőt személyében is be akarván mutatni, a ‘legerdélyibb’-nek tartott Tompa Lászlót vittük magunkkal. Így festett egyazon műsorunk minden városban”²⁰³.

1942. április 9-14. között a KZSIT „válogatott kis képviselete” végigjárta Kassát, Sátoraljaújhelyt, Budapestet, itt két felolvasásra is sor került: az egyikre a Zeneművészeti Főiskolán, a másikra még aznap este a csepeli munkások előtt. Ezt követően Sopronba, majd Debrecenbe utaztak - utóbbi helyen több, a két világháború között kivándorolt személyiséggel találkozhattak, többek közt Ravasz Lászlóval és Makkai Sándorral. A körút az anyaországhoz való visszatérés eufórikus hangulatában zajlott.

A felolvasó körútról szóló sajtóbeszámolók értékes dokumentum-gyűjteményt képeznek. „...magával ragadó sikert aratott gróf Wass Albert *Öreg Jóska* című elbeszélése is. Számos regénye keltett már országszerte feltűnést. Nemrégien jelent meg *Jönnek* című könyve a felszabadulás eseményeiről. Mostani elbeszélésében is megjelenítő erővel tárta fel egy székely ember hangtalan, szívós harcát az elnyomatással”²⁰⁴ - írja a sátoraljaújhelyi *Zemplén* című lap. „Wass Albert költői szárnyalású elbeszélésben szimbolizálta az erdélyi sorsot [...] Mindnyájuknak igen megérdemelt megbecsülésben volt részük”²⁰⁵ - tudósít a *Soproni Hírlap*. „Marosvásárhely szellemi élete adott ízelítőt gazdagságából, eredetiségéből és művésziességéből [...] Debrecennek. A Déri Múzeum előadótermében ott volt mindenki, aki a helyi életben - legyen az köz-, irodalmi-, művészi élet - számít. [...] Gróf Wass Albert *Öreg Jóska* című elbeszélésében egy erdei ember természetes eszének győzelmét mesélte el a rosszindulatú román csendőrökön. A friss hangulatú írás folyékony nyelvén megtalálta az utat a közönség szívéhez”²⁰⁶ - olvashatjuk a *Debreczen* című lapban.

Wass Albert még két alkalommal egyéb kiadványokban is szerepel: a *Pesti Hírlap Naptárában* (1941) olvasható a *Jóskák ünnepelnek* című elbeszélés, a *Magyar Irodalompartoló Társaság évkönyvében*²⁰⁷ pedig egy részlet a *Farkasveremből*. Ebben az összeállításban az ismert katona-egyenruhás, csákós fénykép látható az íróról, majd szépirodalmi munkásságának lexikoncímű-szerű összefoglalása után az önálló novellisztikus írássá nőtt epizód a *Farkasveremből*: a Vénasszony bemutatása.

²⁰² Erdély egyik legrégebbi irodalmi társasága, mely 1876-ban Tolnai Lajos munkája nyomán jött létre.

²⁰³ Sényi L., 1942. 6-7.

²⁰⁴ - -, *Egy este Erdély virágoskertjében*. = *Zemplén*, (1942. február 11). 2.

²⁰⁵ [Berecz Dezső], *Lelkes ünnepeléssel fogadta Sopron az erdélyi írókat*. = *Soproni Hírlap*, (1942. április 14). 4.

²⁰⁶ - -, „Marosvásárhely beledobta a Hortobágy tengerébe hírmondó palackját...”. *Marosvásárhelyi írók, költők Debrecenben*. = Debreczen. Keletmagyarországi Napló, XIX/84. (1942. április 15). 4.

²⁰⁷ *Magyar Irodalompartoló Társaság. A - - 1943-1944. évi évkönyve*. Jövő ny.: [Budapest, 1943-1944]. II: 278.

Elbeszéléseinek tematikája, motívumrendszere

Rövidprózájában - a versekhez hasonlóan - szintén felbukkannak alapmotívumai, azok az ismétlődő, variálódó elemek, melyek életművét jellemzik, művéhez kulcsot adnak, s amelyek később regényeiben kristályosodnak ki. Témái a lélekábrázolás, a transzcendencia, előszeretettel ír a hétköznapi (havasi) emberekről, papokról. Motívumai az idő, a rontás, a fá-motívum, mely összefonódik a helytállás motívumával - ez utóbbi a szülőföldről, később meg a háborúról szóló írásaiban jelenik meg.

Korai prózáinak témája, címe gyakran kapcsolódik évszakokhoz: *Kegyelem, Tavaszodik (Lomha szelek...)*²⁰⁸, *Őszi levél, Csóka*.

A *Kegyelem*²⁰⁹ és a *Tavaszodik (Lomha szelek...)* lírai elemekkel átszőtt rajzok. A szerző a korábbi, halálvágytól átítatott verseinek alaphangulatát vitte át ezekre a rövid írásokra. „Milyen lehet a töviseket elfeledni?” - teszi fel a kérdést a *Tavaszodik (Lomha szelek...)* című írásában. A tavasz csalódást hoz. „A kert nem énekelt, a patak szürke volt... csúf volt és lázadó. Nem volt virág. A szegény erdő koldus volt nagyon: úgy ácsorogtak tétován a fák... s oly kopott színű volt a hóvirág”. A fenti rész ritmusos, egyenlő sorokra tagolt prózavers: ha versformába szedi, korábbi verseitől alig különbözik. **Adamikné Jászó Anna** szerint mondatainak szabálytalan lüktetése szabályos líraiságot kölcsönöz ritmikus prózájának.²¹⁰ A csalódást, melyet az elbeszélő felidéz és ismét átél, életérzéssé tágítja: „ó, ez se’ szebb... ez is csak éppen olyan szürke, éppen olyan rút, mint sok-sok más, ami eltelt. / Olyankor meglepetve nézünk önmagunkra: megcsaltál megint. / Olyankor mindig vénülünk egy évet.” Az önreflexió az öröme való képtelenség felismerése: a borongós hangulatokat a lírai én önmagából termeli ki. Stilisztikailag viszont már feltűnik későbbi tájleírásainak gyakori eleme, a megszemélyesített táj: a „lázadó patak”, a „koldus erdő”, amelyben „ácsorogtak tétován a fák”.

Az *Őszi levél* hangulatában, tartalmában, stílusában alig különbözik az előző darabtól. A borongós, őszi, szegényes táj leírása során megélt érzés világfájdalommal nő. Ebben a mozaikszerűen felvillantott, apró őszi képekből álló szövegben a borongós hangulat névtelen sóvárgást, vágyakozást készít elő: „Valami kéne, valami, aminek neve sincs... mit tudom én...” **Ady Endre** ifjúkori verseinek emblémáit idézik kellékei: csók, dal, szív, lélek, ősz, levél. Ady a későbbiekben e kifejezéseket szimbólummá növeszti, Wassnál a szecesszió stílusjegyére jellemző halálvágy eltűnik, marad helyette a tragikus életérzés, elvagyódás, otthontalanság-érzés, mely leginkább a lírai elbeszélés sajátossága. **Szücsné Harkó Enikő** szerint „az őszi pillanatképek melankolikus, borongós hangvétellű felvillantása a kezdeti versek világát idézik”.²¹¹

A *Tavaszodik (Van a koratavaszban...)* (1936) kezdetű rövidpróza lírai-filozófiai eszmefuttatás arról, hogyan törpülnek el az emberi gondok a természet nagy összefüggésében: „S én elhatároztam, hogy számadást csinállok. Megnehezedett batyumat kibontom s kitergetek belőle mindent [...] De ahogy kezdem szabadjára engedni őket, sok álmatlan éjszakám kíséretét, valami csodálkozó döbbenet fog el. Olyan kicsi és esetlenek ott a tisztás józan zöld gyepén, egyszerűek és szánsalomra méltók. Apró manók csupán, kik, mihelyt elengedem őket a cserjés sötétedésében, óvatosan szerteosonnak és csak az avaron hallatszik még utánuk egy halk kis szöszötölés, de aztán az is elcsendesedik”.

²⁰⁸ Szükséges megkülönböztetni a *Tavaszodik (Lomha szelek...)* kezdetű zsengett a későbbi *Tavaszodik (Van a koratavaszban...)* című rövidprózától. Megjelenési helyük: *Tavaszodik (Lomha szelek...)* = *Vasárnap*, XI/7. (1928. április 1). 144. = *Ifjú Erdély*, (1928. március); *Tavaszodik (Van a koratavaszban...)* = *Erdélyi Helikon*, IX/1. (1936). 6-10; In *Az erdélyi gazda naptára*. LXVIII. évf. Szerk. Teleki Ádám; Török Bálint. Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Gazdasági Egylet, 1938. 212-213.

²⁰⁹ Wass A., *Kegyelem*. = *Vasárnap*, XI/11. (1928. május 27). 224.

²¹⁰ A. Jászó A., 2002. 55-72.

²¹¹ Szücsné Harkó Á. E., 2005. 29.

Hajók a ködben (1931) című pszichologizáló írásában fiatal korát meghazudtoló mélységgel elmélkedik nő és férfi örök harcáról. Az elbeszélés a szereplők belső lelki történéseit rajzolja meg, a hangsúly nem a vázlatos külső cselekményen van. Így témája folytán a lélektani novella kategóriájába tartozna²¹², ám vázlatossága, töredékessége miatt a tárcaműfaj keretén belül marad. Az allegorikus cím a cselekményben nyer magyarázatot: mint a ködben elúszó, egy pillanatra egymás veszélyes közelségébe kerülő hajók, ugyanúgy siklanak el egymás mellett a nem egymásnak rendelt emberek is. A cselekvéshordozók egy pillanatra találkoznak, hogy majd a végtelen élet tengerében keressék tovább egymást - hiába. A jelenetező ábrázolással az olvasó látómezejéből kikerül az elbeszélő; a minimális narrátori jelenlét, valamint az emberi sorsokat egzisztenciális mélységükben megragadó írói szándék a lélekrajzi novella sajátossága. Az összeszűkült cselekmény és a redukció elvére épülő történetvezetés, valamint a váltakozó elbeszélői nézőpont - a narrátor átadja a szót a jelenetezés során a szereplőknek - a tárcanovella sajátossága²¹³. Ugyanakkor a sorsszerűség bilincseiben vergődő egyén egyetlen életépítődjének bemutatása - a cselekmény során a visszapergetett előtörténet elbeszélése a személyes elbeszélővel (a korábbi szerelmi kapcsolat, az összekülönbözés, majd a levelezés története) szintén a századelő rövidpróza technikai fogása. A színtér nem egyszerűen a cselekmény színtere, hanem egyben élettér és térszimbólum: a tenger az emberi sorsok alakulásának, útjainak küzdőtere. Figyelemfelkeltő e rövidpróza gondolati igényessége.

A lírai novella jegyeit viselik azok az elbeszélések, melyeket a szerző a „levél” műfaji megjelöléssel illet: *Mezőségi levél*, *Csóka*, *Tenger az élet* - cselekményük helyszíne a lélek, tehát lelki történést ábrázol. Cselekményük szegényes: egy séta a természetben. Nyelvi megformálásukban költői elemek dominálnak. Elbeszéléskeretbe helyezett egzisztenciális elmélkedés az *Arany síneken*. Az ősz, halál, elmúlás fogalmait variálgató, erőtlén hangulatfelvázolás a *Csóka*. Az elbeszélésforma itt egy műfajtalan önreflexió kerete.

A *Tenger az élet* (1931) című elbeszélés a tárgyaltan sóvárgás-témát a lélekvándorlás keretébe helyezi. Vágyunk valakire, valamire, s az újabb és újabb életek során testet, létet öltő lélek sóvárgása soha el nem múlik. Csak felismerések, pillanatnyi találkozások vannak, megérkezés soha - sugallja a keleti filozófia hatását asszimiláló elbeszélés. „Aztán lehetek harmatcsepp márciusi ágon, lehetek száz öltre tengermélybe zárva: / Mindörökre őt fogom keresni és ő engem fog keresni mindörökre.” Mozaik-módszerrel rak össze villanásnyi képeket egy-egy emberéletből: „Hogy megszorítsam a kezét és a lelkébe csókot lehelvek [...] / Egy pillanatra csak.” Ebben az írásban sejlik fel Wass Albert későbbi írásművészetének motívuma: a nyugtalan keresés, melynek tárgya a titokzatos őzbakban vagy a távoli kék hegyekben konkretizálódik. A víz megjelenési formái - a hullám, harmatcsepp, tengermély - a folyton változó és mindig azonos elemet jelképezik. Az én-elbeszélő a lírai műnemre jellemző lírai alany hangján szólal meg. Elbeszélésében évezredek, milliókat hidal át: saját lelkét hajdanvolt, történelem-előtti felmenőjének, az ősembernek kölcsönzi, majd laza történelmi keretben elvezeti én-alakját mai önmagához. A lírai elbeszélő rezignált önreflexiója szomorúságot sugall, ám az elérzékenyülés öncélú.

Rövid írásainak egy csoportját kozmikus távolságba helyezi - mintegy kiemelve a reális színhelyek közül: *Az elkésett angyal*, *János története*, valamint az *Isten képmása* filozófiai síkon mozog -, alakábrázolásuk fogyatékos, színhelyük lebegő. Ezekben a novellákban az isteni gondviselés, isteni munkálkodás lényegét kutatja és próbálja megfogalmazni. A János név viszont a mesebeli János alakját idézi, mely kultúrkörünkben a világügyelő fára hágó, nagyra hivatott emberi teremtmény küzdelmét szimbolizálja.²¹⁴ Ezek a transzcendentális erő milyenségét kutató elbeszélések lírai fogantatásúak, és kapcsolódnak az *Arany síneken* és

²¹² Dobos L., *Lírizált novella*. In Dobos L., 1995. 99.

²¹³ Dobos L., *Rajzforma és tárcaelbeszélés*. In Dobos L., 1995. 201-202.

²¹⁴ Papp G., 1994. 202.

Kiderítjük az élet célját című írásokhoz. Sámánisztikus, múltidéző történet az *Utolsó áldozat* (1942). Főszereplőjének, Mikoltnak az alakja a *Kard és kasza* című regény első kötetében újra feldereng.

A *Kiderítjük az élet célját* (1938) anekdotikus keretbe helyezett elmélkedés egzisztenciális kérdésről. Egy Úz Bence-szerű figura alakját magára öltő égi lény kutakodva jár a földi világban, és kérdezősködik az élet céljáról. A válaszokkal elégedetlen. „Az életnek az a célja, hogy mindennap más célja legyen!” - zárja le a vitát egy szántóvető gazdaember, ami **Tamási Áron** *Ábeljének* üzenetét idézi: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”.

Azonos témát jár körbe a *Halállovag* (1931) és a *Találkozásaim a halállal* (1941), című elbeszélés azzal a különbséggel, hogy míg a korábbi írás jórészt fikció, a *Találkozásaim a halállal* személyes emlékek füzére: egy gyermekkori életveszélyes helyzet egy leszakadó pallódeszkával, később egy diákkori halántékra tartott pisztoly az öngyilkosság gondolatával, majd harmadik alkalommal Csaba kisfia temetése viszi halálközelbe. A személyes narrátor megdöbbenéssel tapasztalja, hogy a gyermekek az „ideát” és az „odaát” közötti folyót könnyedén áthidalják. Az egyedül maradt nagyobbik fiú egy alkalommal zöld rózsabogarakat vitt a sírra: „Csabika szereti ezeket - mondotta tiszta nyugodt nézéssel -, viszem a kertjébe, hogy játszódjon velük”. (Az *Elvész a nyom* című regény előszavában ugyancsak halálközele élmény olvasható arról, amikor gyermekkorában egy cserkész táborban megmarta a kurta kígyó.)

Az *Anuca*, *Erna*, *Kicsi Jóskán rontás esett* balladisztikus novellák, melyekben a mélyre fojtott érzések, az izzó szenvedély, a homályban tartott események, az idősíkok egymásba játsása és a párbeszédes keretbe foglalt cselekmény a műfaji ismertetőjegyek. Nem ritka a balladás szűkszavúság sem. Ezek a rövidprózák leginkább **Arany János** balladáinak vagy **Mikszáth Kálmán** balladisztikus novelláinak világát idézik meg.

„- Nem hallotta soha a Fileki úrfi dolgát? Na, hát hallgasson csak ide” - fiktív hallgatóhoz intézett megszólítással indítja az *Anuca* (1934) című elbeszélést, s az elbeszélői nézőpontot az öreg Kiss bácsira ruházza rá. A pásztorleány szerelembe esik Fileki úrfival, s Anuca jövődöbélje, a hozzá illő Simion türelmesen vár. Ám amikor Fileki úrfi, szerelme múltán hűtlen lesz a lányhoz, Anuca vadászat közben kifigyeli az úrfit, és meggyilkolja, holttestét a tóba ereszt. A gyanú - féltékenység okából - Simionra terelődik, aki magára vállalja Anuca bűnét, s leüli a hosszú börtönbüntetést. A narrátor homályban hagyja, hogy bűnrészes-e Simion. Csak Anuca tettét ismerteti: „Ő lőtte meg Fileki úrfit, saját puskájával a szíve alatt, s aztán behúzták oda a tóba, tán követ is kötöttek rá Simionnal”. Anucát utoléri a bűnhődés, s megőrül: „...nincsen is békéje azóta. [...] Csak járja az erdőket s folyton beszél magában. [...] Aszongyák, egész nap hosszan a tó mellett ül, s éjjel tüzet gyújt, úgy várja az úrfit, hogy megjöjjön a lesből. Lássá, de megverte őtet is az Isten” - fejezi be a történetet az öreg. (A Fileki név háromszor is előfordul az életműben: *Anuca*, 1934, *Az új pap megérkezik*, 1936, *Csaba*, 1940.)²¹⁵

Balladai homályba vész az *Erna* című vadásztörténet végkifejlete is. A tiltott szerelem és a megcsalt leány témája gyakori balladai téma. Hasonlóképpen a kikapós asszony története is. A *Kicsi Jóskán rontás esett* című novellában a rontás motívuma vall balladisztikus novellára. „Nincs orvosság arra, itt meg éppen nincsen, úgy veszem észre. Azt a gyermeket rontás érte, uram, gyalázatos rontás! A falu rontotta meg! Maguk, valamennyien!” A tanító hatásos beszéde fordítja meg éppen a tragikumba hajló kifejeletet, a halálához közel álló szegény gyermekén mégis segít a földesúr, a történet jóra fordul, a „rontás” elmúlik.

Az író román témájú elbeszélésekkel debütál a helikoni munkaközösség lapjában: az *Anuca* (1934), *Vaddisznós Jákob*, *Mundruska* (1936), *Mósule* (1939) tematikailag sorozatot

²¹⁵ A Fileki/Füleki családnév gyakori lehetett a Mezőségen, a Szerző nyíresi apai dédanyjának neve Füleki Ilona.

alkotnak. A havasi román emberek életét feltáró történetek hasonlatosak Áprily Lajos kötetben meg nem jelent, pályakezdő lírai novellájához, az *Ismayerhez* (1912-1919). Wass Albert a Keleti-Kárpátokban kirándulva, vadászgatva ismerkedett meg a pásztornépekkel, s a velük való találkozás, életmódjuk megismerése ihlette e novellák, majd később *A funtineli boszorkány* című regény megírására.

Mósule - a román szó jelentése 'apóka' -, a „szelíd erdei szörny”²¹⁶ magányát egy tyúk, majd annak elpusztítása után egy féltőn gondozott káposzta oldja, ám amikor egy kecske lelegeli a káposztát, a történet tragikomikus fordulatot vesz.

A *Csalódás* (1941) című elbeszélés háttére személyes jellegű, melyet először az *Örök búcsúzás. Gróf Bethlen Beátának* (1927) című versében ír meg lélekgyógyító munkát végezve, miközben hűtlen menyasszonya miatti jó tíz éves csalódás keservét veti papírra.²¹⁷ A *Csalódás* című elbeszélésben már távolítja az élményt, ám a témára később is visszatér. Szereplői - Ánuka, Tódor - ugyancsak románok. Ánukát a szülei a módos Tódornak szánták, hiába hitvány ember az. A kikoszarozott magyar fiú, a nincstelen, de Ánukát őszintén szerető Gyurica nemzetiségi hovatartozásával is elkülönül a többi szereplőtől. A narrátor Gyuricával azonosul.

A *Vaddisznós Jákob* (1935) egy román hegyi ember tragikus története, aki a társadalom peremén él és vadorzásból tartja fenn magát. Az elbeszélő nagy beleérzéssel és rokonszenvvel mutatja be a sorsát. Az elbeszélés első mondata - „Tudni kell, hogy régen nem úgy volt a disznó errefelé, mint mostan” - az in medias res kezdettől pergővé, életszerűvé válik a bevezetés. A személyes narrátor, akárcsak a télestéken mesélgető, adomázó parasztelbeszélő, körkörös információkkal bővíti a történetet: „A Gyilkostól le a Holtyeráig, de még tova a Torligeten túl is kondaszámra lakta az erdőket...”. A jellegzetes erdélyi földrajzi nevek érzékelhetővé, láthatóvá teszik a környezetet. A történet anticipált tragikus kimenetelét a baljós hangzású Gyilkostó említése sugallja. Az elbeszélő a mesére jellemző túlzásoktól sem riad vissza (a vaddisznó „kondaszámra lakta az erdőket”). A meseelemek jelenléte a szöveget izgalmassá, fordulatossá teszi; 'az üveghegyeken is túl, az Óperenciás tengeren is túl' magyar népmesebeli fordulatokra rímelt a „tova a Torligeten túl” helymegjelölés, jelezve, hogy átlépjük a realitás küszöbét, s belépünk a mese, a fikció világába.

„Igaz, hogy nagyrészt a csudáki báróé volt a vadászat mindenféle, s a Csongorádtól kezdve meg a némai Bandi uré...” - folytatódik az elbeszélés, a mese és valóság határán lebegtetve a történetet.²¹⁸ A jól felépített expozíció mesterien készíti elő a konfliktust, mert az előző mondat folytatása: „...s ha ezek az urak nem vadásztak, más nem zavarhatta a disznót. / Még csak éppen Vaddisznós Jákob”. Ez a konfliktus magva, melyre a mondat szerkesztés utal: az összetett mondat megengedő tagmondata külön mondatba, sőt külön bekezdésbe kerül.

A narrátor bemutatja a cím- és főszereplőt, és magyarázatot ad a Vaddisznós Jákob névre: „Ott lakott ez az ember a mohalyi szélen, ahol a Torliget csücske lenyúlik a rétekig, s amellet Dósznak ismernek arrafelé. Ettől emlegették az embert is *Dószról való Jákobnak*, de azért többnyire mégiscsak úgy: *Jákob, a vaddisznós*”. Torliget valós földrajzi megjelölés.

A szövegelemzéshez szükséges a két nyelv szerkezetének párhuzamba állítása. A főszereplő nevét tükörfordítással alkotta meg a szerző (Dószról való Jákob: Jacob din dos), ugyanígy a hátravetett jelzős szerkezetű nevet is (Jákob, a vaddisznós: Jacob cu mistrețul), mely gyakori mesenév vagy balladai névadási minta a román népköltészetben, a román népballadákban (pl. *Pintea Viteazul*), de használják ragadványnévként is.

A tájszavak, a román (kölcön)szavak folyamatos jelenléte megteremti a couleur locale, felhívó szerepet tölt be, a narrátor a mesehallgató/olvasó empátiáját nyeri el vele: „Egyes egyedül lakott ez az ember egy rozoga hurubában, istenverte egyes-egyedül, éppen csak egy árva szál szürke kuvasszal, aminek Dráku volt a neve”. A Dráku (román: drac, 'ördög')

²¹⁶ Kádár E., 1941. 62.

²¹⁷ Wass Albert levele Molter Károlyhoz. In Marosi I., 2001. 70.

²¹⁸ Honti J., 1962. 20.

kutyanev balsejtelmet áraszt. A mese alaphelyzete a klasszikus népmesei kezdet: valamely hiány bemutatása és a hiányállapot mesehős általi felismerése.²¹⁹ A hiányállapot - jelen esetben a szegénység, nincstelenség - nem a népmesére jellemző motiváció, mely a hős cselekedeteit meghatározza. Bár a történet alaphelyzete a Grimm-mesék (például a *Csillagtallérok*) egzisztenciális hiányára emlékeztet, a bekövetkező események már egyáltalán nem jellemzők a mesére. Jákob egyedüli kincse kutyája, amivel mindig vaddisznóra vadászott. Orvvadász volt - a hatóság hallgatólagos beleegyezésével -, rajtakapni nem tudták, s talán nem is akarták, mivel a vadállományból csak annyit lőtt, hogy fenntarthassa magát. Jákob mégsem csak a mindennapi előteremtésért lőtt vaddisznót: „De nem a húsért és nem a megélhetésért. Valami egyébért. Az erdő húzta és a vaddisznó.” Jákob szenvedélyből vadászott, és csak vaddisznóra. Innen a cselekmény felfele ível: „S történt egyszer, egy zimankós télen.” Ezen a napon vadászni indulnak, ám a lövés a vad tüdejét éri, s az elmenekül.

A cselekményszöveg stilisztikai szerkesztettsége figyelemreméltó: „De hirtelen csak megakad az ember szeme. Vér. Piros vér, odafröccsenve a hóra. S arrébb megint, több és arrébb még több s a bokrok oldala is véres, ahogy súrolta őket. És a vér világosszínű s habos. Tüdőlövés.” A kihagyások (csak megakad az ember szeme ---) és az ismétlés (arrébb megint, több és arrébb még több; vér, piros vér, vér, világosszínű), mint szervező elemek feszültségkeltő hatásúak. A mondatokat megtöri, néhol két mondatra bont szorosan egy mondatba tartozó részeket.

Ugyancsak feszültséget kelt a nominális mondatalkotással, az igéket igekötőkkel helyettesítve: „A vágottan át s a szálason is végig, futva, ahogy lehet. Keresztül a tisztáson, ott újra a szálasban, aztán sűrűben megint, fel a túlsó dombra, át az észkason, megállás nélkül, ahogy csak bírja a láb, meg a tüdő meg az ember.” A szövegből kihalljuk a két világháború közötti, a helytállás jelszavává nőtt, ismert **Reményik**-verscímet: *Ahogy lehet*. Míg **Móricz** a *Barbárokban* épp ellentétes módon ér el drámai hatást, tehát a ‘ment’ ige ismétlésével („Az asszony pedig ment, ment, elment.; Addig ment, addig ment...; S csak ment”), a fenti szövegben a csak igekötőkkel jelzett ‘megy/fut’ szó ismétlésével jön létre drámai hatás.

Itt felível a cselekmény drámai fonala, majd kis késleltetés után - „Fent a ponkon, ahol a kis pojána van, megáll és hallgatódzik” - a pszicho-narráció²²⁰ átvált elbeszél monológgá: „Először csak a tüdejét hallja s a szívét, amint ott kalapál a fülében”. A történet visszakapcsol a kutyához, s az elbeszélés visszatér az önreflektáló pszicho-narrációhoz: „A sebesült megállt. Utána. Ki ismeri az ilyen futást, havas erdőben lefele, öles ugrásokkal, elakadt lélegzettel, amikor az a bolond szív az ember halántékában lüktet és a fülében zakatol, s lent messze disznót tart egy szál magányos kutya.”

A tragikus fordulatkor, aminek során Jákob kutyáját lelövi egy fiatal erdész, ismét nominálisan szerkesztett mondatok következnek: „...hirtelen lövés. Éles, csattanó. Golyólövés. Aztán még egy és aztán vonítás.” A megdöbben, fájdalomában elvakult Jákob az erdész Mauserére fittyet hányva veszi fel szeretett kutyája tetemét, s magával viszi, közben szólongatja: „- Drákule, gyere haza, Drákule”. Kitűnő stílusserkesztés a román vokatív deklináció használata. A román nyelvben a magázás utáni egyes szám második személyű alak mély érzelmi átélést, azonosulást kelt az olvasóban: „Meglőtted - mondja halkan és szomorúan -, látod, meglőtted. Nem szégyelled magad, uram?” A csendes szemrehányás, felelősségre vonás következtében az erdész elbizonytalanodik, s a jelenetet követően mélyen hallgat a Jákobbal való találkozásáról.

A történethez ekkor kapcsolódik egy történelmi hitelesség látszatát keltő epizód: a helybeli báró földet és terményt, élelmet oszt ki a javarészt román parasztoknak. A novella vezetésében az a szerzői szándék tükröződik, mely a történelemnek a béke útjára terelését szolgálja: „- Sok évig éljél, mariásza!” - éltetik a szegény emberek az urat, s az áldomást

²¹⁹ Propp, V. J., 1995. 75-78.

²²⁰ Dobos L., *Tárgyas lélekrajzi novella*. In Dobos L., 1995. 167-188.

megköszönik. „És úgy búcsúzkodtak sokan, hogy ‘kezitsókolom’. Így történt ezerkilencszáztizennyolc decemberében, ott, a Csóvás és a Sztezserin között, a nagy tó völgyében” - zárul a történelmi környezet leírása. Ezt követően ismét Jákob alakja kerül előtérbe. A „felszabadult” világban megkeresi az erdészt a bosszú gondolatával, s ismét felelősségre vonja: „- Meglőtted.”

Az esemény tragikus kimenetelét egy gyermek, az erdész kislánya fordítja jóra, csengő gyermekhangja eloszlatja Jákob bosszúálló indulatát, mely mint gonosz varázslat törik meg. Így az indulat irányulása az erdész személyéről áttevődik - mintegy pars pro toto metonimikus átvitel - a puskára. Jákob azt semmisíti meg, majd távozik: „megyen a Dószról való ember ki az udvarról, neki a hegynek”.

A völgyből a hegyre tartás ótestamentumi toposz, mely **Áprily** óta (*Tetőn*, 1923) újabb jelentésrétegekkel bővült a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban: a civilizáció által megrontott világból, a békétlenség, háborúskodás helyéről az érték, az erkölcsi tisztaság, a béke világ felé haladást jelenti. Wass Albert Jákobjának kezét nem szennyezi be vér. Megelégszik azzal, hogy a puskát, mint a megromlott világ szimbólumát, megsemmisíti, s hátat fordítva a „völgynek”, visszatér saját világába, a „hegy”-re.

Egyetlen számkivetett, társadalmon kívül álló ember gyermeteg bosszúja - a puska megsemmisítése - nem tud gátat vetni a fejlődésnek, mely Wass Albert írói világában viszont fájdalmasan jelenül meg: a természet pusztulását, ezzel együtt az erkölcsi élet megromlását jelenti, s a megfosztottság, a gyász érzését közvetíti. „A Holtyerág gyér bokrait juhok rágják, s akik irtották az erdőt, míg a szem ellát a Dószról: nem hagytak egyetlen magfát sem. Levágták a nagy, százéves tölgyeket mind, le a szélfákat is, de még határfát sem hagytak, egyetlenegy. Nincs makk a Dószon, és nincs makk a Sztezserinben, és nincs makk a Gyilkosban sem. Nincs makk sehol. És ahol nincs makk, ott disznó sincsen”. Az ismétlés a szöveg szervező eleme. A megfosztottság érzésének közvetítése után a pusztulás képei következnek: „Elköltöztek a disznók. És a Dósz alatt a huruba üres. Bedőlt a fala és leomlott a teteje, lakatlan réges-régen. Őles dudva növi körül, s pásztorgyerekek messze elkerülik.” A mendemonda szerint az elpusztított Dráku jár vissza kísértetni, „aki maga az ördög” - veti át ismét balladisztikus sejtelmességbe az elbeszélő az események fonalát. A narrátor bizonytalanságban hagy Jákob további sorsa felől, az ábrázolt sorstörés csak sejteti a főszereplő tragikus végét: „Talán meghalt. De lehet az is, hogy elköltözött a vaddisznók után.” Ezzel a mozzanattal a szereplő neve meg a novella címe újabb jelentéssel bővül. Jákob, akinek élete szorosan összefonódott a vaddisznókéval, szenvedélye volt a vaddisznóvadászás, vaddisznóbőr ruhákban járt, és „hurubáját” is azzal tette kényelmesebbé, végső „elköltözése”-kor sem válik meg tőlük. Velük költözik.

A puska kétszeres jelkép: a természetet megrontó civilizációra utal - ebben az összefüggésben megemlíthetjük a világirodalom híres gyermekirodalmi alkotásait: **Felix Salten** *Bambiját* vagy **Rudyard Kipling** *A dzsungel könyvét* is -, ugyanakkor az úri rend szórakozási eszköze és státuszszimbóluma is, akár a vadászat. Ám az a tény, hogy Jákob nemcsak életfenntartása céljából, hanem igazi szenvedélyből vadászik, áthidalja a különbséget közte és a vadászat élvezetét kizárólag magukénak fenntartó urak közt - s ezzel, akárcsak a társadalomtól elkülönülő életformájával, kiválik abból a rendből, amelybe született. Így emberi méltóságát megőrzi mindvégig - „elköltözésekor” is. Az elbeszélő a természet és az emberi méltóság védelmére int.

A szerző egy más nép fiát választva szereplőjének, annak életformáját, mentalitását a középpontba helyezve, stílusával is ráhangolódik és ráhangolja az olvasót az elbeszélte tartalmakra. A román szavak jelenlétét egyrészt a román szereplők indokolják, másrészt szándékos írói eljárás eredményeként kerülnek a szövegbe (*Dráku*: ‘ördög’, *huruba*: ‘kaliba’, *ponkon*: ‘híd(on)’, *pojána*: ‘tisztás’, *mariásza*: ‘uraság’, *Valea Sztrunga* [Valea Strâmbă]: ‘ferde völgy’, *Valea Furci[i]*: ‘villavölgy, elágazó völgy’, *Sztezserin*: ‘tölgyes’, *Holtyerág*, melynek illeszkedő ragja - *Holtyerágát* - román szótövet sejtet). A főnév-deklináció vokatív

esetének használata (Drákule, Jákobe), a te-alakú magázás, az érzékletes, ismétlődéses, gondolatritmikus szövegteremtés, a szokatlan, tördelt mondat szerkesztés feszessé, izgalmassá teszik a narrációt. Az elbeszélő a megjelenített szereplők érzéseit díszítés nélkül közli („Nem esik szó, mozdulat, semmi”). Másutt pedig másik szereplőre vetíti ki érzelmeket („- Ne sírj, Dárkule, ne sírj!”).

A *János bácsi és a puska* (1937) című elbeszélésben a puska a főúri méltóság vagy a szabadság szimbólumaként jelenik meg, mely a regényekben többször visszatér.

Az *Öreg Jóska* (1942) alaphelyzete hasonló a *Vaddisznós Jákób* című novelláéhoz, valamint az ugyancsak román főszereplőjű *Mósule* című elbeszéléséhez. Az első mondat is e korábbi novellákra emlékeztet: „Olyan erdei ember volt. Akinek háza az erdőszélén van, úgy egy kicsit szinte bent a fák között, s abból él, hogy ott lakik. Mert vagy őrzi a fát, vagy lopja azt. Az erdő vadjai pedig olyanok, mintha az övéi lennének”. Ám itt - az impériumváltás után - az azonos alaphelyzetbe magyar szereplőt helyez a narrátor: „Öreg Jóska vadőr volt hajdan a földvári uradalomnál. Aztán, hogy az uradalmat szétszedték volt, beállt erdőpásztornak a községhez. Olyan falusi ezermesterféle volt az öreg...” Ahogy magyar szereplőt kerít elbeszéléséhez, úgy változtatja meg a helyszínt is a szerző. Ezúttal a Brassó környéki Földvár a legközelebbi helyszín. Az elbeszélő nyelvvel is közelít e vidékhez: a székely nyelvjárásban ma is élő régmúltat használja („szétszedték volt”). Az elbeszélés alaptémája ismét a puska, mint a hivatali s egyúttal emberi méltóság szimbóluma, a konfliktus pedig a puskától való megfosztottság állapotából fakad. Ebbe a helyzetbe nem képes belenyugodni a főhős, s indulata viszi előre a cselekményt. Öreg Jóska megpróbál túljárni a román hatóság eszén, végül több sikertelen próbálkozás után karbidos robbanótöltetekkel rakja tele a hegyet, azokkal tűzijátékszerű lövöldözést rendez, amitől megfutamodik a román őrmester a katonáival együtt. Ördögösségről beszélnek a faluban, elhangzik a „nyekurát” (‘tisztátalan’) szó is, s a falubeli emberek hetekig kerülnek a hegyet. A novella az előzőhöz hasonló, elégedett tanulságlevonással zárul: „Mégis elvisz benneteket az ördög” - morogja öreg Jóska a bajusza alatt. „Csakhogy éppen huszonegy esztendő kellett még az ördögnek ehhez a művelethez. S bizony, csak félmunkát végzett” - utal a szerző ismét Dél-Erdély sorsára, mely a „magyar világban” Románia része maradt.

Wass Albert megpróbálkozik az anekdotikus prózával is. Az anekdotizálás megmarad a távolító ironizálás síkján, hiszen az elbeszélte történet végén a feloldhatatlan konfliktust nevetéssel rekeszti be. Ám ez a nevetés nem szívből jön: az orvosolhatatlan társadalmi bajokat fojtja anekdotába. Nem tud igazán kacagtató történetekkel szolgálni; az élet nem kínál valódi tréfás eseményeket. Feloldhatatlan konfliktusnak keres kifejezési formát, s ez a társadalmi konszenzuson alapuló történet az anekdota. Anekdotikus novelláit - *Esküvő Kátyuson, Háziszer bolondság ellen* (1939) - borongósra zárja, kacagni csak a cselekmény egy-egy fordulatan lehet. A komikum forrása többnyire az emberi visszasságok, negatív tulajdonságok felvázolása, tehát a jellemkomikum.

A *Mélység fölött* (1938) című anekdotikus elbeszélésben a szerző „összeereszt” egy magyart, egy román és egy szászt, hogy összemérjék az erejüket. Az alaphelyzet kifejezetten anekdotikus: a politikai viccek épülnek három különböző nemzetiségű szereplőre. Marci, a magyar erdőpásztor életmegvetően bátor, kötelességtudó és becsületes, Grigorás, a román vadorzó a szegénységére hivatkozva kér létjogosultságot törvénysértő magatartásának, a vadorzásnak, a szász pedig, akinek neve sincs, a megalkuvó, gyáva, kicsit együgyű, jómódtól elpuhult parasztgazda típusa. A három figurát az elbeszélő egy erdei történet keretébe helyezi: a vadorzót elfogja a vadőr, és lekísérné a fogdába, ám vihar köszönt rájuk, s beszorulnak egy barlangba. A menet közben hozzájuk csatlakozó szász alakja a történetben bemutatott Marci és Grigorás jellemvonásait árnyalja. A macska-egér harcot folytató vadorzó és vadőr történetének végtelenségét, állandó ismétlődését hangsúlyozza a szerző utolsó mondatával: „nem baj, Grigorás, találkozunk még”. Grigorás engesztelhetetlen ellensége Marcinak, hiszen képtelen elfogadni annak erkölcsi értékrendjét: nem érti, Marci miért nem ereszti el, mikor semmi

haszna belőle. „Ez nem igazság” - mondja Grigorás. Az anekdota feloldhatatlan társadalmi ellentmondást ábrázol, egy visszássá és értelmetlenné vált törvény érvényességét kérdőjelezi meg, hiszen mit ér a törvény, ha csak a jóllakott emberek vagyonát óvja az éhező szegények elől. „A törvény akkor is törvény, ha nem igazság” - zárja le vitájukat Marci. A jól képzett, önérzetes és tiszta lelkiismeretű monarchiabeli Untertan (alattvaló) mondja ezt. A saját erkölcsi rendjének szilárdságában nem kételkedő vadőr hitét megkérdőjelezi a mindentudó elbeszélő, s borongós hangulatú képpel zár: „Túl a párálló erdő fátylain keresztül halványan az Istenszéke látszott, s fent az Andrenyászán mélységes, szomorú hangon felvonyított egy magányos farkas”. A zárókép nem pusztá hangulat-dekoráció, mint a korábbi Wass-elbeszélésekben. Jelentésmezeje kitágul; csak látszólag egyszerű tájleírás ez, valójában az isteni ítélkezés allúziójával átvált az elbeszélői szemszög auktorialisról személyesre.

A terjedelmes *Transsylvánia felé* (1937) című elbeszélés főhőse a hun Dengezik, aki honfoglaló harcai után a későbbi Székelyföldön telepszik le népével. Wass Albert írását a hun-magyar rokonság hipotézisére építi, valamint a Csaba-mítoszra, arra a hiedelemre, miszerint Csaba királyfi ínséges időben eljön a székelyek segédelmére. E témában a szerző meglátta a regényműfaj lehetőségét, és regényt írt belőle (*Vérben és viharban*, 1943).

Az elbeszélés tulajdonképpen a későbbi regénynek azt az epizódját örökíti meg, amikor Ardarich gót király békét ajánl a hunoknak, ennek ellenében pedig a hunoknak a germánok vazallusává kellene válniuk. Dengezik, a hunok vezére visszautasítja Ardarich ajánlatát, miszerint legyen a gót birodalom keleti területeinek kagánja (vezére), s ezzel együtt a gót királylány, Gertrúd kezét is, majd elindul Transsylvánia felé. A konfliktus abban áll, hogy az ellenséges viszonyba került népek közt már nincs megegyezés. A narrátor a kicsiny nép asszimilációja miatti aggodalomnak ad hangot: „A te néped nagy és hatalmas nép, az enyém kicsiny és szegény. Ha egy kicsiny marék földet felveszel a partról s a folyóba szórod: széthull, semmivé lesz. De ha markodban összegyúrod s valamerre földre elteszed: rög lesz belőle, mely ott marad sokáig. Ha én népemet a te néped közé vinném, úgy járna, mit az a marék fővény, akit a vízbe szórnak. Két emberöltő múltán már nem beszélne a mi nyelvünkön senki. Talán jó dolgunk volna, jobb, mint így magunkban, talán nem, ki tudja azt. De annyi bizonyos, hogy egy ilyen kicsinyke nép, ha maradni akar, kell kerülje a nagy népek forgatagát, földre kell álljon a harcmezőről, meg kell húzódjék egy sarokba, ahol senkinek útjában nincsen, s ahol csendben és munkával élhet”.²²¹ A narrátor 1937-ben Dengezik hun vezér szájába még kisebbségfélő gondolatokat ad - meglapulni, mint a fűszál -, az 1943-ban megjelent regényben pedig már az önálló Hunországot félti. (A két mű összehasonlítását lásd: *Vérben és viharban*.)

A *kenyér útja* (1937) című elbeszélés témáját tekintve a helytállás és a becsületes, szakadatlan munka árán való élés története. Esztétikailag az egyik legértékesebb elbeszélés az első írói szakasz rövidprózai művei közül. Wass Albert ebben az elbeszélésben éri el a legmagasabb teljesítményt: a perspektívaváltással, a jelenetezéssel, az idézett belső beszéddel, valamint a megszemélyesített táj-elemek mesealakszerű szerepeltetésével. Drámai hatású elbeszélés, hiszen a sorsfordulat elsősorban a főszereplő lelkében megy végbe: a nyomorúság elől a városba menekülést követően a kenyér illata, íze arra az elhatározásra készíti a főszereplőt, hogy visszatérjen a falujába, és helytálljon két kisgyereke nevelésében.

A hagyományos elbeszélő narrációja mellett rövid, inkább utalásszerű dialógusok, belső monológok alakítják az elbeszélés szövegét. Dramatikus feszültséget teremt az idézett belső beszéd, az auktorialis elbeszélő személyesre váltása: „A vetés szélében megállott. Ahogy nézte kedvtelő szemmel az üdezőld növekedést, lassan felderült az arca. *Nocsak, majd lesz valahogyan. Azt a rongy borjút is el lehetne adni. Telik abból, amire kell. Majd ez a búza rendbe hoz mindent*” (kiemelés: a Szerző).

Az elbeszélt idő egy év: őszi búzavetéstől a másik év őszeig. Drámai hatást kelt az elbeszélt idő tömörítése, melyet az események pergését érzékeltető kihagyással ér el. A

²²¹ Wass A., *Transsylvánia felé*. In Wass A., *Hűség bilincseiben I.* 2002. 175-176.

leírások a természet változásait érzékeltetik, s ez ugyancsak lerövidíti az elbeszélte időt. A párbeszéd csak álcázottak, nem valódiak. A beszélő ugyanis nem kap vagy nem vár választ mondandójára.

A búza mint a helyszín része, kezdetben térszimbólum, majd megszemélyesítéssel cselekvő hössé válik, akár egy mesefigura. Térellentét a - nyomorúsága ellenére is - idillikus falusi környezet, szemben a városi kocsmá kiábrándító kulisszájával. A megszemélyesített természeti elemek a következők: a *búza* („Attól kezdve kettőzött szorgalommal növekedett a búza”) vagy a *vetés* („A zsenge vetés nőtt, növekedett. Kékeszöld pázsitot terített az Andris földjére”; „A búzavetés mozdulatlanra, lilára dermedt. Néha már azt hitte, meghal”; „A búzavetés szinte megreszketett a haragtól”), a *nap* („Elbillent a nap is közben, gurult lefelé, mint érett tök a lejtőn. Vörös levéllel befröcskölte a dombokat is”), a *szél* („Selymes zöldjét még alig remegtette meg a hűs északi szellő”) és az *ősz* („Lassan az ősz is halódni kezdett”). Ezek az elemek a cselekmény folyamán cselekvő hősként vagy mesealakként lépnek fel. Hasonló szerepet kap az elbeszélésben az *Isten*: „Hadd lássa az Úristen a mögötte megbújó gondokat, s tudhassa, miként cselekedjék”; „A Jóisten az ég szélén könyökölt, s mosolygott olyankor”.

A természetleírásnál is megszemélyesítéssel dolgozik: „A mezsgyéken fehérén gyúltak ki a kökénybokrok, szendén pirult a vadbarack, s a füzes felől barkaport s ibolyaszagot hordoztak a szellők, kik csak lassan s botorkálva járhattak a tavaszi szagok súlya alatt.” Vagy: „Az égen úszott a hold, roppant ezüst tutaj, s a csillagok lehajolva a föld vágyait lesték... reájuk gondolt, s utolsó öntudatlan lelkesedésével megkérte még őket, segítenék Andrist...”. Ugyanakkor a szereplők bemutatásában az elbeszélő szófukar. Az elbeszélés keret nem nyújt lehetőséget árnyalt jellemzésükhöz. Andrisról nem tudunk meg mást, mint ami egy átlagos falusi gazdára jellemző: „megkeményítette két inas öklét, s elterpeszkedett velük az asztalon”. Az elbeszélő a szegény falusi gazda típusáról őrzött képre alapozza vázlatát. A zsidó boltos típusáról ironikus rajzot fest: „Hegyes szakállú kis zsidó fűtatott mellette, kerek fekete kalappal a fején, úrféle gúnyában. Szuszogott, néha megállt s köhécselt”. Ugyanígy szűkszavúan illeszt egy jellemvonást Andris figurájához: „Andris eltette a pénzt, aztán köpött egyet a padlóra s vissza se nézett, amikor kiment az ajtón”. Ezzel a megjegyzéssel utal a kettőjük viszonyára, s feloldhatatlan ellentét ékelődik közéjük: a kiszolgáltatott gazdaember és annak nyomorúságából hasznot húzó uzsorás közé.

A novella nyelvezete az erdélyi élőbeszéd fordulataival ékes: „sirinka föld”, „sirinka búzavetés” (a sirinka román közvetítéssel magyarba került szó, jelentése ‘keskeny földszáv’²²²), „sirította markából a magot” (‘morzsolta, szórta’) -, ám az író a regionális szavak használatával nem él vissza, csak jelzésszerűen vannak jelen a szövegben, pl.: „Alig lézenkedett valaki az utcán.”

Ez az elbeszélés a munka és a helytállás dicsérete, e esztétikai értéke folytán az elbeszélések egyik reprezentatív darabja.

A *Sorsvállalás* (1937) című elbeszélés krónika a korabeli állapotokról, ugyanakkor magával sodró vallomás a szerző életének egy szakaszáról, a két világháború közötti magyar birtokon való gazdálkodás nehézségeiről.

A sorsvállalás témája ismert a magyar irodalomban: a sorsát kezébe vevő, mástól segítséget nem váró ifjú alakját már Vörösmarty is megrajzolta példaképpen: „Mit tenni hátra van még, / Magamra vállalom” (*A sors és a magyar ember*).

Az önéletrajzi jellegű műben a narrátor memoárszerűen, retrospektív elbeszélői szemszögből beszél el egy döntő fordulatot a cselekvő hős életéből. A tapasztaló hősről egyes

²²² Bakos F., 1982. 448.

szám harmadik személyben számol be, akárcsak később az *Örökösök* (1949) című kisregényében.²²³

A felvillantott előtörténetben a névtelen, arctalan főszereplő szakít a szülői otthonnal, mivel nem ért egyet apja gazdálkodásával. S bár mindketten képzett gazdászok, a fiú előre látja a gazdaság tönkremenését, az idősödő szülők eladósodását, miközben az apa mindezt nem akarja tudomásul venni. A novella azzal a pillanattal indul, amikor főhős városon kiküzdött állásának biztos tudatában hazautazik falura meglátogatni a szülőket. (Az esemény önéletrajzi vonatkozású: Wass Albert a kolozsvári egyetemen felajánlott állásáról lemondott a gazdálkodás javára).

„Párás koraoktóberi délután” érkezik haza a főhős, s az otthon látványa emlékezésre készíti, aminek folyamatát egy érzet indítja el (akárcsak **Proust**nál a teasütemény íze): „Amint a kopott, nyikorgó öreg kocsí álmós döccenésekkel vitte az állomásról hazafelé, úgy ereszkedett bele az emlékezésbe, mint langyos esti fürdőbe a gyermek.” A rövid, tárgyilagos folytatás - „Hat éve nem volt otthon” - hirtelen elvágja az emlékezés andalító, bódító érzését, az emlékek elszállnak, s az elbeszélő tekintete a jelenre irányul. A Mezőséget ábrázolja, a táj megszemélyesül: „A friss fekete szántások fényes homlokkal izzadtak még az aláhanyatló napban [...]. A völgy ásított. De a berek felől már bekötött szemű párok közeledtek, s az északi lankán megnyúlt arccal hűvös esetére várt az árnyék” (kiemelések: a Szerző). A zenei hatású, idillikus természetábrázolásba disszonáns akkord vegyül, a szülőház kibontakozó látványa cseppet sem biztató: „Ott állt a major, szélesen elterülve és kopottan, mint egy rongyos, öreg zsellér-cigány. A meszeletlen istállók messzire vicsorgatták téglafalaikat, roskadt gerinceiken oldalra billent a nádtető, s a bedőlt kapu korhadtan nyúlt el az útszéli csalán közt, mint egykedvű rest szolgája rég elhalt uraknak.” A hasonlat összekapcsolódik a megszemélyesítés stilisztikai alakzatával. A major sorsára hagyott, kiszolgált cselédhez hasonlít, és a pusztulást érzékelteti. A statikus képbe az elöregedett vizsla feltűnése visz mozgást, amint bizonytalanul üdvözli, majd megható jelenetben ismeri fel kisebbik gazdáját. A kutya bemutatása megerősíti a pusztulás tényét: „idétlen, boldog, öreges ugrándozással keze után kapkodott, körülszaladta és nehézkesen fölugrált rá, összekaparta a ruháját és hörögve szűkölt a rászakadó váratlan örömtől”.

Az apával való találkozásról érzélem nélkül, rövid mondatban tudósít: „Apját a pipázóban lelte. Egykedvűen ejtette le az újságot s kezét nyújtott.” Mintha az eddigi leírások előkészítették volna a kevésbé örömteljes találkozást, helyesebben inkább szembesülést. A főszereplő szembesül a hat éve előre látott pusztulással és annak makacsul szenvedő, a majossal együtt vegetáló gazdájával: apjával.

A „berobogó” mostohaanya mintegy magyarázatot ad az előtörténethez, mely a tapasztaló hős számára végzetszerűen bekövetkezett. Az apa „ideges és beteg ember”, hiába volt egykor maga is „kitűnő, híres gazda”: az egykedvű, sorsába belefásult idős ember nem kíván segíteni önmagán. Ugyanilyen egykedvűen tűri egy darabig, hogy fiuk kezébe vegye az uradalom igazgatását. Itt vesz fordulatot a cselekmény. A főszereplő lemondja városi állását: „Hát meglátjuk - Ennyit mondott. De a könnyelműség izgató szédületét érezte ennél a két szónál”.

Magával hozza fiatal feleségét, és megpróbálják munkát és pénzt nem kímélve talpra állítani az uradalmat. Elmaradt cselédbérek, kifizetetlen hitelek mint feneketlen zsák, nyelik a fiatalok pénzét. Tavaszra már nyájas és barátságos a ház: „alkonyborulatkor úgy jöttek haza a mezőről az ekék, mint katonái egy boldogabb jövőnek” - s a jövőkép felvillantásával fordulat áll be. A sikerekkel, a ház felújításával s az uradalom fokozatos beindításával dac és féltékenység születik az oblomovi tehetetlenségbe süppedt két öregben. Először csak önelégülten bíraskodnak az apró baklövések miatt, majd a fiatalasszonyba „apró fullánkokat”

²²³ Várady Imre, *Wass Albert I. Az Erdők könyvétől a Tizenhárom almafáig*. = Katolikus Szemle, VI/1. (1954). 3-7.; Wass A., *Zsoltár és trombitászó [...]. Örökösök*. 2003. 439-519.

dőfnek, melyek „kijárnak minden asszonynak, aki együtt kénytelen élni a férj családjával”. S ahogy gonoszkodó megjegyzéseik folytán düh és keserűség gyűl fel a fiatalasszonyban, úgy foglalják vissza lassan az öregek saját uradalmukat: először csak a szőlőtermés jövedelmét követelik maguknak, a költségeket a fiatalokra hárítva, majd az egész gyümölcstermést is leszűretelik, s pénzzé teszik. A fiatalok a befőzéshez a városban vesznek saját pénzen gyümölcsöt. A jelentéktelennek tűnő eset kapcsán robban ki a konfliktus. A fiatalasszony - aki ugyanolyan arctalan, vázaltszerűen megrajzolt marad, mint a novella többi, típusként mozgó szereplője - elkülöníti kettőjük háztartását a szülőkétől. Az após kérdésére, aki a száz üveg befőttet kevesli - „Hát csak nem gondoljátok, hogy ez elég lesz *nekünk?*” - elhatárolódik: „*Nekünk elég, kettőnknek?*”. Az összetűzés kikerülhetetlen, s a felgyűlt sérelmek utat találnak: „Maguk csak csúfolódnak, ha valami rosszul megy, maguk hagytak mindent tönkre menni. Olyan dolgokra kell költsünk, amit azelőtt tíz esztendővel kellett volna elvégezni. A gondokat ügyesen ránk hárították s összes bűneikért mi vagyunk felelősek”. Az apa tekintélyt parancsoló hangon, a kötelező szülői tisztelet és feltétlen gyermeki engedelmesség felemlítésével kéri ki magának a bírálatot. A generációs konfliktus feloldhatatlan. A vitát követően felmerül a távozás gondolata, a fiatalok mégis maradnak. A cselekményt a munkával szerzett és megszeretett otthon iránti ragaszkodás, kötődés fordítja meg, valamint a harmadik generációt képviselő unoka megjelenése - itt a pszicho-narráció a helyenkénti szcenikus ábrázolással a dialógusokban, átvált belső monológgá: „Jön a fiú vakációra. Remélhetőleg nem lesz elégséges a tarsolyában, csak mind jeles, esetleg jó... a gyermekek jeles tanulók kell legyenek mindig, gyöngye osztályzatot hordozni a bizonyítványban csak apáknak szabad” - mondja ki a fiú az ítéletet szülei felett. S elmélkedésébe féltés vegyül: „S a földet vajjon ki veszi meg? Talán majd idegen szót kell tanuljanak a rögek, s az élet roppant harcterén úgy könyvelik el, mint feladott állást.” A fenyegető lehetőség, hogy a színromán faluból távozó uraság udvarházát román gazda veszi meg, nagyobb összefüggések feltárására, magyarázására készíti: „S ki a felelős érte? Hát egy nemzedék kell feleljen mindenért? Múltért, jelenért s jövőért egyaránt? Három emberöltő terhét egy nemzedék vállá kell viselje? Hát igazság ez?”

A kérdésekre nincs válasz. Az erdélyi magyar parasztot sorsára hagyó „apák” generációjához írott vádbeszéd ez a novella. A román állam bank- és földpolitikája a magyarság elsorvadását, elrománosodását, gazdasági ellehetetlenedését okozza. Erről készít számadást a fiak generációja, melynek a jövődőről - saját gyermekeikről - is gondoskodnia kell. A novella személyes elbeszélőjével a jövőért érzett aggodalom mondat vádbeszédet. Az írás kulcsszava a felelősség szó. Így kapunk magyarázatot a *Sorsvállalás* címre.

A békességes alkonyat záróképe egybefonódik a fiatalok megbékélésével; a közös sors vállalása elválaszthatatlanul összefonja életüket: „Álltak ketten, ember és asszony, és nem szóltak, csak nézték az estét, amint puhára fakulva a nagy udvarra lehullt.” **József Attila** *Külvárosi éj* című versében az est leírására emlékeztet a lehulló este képzete. A lírai kép a megbékélés hangulatát árasztja. „Lassú, ringó járással mentek. S az est elibük terült, mint barna puha szőnyeg, nyugodalmat adó csodálatos pázsit.”

A megismerésített táj leírása s a művészi hasonlatok mellett az elbeszélés „több transzszilvániai jellegzetességgel ékes”. A grammatikában jelentkező erdélyi mondatalkotás - „Olyan dolgokra *kell költsünk?*”, a román konjunktív igemód hatására alakult ki (Trebuie să plătesc). Wass Albert kedvenc jelzője, a „borzolt” szó is megjelenik: „Az asszony *borzolt* haraggal” küzdött egy láthatatlan ellenséggel szemben.

Az író életrajzi háttérébe több ponton illeszkedik e novella. *Gróf Wass Endréné naplójából*²²⁴ - melyben leírja a háború végén a család menekülését Németországba -, hasonló kép rajzolódik ki. A naplóból viszont kiderül, hogy az apja távolról sem volt olyan tehetetlen, mint a novellabeli, mostohaanyja pedig a valóságban sokkal több melegséggel emlegeti

²²⁴ *Gróf Wass Endréné naplójából [folytatásban]*. = Szászrégen és Vidéke, IV/3-12. (2002. március - december).

naplójában „Albit”, semhogy a köztük levő ellenséges légkör az elbeszélésben leírtaknak teljesen megfelelné. A *Sorsvállalás* elbeszélői indulata elsősorban a történelmi, gazdasági viszonyoknak szól. Az elbeszélés probléma-felvetése, leírásai, cselekményvezetése, szerkezete a magabiztos prózaíró kezének munkája, mely folytán az írás a két világháború közötti romániai magyar novellatermés java közé sorolható.

A transzszilván helytállás allegóriája a *Havasi fa* (1936), variáció ez a korábbi, *Magyar fa sorsa*²²⁵, **Makkai Sándortól**, illetve **Ady**től kölcsönzött című versre. A cím szimbolikus jelentésű, a mostoha talajba ültetett nemes fa életküzdelmének jelképe: a helytállás, a minden körülmények között való munkálkodás, újrakezdés, kitartás jelentéshordozója. Sorsjelkép. Wass Albert is átveszi ezt a jelképet, majd későbbi írásművészetének egyik alapmotívumává építi.

A helytállás témájához különösen kapcsolódnak a lelkészeket bemutató írások. Wass Albert írásaiban ugyanis visszatérő figurák a papok. *Az új pap megérkezik* először 1936-ban, majd 1941-ben jelent meg az *Erdélyi Helikonban*. A szerző a témát bedolgozta a *Csaba* (1940), illetve a *Kard és kasza* (1974-1976) című regényébe is, mint a helytállás, újrakezdés, közösségépítés szép példáját. Az elbeszélés mottójaként ez áll: „A legsötétebb elnyomatás éveiben jelent meg ez az írás, amikor a magyar nevelőnek egyetlen hatékony és megengedett eszköze volt: a példaadás”.²²⁶

A friss diplomás Fileki András tiszteletes „bevonul” új helyére, Csudákfalvára, ahol pusztulás - romos templom meg papilak, szétzúllott nyáj - és köd várja. A helyzetkép kísértetiesen hasonlít a *Sorsvállalás* című elbeszélésben leírta: „A papikert utcára dült léckerítése sötét hallgatással várja. A kapu félszárnyát jámbor szomszédok régen eltűntették, s a másik fele feketére korhadva roskadozik s várja türelmesen, hogy hasonló sorsra jusson. Az udvar s a kert száraz gyomkórókkal ellepve gazdagon. / A tető fekete zsendelyei között sötét lyukak tátonganak, az omladozó vakolat helyén kivicsorog itt-ott a téglá. A tornác vadszőlője kuszált csomókban lóg alá a földre s oszlopai részegen dülöngélnék, mintha régebbi gazdájuktól tanulták volna ezt hosszú idők során. / És mindenütt, köröskörül, kupacokba dobált gaz, szemét, hulladék. Törött üvegek főként.”²²⁷

A fiatal pap „gondvívó, derűs, ősi mozdulattal” tolja hátra a kalapját, s vakarja meg a fejét a látvány felmérésekor, miközben magát biztatja: „- Na, Andris, [...] te jó helyre kerültél.” A „gondvívó” képesség hasznára válik a kurátor meghallgatásakor is, aki „csöndesen panaszolhatja”, hogy a régi pap részeges volt, az utolsó pedig tisztességtelen, s leváltásukra semmilyen mód nem nyílt: „Hát azért aztán ne tessék a tiszteletes úrnak nagyon csodálkozni, hogy a népek olyanok, amilyenek. Mert hát megmondom én úgy, ahogy van: nem törődnek azok már semmiféle pappal a világon. Elég volt nekik a papokból, azt mondják. Sokan át is állottak. Mert hát azt mondják, hogy velük nem törődik még a kutya sem. S lehet benne kicsike igazuk. Mert hiába mentünk mi akárkihez, nem tudtunk mi megszabadulni ezektől a mi papjainktól, akár micsoda hitványok is voltak.”²²⁸

Az öregember jellegzetes mezőségi beszédfordulatokkal tárja fel azt a helyzetet, mely Wass Albert személyes életének is fontos része. 1936-ban, nagyapja halála után átveszi az erdélyi magyar református egyházkerület főgondnokságát.²²⁹ A mezőségi magyar gyülekezetek - melyek jelentős része szórvány - siralmas képet mutattak. A román pópák, mint az Albina-bankok ügynökei, kedvező hitelfeltételek mellett „átállították” a református magyarokat görögkeleti románokká. Az áttérők a vallással ugyanis nyelvet és nemzetiséget is cseréltek. A pópák dolgát megkönnyítette a falvak magyar kegyurainak, az egyházfenntartó mágnásoknak a nemtörődömsége, ahogy elnézték a rosszul fizetett magyar lelkészek vergődését s a

²²⁵ Makkai S., 1927. 142.

²²⁶ Marék A., [1942]. 90.

²²⁷ Marék A., [1942]. 91.

²²⁸ Marék A., [1942]. 92.

²²⁹ Szakács I. P., 2002.

gyülekezetek szétzúllását. A fenti helyzetet ábrázoló mű nem egyedülálló az erdélyi magyar irodalomban: elsőként **Rákos Viktor** *Elnémult harangok*²³⁰ (1903) című műve figyelmeztet erre a problémára, **Ady** publicisztikájában foglalkozik a témával, **Nyirő József** is megírja a *Jézusfaragó ember*, valamint a *Gergő legyen a te neved* című elbeszélésében²³¹, de olvashatunk hasonló helyzetleírást **Berde Máriánál** is (*Földindulás*).

A Wass család, mint két egyházközség kegyura földműveléshez értő, fiatal lelkészeket keresett a hozzájuk tartozó falvak pásztorolásához: „Nekünk két egyházközségünk volt: a feketelaki és a kispujoni, és olyan régi, erdélyi, paraszti egyházközségek voltak. Ez alatt az értendő, hogy a pap gazda volt, és arra apám ügyelt, hogy az a pap, aki odajön Kispujonba vagy Feketelakra, értsen a gazdasághoz”²³² - meséli az idős Wass Albert.

A novellabeli pap viszont nemcsak a gazdasághoz ért - „Érti a vetések dolgát, tud a marhához s a gyümölcsfához is” -, hanem „biztosan igazodik el az adótörvények rejtelmes útvesztőiben” is, és ért az emberek nyelvén. Példamutató munkával állítja maga mellé a falu népét. Először csak figyelik, majd mellé állnak dolgozni: „örök gyanakvásra kész parasztszemükbe lassan-lassan beköltözik valami meleg csillogás, valami nagy társ-érző bizalom”. A szerző már a címben is jelzi, hogy a trianoni döntés után megváltozott helyzetben csak adys értelemben és újszövetségi értelemben vett „új” ember, azaz egy „új pap” állhat helyt, aki krisztusi önmegtagadással munkálkodik új helyén, új gyülekezetében. Sikerének kulcsa alapos gyakorlati teológiai felkészültsége mellett paraszti származásával együttjáró mezőgazdasági szakértelme is és sorstársaival való együtt-munkálkodása - „társ-érzése”. Az új pap nem zsíros állást meggy betölteni, hanem küldetést teljesít: egy szétszéledt nyáját jön összeszerelni.

Az elbeszélő hangja ebben az elbeszélésében is himnikus magasságba emelkedik, akárcsak a Mezőséghez írt vallomásában, az *Udvarház a dombon* című rajzában, melyben hitet tesz szülőföldje és az egyház nemzetmegtartó ereje mellett.

A *tiszteletes úr* (1939) című karcolat szereplőjét ironikus távolságtartással ábrázolja; A *tiszteletes* (1939) című írásában már több elnézéssel, szeretettel mutatja be a magát és gyülekezetét elhanyagoló, öreg papot. „Mit tehessünk, ilyen a világ!”. A karcolat végén megbocsátó szánakozással nyugtázza a pap tehetetlenségét: „Ő az, a józanul megalkuvó, az alázatosan alkalmazkodó, ő az, a mi jó tiszteletesünk.”

Az *Udvarház a dombon* című írás vallomás a szülőföldhöz és hitvallás a szülőföldön megmaradás mellett. **Gyulai Pálnak** is van egy hasonló című korfestő kisregénye: *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857)²³³, mely inkább csak címében hasonló, hiszen a **Gyulai**-kisregény az 1848 utáni romlást, tehetetlenséget ábrázolja - a folyamat leírása leginkább a *Csaba* című regény urának passzív ellenállása folytán tönkremenő gazdaság és udvarház történetére utal. **Selma Lagerlöf** regényének is hasonló a címe: *En herrgardssägen* (1899), **Palágyi Ferenc** fordításában *Egy udvarház*.

Az *Udvarház a dombon* művészi felépítése, lírai szerkesztettsége folytán olyan, akár egy zenedarab. „Tudom, hogy a mi dombjaink nem szépek. Kopárak, hajlottak, szürkék. Olyanok a völgyeink is, mintha örökös hétköznapi lenne az életük...” - indítja a leírást. „És ez a vidék nekünk mégis szép” - folytatja a vallomását. Tekintetünket lassan vezeti, sorainak lassú, időmértékes lüktetése, álmosító dallama van: „lankás oldalak sárga agyagföldje sugároz felénk, amelyben egyetlen zsongásként szűrődik a messzire nyúló legelők tücsökzenéje a völgyi békák zagyva lármájával. Ez a zsongás, mint egyetlen lágy ezüsthúr feszül ki a völgyek és lankák fölé, dombról dombra nyúlik, hullámról hullámra, s rezgése betölti a levegőt valami bús, egyhangú melódiával. Furcsa varázslat alatt állunk ilyenkor, lassan mozdul a szántogató ökrök lába, lassan veti az eke a barázdát, lassan és megnyugodva ver a szívünk.” S a „lassú nyugalom,

²³⁰ Rákosi V., 1991. 328.

²³¹ *Erdélyi köszöntő*. [Budapest]: Révai, 1938. 7-22.

²³² Wass A., „*Erdélyt nem lehet elfelejteni*”. = Korunk online, (2002. december).

²³³ Ványi F., [1926]. 327.

mellyel ökreink a barázdát tépik, maga az élet és a valóság”. Ennek a valóságnak pedig nyitja az, hogy: „Nem izgalmas történeteken, nem fejtörő elméleteken, de azon fordul minden, hogy miképpen omlik a föld az eke mögött, a borona hogyan takarja a magot, s mikor búvik ki zölden a vetés. A föld és az ember összetartozik” - egyszerű élet ez, mély titkokkal, melyeket mégis minden itt élő ember ismer.

A falut körülölelő dombok leírása után a falu felé közelít, a templomdombon sétál végig képzeletben. A templomot és a temetőt is „tenyerükre veszik” a dombok, „hogyan megmutassák az Úristennek”. A faluban az ember a helytállás jelképeként jelenül meg, dacol az elmúlással, a történelem viszontagságaival: „S mert kell valaki mindig, aki a viharral szembenézzen, azért van dombon az udvarház is”, melynek „falát vadszőlő futja be vagy repkény”, s amely „ősi rendet őriz”. Pipázójában agancsok, a könyvespolcokon gazdasági könyvek állanak, s a szobában „csöndes szavak esnek” vetésről, szántásról, földi gondokról. Kilépünk a kertbe, melynek gyümölcsöse „emberöltők békés munkáját őrzi”. Aztán a pillantás a messzeségbe röppen: a kertek végébe, a falu végéig, ahol egy dombon a temető van - s távlat nyílik a végtelen messzeségre: a távolban ködlő hegyekre. Majd a látványt, mint egy lámpagyújtó a fényt, kioltja a „hulló alkony”, melynek színében még egyszer felvillannak a „barna szántások”, a „széles legelők”, a „csillogó apró tavak”, s még látjuk a hazavonuló marhacsordát, melynek léptei ugyanolyan vontatottak, mint egy lassított film. Szemlélődésünknek az őszi este beállta vet véget, „mely puha papucsban átoson vetéseink fölött, s álomra simítja a röghöz lapuló kis pacsirta tollát”.

A cselekménytelen leírásban a narrátor az olvasó tekintetét vezeti: megmutatja a mezőségi tájat, benne a falut, felvillantja lakóinak életét, elmélázik a temető, a templom és az udvarház szerepéről, melyek mintegy trónuson - egy-egy dombon - uralkodnak a falu felett, és szimbólummá növeszti e három térobjektumot. Az elmúlásra emlékeztető temető, a felsőbb hatalom jelenlétére figyelmeztető templom, s e felsőbb hatalom megbízásából mások iránti felelősségviselésre rendeltetett udvarház szerepéről kapunk képet a történet nélküli rajzban.

Két csoportra oszthatók e témában írt rövidprózái: egy részükben Észak-Erdélynek az anyaországhoz visszatérését követően a „román világ”-ban elszenvedett sérelmeknek ad hangot, másik részük a frontról tudósít. Az ún. „magyar világ”-ban írt műveit vizsgálva megfigyelhető, hogy Wass Albertől lefoszlik toleranciája, a szomszéd népek iránti hosszútűrése. Hangot ad korábban visszafojtott indulatának, elítélő véleményének az erdélyi magyarságon esett sérelmek és személyesen is megszenvedett élmények miatt. Valószínűleg az 1940-1944 közötti írásai miatt írja róla **Benedek Marcell**²³⁴, s sorait átveszi **Marosi Ildikó** is *Levelesládájába*, hogy „a negyvenes években erősen jobbra tolódott”. Ám Wass Albert pozitív értelemben vett nacionalizmusa - azaz népe, nemzete iránti szeretete - nem csap át fajgyűlöletbe. Csak tollát hegyezi ki, kritikusabbá válik hangja, amellyel románokat, magyarokat, zsidókat, cigányokat, örményeket egyaránt ábrázol.²³⁵

Két nap (1940) című naplószerű elbeszélése az *Erdélyi Helikon*ban jelenik meg, a művet kevés változtatással önálló könyvvé bővíti *Jönnek! Krónika* (1940) címmel. A *Két nap* hiteles beszámoló a román csapatok elvonulásáról szülőfaluján át, majd a magyar katonák bevonulásáról. A szentgotthárdi uradalom közvetlenül a határ mentén volt, a Wass család erdőbirtokainak jó része átkerült Romániába. (Később idevágó személyes élményeiből írja a *Tizenhárom almafa* című regényét.) Ugyancsak e témakörbe tartozik a cselekményszövéseben és témájában a kisregény irányába mutató *Mártonka jussa* (1942), mely egy évvel később *Egyedül a világ ellen* (1943) címmel, kibővítve, regényként jelenik meg.

²³⁴ Benedek M., 1965. 614.

²³⁵ Takács Ferenc könyvismertetőjében zsidó- és „oláj”-ellenesnek hangzó mondatokat gyűjt ki Wass Albert regényéből, ám mellőzi azokat a mondatokat, szavakat, amelyekkel a szerző a magyaroknak vagy a székelyeknek is oda-odasóz. Így a szemelvényezés egyoldalú. - *Mózsi a vérzivatarban. Wass Albert: Elvásik a veres csillag.* = Népszabadság, (2002. december 31).

A *Máté Feri hazatér* (1940) című novella hőse így elmélkedik az új határ láttán: „Bizony furcsa lesz ezentúl, ha úgy igaz, ahogy mondják. Hogy méta kerül erre a dombra, s Magyarország csak Palatkáig ér, Keszü Romániát nyögi ezután is”. Az elbeszélő retrospektív módon eleveníti fel a román megszállás ideje alatt elszenvedett sérelmeket, s a megváltozott történelmi helyzet folytán e sérelmek felnagyobbodnak, a narrátor hangja pedig indulattal telítődik. A novella egy atrocitást örökít meg: a Bukarestben három évig szolgált magyar parasztleánybe beleköt határátlépés előtt tehetetlen bosszúszomjból a román csendőrőrmester. „Te vagy az, Matei Francisc? Megjöttél Bukarestből? Nem volt több kereset, mi?” [...] „Vagy nem jó már a román pénz? [...] Kell nektek a románok pénze, mi? De Románia nem kell? Magyarország kell?” A leány hiába tiltakozik, pénzét elveszik, s dulakodás közben bicskájával agyonszúrja az őrmestert, mire a katonák véresre verik. Feleszmélve, véresen és kifosztottan, mégis ünnepi emelkedettséggel lépi át a magyar határt. A bemutatott történetnek bizonyára lehetett precedense, így az elbeszélés hiteles történelmi rajznak tekinthető.

Az újonnan megvont határ másik felén játszódik a *Kívül a metán* (1941). Egy Dél-Erdélyben rekedt falusi magyar bíró hiába várja a magyarok bevonulását, hiszen szülőfaluja Románia része marad, s neki le kell tennie bírói tisztségét. Legyőzi csalódását: „Dolgozni kell, [...] ha élni akarunk” - mondja magyarázatképpen a román tanítónak. Az pedig megvigasztalja: „nem lesz neked ezután se rosszabb. Nem bántjuk mi azt, aki dolgozik és hallgat”. Az együttélés, a megtűrt lét feltétele a hallgatás.

A *Hűség bilincseiben* (1942) ugyancsak az újonnan vont határ közelében, a román részen játszódik, bár az elbeszélő nem jelöli meg a cselekmény helyét és idejét. Kerekes István családjára éjnek idején törnek idegen katonák, s a családfőt vallatni kezdik valamiről, amiről nem tud vagy nem beszélhet. Az asszony gyors helyzetfelismeréssel kiszókteti gyerekeit a házból, s átjut velük a hegyen át közeli rokonához arra a „biztos föld”-re, ahol „már rend, béke és igazság uralkodik, és nincs semmiféle veszedelem”. De örömébe félelem vegyül, aggodalom az uráért, a házért, s mindenért, „ami ott maradt túl a hegyen”. S bár „úgy félt, hogy fáj belé az egész teste”, visszatért a veszedelemből, a „megdült otthon”-ba, mely előtt sírva, gépiesen Miatyánkot mondott. „Szeméből nehéz, forró könnyek hullottak, lehullottak a földre. Fájdalmat és hűséget égettek belé, egy meggyötört nép titkos írásjelével, melyet csak Isten s az angyalok értenek”. Az otthonáért, párjáért, családjáért aggódó asszony könnyei a bibliai pecsétre emlékeztetnek: „Tégy engem, mintegy pecsétet a te szívedre [...]; mert erős a szeretet mint a halál”.²³⁶ Wass Albert elbeszélésében viszont a hűség nem szabad választás eredménye: kényszerszülte, s mégis széttörhetetlen bilincs, mely viselőjét rabként köti az otthonhoz és otthonmaradott(ak)hoz. Így válik e novella szervező eleme - a hűség bilincse - a hazaszeretet és kitartás jelképévé.

A háborús irodalomnak a magyar irodalomban is külön fejezete van. **Móricz Zsigmond** háborús elbeszélése, a *Szegény emberek* pacifista írás, mely a háború elembertelenítő, személyiségtorzító hatását mutatja be. Azonos témájú **Szabó Dezső** *Passio* című elbeszélése, s tragikomikus háborús történet *A fül*. Az erdélyi magyar irodalomban - a teljesség igénye nélkül - **Markovits Rodion** *Szibériai garnizonja* és *Sánta farsangja*, valamint **Kuncz Aladár** *A fekete kolostor* című regénye tartozik e sorba, de **Tamási Áron** háborús elbeszélései (*Erdélyi csillagok*, *Szép Domokos Anna*, *Himnusz egy számmal*) ugyancsak szenvedélyes hangú fohászok az együtt élő népek békességéért.

A tárca műfajába sorolhatók a tematikailag is egységes, háborús élményeket megörökítő írások: *A pokróc*, *Vállalkozásom*, *Magyarok Orosz földön* (1943). Wass Albert háborús témájú elbeszélései memoárszerűek, egyes szám első személyben íródtak. A friss élmények hatása alatt a zsurnalisztika irányába mutatva, majdhogynem haditudósítóként jegyzi le élményeit. A *Vállalkozásom* címére az író időskori visszaemlékezése ad magyarázatot: „Minket úgy neveltek, hogy az élet koronája a hősi halál. Ezen én sokat gondolkoztam, amikor belekerültem

²³⁶ Biblia: *Énekek éneke*, 8: 6.

végre a háborúba, s minden igyekezetemmel azon voltam, hogy én ne legyek hősi halott. Mert akkor egyáltalán nem érek senkinek semmit, ha egyszer meghóttam. [...] A magyar ember számára az élet mást adott, különösen Erdélyben, és ehhez hozzá kell az emberi lélek idomuljon, ehhez a másfajta élethez, amit úgy neveztek annak idején, hogy a kisebbségi életmód. [...] És aminek az alapja az volt, hogy *te nem arra készülsz, hogy hősi halált halj* valamilyen csatatéren, mint ahogy bele volt nevelve a gyermekben már fiatal korában [...], hanem *hősi életet kell éljél, s nem szabad meghalnod*²³⁷ (kiemelések: a Szerző). Wass Albert idős korában vall arról, hogy megpróbálta túlélni a csatákat, kijátszani a halált. Arra „vállalkozott”, hogy „ne legyen hősi halott”, mert azzal nem használ senkinek. Ebben a szellemben íródtak „hadtudósításai”.

Harctéri élménybeszámoló a *Magyarok Orosz földön*. A *Pokrócban* viszont már-már visszatér anekdotázó hangja, s a *Mélység fölött* cselekményéhez, szereposztásához hasonlóan építi fel írását. Itt is három különböző nemzetiségű katona szerepel. E karikatúrába a megjelenített típusok viccfiguraként épülnek be. Az elbeszélő felnagyít és eltorzít egy-egy vonást: a zsidónál a hajlamot, hogy megragadjon egy kedvező alkalmat az üzletelésre, a románánál, hogy egy bizonyos helyzetben „többségi”-ként akár erőszakkal is a maga javára döntsön, a magyar pedig becsületessége folytán élehetetlennek tűnik.

Lapokban, folyóiratokban megjelent rövidprózáiban széles skálájú tematikára és változatos motívumrendszerre épít. Az idő múlása, az évszakok váltakozása, a lélekábrázolás és transzcendencia éppúgy helyt kap elbeszéléseiben, mint a mágikus rontás-motívum. Az egyszerű (havasi, román) emberek élete éppúgy ihlető forrás, mint az otthon, szülőföld, helytállás, az ehhez kapcsolható fa-motívum és az emberi méltóságot, önrendelkezést kifejező puska-motívum. A hétköznapi gondjait humorral feloldó anekdotizálás ugyanúgy jellemzik Wass Albert rövidprózáit, mint a háború és a történelem eseményei által meghatározott életsorsok tragédiája.

²³⁷ Wass Albert, „Erdélyt nem lehet elfelejteni” [részletek *A látó ember* című portréfilm forgatókönyvéből]. = Korunk (Kolozsvár), (2002. december).

A titokzatos őzbak (1941)

„Wass Albert prózája se szép, ha a székel elbeszélők ékes nyelvéhez mérjük. Nem könnyű, villogó, játékra hegyezett, csodát röpítő, mint Tamásié, s szinte fakónak érezzük, ha Nyirő lármás erejére, hasító havasi színeire gondolunk. Wass Albert mondatai lassúak, sokszor álmosak, mint a mezőségi dombok ködben, vagy fáradtan szelídek, akár egy munkás hétre derülő vasárnap. És mégis szép ez a próza. Egy táj él benne, mint Tamásinál is. A Mezőségről, ezekről az őszintén táruló völgyekről talán csak így, Wass Albert tompított fényű, nyugodt lélegzetű, komolyan egyszerű hangján lehet szólni. [...] Prózája mindent érzésbe old, az érzés az a választóvíz, mellyel a percek nemesfémtartalmát előcsalja az idő zavaros vegyületéből. [...] Wass Albert nem bont - párol. A tiszta hangra törekszik, a próza abszolút zenéjére, olyan zenére, melyben nem dallamok íve feszül, de a hang nemessége oldja fel s közli az író és mondanivalóját”.²³⁸ **Kádár Erzsébet** kritikája az idő, a virtuális tér és az érzés szempontjából közelít Wass Albert prózájához. Írója prózaíró, publicista és kritikus, egyike azoknak - **Szabédi László, Kiss Jenő és Dsida Jenő** mellett -, akik értőn és érzőn ismertették Wass Albert írásait.

Pilinszky János az időt, mint szervező elemet tartja fontosnak, az objektív idő elkülönülését a szubjektív, bergsoni időtől. A húszéves költő felfigyelt az efemer természetű írásokra, az újszerűen „veszélyes és kétes” anyagra, mely épp ezért művészi hitelességű: „Érzékeny, szemlélődő lélek. Mondatai az álom varázshatalmával hatnak, mégis fegyelmezett, szigorú stílus ez. Emberek, városok és tájak tűnő hangulata él soraiban, mellékesen, mert csak egy fontos: a pillanat, mikor minden mulandó értéket és értelmet kap, csak egy pillanatra, de ennek a pillanatnak emléke - múlhatatlan. [...] Veszélyes és kétes anyag, de szerzőnk kezében a legkisebb részletnek is művészi hitele van”.²³⁹ Wass Albert prózakötete az idő fogalmát relativizálja.

Kevés könyve keltett akkora feltűnést, mint *A titokzatos őzbak*. **Pilinszky János** szerint az 1941-es könyvpiacra eseménynek számított megjelenése. Közel húsz bemutatás jelent meg róla a korabeli sajtóban. Életművének értékelésekor mindenkor figyelmet szentelnek ennek a kötetnek. Darabjai nemcsak szerkesztettségükben, témájukban különböznek el az eddigi rövidprózáktól, hanem műfaji sajátosságaik - a memoárszerű visszaemlékezés, a lírai hangvétel -, valamint esztétikai értékük alapján is.

*A titokzatos őzbak. Történetek egy ember életéből*²⁴⁰ címen megjelent rövidprózák - *Elindul egy élet, A titokzatos őzbak, Sándor bácsi, Az én titok-karácsonyom, A vízileány, Játék, A régi ház, Tetők felé* - „néhány szelíden összehajló kisebb írás”²⁴¹.

Több kritikus próbálkozott műfaji besorolással. **Pilinszky János** szerint a kötet „egy élet története novellák sorozatában”.²⁴² „Novellák és a novellánál is párasabb emlékek; kagylózúgás”²⁴³ - írja **Kádár Erzsébet**. „A természet magányában, élete tűnő képein csöndesen eltöprengő ember meghitt, mély férfihangú *vallomása* e könyv” - olvashatjuk négy napilapban is név nélkül.²⁴⁴

Féja Géza szerint „nem ad elfogadható eredményt e munka az önéletírás vállalkozására. A szerző ezt maga is érezhette, amikor egységes és kemény belső összetartású mű helyett

²³⁸ Kádár E., 1941/I. 556-559.

²³⁹ Pilinszky J., 1941.

²⁴⁰ Wass A., *A titokzatos őzbak* [...]. 1941. 185.

²⁴¹ Kádár E., 1941. 62-63.

²⁴² Pilinszky J., 1941.

²⁴³ Kádár E., 1941. 62-63.

²⁴⁴ - -, *A titokzatos őzbak. Wass Albert regényes vallomása*. = Esti Kurír, 223. (1941. szeptember 30).

- -, *Wass Albert: A titokzatos őzbak*. = Nemzeti Újság, XXIII/226. (1941. október 4). 9.

- -, *Wass Albert: A titokzatos őzbak*. = Új Nemzedék, XXIII/251. (1941. november 4). 6.

- -, *Wass Albert: A titokzatos őzbak*. = Újság, VII/217. (1941. szeptember 24). 10.

lazán összefűzött, epizodikus mesékre bízta a maga életének megrajzolását”.²⁴⁵ **Mérő Mihály** „őszinte korrajzot” vél felfedezni a hangulatos képek mögött: „Gyermekkorában bűvölete még gazdagabb líraisággal önti el emlékeit és gazdag természeti képeit. [...] Az örök Erdély él ebben a könyvében is, hamisítatlan szépséggel”.²⁴⁶ **Bóka László** szerint a „finom szállal egymásba font, különböző történetek is egységet alkotnak, mivel egyetlen személy tapasztalatai, sőt az ő szemérmes vallomásai. [...] Az erdők világában egy magányos lélek kereng, a nomád tájba egy ázsiai módon szemlélődő lélek *töprengései* íródnak bele”.²⁴⁷ „Mindegyik novella a természettel intim kapcsolatban élő férfilelek *vallomása* az erdők, mezők, állatok életéről, úgy, ahogy az az évszakok fénytörésében megjelenik”²⁴⁸ - írja **Baróthi Géza**. **I. Gy. L.** szignójú kritikus szerint „történetei elragadóan hangulatos ujjgyakorlatok inkább az *ön-életfejtő művészi pszichológiához*. A gyermekkor és ifjúkor tudatalatti érzésképeinek felderítése a *líra* szelíd lámpásánál”.²⁴⁹ **Bóka László** szerint „Erdély olyan *balladáknak* a termékeny talaja, amelyeket a kihagyásos cselekmény jellemez, ahol az elbeszélések hiányát a csend tölti ki, az a csend, amelynek az értelmét már elvesztette az agyoniparosított városok embere, de amely még él azoknak a lelkében, akik fegyverrel a vállukon járják Erdély sűrű erdeit”.²⁵⁰

„Nem kimondottan vadászrajz, nem is útleírás vagy néprajzi megfigyelésekkel érdekesebbé tett vadászbeszélés, hanem *egy igazi vadász énjének a tükre*, olyan, amilyennek a fiatal magyar vadászirodalom máris többel dicsekedhetik”²⁵¹ - írja **Vidonyi Zoltán** *A Nimród Vadászlapban*. (Kiemelések: a Szerző.)

Novellasorozat, mese, korrajz, ballada, vallomás, töprengés, vallomásos-pszichologizáló líra, vadászirodalom. A korabeli kritikusok sokféle megnevezéssel próbálkoztak a műfaj meghatározásakor. Maga Wass Albert a kötet elé írt bevezetőjében a mű keletkezésével kapcsolatosan megvallja, hogy élete „zagyva kavargásában” néhány olyan „hangulatra” tett szert, amelyekből megszületett egy nagyobb összefüggés felismerése, melyből „az írás gyöngye selyemszállal papírhoz kötni” kívánt.

Néhány kritikus irodalmi hasonlóságokra irányítja a figyelmet. **Féja Géza** a könyvet **Turgenyev Egy vadász emlékiratai**²⁵² című írásával hasonlítja össze. **Turgenyev** hömpölygően ráérős történetfűzére szerkezet és tematika tekintetében rokonítható Wass írásaival. **Baróthi Géza** szerint a „gyengéd érzékenység, a természet képeinek kicsit elmosódottan puha akvarellja, a vadászélményeknek **Bársony Istvánra**²⁵³ emlékeztető bensőséges előadása” jellemzik e kötetet.²⁵⁴

Szembeszökő párhuzamokat mutatnak az anyai ágon mezőszéki származású nyírségi író, a második világháború után Ausztriába emigrált **Ilosvay Ferenc** (1914-1990) vadász témájú regényei (*Jó vadászatot!*, *Tizenkét ösvény*) és novellái (a kötet címadó *Megfordul a szél*, *A „törtétsülkű”, Erzsi, Amíg újra kitavasodik, Orozz, Jóska*). Bár a Nyírség írója, történeteinek javarészt ez a vidék a helyszíne, témafeldolgozása, természetélménye, magyarságtudata hasonlóságokat mutat Wass Albertével. **Ilosvay** szerint „ölni a lehető legegyszerűbb dolog. / Vadászni: szívvel átérzett, bölcsen meggondolt felelősség”.²⁵⁵ Ha „a vadászélmény és a természetleírás, a természet működésének értelmezése voltak is elsősorban

²⁴⁵ Féja G., 1941. 20.

²⁴⁶ Mérő M., 1941. 160.

²⁴⁷ Bóka, L., 1941. 821-822.

²⁴⁸ B[aróthi] G., 1944. 137.

²⁴⁹ I. Gy. L., 1941. 10.

²⁵⁰ Bóka, L., 1941. 821-822. [Olaszból fordította Tusnady László].

²⁵¹ Vidonyi Zoltán: *A titokzatos őzbak*. = *Nimród Vadászlap* (1941. augusztus 1). 352. In: Danis I., 2008.

²⁵² Turgenyev, I. Sz., 1953. 329.

²⁵³ Bársony I. [s.a.]. 65.

²⁵⁴ B[aróthi] G., 1944. 137.

²⁵⁵ Ilosvay F., 1995. 7.

az alapszándékai”, megszólalt írásaiban a szociográfus is azáltal, hogy „a népeletet feltáró ihletettsége számos, már az időben elsüllyedt szokásra, karaktervonásra is rámutat a magyar népelet erdei, vízi, mezei ösvényein, terepein”. „A vadászat szembeszegülés a lét alapkérdéseivel”. **Ilosvay** számára a „művészet, a természet és a transzcendens istenélmény szintézisében örök és kerek a világ”.²⁵⁶

Bár azt gondolnánk, az őzbak és vadászat téma szűkebb körű és specifikus, Wassnál ebben a műben már a cím - „titokzatos” -, kulcs a teljes életművön végigvonuló motívum megfigyeléséhez.

A magyar kultúra évszázadain „lassan, méltóságteljesen vonultak a szarvasok”.²⁵⁷ *A csodaszarvas* mondától, **Szenczi Molnár Albert** zsoltárfordításától kezdve **Arany János** *Rege a csodaszarvasról*, **Bartók Béla** *Cantata Profanáján* át **József Attiláig**, **Nagy Lászlóig**, **Juhász Ferencig**, **Ferdinandy György** *Szarvasok* című elbeszéléseig. **Csathó Kálmán** *Szarvasbőgés* című írásában valamikori vadászélményeinek prizmáján át világít rá a vadász-üldöző és vadászott-üldözött viszonylatára. A két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban pedig **Tabéry Géza** építette a Bolyaiakról írt művészregényét a szarvasbika-motívumra, mely **Tabéry**nál énkép: „Összefüggésbe kötötte életét a fejedelmi vaddal, s a tükröket egy eljövendő nappal, amikor ő is szembekerülhet az önmaga mélységes felismerésével”.²⁵⁸ **Jankovics Marcell** külön könyvet írt az őz- és szarvasjelkép feltárása céljából: *A szarvas könyve*.²⁵⁹

Wass Albert életművében az őz sokrétű motívumként van jelen. Az önmegvalósítás, hivatáskeresés, az élet értelmének kutatása, fejlődés, mozgás, szabadság jelentésrétegeit hordozza. **Szücsné Harkó Enikő** szerint „a vadászat valóságos költői toposzá válik Wass művészetében”²⁶⁰ (ld. a *Vérben és viharban* című fejezet).

Büjti László a kisebbségi sorssal hozza összefüggésbe a titokzatos őzbak nyomán járó ember kielégíthetetlen boldogságkeresését: „A titokzatos őzbak: a boldogság - a kisebbségi ember egyre csak keresi, kicsi falvakon, városokon, erdőrengetegeken át hajszolja, s csoda-e, hogy nem talál rá? Ha el is éri, kisül, hogy mégse az az igazi, valahol egészen máshol lehet, más tájakon, talán más világban s ezért súlyos nyugtalansága sohase hagyja el, mindig csak a ‘titokzatos őzbak’ nyomát kutatja. Az olvasó szívébe zárja ezt a sorsot, s mikor letette a könyvet, tudja, hogy nem egyhamar felejtí el”.²⁶¹

Kardos Tibor szerint „a boldogságra vágyó lélek sokkal inkább a természet csöndjében talál a ‘nagy élményre’, mint a zajos áradatban. Ott is csak egy-egy pillanatra érkezik el váratlanul és eltűnik visszavonhatatlanul, mint a ‘titokzatos őzbak’. [...] A szerző érti a mágiát, amely az olvasóban ugyanazt támasztja föl, amit írója érzett: hogy a szürke napok nem elégítenek ki, valami több, valami nagyobb kell”.²⁶²

Féja Géza önsorsbemutatóként értelmezi az ‘őzbak’-ot: „mélyebb dolgot akar ábrázolni: a saját életét. [...] Aki ilyen emberien tud tusakodni, az hihetőleg győző majd”.²⁶³

I. Gy. L. szerint az őzbak „a lelkes embernek a földön már el nem érhető, transzcendens vágyait szinte kézzelfoghatóan jelképezi. S művészi a kép, amikor így ír: ha majd őt magát teríti le a halál, a Teremtő is talán megáll mellette és azt mondja: ez sem az igazi”.²⁶⁴

Olasz nyelvű recenziójában **Ladislaus Bóka**, azaz **Bóka László** így ír: „Szimbólummá válik a titokzatos őzbak is, amelyet csak egy-egy pillanatra lehet látni az első vadászat során.

²⁵⁶ Jánosi Z., 2004. 22-23.

²⁵⁷ Erdélyi E.; Nobel I. 1993. 166.

²⁵⁸ Tabéry G., 1989. 129.

²⁵⁹ Jankovics M., 2004. 355.

²⁶⁰ Szücsné Harkó E., [2004]. 67.

²⁶¹ Büjti László, *Wass Albert: A titokzatos őzbak. - Révai. Budapest, 1941. = Új Élet*, 11. (1941). 335.

²⁶² (Kardos Tibor), *Wass Albert: A titokzatos őzbak. (Révai.) = Diárium*, XI/12. (1941. december). 319.

²⁶³ Féja G., 1941. 20.

²⁶⁴ I. Gy. L., *Wass Albert: A titokzatos őzbak. (Révai kiadás.) = Református Élet*, VIII/35. (1941. október 4). 10.

[...] 'Még ma is látom - írja -, és olykor valójában nem tudom, hogy élő állat volt-e vagy látomás csupán' - ... minden látási élmény átalakul, és az író lelkében szellemi élménnyé válik.²⁶⁵

Mérő Mihály kisebbség-történeti összefüggésbe helyezi életérzés-értelmezését: a gyermekkori árvaság magányát párhuzamba állítja a román impérium alatti elmagányosodással, a kisebbségbe került magyarság magára maradottságával. „A szüleitől elhanyagolt gyermek nagy magányától hajtva a természethez menekül, a tavakat keresi, órák hosszat elüldögél a nádasban, lesi az erdők csodálatos életét és az évszakok titokzatos lüktetését fákon, füveken, vizeken, állatokon keresztül. És amikor a román megszállás a másik nagy magánosság rácsaival vette körül, az erdélyi tájak őserije élteti és egyúttal kiteljesíti képzelet- és érzésvilágát”.²⁶⁶

„Sajátságos erdélyi lelkület”-ről beszél **Bözödi György** is: „A valóság elől való menekülés [...] az üldözött magyar lelkiség mentését is jelenti, de Wass Albertnél ez a vonás sohasem csap át irredentizmusba, vagy fajgyűlöletbe, hanem a sajátságos erdélyi lelkület kifejezésévé válik”.²⁶⁷

Több kritikus nevezi szemlélődőnek, kontemplatív léleknek a szerzőt, akárcsak **Bóka László**, aki az életmű újfajta minőségére, árnyalatára irányítja rá a figyelmet. Erdély Európa irodalmi- és kultúrkörétől elkülönülő balladisztikus, babonás hitvilágát **Bóka László**hoz hasonlóan egy későbbi román kritikus, **Stănescu, Constantin** láttatja *A funtineli boszorkány* román fordítása kapcsán. Wass Albert valamifajta kollektív emlékezetet kelt életre, amikor a regény cselekményének vásznán mozgatja szereplőit, akik „legenda párájába vont tervezetek, melyeket az író egy távoli, homályos, ködös emlékezetből keltett életre”.²⁶⁸ **Mérő Mihály** az alakokról hasonlóképpen ír: „A remek természeti képek és hangulatok mögött *párától és ködtől súlyos emberek elmosódott körvonalai* tűnnek elő. De ahogy közelebb jönnek egy-egy pillanatra, az író éles fénnel rávilágít önző és sokszor kegyetlen arcukra”.²⁶⁹ **Kádár Erzsébet** szerint „Megismerünk néhány embert, kiket körülvesz, visszatükröz, teljessé tesz a táj, a ház, a szoba, melyben élnek, s a tárgyak [...] Wass Albert írásaira egy alkonyati szoba csendje borul: sötétedik, az emberek félretolják munkájukat, *körvonalaikat* felisszák a bútorok dagadó foltjai, mégis érezzük az emberek gondolatait, s mintha az óra ketyegésében a szívverésüket hallanók”.²⁷⁰ (Kiemelés: a Szerző).

Mindhárom szerző kiemeli az alakok vázlatosságát, alig körvonalezódó homályosságát. A narrátor mintegy mitikus múltba nyúl, onnan kelt életre típusokat, melyek magukon hordozzák a táj lenyomatát. Táj és ember egymást tükrözi vissza (lásd *Farkasverem*).

„Wass Albert apró zörejekre érzékeny hallással figyeli a világot, az évszakok öltögető munkája fölé hajol, a hangulatok tükre alatt látja a mélyvízi életet is [...] Tájai nemcsak tájak, nála a természet bővízü folyam, az írónak s az emberi életnek igazi eleme, melyben hullámként továbbrezegnek az örömök és megtorpanások. [...] Ezek a hősök mintha csak arra várnának, hogy minél gyorsabban visszatérhessenek a földbe. [...] Egy emberélet szálnalmas epizód”.²⁷¹ - írja **Kádár Erzsébet**.

Kardos Tibor lelkesen szól az író természetszeretetéről, arról az élményről, amit a természetben megnyugvó ember érez: „A földi dolgok és emberek lassan idegenekké válnak. Csak könnyen lebegő emlékek élnek itt meg, tiszta gondolatok, mély, tüzes színek. Wass

²⁶⁵ Bóka, L., 1941. 821-822. [Olaszból fordította Tusnád László].

²⁶⁶ Mérő M., 1941. 160.

²⁶⁷ Bözödi György, *Wass Albert: A titokzatos őzbak*. = Egyedül Vagyunk, IV/22. (1941. november). 33.

²⁶⁸ Stănescu, C[onstantin], „*Trecutul nu se întoarce niciodată*”. = Adevărul, Bukarest, (2000. október 14-15). 3.

²⁶⁹ Mérő M., 1941. 160.

²⁷⁰ Kádár E., 1941. 62-63.

²⁷¹ Kádár E., 1941. 62-63.

Albert könyve a természetnek akkora szeretetével van megírva, szavai nyomán annyira tiszta érzések serkennek, hogy a jobb emberségnek igazi iskolája”.²⁷²

Gyermekkori emléket idéz a rajzszerű Sándor bácsi és *Az én titok-karácsonyom*. Az *Elindul egy élet* című elbeszélésben a narrátor a „legsötétebb gyermekkor”-ról vall, arról a „távoli korról”, amelyről „csak zavaros emlékei” vannak. (A később összeállított *Hagyaték*²⁷³ című memoárkötetben további visszaemlékezések kapcsolódnak ehhez az elbeszéléshez.) A narrátor a kisgyermek perspektívájából láttatja legkorábbi élményeit: az árvizet, mely elsodorja és megsemmisíti játékállatait, istállóját, dombját, meghitt játszóhelyét. A gyermek vigasztalhatatlan sírással tiltakozik. Ez az árvíz az első vesztesége, mely előre üzeni, hogy későbbi élete folytonos megfosztottság lesz. Az anya elvesztésének élménye mellett apja szigora, olykor félelmet keltő megjelenése kíséri korai gyermekkorát. Apja ismételt házasságkötése számára a teljes árvaságot hozza. Mostohaanyja az „újmamá”-ra várakozó kisgyerek vágyát nem tölti be. Egyetlen megbízható társa Menyecske kutyája marad.

Az írás öngyógyító folyamata során a narrátori emlékezet veszteségek sorozatát hozza felszínre. Az édesanyát utoljára egy bécsi tartózkodás során látja, ahol magyarul tanul tőle olyan szavakat, mint ‘motoszkál’, ‘selyma’, ‘himpellér’. Megtanulja, hogy a császárról másképp is lehet gondolkodni, mint ahogy otthon tanulta: Ferenc József-re lehet úgy is tekinteni, mint jó emberre, nemcsak gazemberre - ahogy azt apjától hallotta. Apjáról ellentmondásos, mégis objektív visszaemlékezés - finom lélektani elemzés - olvasható: „Apám olyan volt a családban, mint egy jószívű, léha, zsarnok császár. Véleménye parancs volt, s a vita feldühítette. Az ellenvélemény személyes sérelemszámba ment. Ítéleteiben sokszor kézzelfoghatóan tévedett, s bár tudtuk, hogy maga is belátja tévedését, mégis körömszakadtáig és felbőszülve védelmezte állításait, melyeket ő maga sem látott igazaknak. Ezért mindent reáhagytak, hogy ne bosszankodjon, s ez elbizakodottá tette. [...] Apám nagyon szeretett engem, s én is nagyon szerettem őt. Mégis idegenek maradtunk egymás számára. Mert érintkezésünk lelkieken felületes maradt. A lelki kérdések boncolgatása s a bennük való elmélyedés, a fejlődő lélek nyomon kísérése rendesen kényelmetlen feladat, s apám nagyon kényelmes ember volt.”²⁷⁴

Minden viszonylagos - idézi fel a szerző a kisgyerekként megélt tanulságot, mely a fácántojások történetéből fejlődik fel. Gyermekfejjel tapasztalhatja meg, hogy társadalmi osztálya, mely nemzetiségében is elkülönül a falu lakosságától, milyen ellenséges légkörben él a román ajkú faluban: Menyecske kutyáját bántalmazzák, s amikor védelmére kel, a nyílt utcán téglát dobznak utána. „Háború van” - érzi meg akkor a saját bőrén. Az elbeszélés háttérét az első világháborús események képezik. Ezt a történetet beleszővi *A titokzatos őzbak* című visszaemlékezésébe is. A gyermekként megtapasztalt magány, egyedüllét először kínzó számára, majd menedékre és vigaszra lel a természetben.

Kulcselbeszélés *A vízileány*. A tó partján ülő Árszintya bácsi bölcsessége áhítattal tölti el a gyermeket. Az öreg Árszintyának van a legszebb élete, számára az anyagi világ kétes értékű: hagyta, hogy mindenéből kiforgassa lánya, s ő csak ül a tó partján kunyhójában, teljes harmóniában a természettel, s vágyait, álmait vigasszá, életösztönzéssé transzponálja, s ábrándjai egy vízi leányról szóló mesében öltenek testet. Életmódja egy Wass Alberttel kortárs regényíró ismert magyar regényalakjára emlékeztet: **Fekete István** (1900-1970) *Tüskevár* (1957) című regényében az öreg Matula hasonlóképpen tett-vett egész nap a tó partján, és ő is csak télen költözött be a lányához a faluba.

Árszintya, a mindent tudó vénember végső emberi kérdést feszeget: miért sodródik, vívódik az ember? A keleti emberek sztoikus bölcsességét adja át: élni, nem küzdeni, nem vágyakozni. Gyermeki várakozásban, de elvárások nélkül élni. Elvégezni a kire-kire ráért

²⁷² (Kardos Tibor), *Wass Albert: A titokzatos őzbak. (Révai.)* = Diárium, XI/12. (1941. december). 319.

²⁷³ Wass A., *Hagyaték* [...]. 1994. 324.

²⁷⁴ Wass A., *Hűség bilincseiben II.* 2002. 122.

munkát, feladatot. Elégedettségéből, lelki csöndből, Isten közelségének tudatából, s a benne való hitből fakad a boldogság - tanítja élete példájával az öreg halász.

A halász vagy révész jelentéstartalma az életsíkok közötti átjárás, itt filozófiai kérdések boncolgatója.

Árszintya tele volt mesével: a hűtlen lányról, aki alatt beszakad a tó jege, s most is ott ül a tófenéken, meg a kapzsi Dajbukát úrról, aki le akarta eresztetni a tavat, hogy kiszedhesse belőle az összes halat. Mind megannyi monda - akár a székely Szent Anna tó vagy a torjai bűdös barlang keletkezés-történeti mondái. Az öregember a mezőségi tavak keletkezését is egy mondához fűzi: „Valamikor egy nagy tükör volt az egész, de az emberek sokat nézték magukat benne, s hiúságukban gőgösek lettek és ostobák”. (Wass Albert később írt meséiben is a világban levő bajok oka mindig valamilyen emberi fogyatékoság vagy gonoszság.) Akkor megharagudott rájuk Isten, s büntetve nevelő kezével a pompás tükröt pozdorjává zúzta. Néhány szilánkja a völgyek közé széthullt.

De leginkább a vízileányról beszélt az öreg, akiben „nagy rontás van” - akárcsak **Selma Lagerlöf** vízitündérében és Dovre-boszorkányában, vagy egy másik kortárs erdélyi író főszereplőjében: **Kemény János** *Víziboszorkányában*. Az ősi motívumok jelenléte a lírai novella jegye. Az esztétikai élményen túl a természetleírásokban feltűnő a prózaszöveg időmértékes lüktetése, a szöveg sorainak hullámszó, ritmikus váltakozása:

Szép, puha, / nagy csend / volt.

- u u / - - / -

Trilláit / fűzte / cifra cso- / korba fe- / jem fölött egy / részeg / nádirigó.

- - - / - u / - u u / - u u / - u - - / - - - / - u u -

A természeti leírások nyugalmat árasztó hangulatát ellenpontoszza az egyes szám első személyű tapasztaló hős jelenléte: „Térdemen keresztben a puska”; „Sokáig ültem ott”. Az írás - lírai sajátosságai mellett - a drámai elbeszélés szerkezetére épült. Az expozícióban a Mezőséget és a mezőségi tavakat ismerhetjük meg. Az előtörténetből kibontakozik az öreg Árszintya élete, lányához való viszonya, s a társadalomból való visszavonultsága. A konfliktusforrást a vízileány okozza, aki Árszintya meséjéből - „legtöbbet mégis a vízileányról beszélt...” - belép a történetbe. Feszültségkeltő momentum Ferenc tragédiájának felidézése, akit elbolondított a vízileány. Ezután felível a cselekményszál: „Egy nyáron, talán tizenhat éves voltam, ott bújtam újra luntrán²⁷⁵ a nádast.[...] Nem kínozott semmi vágy, nem üzött semmi érzés, nem tépett szenvedély, szomorúság”, majd közvetlenül utána a tetőpontra jut: „És ekkor hirtelen hangot hallottam a nád között. Puha, halk leányhang dúdolt.” A fordulópontot a következő mondat jelzi: „aztán kettényílt a nádfal. És akkor megdermedt kezemben a rúd.” A zárás tragikumba hajlik: „Sokáig, sokáig nem láttam többet szelídnek az estét.” Ám a tragikumot a narrátor feloldja a tanulsággal: „Árszintya bácsinak igaza volt.” A titkokról fellebbenteni a tudás profán leplét fájdalommal jár. A *vízileány* kompozíciója révén emelkedik ki a többi elbeszélés közül.

A motívumrendszer szempontjából a legkomplexebb elbeszélés a *Tetők felé* (1941). **Áprily Lajos** *Tetőn* című versének alapmotívuma jelenik meg: a völgy, mint a romlás, pusztulás, békétlenség - a civilizáció - szimbóluma, ezzel szemben a tető a megbékélés, az erkölcsi tisztaság és Isten közelségének helye. A romlás-motívumot egy későbbi, ugyancsak mezőségi író építi bele írásművészetébe; **Sütő András** *Advent a Hargitán* című drámájának alapmotívuma a Nagy Romlás, mely sokrétű jelentést hordoz: a kisebbségi léte kárhóztatott erdélyi, s szűkebb körben mezőségi magyarság nyelvi romlása, kulturális pusztulása, önazonosság-vesztése, meg hasonlottsága.²⁷⁶

²⁷⁵ Luntre: rom. ‘ladik, csónak, bárka’.

²⁷⁶ Balázs I., 1996. 66.

A *Sütő*-drámához hasonlóan a *Tetőn* című elbeszélés első része is a kisebbségbe került magyarság létminőségét és életérzését közvetíti, alaptétele a műben repríz-szerűen visszatér. A havasok látványa, csábítása felébreszti a személyes elbeszélő vágyát a teljes értékű emberi élet iránt: „*Súlyos éveket rakott vállunkra a történelem, s a fehér csúcsok jogát másoknak adta. Mi örvendtünk, hogy élhetünk lappangva, s megkapaszkodva a földbe, hajlott hátú dombjaink között. Csúcsokra vágyó természetünket nyomorúságos küzdelem koptatta s mindennapi zaklatás*” (kiemelés: a Szerző) - határolja körül létformáját. A kiemelt kifejezések a leszorítottságra utalnak. Az én-elbeszélő Magyarországra tett kirándulását követően megtalálja a kellő távlatot, hogy értelmezhesse a szülőföldjéhez való viszonyát: ahol eddig idegennek érezte magát, az az otthona, s akik az idegenségérzést keltették benne, csak „vendégek”: „Mert attól kezdve tudtam, hogy *elsőszülöttségi jogom* van a fehér csúcsokhoz, és nincs törvény és nincs hatalom, mely tőlük eltilthatna. És megindultam a csúcsok felé”.

Otthon élni, „ahogy lehetett”. **Reményik Sándor** sorai ismerhetők fel, aki *Ahogy lehet* című versciklusában és programversében „változott feltételek közt hirdeti a ‘karszti sors’, a ‘karszti föld’ lehetőségét, és 1935-ben meg azután sokan magukra ismertek benne, sokan vállalták sajátjuknak ezt az új jelszót”.²⁷⁷ Ezt ismeri fel és érzi magáénak a narrátor is, amikor visszaemlékezik erre az időszakra: „Néha ravaszkodva, néha elszánt nekilendüléssel. Szorongva, küzdve, megalkudva, véletlenekre bízva magam, ahogy lehetett. Kapaszkodva, inat, izmot, körmöt szaggatva, majd meghúzódva, ha úgy rendelte az ész. Néha lopódzva, néha iramodva, de mindig fölfele. *Ahogy lehetett*”. Az élet vadászat, mely során az ember vadászból üzőtt vaddá válik, majd fordítva. Wass Albert múlt időbe teszi a programmá vált felszólítást - nemcsak távolít, hanem a megváltozott világra utal, a bécsi döntés során Magyarországhoz visszatért Észak-Erdély sorsának megváltozására.

„Minden útnak valahol vége van. S emberi tulajdonság, hogy az út végén visszafordulunk s eltűnődünk életünk értelmén. Addig nem, de akkor igen. Addig csak megyünk ösztönösen, s néha vakon is, egy nyom, egy cél, egy gondolat után.” A nyom kulcsfontosságú motívum Wass Albert írásművészetében. A havassal való találkozás során úgy érzi, hogy megtalálta a nyomot, mely a titkok világába vezet.

Az erdő leírása a már kialakított Wass Albert-i antropomorfizáló séma szerint történik. A természet él, mesefigurákként mozognak benne a fák, hegyek: „*Élt az erdő, s a hegy. Kereken, mindenütt, mintha ezer szem nézett volna, a fekete sötétségnek is szemei voltak. Beszélgettek titkos erdőnyelven a fák, csápjaikat messze kinyújtották, s a tisztás szűkült alattuk, összehúzódott.*” A kiemelt szavak a természet megszemélyesítését szolgálják antropomorf („élt az erdő”) és zoomorf („csápjaikat messze kinyújtották”) eszközökkel. Hasonlóképpen állatot jellemző tulajdonságokkal ruházza fel a hajnalt: „A hajnalt [...] láttam megérkezni. *Állt* a patak partján, s deret terített a tisztás fűvére. Hóharmatot *legelt*, s foszlott ködök keringtek körülötte.” A hajnal képe békésen legelésző özre, szarvasra asszociál - zoomorf eszköz, akárcsak **József Attila** *Eszméletében* a boldogság képze (”,Ledől a puha, langy tócsába, / hunyorgott, röffent még felém”).

A bükkfaerdő templomra emlékeztet: „Templomos bükkfászálasban mentünk felfele. Olyan hatalmas volt fölöttünk az erdő, olyan súlyos, boltozatos és égben végződő, hogy csak mentünk és senki sem beszélt. Mintha roppant templomban jártunk volna, gótíves öreg dőmben, hol Isten misézik.”

A történet kulcsot ad a tudatos írói szerepvállalásához is: hőse fel akar jutni a tetőkre, hogy másoknak *elmondhassa*, amit lát. Ám azt, amit ott lát, nem tudja elmondani. Mert a hegytetők felett semmi sincs: „*Álltam riadtan. Semmi sem volt, csak néhány négyzetméternyi szürke szikla a lábam alatt és erdő. És csend. És én. És egyéb semmi. S reánk dermedve, mint sötétzöld ígézet, a magány. Félelmes volt, szomorú és szép.*” A döbbenet s az átélt csalódás gondolkodásra készteti: „az erdők titkait lent kell keresni”, mert fel már csak akkor érdemes az

²⁷⁷ Kántor L., [1992]. 52.

embernek menni, ha már megtanult mindent, maga mögött hagyott mindent, s „elnézhet az erdők feje fölött a messzeségbe, ahol semmi sem látszik, s ahol mégis keresni kell minden dolgok egyetlen értelmét”.

A Wass Albertnél egy évvel fiatalabb **Radnóti Miklós** (1909-1944) vallomására emlékeztet a táj leírása: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj” - majd e felütést követően leíráselemek sorjáznak: „annak mit rejt e térkép? Gyárat s vad laktanyát, / de nékem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát; / Az gyárat lát a látsón és szántóföldeket, / míg én a dolgozót is, ki dolgaért remeg, / erdőt, füttyös gyümölcsöst, szöllőt és sírokat, / a sírok közt anyókát, ki halkan síroga” (*Nem tudhatom*, 1944). **Radnótinak** a szülőföldhöz írt, szeretetittas vallomása az ellentét stilisztikai megoldására épül, s a megidézett szépség, érték miatti aggodalmat fejezi ki, akárcsak Wass Albert andalító, muzsikáló, felsorolás elvén alapuló leírása, a korábbi *Udvarház a dombon* című rajz. A *Tetők felé* című műben a szerző a táj, a szülőföld mély ismeretéről tesz tanúbizonyságot. Ezen ismeret birtokában tudhatja a tájat magáénak, aki a szülőföld apró részleteit, bárhol legyen is a világban, fel tudja idézni. „...a hullámok alatt őzek és szarvasok legelnek, medvék alusznak, farkasok lopódnak. A zöld hullámok alatt valahol irtás rejtőzködik, vadászház lapul, patak kanyarog. A mozdulatlan fatetők alatt, a látható mélységnél is mélyebben lélegzik az élet, mozog, lüktet, küzd, bujkál és múlik. Aki ismerni akarja, le kell menjen a mélybe, csapását megkeresse, odúit felkutassa. Váltóit megtalálja.” A második világháború előestéjén Wass Albertnek a szülőföldhöz írt kontemplatív soraiba féltés vegyül.

A „tetők felett” az élet értelmét kutató ember önmagával szembesül, s arra kényszerül, hogy a maradandó dolgokon elmélkedjék. Majd visszatér, s társainak arról mesél, amit *nem* látott. S felismeri a szó bűvös erejét, hogy általa többnek és szebbnek látszik az élet.

A következő történet, amellyel felduzzasztja a cselekményt, az első részben megszólaltatott „tetők felett”-téma reprízszerű, bizonyító erejű visszatérése. Egyben variációja és megerősítése az „ahogy lehet(ett)” gondolatnak. Történet a román világban nehezen szerzett vadászengedélyről, és vadásztörténet, immár az engedély birtokában. A vadász - ha küzdelmesen is, mint a mesebeli legkisebb királyfi - célt ér: megszerezheti vágyai tárgyát, lelőheti a szarvasbikát, ha túljárt az ellenfél - mesei hármassfordulattal: a román hivatalnok, a szomszéd vadász hajtója és a román csendőrmester - eszén. S a vad agancsát haza is viheti trófeának. A realiztikus mesekeretbe helyezett történet az őz-motívum kulcsa.

Tetőn című elbeszélésében a havassal való találkozás felismerések sorozata. „Olyan volt, mintha mindezt egyszer már láttam volna [...], mintha messzi idegenből hazatértem volna” - a déjà vue-élmény a tudat mélyéből tör fel. „A patak mellett egy őzbak állott. [...] Ő volt, a régi, gyermekkoromban látott titokzatos őzbak. [...] Vadászláz égetett, szerettem volna utánarohanni, s üzni az erdőkön végig, gerincről gerincre, míg valahol összeesünk mind a ketten.” Majd felfejti ezt a motívumot: „Nimród fiainak legendáját juttatja eszembe ez az én csodálatos hajszám a titokzatos őzbak után.”

Az állat leírása figyelemreméltó művészi teljesítmény: „Gyönyörű volt. A széles hátú óriási állat, ahogy agancsos fejét haragosan rázva felém ordította féltékeny dühét. Mert másképp nem lehetett. A kés koccanását agancs-koccanásnak hallotta, s azt hitte, vetélytárs lopakodott a tehenek közé. / Gyönyörű volt. Mély, öblös hangja reszketett az erőtől, s reszketek tőle a fák, a hegyek, a levegő, minden. Én is reszkettem [...]”. Leginkább a szerelmi vágyra s a szerelem tárgyának birtokba vételére hasonlít a szarvas üzésének és elejtésének aktusa.

Ugyancsak az őz-motívumra építi e ciklus címadó novelláját is, *A titokzatos őzbakot*. Ám ebben a történetben az őzbak leterítése már nem hatalmas vadászélmény, az állat inkább a kielégíthetetlen vágyakozás be nem teljesülésének szimbólumává válik. „Csak egy árva kis halott őzike volt, üldözött, szomorú, finom kis állat. Nem az, akit én kerestem.” Jóvátehetetlen tévedés volt megölni. Az ember szégyelli és megbánja tévedését. Az írás filozófiai háttérébe belejátszhat a belga **Maurice Maeterlinck** (1862-1949) kék madár-motívuma (*L'oiseau bleu*,

1909, magyarul: *A kék madár*, 1910), melyet 1940-ben ültetnek át filmregénnyé, és így ismerheti meg a magyar közönség. A kék madár a boldogság szimbóluma: „...a Kék madarat nem kell távoli országokban kergetni. A Kék madár mindig velünk van, ha szeretjük egymást, és örülünk az élet legkisebb ajándékainak is. De mindig elrepül, ha bántjuk egymást, ha irigykedve figyeljük a mások örömét. Mert a Kék madár maga a boldogság, és kalitkája: az emberi szív.”²⁷⁸

A titokzatos őzbak című elbeszéléskötet igényt támasztott a korabeli olvasó és kritikus figyelmére. A narrátori kontempláció a természet titkainak feltárására és mélyebb önismeretre, önreflexióra készítet. Természetjárásának eredményét sűríti e lírai novellákba, melyek nem a teljesség igényével, ám mégis valamifajta önéletrajzi vonatkozású tablót festenek impresszionista, könnyed ecsetvonásokkal, hangulatokkal, olykor pregnáns őszi színekkel.

Jellegzetes motívumai, témakörei itt még erőteljesebben megmutatkoznak: a vadászat és az ehhez kapcsolódó őzbak-motívum, a rontás-, tető- és templom-motívum, a kontempláció, táj és ember kapcsolata, illetve a gyermekkor tematikája, valamint az írói szerepvállalás. A nyom-motívum az életmű későbbi szakaszában válik hangsúlyossá.

²⁷⁸ Maeterlinck, M., 1991. 93.

Tavak könyve (1943)

Az erdélyi táj rejtelmes világa ihletforrás volt Erdély írói számára, akár lírát fakasztott, akár prózai művek kulisszájává vált. A két világháború közötti időszakban az erdélyi írók gyakran merítettek erőt, ihletet a tájból. **Tamási Áron, Nyirő József, Kemény János** írói világának színes, különös komponense a táj, mely minden egyes író világában másként jelenül meg.

Nyirő József műfajt teremt az 1936-ban megjelent *Havasok könyve*²⁷⁹ című novella-kötetével. A műfajt, de leginkább a rövidpróza-terjedelmű történetek ötletét ragadta meg Wass Albert is, aki látszólag mesefüzért írt. Ám a műfaji besorolás nem egyértelmű e meseköztösbbe öltöztetett mikrovilág esetében. A mese mitikus tartalommal telik meg, akárha genezis elevenedne meg az író tolla nyomán.

Egy másik tényező is közrejátszhatott a *Tavak könyve* keletkezésében: a harmincas évek derekán a Helikon munkaközössége meseírára buzdította az írókat, s ennek egyik szorgalmazója épp Wass Albert volt, aki a mesének nagy fontosságot tulajdonított: „a falusi népnek igen nagy szüksége volna meséskönyvre”²⁸⁰ - mondja 1937-ben, a tizenkettedik helikoni találkozón, s kéri, hogy a Hasznos Könyvtár szerkesztői vegyék figyelembe ezt az igényt. A mese fontosságára idős korában is felhívja a figyelmet, megemlékezve a trianoni döntés után a mezőségi - feketelaki, kispujoni és szentgyeydi - magyarok összetartására: „...Feketelakon, amelyik egy magyar község volt, ott megalakítottuk a magyar csoportot, [...] összejöttek minden kéthetenként a magyarok, és életben tartották a magyar táncokat, a magyar népmeséket; például népmeséim egy része, ami megjelent, azt ott hallottam Feketelakon öreg magyaroktól, akik mondták, s még úgy is írtam le néha, ahogy az öreg magyarok mondták: ‘Há’ iszen műk mikor’... ez meg az történt.”²⁸¹

Wass Albert mesekönyvét többször is kiadták. 1943-ban jelenik meg *Tavak könyve: Kilenc mese* a Révainál **Hincz Gyula** tetszetős, a gyermeki fantáziát megmozgató rajzaival, 88 oldalon. Ezt követően a németországi Bad Wörishofenben adják ki újra 1946-ban. Az ötvenes években Buenos Airesben megjelent *Tavak könyve: Mesék* a Révai-kiadás mása. Wass Albert „újralfelfedezése”-kor **Adamikné Jászó Anna** alkotó-szerkesztő munkájával jelenik meg a Dinasztia Kiadónál 1998-ban. A szerkesztőnő didaktikai szempontokat érvényesít: vastag betűvel emeli ki a gyermekekhez szóló mondatokat, megjegyzéseket. A rajzok inkább valamely ornitológiai, zoológiai kézikönyvbeli illusztrációkhoz hasonlítanak: nyilvánvalóan tükrözik a könyv összeállítóinak szándékát, hogy a gyermekkel a hal- és madárvilágot megismertessék. Mint arra korábban utaltunk, Wass Albert *Vadász Újság*-beli szakcikkeiből, valamint *A gazda ornithológiája I-II.* című előadásból kiderül, hogy alaposan tanulmányozta a madárvilágot (ld. *Tanulmányok, szakcikkék, közéleti írások*).

Wass Albert két meséskönyvét ismerjük: a *Tavak könyve* párja az *Erdők könyve* (1947), mely először egy évvel korábban, 1946-ban jelent meg már az emigrációban németül.²⁸²

²⁷⁹ Nyirő J., 1936. 276.

²⁸⁰ Marosi I., 1977. II: 188.

²⁸¹ Wass A., „Erdélyt nem lehet elfelejteni”. [Maksay Ágnes; Tabacu Marius Wass Albert-filmjéből, *A látó ember* forgatókönyvéből közöl részleteket]. = Korunk online, (2002. december).

²⁸² A német verzió több kiadást ér meg: 1946-ban Karlsruhe, 1947-ben Stuttgart, s talán - ellenőrizetlen adat - ugyanebben az évben sikere folytán újranyomtatta a Rosenheim-i Torknitz kiadó. 1967-ben ismét kiadták Hamburgban, ezen feltüntették a fordító személyét, Eva Wass von Czege-t, illetve a kötet illusztrátorát, Liesel Lauterbornt. Az *Erdők könyve* sikert jelentett mind magyar, mind német nyelven. Az első német kiadás címe *Die Welt ist schön: Märchen vom Wald*, alcíme: *Ein Buch zum Vorlesen*, azaz ‘A világ szép: mese az erdőről’, alcíme: ‘Felolvasásra szánt könyv’. Az első német kiadás éve, 1946 felveti annak lehetőségét, hogy a könyv még az erdélyi korszak ideje alatt elkészült, de a háborús viszonyok miatt már nem jelenhetett meg otthon - így az *Erdők könyve* is az erdélyi korszak művei közé sorolható. Ám ezt a feltevést Eva Wass von Czege cáfolja egy interjúban: [Németországban Albi] „először meséskönyvekkel kezdte: 1947-ben az *Erdők könyvével*, mert nem akart semmi olyat írni, aminek valami köze is van a politikához. Ezért írta az *Erdők könyvét*, de nagyon nehéz

A korábban keletkezett és kiadott *Tavak könyve* mindösszesen egyszer jelent meg németül: az 1968-as hamburgi német nyelvű Matari-kiadást **Eva Wass von Czege** fordította, és **Liesel Lauterborn** illusztrálta. **Eva Wass von Czege** szerint „nagyon-nagyon vásárolták ezeket a könyveket, s a német kiadás is rövid idő alatt elfogyott [...] Rengeteg levelet kapott Albi. Odavoltak ezekért a könyvekért. Nagyon jó kritikák jelentek meg róluk...”²⁸³ Sajnos, a német nyelvű kiadások sajtóvisszhangjáról nem tudunk

Miben rejlett a német és magyar mesekönyvek sikere? Wass Albert a *Tavak könyve* megírásakor már több éve, 1936-tól, azaz Vid fia megszületése óta gyakorló szülő. A gyermekek iránti szeretete, jósága érződik a mesékből. Elbeszéléseinek lendületét a gyerekkorában bölcs, öreg parasztoktól eltanult, elapadhatatlan mesélési vágy, az örök bölcsességek továbbadásának vágya hatja át. Nyelve, stílusa az élőbeszédhez közelít. Az eredeti magyar szövegek - a német fordítással ellentétben nem felolvasásra, hanem - elmesélésre valók (a német alcím „*Ein Buch zum Vorlesen*”, azaz „felolvasásra szánt könyv”). A német verzió kötöttebb, kevésbé áll közel az élőbeszédhez, stílusa kevésbé népies színezetű, inkább választékos irodalmi köznyelven íródott, ám ugyanolyan csobogó, halkan lelkesedő, mint az eredeti magyar szöveg.

A könyv korabeli fogadtatása szűkös, ám lelkes volt. **Balla Borisz** kritikája negatív, egyedül az illusztrátor munkáját méltatja: „...a szerző mindenből tanulságot óhajt levonni. Ez ép olyan zavaró, mint az olvasó állandó megszólítása. Mintha attól félne az író, hogy az olvasó figyelme elkalandozik, és ilyen úton kell azt visszaterelni. És ha gyermekek számára íródott a könyv, amire gügyögő hangja utal, minek az utolsó mese a tó vigasztaló erejéről? Ezt ők még úgysem értékelik. Gyönyörűek és valóban meseszerűek azonban Hincz Gyula egészoldalas rajzai.”²⁸⁴ A bírálat felveti a „Mi a gyermekirodalom?” kérdését. Bár Wass Albert pedagógiai szándéka, amellyel a gyermekekhez kíván szólni, egyfajta örökséget hagyni nekik, egyértelmű, mégis ma - a Wass-életmű egészét vizsgálva, annak összefüggéseibe helyezve a *Tavak könyvét* -, megállapítható, hogy nem gyermekirodalmi műfaj ez, nem lehet kizárólag a gyermekmese vagy gyermekeknek szóló mese kategóriájába sorolni. Itt is feltevődik a kérdés: mi választódik ki a gyermekek vagy az ifjúság, mint célközönség számára? **Gárdonyi Géza** regénye, az *Egri csillagok* ifjúsági regénnyé vált, bár szerzője egyáltalán nem annak szánta. **Weöres Sándor** versei szintén vitathatók a befogadó célközönség szempontjából, hiszen azok a legmélyebb bölcsességeket, felismeréseket tartalmazzák. Ha a gyermekek rá tudnak hangolódni, ez a gyermeki lény intuíciójából, világérzékeléséből, nem pedig értelmi szintű elfogadó- és befogadóképességéből fakad. Gyermekeknek szólnak Wass Albert meséi is - feljogosítja erre őket a didaktizáló megszólítás, a színes, ízes, fordultatos stílus, akárcsak **Weöres** verseinek zeneisége, ritmikussága, gyönyörű, művészi szókinccse. Ám hogy csak gyermekeknek szólnak-e Wass meséi vagy **Weöres** „gyermek”-versei? Aligha. - Nekik is - talán.

A recenzió-írók egytől egyig mesekönyvként tárgyalják Wass Albert művét - a címben feltüntetett műfaji meghatározásnak megfelelően. Az ismertetők ráéreznek az írói szándékra s a könyv értékére.

„*Mesekönyve* kellemes és vonzó meglepetés: első írásainak üdesége, szép és behízelgő természetlátása elevenedik föl benne, egy csendes és mély poézis, amelynek hatása alól nehezen vonhatjuk ki magunkat”²⁸⁵ - írja **Baróthi Géza** összefoglalva Wass Albert írásainak főbb jellemzőit.

Tóth Béla szerint „*A mesék* egyik legfőbb varázsa, hogy sohasem szakadnak el a valóságtól: annak éles megfigyelésén alapulnak. Ami itt történik, az tulajdonképpen a *valóság*

volt kiadni, mert nem volt sem jó papír, sem pedig kiadó. Ezért utaztam én Rosenheimba, mert ott ismertem a Torknitz kiadót”. In Szabó T. Á., 2004. 149.

²⁸³ Szabó T. Á., 2004. 149.

²⁸⁴ B[alla] B., 1944. 91-92.

²⁸⁵ B[aróthi] G., 1944. 137.

tündéresítése. Kedves varázslat, amilyeneket Szille csinál a könyvben. Ezért van, hogy a felnőtt is érdeklődéssel és gyönyörködéssel tudja követni a természetnek ezt a megelevenítését. - Tündéri csillogás ömlik el mindenben ebben a világban, mint a telehold szelíd fénye. Andersen egyik-másik meséjéből ismerős ez a csillogás”.²⁸⁶ **Tóth Béla** a rövidprózákat a tündérmese kategóriába sorolja, megemlíti **Andersen** nevét, akinek *A kis hableány* című meséjével több hasonlóság is felmutatható (szereplő, szerető környezetből való elszakadás, világjárás, varázslat stb.), - bár Wass tündérmeséje kevésbé tragikus, kevésbé tükrözi azt a kozmikus kivetettséget és magányt, melyet **Andersen** hableánya él meg. **Andersen** mesefigurája megszeg valamifajta ősi rendet: tündér létere emberbe szeret bele, de nem talál viszontszerelemre, s tettének következménye törvényszerű pusztulása. Az önfeláldozás motívumával Wass meséiben nem találkozunk. Nála fejlődéstörténetek bontakoznak ki.

Tóth Béla kritikája élesebben folytatódik: „A könyv egyedüli hiányának érezzük, hogy az események kissé lassú menetűek, s nem elég fordulatosak. A mesék nyelve is nyugodt, tiszta, mint a tavak tükre. Mesélő, a meseszerűségnek minden erőltetése nélkül, a közvetlen beszéd erejével adván a *mesélés illúzióját*.” A „mesélés illúziója” azt jelzi, hogy a szövegek műfaji besorolása bizonytalanra válik. Kiemeli Wass Albert természet-kontemplációját, mely lírai alkatának sajátja. Az emberek ábrázolása itt - az eddigi regényeivel szemben - a természeti világ szereplőinek antropomorfizálására vált át - ez az állatmese sajátossága. A mesefigurák emberi tulajdonságokkal jelennek meg, „azonos cselekvéseket tulajdonít embernek, állatnak, tárgynak”²⁸⁷ - ez pedig a varázsmese sajátossága. A mesélő a „mesélés illúzióját adja” - tehát a népmesékre jellemző szájhagyomány útján történő továbbadás csupán illúzió. A narrátor jól megszerkesztett, irodalmi műfajt kínál - elsősorban - olvasásra.

Szombathy Viktor szerint „*Ifjúsági könyvekről* ritkán szokott megemlékezni irodalmi folyóirat; annyira tökéletes, szép írások s oly magasan emelkednek a szokványos *gyermekmesék* fölé”. Hogy mi az, ami miatt ez a meséskönyv kiemelkedik? „*Költő* írta, mélyen érző ember, az, aki nem csak látja a természetet, hanem lelkével érzi is a madarakat, nádasokat, a halakat, amely ember, természet és Isten között él időtlen időktől s élni fog örökig. Mintha önmagának írta volna e meséket, semmiképpen nem avatatlanoknak, akik [...] a mesében csak gyors cselekményt kívánnak s nem titokzatos összefüggéseket; [...] a benne mosolygó költői gondolat és magasabbrendű természetszemlélet miatt csaknem annyi felnőtt fogja szívesen kézbe venni, mint gyermek”.²⁸⁸ **Szombathy Viktor** felismerte a későbbi Wass-regényekben - *A funtineli boszorkányban*, az *Elvész a nyomban*, a *Hagyatékban*, a *Rézkígyóban* stb. - feltáruló titkot, mely a természetén keresztül a transzcendentálist is bevonja művészi világába, s kapcsolatot létesít Isten és ember között. Wass Albertnek - néhány korai verset leszámítva (*Látható az Isten*) - alighanem ez az első könyve, melyben megmutatkozik közvetítői képessége. „Mintha önmagának írta volna” mondat, illetve az „avatatlanok” és a „titokzatos összefüggések” kifejezések utalnak a transzcendentálissal való kapcsolatra. Az ismertetés egy fontos műfaji megjelöléssel folytatódik: „költő nyilatkozott meg e kilenc *nádimesében* (kiemelés: a Szerző), költő és bölcs ember. [...] Pompás nyelvezetéért is érdemes elolvasni ezt a könyvet, s azért a mély emberségért, amely minden sorában ott csillog. Többször kell elolvasni egymásután, hogy finom ízeit érezhessük s hogy még sokszor emlékezhessünk vissza rá”. **Szombathy Viktor** elemzése azt sejteti, hogy a mű mikrokozmosza a teremtés mítoszának leképezett mása.

Mesekönyv, ifjúsági könyv, gyermekmese, tündérmese, poézis - a kritikusok így határozzák meg a műfajt.

²⁸⁶ Tóth B., *Tavak könyve*. 1944. 256.

²⁸⁷ Propp, V. J., 1995. 14.

²⁸⁸ Szombathy V., 1944. 372-373.

A posztumusz-kiadáshoz **Adamikné Jászó Anna** szerkesztő utószót, ajánlást készített „Kedves Tanító, Kedves Szülő!” megszólítással.²⁸⁹ Magyarozatképpen írja, hogy a *Tavak könyvében* a szerző „szülőföldjét, a mezőségi tájat örökíti meg, sok apró tavával, ahol Herman Ottó is figyelte a madarak és a halak életét. Ajánljuk ezeket a meséket azoknak, akik együtt élnek a természettel, akik a természet védelmére tették fel életüket [...]. Ajánljuk továbbá a tavak meséit azoknak, akik szeretetre, erkölcsös magatartásra akarják nevelni gyermekeiket. Ajánljuk a vízi történeteket azoknak is, akik szeretik a ritmikusan lüktető nyelvezetet, az igazi szép prózát”. Majd a szerkesztő pedagógiai szempontú olvasási javaslatokkal él: „Elsősorban a mesék felolvasását javasoljuk, éppen a ritmus érzékeltetése miatt. Természetesen örülünk, ha minél több kisgyerek magának olvasva is élvezi a tavak életének a leírását. Olvasását megkönnyítik a képek, hiszen többségük nem is ismerheti ezeket a madarakat”.²⁹⁰ A folyamatolvasás elősegítése végett kiemelésekkel él a szerkesztő. „Figyelj jól ide! Legelőször is azt kell megmonddjam...” - kezdődik a legelső mese. **Adamikné Jászó Anna** kiadásában vastagon szedett megszólítások didaktikai célzatú cselekvésekre ösztönöznek: „Le is rajzolhatod egy darab papírra, hogy magad is lássad, milyen rendes palota volt az”; „(ezt jól teszed, ha odarajzolod)”; „Ebből is láthatod, hogy a ponty jóindulattal volt, csak éppen félt a hatalmas Tókirálytól”. Mindez így folytatódik minden mesében: hol rajzolásra biztatja a gyermekeket, hol emberi tulajdonságokra irányítja a figyelmet („Tetszett a héjának a hízélgés, és ebből láthatod, hogy alapjában véve elég ostoba madár volt”, hol pedig életbölcsekségeket, tanulságot szűr le („Látjátok, barátaim, hogy nemcsak lábbal, szárnyal és ügyességgel lehet első valaki, hanem ésszel is”, hol pedig tanít („A Jóisten semmit sem szeret olyan nagyon, mint a hűséget”), vagy nevel („Habár ő magát sokkal különbnek tartja valamennyinél és ezt nyíltan beszéli - akkor is, ha nem kérdik -, és ez nagyon nevetlen dolog”).

A mesék alaphelyzete valamifajta világteremtés előtti káosz, ezt népesítik be az állatok, melyek életét természeti törvények szabályozzák. A szereplők próbatételeken mennek keresztül, amelyeket képességeiknek megfelelően állnak ki, a próbák során kristályosodik ki jellemük, nyilvánul meg alaptermészetük. A mese műfaja mellett szól az a tény, hogy Wass Albert azonos cselekvéseket tulajdonít embernek, állatnak, tárgynak.²⁹¹ A csodás tartalmú mesék állatokról szólnak - így tipologizálásuknál felmerülhet a *csodás tartalmú mese*, ill. az *állatmese* kategória. Az antropomorfizált állatszereplők a fabula műfajára is utalhatnak. Ám a cselekmény számbavételekor a *novellaszerű mese* is szóba jöhet. A mesei úton levés jellemző pl. a kicsi ruca történetére, aki megneheztelt a családjára, és elindult szerencsét próbálni.

A teremtett mikrokozmosz bemutatása a mese műfaján túli lelemény - így *mese formájú mítoszra* is gondolhatunk. Ám felmerülhet a *mese formájú novella* is - mint műfaj (kiemelések: a Szerző). A mesélő állandó jelenléte a szövegekben, amint eltávolítja a szerencsét-próbálót, aki méltó jutalom elnyerése helyett emberi bölcsességre tesz szert és helyes viselkedésformát sajátít el a viszontagságok során, pedagógiai célzatú. A szövegek leíró részei cselekményhordozók, a reflexív-magyarázó, példázatos részek pedig didaktikusak.

Az *Első mese* a mese műfaj köntösébe öltöztetett *Genesis*: „a Jóisten megteremtette a Tavakat, s azokat a népeket, akik a tavakat lakják”. E mikrovilágot a mezőségi tavak alkotják, melyek egyike épp a szentgotthárdi uradalom része volt. Ezek a tavak „furesák és álmodozók, hogy aki látja őket, önkéntelenül valami szépet és kicsit szomorút kell érezzen”. Aztán a Jóisten megteremtette a tó partján a nádast, majd egy marék kavicsot dobott a tóba, azokból lettek a halak, a nádi állatok és a vízimadarak. Csak ezután hoz létre a vizeket a *Genesis*-szel ellentétben, ahol Isten az ősalapötben már meglevő vizek mellé teremt világot: „A föld pedig

²⁸⁹ Adamikné Jászó Anna épp e mesegyűjtemény kiadása előtt lépett személyes kapcsolatba az íróval, akinek nagy örömet szerzett, hogy könyvét ismét kiadják Magyarországon. Az általa szerkesztett *Magyartanítás* című lap márciusi számát Wass Albert-különszámként adták ki a kötet megjelenésével nagyjából megegyező időben. Sajnos, az idős író 1998 februárjában távozott az élők sorából, így mindezeket nem érte már meg.

²⁹⁰ Wass A., *Tavak könyve*. 1998. 68.

²⁹¹ Propp, V. J., 1995. 14.

kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett”²⁹² - olvasható a *Bibliában*. A *Tavak könyvében* az élőlények után következnek az égítetek: „Az égre felakasztotta a napot és a Holdat, Álomhozót, az esti csillagot és Hajnalhozót, a reggeli csillagot, és rájuk bízta a nappalt meg az éjszakát, s a nappalnak meg az éjszakának a gyermekeit: estét és reggelt” - emlékeztet a bibliai teremtéstörténet ritmikusságára az este és a reggel, mellyel a bibliai szöveghez hasonlóan a természeti élet váltakozását érzékelteti. Az ószövetségi szövegben a napszakok váltakozása - „és lőn este és lőn reggel”²⁹³ - a teremtés történetének hét napja közötti szünetet, a napok elteltét érzékelteti. Wass Albert szövegében az égítetek és a napszakok a cselekvéshordozók - akárcsak *A kenyér útja* című meseszerű novellában az évszakok.

A nádi manók - valamifajta angyalok - „a Jóisten megbízásából” tanítják meg az állatokat, hogy elvégezzék a „dolgukat”: a madarakat repülni, az állatokat szaladni s a halakat úszni. „A rucát hápogni, a gémet halászni, a menyétet vadászni, a vízirózsát virágozni, a nádat nőni s a bíbicet jajgatni”.

Az ilyen módon benépesített mikrovilágban indul a cselekmény: Tókirálynak és lányának, Szillének a története, aki unatkozik szerető apja mellett, s vágyakozik „a tavak alatti nagy tó”-ból a felszíni tavakba. Ám hiába kéri a csukát, hiába kérleli a pontyot, azok a Tókirálytól való félelmükben nem merik elvinni őt vágyai helyszínére, mígnem Szille találkozik egy „furcsa kis zöld halacskával”, Kosztrussal. Ez a tófenéken bókászó kis hal megsajnálja Szillét, s elviszi őt a felszíni tavakba - mintegy felszállás az alvilágból. Csakhogy az emberek világából nincs visszatérés. A szülői felügyeletet független étellel, kíváncsisága hajtotta önállósággal felváltó lány **Andersen** habléányára emlékeztet. Míg **Andersennél** a szerelembe esett sellő életével fizet szerelméért, Szille a felszíni tavakban gondoskodó szülőpótlókra talál. A lány nem válik felnőtté, hanem továbbra is gyermeki ártatlanságban marad. Egy vízirózsa kínálja fel virágát lakhelyül, s a tó összes élőlénye ígéretet tesz, hogy érte munkálkodik.

Az egyedüli diszharmonikus hang e paradicsomi létezésben a kígyóé - akárcsak a bibliai történetben: „Valóban nagyon okos vagy te, tündér, és nagyon hasznos ígéreteket tetted neked a többiek. De én nem tettem neked semmiféle ígéretet, és én is vagyok olyan okos, mint te, de lehet, hogy okosabb. Te nekem nem ígérhetsz olyasmit, amiből hasznom lehetne, és így én sem ígérek neked semmit. Lehet, hogy jóbarátok leszünk, s lehet, hogy ellenségek leszünk, de nekem ez egészen mindegy lesz.”. A kígyó szavai a felnőtté válás, a saját életért való felelősségvállalás folyamatára utalnak. Szille kiesik egy pillanatra a tó élőlényei által ígért biztonság állapotából. Ám nincs ideje elmerülni magára maradottságban, és átérezni azt: álmosan elszenderül. A hold pedig enyhíti a fenyegetettséget: „Ha örködni fogsz a tó békessége fölött, akkor abban a pillanatban, hogy engem meglátsz, ha akarod, varázslatot tehetsz”. A Tókirály is varázslatot tett bánatában, amiért lányát elvesztette: némaságra kárhoztatta a halakat.

A mesemondó kiszólásai - „ha nem hiszed, keress meg egy halat a tóban, és kérdezd meg tőle, magától” - a mesehallgatók figyelmét hivatottak ébren tartani. A csodás mese tanító szándékú, ugyanakkor a narrátor csodálatát fejezi ki a természet szépsége, bősége iránt. A kicsiben leképezett teremtéstörténetben felfedezhető a narrátor szándéka: teremtő szerepben lép fel. Szereplői csodás lények és állatok: Tókirály, Szille, a tündér és a tó beszélő, ember módra gondolkozó, cselekvő élőlényei, valamint a víz, a hold és a csillagok. E mikrovilág népesíti be a mesebeli színhelyet, melynek gyermeki érintetlenségét, a benne élők ártatlan tudatlanságát megtöri a kígyó: ő is okos, akár a tündér, s magánál okosabbat nem tűr. Ebből a konfliktusforrásból bontakozik ki a következő mesékben a bonyodalom. A két ellenséges tábor: a kígyó és Szille, valamint Szille segítői varázseszközöket alkalmaznak. Míg a kígyónak

²⁹² *Biblia: Mózes I. 1:5-31.*

²⁹³ *Biblia: Mózes I. 1:5.*

józan racionalitása, okossága a fegyvere, Szillének okossága mellett a varázslat hatalma segít. Szille harci eszköze tündér mivoltában rejlik.

A *Második mese* kezdetén tizennégy fajta vízimadarat sorakoztat fel a narrátor, mint a mese szereplőit - valóságos ornitológiai gyűjtemény: hóda, vadruca, bűvár, gém, nádirigó, szélkiáltó, bíbic, póling, sárszalonna, vízityúk, csér, partfutó, nádiveréb, bölömbika. (Utalnunk kell e helyen Wass Albert ornitológiai képzettségére.) A madarak emberi tulajdonságokkal rendelkeznek: a hóda beszédes, a vadruca lusta, a bűvár komoly, a nádirigó énekel, a bölömbika bölcs, a gém hosszúlábú, a nádiveréb szemtelen, a bíbic hetyke. A német fordításban a madarak neve figyelemreméltó: das geschwätzige Bläbhuhn, die ununbeholfene Wildente, der ernste Taucher, die singende Wasserramsel, die weise Rohrdommel, der langbeinige Reiher, der freche Rohrspatz, der kecke Kiebitz.

A kígyó - az örök békételenség-keltő - ismét viszályt szít: arra biztatja a madarakat, hogy válasszanak királyt. A kígyó - a zsidó-keresztény kultúrkör szimbolikájának megfelelően - itt a csábító, hízélgő szerepében lép fel: „világszép madarak”-nak szólítja őket. A hatalomra törés és a hatalom gyakorlásának ígézetében a kígyó a madárvilágban bábeli zűrzavart kelt: „És olyan éktelen láрма keletkezett abban a percben, amilyen még nem volt addig a tavakon soha”. A lármát és verekedést Szille csengő nevetése szakítja meg, aki béka- és tücsökzenével, szűnyogzűmmögéssel csitítja le a viszálykodókat. A madarak táncolni kezdenek - kultikus levezetése mindenfajta indulatnak, érzelemnek.

A szövegek szerkezetére jellemző, hogy a teremtéstörténet során az egyszer már kialakult és legitimizált állapotot a mesemondó elismétli immár állandósult formában: „És attól kezdve mind a mai napig” úgy történik, ahogy elmesélte. Ismét ráirányítja a figyelmet a mesealakokra, láttatja a madarakat, a bölcs bölömbikát, a tavirózsát, hallani lehet Szillét, amint elindítja az esti koncertet naplementekor, s a nádas muzsikálni kezd. Ám a madarak táncát és a tavirózsa kelyhében ülő Szillét, valamint Kosztrust, aki csónakázni viszi Szillét, csak akkor láttatja a narrátor, ha olvasójának-hallgatójának „nagyon éles lesz a szeme és nagyon tiszta” - azaz gyermeki vagy látnoki tisztaságú. Csodát látni, kapcsolatba lépni a világmindenséggel: ehhez gyermeki tisztaság vagy látó szem kell - sugallja a narrátor.

A *Harmadik mese* egy bűn elkövetése folytán a paradicsomi állapotból való kiűzetés története és egyben az évszakok kialakulásának mondája. A meleg, kellemes éghajlati viszonyok zorddá válnak - ez a bűn következménye -, beköszönt az ősz, majd a tél. Egy Gonosz nevű, unatkozó manó viszályt szít, s ragadozásra tanítja a héját, a menyétet és a rókát, mire azok nagy vérengzést visznek véghez a tó apró lakói közt. Szille varázslattal megvédi a tó lakóit: „bűvös vonalakat rajzolt a vízre meg a levegőbe, ezekből lettek a piócák és a denevérek”. Varázsigét is dúdolt:

*Menyét, ne bántsá fészkeiket,
héja, ne bántsá csibéiket,
hold, a fényt varázsba szőjed,
álnok rókát megköttözzed.*

Azóta vonít a róka a teleholdkor. Ez a ráolvasás **Shakespeare Szentivánéji álmá**-ból Pukk bájoló szövegét idézi: „Hé! Kölök! Tartsd a szemed: / Hintem rá e báj-levet; / Majd ha ébred ez a szem, / Űzze álmát szerelem”.

A Jóisten büntetésből, amiért a tó lakói nem éltek békességben egymással, megszünteti a paradicsomi létállapotot: „De még abban az órában olyan hideg szél kerekedett, hogy a madarak és az állatok mind fáztak és csodálkoztak, mert még addig nem ismerték a hideget”. A madarak sorra felkerekednek és délre repülnek. „Nem értették ők sem, hogy mi ez, de valami roppant nyugtalanságot éreztek, és tudták, hogy menni kell valamiért, valahová”. „Ez volt a világon az első ősz.” Gonosz manót pedig, aki unalmában rosszra tanította az állatokat, azzal bünteti, hogy a legtöbb munkát kell elvégeznie: „Neki azt a dolgot adta a Jóisten, hogy járja végig a vizeket, és húzzon rájuk vastag jégruhát, hogy ne fázzanak azok, akik a vízben

vannak”. A paradicsomi boldogságot és önfeledtséget a megfösztottság - világteremtés előtti sivárság, élettelenység - állapota váltja fel: „És olyan csend volt és olyan elhagyatottság, hogy Szillének összeszorult a szíve, s a halott virág kelyhében lassan visszazállott a víz alá. Ez volt az első tél a földön”.

Szille Kosztrust küldi útra, hogy keresse meg a Jóistent, és kérjen a nevében bocsánatot az állatoknak. Kosztrus pedig - a mese tipológiájának megfelelő legkisebb királyfi - azaz a legkisebb hal megkeresi őt, és elébe járul. „Sokáig járt, amíg megtalálta, de a végén mégis meg kellett találja, mert a Jóistent mindenki meg tudja találni, ha keresi, még a legkisebbik hal is”. A keresztény szellemű tanítást egy másikkal toldja meg a mesélő: a Jóisten elmosolyodik a kicsi hal láttán, aki „olyan hosszú-hosszú utat kellett megtegyen, hogy jóvá tegye mind azt a sok rosszat, amit a föld állatai egy év alatt a Jóistennel szemben elkövettek”. A kis hal látványa mosolyt fakaszt, hűsége meggyőz. A Jóisten mosolya megolvasztja a jeget. Tavasz lesz, majd nyár, s elindul az évszakok körforgása, majd állandósul ez az állapot.

A *Negyedik mesétől* fogva a mesefiguráknak, azaz a madaraknak és halaknak állandósul a nevük: Csupafej a jégmadár, Kelep úr a gólya, Tik a hóda, Lenge a csér, Villáska a fecske, Szigonycsőr a bűvár, Piu a partfutó, Villám a vércse, Krekk a sárszalonna, Mami a vadruca, Hószakáll a cinege, Nagyfogú a csuka, Hosszúláb vagy Laposfej a gém, Csirip a nádivér, Göcs a földikutya. Ebben a mesében egy vetélkedő történetét olvashatjuk, melynek tanulsága: többet ésszel, mint erővel. A jégmadár - neve, Csupafej utal eszére, de ugyanakkor szerény fizikai képességeire is - megnyeri a madárvetélkedő minden számát, az úszást, futást, repülést és fészeképítést azzal, hogy minden versenyszámhoz a leginkább alkalmas állat segítségét kéri. A történet végén pedig nagyvonalúan segítőknek adja át az átvett díjakat. A mese pedagógiai szándéka félreérthetetlen.

Ettől a mesétől fogva a narrátor megvonja a figyelmet a megteremtett mitikus kerettől, és önálló mesevilágot kelt életre. Bár a mitikus keret továbbra is él, már nincs különösebb jelentősége, az elbeszélő a figyelmet a cselekményre irányítja, az állatok életének epizódjaira. Nem a természet nagy, mondaszerű történései dominálnak, hanem az állatok cselekedetei.

Az *Ötödik*, *Hatodik* és *Hetedik mese* nagyon hasonló témájú: a többiekől elütő, a többi közül kiváló rebellis története. Az *Ötödik mese* leginkább **Andersen** *A rút kiskacsa* című meséjére emlékeztet. Csámpás, a tökéletlen rucafiú, megelégedi, hogy mindenki okítja, és világgá megy. Vándorlásának mulatságos története során eszével, talpraesettségével, azaz „neveletlenségével” vágja ki magát a legszorongatóbb helyzetből is. Története egy mesebeli utazás héjafészkekbe, mezei nyúl társaságában, az ember udvarába, majd egy róka lyukba. A bagoly jó szándéka, hogy nem eszi meg, a gém megbocsátása, mellyel elfeledi, hogy Csámpás őt Laposfejnek csúfolta, kisegítik az életveszélyből, és szerencsésen hazatérhet. „Azóta békében él a többi rucával együtt, és már nem éppen olyan haszontalan, mint volt - de egy kicsit azért még mindig haszontalan -, és már nem olyan szemtelen, mint volt - de egy kicsit azért még mindig szemtelen...”. A mesehallgató vagy -olvasó gyermek biztonságérzetét fokozza az ismétlődés, ill. hozzásegít a memorizáláshoz. A mese tanulsága: nem árt ugyan óvatosnak és alkalmazkodónak, azaz „szófogadónak” lenni, de az életben az viszi valamire, akiben megvan a bátorság: azaz a lélekjelenlét, a fürge ész, a ravaszság és az életrevalóság.

A *Hatodik mese* a „legneveletlenebb békasüvölvény”-ről szól, aki „zöld volt és pöffeszkedő, és nem csinált egész nap semmi egyebet, mint hogy ült a nagy és iszapos tó keskeny partján, és mindenkinek a dolgába beleszólt”. Tapintatlan kérdezősködéséért és tolakodó kíváncsiságáért - „miért cipeled mindig a hátadon azt a csúnya teknőt?” -, a bölcs teknősbéka megleckézteti: a béka büntetése, hogy azóta ugrálnia kell, hiszen őt - a teknősbékával szemben, melyet a páncélja véd -, csak fürgesége menti meg az állandó életveszélyből.

A *Hetedik mesében* „szó lesz egy összeférhetetlen és veszekedő madárról, amelynek Veszekedő Cankó a neve”. A madarak megbüntetik Cankót kellemetlenkedő viselkedéséért, és itt már Szillének kell beavatkoznia, hogy a rossz természetű madarat megmentse: dús tollazatot

varázsol rá, hogy viszálykodásai közepette védve legyen. Ezek a mesék fordulatosak, és életrevalóságra nevelik a gyermekeket.

A *Nyolcadik mese* visszatér a transzcendentális lebegésbe: „egy csodálatosan szép idegen madárról” szól, aki keletről érkezett, „éppen mintha a nap sugaraival együtt jött volna”. A már hattyúvá vált rút kiskacsa alakja sejlik fel benne, ő a kócsag, „az angyalok madara”, vele küldik el „a jóságot és a békességet, amit összegyűjtögetnek az égből a világ számára”. Ám a kócsagot, az angyali postavivőt lelövi egy haragos, rossz ember, aki tele volt irigységgel, gonosszággal. Így elakad az ég és a föld között a kapcsolat, odalesz a jóakarát és békesség, melyet az angyalok küldtek a földre. A kis szürke gém, a bakcsó, aki az angyali postavivőt elkísérte hírvivő útján, kétségbeesetten keresi azóta is az angyalokat, és kiabál minden éjszaka: Kro... kro... kro... Ezért vakvarjú a neve. Az ember gonosz és tudatlan - sugallja a mese.

A *Kilencedik mese* egy olyan emberről szól, aki „nagyon szomorú volt”. Szövetséget kötött a tóval és annak élőlényeivel, hogy elűzik szomorúságát. „És valahány szomorú ember este tájt a tó mellé lemegy, és ott megáll és figyelni kezd: minden nádírigó és minden nádiposzáta és minden, minden, ami csak van ottan, nem tesz egyebet, mint vigasztalja” - zárul ezzel a mondattal az utolsó nádimese és maga a meséskönyv. Az ember, gonosszága folytán kiesett a paradicsomi boldogság állapotából, és állandósul szomorúsága. Isten az általa teremtett világ szépségével, a természet varázslatával vigasztalja az embert. Utalnunk kell itt ismét **Ilosvay Ferenc** írásművészetére, „akinek ideája a romboló, a pusztító emberrel szemben a szemlélődő, a gondolkodó és az építő, s aki [...] a természet gondozásával, az ember és természet viszonyának újragondolásával lát alapvető esélyt és távlatot”.²⁹⁴

Wass Albert bírálóinak feltűnt a mesekönyv végének elkomorulása. Az ember jelenléte, akinek a természettel való harmóniára kellene törekednie, disszonanciát visz a világba. Ezt a mondanivalót sugallja *A funtineli boszorkány* is: ahol az ember megveti a lábát, ott oda a harmónia. A szomorúság visszamenőleg is megüli az egész könyvet. A kilences szám misztikus, teljességet sugall - ám hiányzik a visszacsatolás az égiekhez, a világmindenségben felsejlő harmóniához. A teremtett világban magára maradó ember kozmikus magányát a tóval kötött szerződéssel oldja. A mese vége filozófiai és költői magasságba emelkedik: „Az élet mindenkinek tartogat szomorúságokat. / S ha Te is egyszer-másszor szomorú leszel, s hasztalanul jársz-kelsz az emberek között, a szomorúságodon nem segít senki, és úgy érzed, mintha valami nagy-nagy súly ülne a lelkedben, és napról napra jobban belefáradsz, s talán már azt is hiszed, hogy nem bírod tovább: egy este szökj le titokban a tóhoz. [...] És akkor, azon a csöndes estén, Te elfelejted, egészen biztosan elfelejted, hogy szomorú voltál”.

Eva Wass von Czege német nyelvű szövege stilisztikai-fordítói bravúr. A fordítás megőrzi a forrásszöveg líraiságát. A célszöveg többnyire grammatikai átváltásokat tartalmaz, pár finom lexikai átváltást, melyek a szöveghez szolgálnak: „Das Leben hält für jeden einen Kummer bereit. / Und wenn auch dich hin und wieder einmal ein Kummer drücken wird, und du rastlos unter den Menschen einherwandelst und niemand dir in deiner Traurigkeit helfen kann, und du meinst, daß die Last, die auf deiner Seele ruht, kaum noch zu ertragen ist: dann flüchte dich eines Abends heimlich an den See. [...] Und dann, an jenem stillen Abend, wirst du vergessen, daß du traurig gewesen bist.”²⁹⁵

Grammatikai átváltási művelet²⁹⁶ a forrásnyelvi többes szám helyett a célnyelvi egyes szám: „tartogat szomorúságokat” = „hält einen Kummer bereit”; szófaj helyett idiomatikus kifejezés: „szomorú leszel” = „dich ein Kummer drücken wird” (‘szomorúság nyomaszt, nyomja a lelkedet’). Lexikai átváltások az átalakítások: „hasztalan” = „rastlos” (‘nyugtalan’); „mintha valami nagy súly ülne a lelkedben” = „die Last, die auf deiner Seele ruht, kaum noch zu ertragen ist” (‘úgy véled, hogy a teher, mely a lelkedben nyugszik, már alig viselhető el’) és a

²⁹⁴ Jánosi Z., 2004. 23.

²⁹⁵ Wass, Albert, Czege von, [1968]. 77-78.

²⁹⁶ Klaudy K.; Salánki Á., 2000. 80.

kihagyás: „Te elfelejted, egészen biztos elfelejted” = „wirst du vergessen”. Az átváltási műveletek a célnyelvi szöveg stílusát, líraiságát, ritmusát és zeneiségét a forrásnyelvéhez közelítik.

A narrátor meseszövése gördülékeny, stílusa az élőbeszédhez közeli, gyakran él a mesehallgató gyermekek által kedvelt ismétlés stíluseszközével. A mesék elején például visszautal az előző mese tartalmára: „A nádimanókról eddig csak annyit mondtam neked, hogy a Jóisten a zsebéből kotorta elő őket, és azt bírta rájuk, hogy tanítsanak meg minden állatot a maga munkájára”; vagy a mondaton belül ismétléssel nyomatékosít egy-egy szót: „...ez a manó elég tökéletlen jószág lehetett, mivel csak a tökéletlen állatok és a tökéletlen manók szoktak unatkozni, ugyebár?”.

Mesélő kedve kiapadhatatlan. Életműve egészébe jól illeszkedik e sajátos műfaj, hiszen regényeiben és elbeszéléseiben is gyakran átváltozik narrációs pozíciója mesemondóivá. Műfajilag a lírai novella és mese között ingadozik. Szövegeit, különösen a leírásoknál, líraiság szövi át, s e mesekönyvben is megszólal a lírikus. Mondatainak ritmusa, lüktetése, a mesebeli helyszín lebegtetése, szereplőinek utalásszerű, lényegretörő jellemzése kiforrott alkotóra vallanak, aki bátran kipróbálja és megméri magát az eddigi sikert hozó regény és elbeszélés műfajától eltérő keretben: a novellisztikus mese köntösében.

Az eddigiektől valamelyest eltérő motívumrendszer bontakozik ki a meséskönyvből: a világteremtés-keretben a bibliai alapmotívumokhoz kapcsolódó rendszer fedezhető fel: a transzcendens keretben a manók és madarak, mint égi küldöttek, hírvivők jelennek meg, a kígyó pedig nem a bűn, hanem a felelősségvállalás, felnőtté válás kényszerét, folyamatát jelképezi.

A *Tavak könyve* és *Erdők könyve* című kötetek a magyar gyermekirodalom értékes darabjai. Túl azon a kérdésen, hogy gyermekirodalmat vagy felnőttek által is olvasható, filozófiai mélységű könyvet tartunk-e a kezünkben, a *Tavak könyve* különös csemegéje a Wass-életműnek. Egy gyakorló pedagógus biztonságával és oktató, nevelő szándékával írja szövegeit, célja a természet szépségeire, gazdagságára ráirányítani nemcsak a gyermekek, hanem minden olvasója figyelmét. A szerző képzett gazdász és vadászó ember - így széles körű természetismerete meglepő az olvasó számára. Gazdag élővilága folytán a különös, első látásra jelentéktelennek, egyhangúnak tűnő Mezőség és tavai a magyar irodalom helyszíneit gazdagítják.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy bár Wass Albert kora fiatalságától kezdve írt prózadarabokat, a pályáján mégis el kell telnie bizonyos időnek, hogy termése - esztétikai érték tekintetében - beérjen. A minőségi előrelépést a helikoni munkaközösségbe való bekapcsolódása jelenti 1936-ban, s elsősorban az Erdélyi Helikonban megjelent elbeszélései képviselik első pályaszakaszának rövidprózaírói javát. Írásművészetének alapgondolatai, motívumai megtalálhatók kortárs magyar (**Ady, Móricz, Fekete István, Radnóti**), romániai magyar (**Reményik, Áprily, Dsida, Tamási, Tabéry**) és külhoni írók (**Turgenyev, Materlinck, Lagerlöf, Saint-Exupéry**) műveiben.

Wass Albert elbeszéléseit sajátos stílus jellemzi: a beszélt nyelvnek az irodalomba való beemelése, a tájleírás, a hasonlatok, kedvelt szófordulatok. Összetett mondataiban nagy egységeket vet hátra - a fogalmazás hasonlít az élőbeszédhez, ahogy az ember a gondolatait szövi. Gyakori a határozott névelő elhagyása, mely a beszélt nyelv egyik tendenciája. Az ismétlések, gondolatritmusok szintén zenei hatást keltenek. Nyelvére a régies szavak és erdélyi kifejezések használata jellemző, mint amilyen az *észkas, üver*; a tájnyelvi színezet, és a jellegzetes erdélyi tájnyelvi mondatszerkesztés, mely az ‘el kell mondanom’ típusú nyelvtani szerkezetben a főnévi igenév helyett felszólító módot alkalmaz: az ‘el kell mondjam’ erdélyi fordulat. A román kölcsönszók (*pojána, luntra*), valamint a román személy- és földrajzi nevek (*Anuca, Árszintya, Simion; dos, pláj*) különös szint kölcsönöznek prózájának. Wass Albert

ugyanúgy „a fülével írt”, mint Jókai, prózája ritmikus, mondatainak szabálytalan lüktetése szabályos líraiságot kölcsönöz prózájának.

Noha a két világháború közötti erdélyi irodalom nem bővelkedik jó rövidprózákban, Wass Albert elbeszélései ezt a hiányt pótolják: a *Sorsvállalás*, a *Vaddisznós Jákob*, az *Udvarház a dombon*, *A kenyér útja* című elbeszélések, valamint *A titokzatos őzbak* című kötetének darabjai az erdélyi novellairodalom jeles alkotásai.

Regények (1935-1943)

Wass Albert erdélyi korszakában hat, regénynek tekinthető művet írt, ezek keletkezési sorrendje 1934-1943 között: *Farkasverem*, *Csaba*, *Mire a fák megnőnek*, *A kastély árnyékában*, *Egyedül a világ ellen*, *Vérben és viharban*. A *Jönnék!* című művet, bár a regények sorában tárgyaljuk, leginkább irodalmi riportkönyvnek tekintjük.

A *Farkasverem* Wass Albertet elismert regényíróvá avatta, különösen pozitívan reagált a kritika a két, egymással összefüggő, történelmi tárgyú családregényre, a *Mire a fák megnőnek* és *A kastély árnyékában* címűre - e három regény első írói korszaka termésének java. A *Jönnék!* lelkesültsége, érzelmi izzása, valamint az élmény személyessége folytán megkapó olvasmány. A *Csabát* számos kritikus visszaesésnek vagy útkeresésnek tekinti, az utolsó két rövid regény, a *Vérben és viharban*, illetve az *Egyedül a világ ellen* kisregény a maga korában visszhangtalan maradt. A regények alkotják a Wass-életmű gerincét.

Minden regényét átszövi a történelem, így megvizsgálandó, hogy a történelmi regény a meghatározó műfaji alakzata-e Wass Albert írói munkásságának. A kitalálás az emlékezés munkájának elidegeníthetelen elemévé válik a múlt megalkotásában, a tényleges múlt személyes felidézése, jelenlétének megkísértése. Wass Albert népszerűsége a történelmi regény átértékelődésének folyamatában válik érthetővé.

Regényeiben az erdélyi magyarság, illetve erdélyi arisztokrácia múltjával, jelenével vet számot, azt a kettős sorshelyzetet mutatja be, mely egyik oldalról a példamutatás, másik oldalról az akarategyengeség, elzúllás, ellehetetlenülés felelőtlen magatartása. A történelemnek való kiszolgáltatottság tapasztalata jellemző, ezt ellentétezi a történelem felelősségteljes alakításának példaadásával. Ilyen módon regényei a legnemesebb sorsirodalmat képviselik, részévé válnak egy missziós életműnek.²⁹⁷

A történelmi regény, valamint a több nemzedéken átívelő családregény virágkorát éli a XX. század első évtizedeiben. Wass életműve nyilvánvalóan illeszkedik ehhez a folyamathoz, a szerzők és művek között kölcsönhatás érezhető. **Kós Károly** (*Varjú nemzetség*) és **Bánffy Miklós** (*Erdélyi történet*) kísérletet tett többgenerációs történelmi regény megalkotására, de akár a XIX. században **Jókai Mór**, akár **Jósika Miklós**, **Kemény Zsigmond**, **Eötvös József** regényei szolgálhattak mintául vagy ihletadóul, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezek inspiráló erejét, tanulságait. Meg kell említenünk még **Gyulai Pál** *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című kisregényét, melynek szinte a folytatását alkotja meg Wass Albert a *Farkasveremben*, mintegy fél évszázaddal később.

Láng Gusztáv szerint Wass Albert „életműve a lappangó kánon része, azaz olyan könyvekből áll, melyek rendkívül népszerűek az átlagolvasók körében, az elitirodalmat kijelölő intézményes kánonba azonban ‘nem férnek bele’”.²⁹⁸ [...] E ‘lappangó kánon’ nemcsak a népszerű, a populáris regiszterbe tartozó olvasmányokat tartalmazza, hanem az intézményes kánonból - igaztalanul - kihagyott alkotásokat is. Wass Albert könyvei kétségtelenül ebbe a kategóriába tartoztak. Az író sohasem csinált titkot abból, hogy a ‘létező szocializmust’ önkényuralmi rendszernek tartja, Magyarországot megszállt területnek, a trianoni békediktátumot pedig igazságtalan és helyesbítendő döntésnek. [Művei] a baloldali szellemű irodalomhoz szoktatott olvasót erőteljes horizontváltásra készítik”.²⁹⁹ Történelmi témái mellett Wass Albert politikai állásfoglalása is megmutatkozik regényeiben.

²⁹⁷ Bertha Zoltán, *Wass Albert irodalmi jelentősége*: előadás. (Sárospatak, 2008. január 8).

²⁹⁸ Láng G., 2005. 19.

²⁹⁹ Láng G., 2005. 20.

Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene

Farkasverem (1934)

Wass Albert első regénye a *Farkasverem*, mely az 1934-es év folyamán kétszer is megjelent, meghozta a mindössze huszonhét éves író számára az ismertséget és elismertséget. Az 1940. január 10-én Budapesten odaítélt Baumgarten-díj³⁰⁰ - melyet nem vehetett át személyesen - egyértelmű bizonyítéka ennek. Kortárs olvasói és bírálói meglepetten figyeltek fel a korábban verseket ontó, fiatal erdélyi író különös-borongós tónusú írásaira.

A *Farkasverem* Wass Albert pályáján komoly nyitás és váltás a korábbi vers- és rövidprózaíró korszakot követően. E regény ugyanis egyszeri teljesítmény, mellyel nem rímelt a pálya során írt egyetlen más mű sem. Bár szülőföldjéről későbbi műveiben is ír (*Csaba, Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában* stb.), a Mezőség ilyen sötét tónusú bemutatására meglepetten figyeltek fel kortárs kritikusi. A sötét színekkel megrajzolt írói világ keretében önsors-elemzést végez, ám regénye mégsem önéletrajz, noha a narrátor az önéletríróhoz hasonlóan kifejtett identitással rendelkezik. A regényben énképként felsejlő, asztalnál ülő, írással próbálkozó, üres papírokat teleíró szövegalkotó képe szétfoszlik³⁰¹, hiszen Wass negatív hőse íróként kudarcot vall, kísérletezésének nincs átütő ereje.³⁰²

A két 1934-es kiadás után³⁰³ a regény 1935-ben szintén két kiadást ért meg (egy kolozsvárit és egy budapestit).³⁰⁴ A második világháború végéig mintegy kilencszer adták ki. A *Wass-bibliográfia*³⁰⁵ 2003 végéig összesen tizenhat magyar nyelvű kiadást számlál.

A *Farkasverem*ről nagyon sokat írtak, csak a *Csabáról* jelent meg több értékelő írás. Az első recenziók 1935 májusában jelentek meg a napilapokban (*Pesti Napló*: május 12., *Új Magyarország*: május 15.), s a *Pásztortűz* című havilap is május 15-én recenzálja. 1935. második felében két német nyelvű recenzió is megjelent róla.

A Wass-szakirodalomnak nem eléggé hangsúlyozott, érdekes és fontos adaléka, hogy a *Farkasverem* megjelenését követően lefordították szlovákra³⁰⁶, 1941-ben pedig csehre. Sajnos, elkerülte a figyelmét a német³⁰⁷ és román fordítóknak. **Emil Boleslaw Lukač**, a szlovák fordító, előszóíró és szerkesztő így ír a szerzőről: „...új irodalmi személyiség jelentkezett, aki első alkotásával büszkén léphet az erdélyi irodalmárok közösségébe, sőt a külföldi megmérettetést is megállja. [...] A munkája [...] értékes műalkotásnak tekinthető, mely a dolgok lényegét képes feltárni. A regény a valóságos világképet festi, s történelmi dokumentum is, egy társadalmi osztály hanyatlásának krónikája. Vérrrel és könnyekkel íródott”.³⁰⁸

³⁰⁰ Téglás J., 2000. 67, 167, 170.

³⁰¹ Mekis D. J., 2002. 25.

³⁰² Latrán I., *Farkasverem*. 2000. 96-103.

³⁰³ A mű első, 1934-es kolozsvári kiadásán nincs feltüntetve a kiadási év. Az a megjegyzés olvasható a belső oldalakon, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh 10. jubileumára kiadott könyv. Az Erdélyi Szépmíves Céh 1924-ben hozták létre, a regény ezek szerint 1934-ben láthatott napvilágot. Az Országos Széchényi Könyvtárba 1934. végén futhatott be, ezt igazolja a könyvtári katalóguscédulán szögletes zárójelbe tett [1934] év. Ez a könyvben nem szereplő adat - az OSZK információja szerint - a könyvtári regisztrálás éve.

³⁰⁴ Marosi Ildikó az *Erdélyi Szépmíves Céh könyvsorozatában (1925-1944)*, csak az 1935-ös megjelenési évet regisztrálja. Ld. Marosi I., 1979. II: 306.

³⁰⁵ Balázs I., 2004. 15-18.

³⁰⁶ Évszám feltüntetése nélküli példányát az Országos Idegennyelvű Könyvtár őrzi Budapesten.

³⁰⁷ Utalunk itt Dalos György megjegyzésére: „Az emigráns erdélyi szerzők közül egyébként a legnagyobb karriert Wass Albert futotta be - hat könyve jelent meg németül, őszinte sajnálatunkra a *Farkasverem* nincs közöttük.” - Dalos Gy., 2005. 27.

³⁰⁸ „... naraz a stranou vynoril sa nový spisovateľ, ktorý už hneď svojím prvým dielom hrdo si môže stúpiť do radu nielen svojich druhov sedmohradských, ale i pred zahraničnú verejnosť. [...] Jeho práca románová [...] prezradzuje istého a pevného tvorcu, zrak presný, odhalujúci až do podstaty vecí. Román je obrazom zo

A cseh nyelvű kiadás - fordítója **Preložil Pavel Kutný** - megjelenése megbékélést célzó gesztus: „Az egykori politikai ellenfél, a cseh nép sem tudta megtagadni vonzódását a magyar irodalomtól még a legnagyobb politikai súrlódások korában sem: a politika mezején harc dúlt ugyan, a szellem világban pedig, szeliden bár, a szeretet hangja szólalt meg”³⁰⁹ - írja **András Károly** 1942-ben a cseh fordításról. A korábbi Móricz-, Szabó Dezső-, Földes Jolán- és Körmendi Ferenc-fordítások után 1941-ben újabb magyar könyvek jelentek meg csehül igen magas - 50-60 ezres - példányszámban és szép kivitelben: Mikszáthtól, Nyíró Józseftől és Wass Alberttől.

Az anyaországi kritikusok komor tónusú, nyomasztó olvasmánynak minősítik. **Schöpflin Aladár** szerint elképzelni is nehéz azt a „sötét-látást”, ami a regényéből „penetránsan árad”. „Nyomasztóbb és lehangolóbb valamit alig olvastam hosszú idők óta”.³¹⁰ Ugyanakkor elismeri a szerző érdemeit: „Ez a regény a magyar irodalom általános mértékével mérve is jelentős írói képességeket mutat. [...] Az író olyan realiztikus vonásokkal ábrázolja ezt a különleges életformát, hogy szinte kulcsregényre kell gondolni. [...] Az erdélyi írók Jósika óta szépítették, romantizálták az erdélyi életet és tájat. Wass Albert csak a sivárságot látja benne. Ez a látása azonban valóban látás. Akár igazságos, akár igazságtalan, de egységes. Író látása. [...] Az elhallgatás hatásait Wass Albert ép oly jól érzi, mint a táj-atmoszféra kapcsolatát az emberekkel. [...] A technikájában vannak bizonytalanságok, néha elrajzol egyet-mást, de ösztönös technika ez, nincs más írótól kölcsönkérve”. **Schöpflin** recenziója több mint biztató egy kezdő író számára.

A *Farkasverem* komor hangú „jelentés” a Mezőségről, a román világban birtokuk nagy részétől - tehát jövedelmüktől megfosztott - mezőségi magyar mágnáscsaládokról, s betekintést nyújt a románság életébe is. Sötét tollvonásokkal festi meg a korszerűtlen életviszonyokkal küszködő, a hajdani fővárostól elzárt, magába forduló mezőségi családok életét. **Siemers Ilona** így emlékezik meg a helyszínről: „Cege hét kilométerre feküdt tőlünk [azaz Szentgothárdtól] a tó másik végében. Nem volt túl nagy település, jórészt románok lakták, és - akárcsak Szentegyed - a Wass család legrégebbi birtokai közé tartozott, amelyet még az Árpád-házi királyok adományából nyert familiánk. Korábban minden mezőségi falu lakossága magyar volt. A történelem viszontagságai, hadak és járványok tizedelték meg, apasztották rohamosan a lakosságot, helyükbe a középkor végétől román jobbágyokat telepítettek.”³¹¹

Latrán Ibolya³¹² tanulmányában ráirányítja a figyelmet az első világháborút követő időszakban Észak-Erdély nehéz, kilátástalan helyzetére. A reménytelenség megülte a kedélyeket, azokat is, amelyeket a mindennapi kenyérgondok nem gyötörtek. A Zenthayak a példa a vegetációra berendezkedett családok életére. Figuráit típusokra egyszerűsíti, egy-egy szereplő képlet szerint készül. **Schöpflin Aladár** szerint alakjai „lehetnek egyoldalúan megvilágítottak, de lélektanilag hitelesek. Belső törvényeik szerint mozognak, a beszédjük ép olyan életízű, mint a hallgatásuk. [...] Olyan emberek ezek, akik a legfontosabb szavakat nem mondják ki és mégis tudják”.³¹³

Wass Albert a XIX-XX. századi regényírói hagyományokat követve sokszínű regényvilágot hoz létre. Több emberi sorsot futtat párhuzamosan: eleinte a tehetséges, de diákkorában adósságokat felhalmozó, majd vagyonát elvesztő báró Rápolthy Jenő sorsát követi figyelemmel, napi küzdelmét a Mezőség - Csudákfalva és Halasd, azaz Ciudac és

súčasnosti, ale je i historickým dokumentom úpadku jednej triedy. Písaný je krvou i slazmi”. In [L\[ukáč\], E\[mil\] B\[oleslav\], Úvod \[Előszó\]. In Wass, A., Vlčia jama. \[193?\]. 7-8. Az előszót szlovákiból fordította Pacsai Imre.](#)

³⁰⁹ András K., 1942. 31.

³¹⁰ [Schöpflin A., 1935. 7-12.](#)

³¹¹ Siemers, I., 1999. 64.

³¹² [Latrán I., Farkasverem. 2000. 96-103.](#)

³¹³ [Schöpflin A., 1935. 7-12.](#)

Câmpina - unalmával, az alkoholbetegséggel, anyja zsarnokságával mindaddig, míg a szerelem elindítja őt a megváltás útján. Miután Klárával szövögetett kapcsolatáról le kell mondania, észérvektől vezérelt házasságot köt, s ezáltal békésen révbe jut.

Az elbeszélő a többi szereplő életútját, alakját csak felvillantja: egyikük, másikuk sorsa hosszabb-rövidebb ideig követhető a cselekmény során. Bedő Ábris és lánya, Ágnes sorsa, Ágnes megszakadt mátkasága a talpraesett, gyakorlatias, de érzéketlen Zenthay Tiborral; Zenthay Klára szerelme Rápolthy Jenővel, Klára kiábrándulása az alkohol rabságában sínylődő Jenőből; az árva, parlagi Halász Árpád élete; Árpád három vénlány nagynénjének - Euláliának, Ottinak és Józsefának - a sorsa, akik az időről tudomást sem véve, rendületlenül kérőre várnak. A szereplők sorsa összetalálkozik, elválik, majd a szerző a regény végén visszacsatol a főszereplő sorsára: Rápolthy Jenő „lekésik” a szerelemtől, s az öregedő, sorsába már beletörődött Brandt Elza férje lesz. A záróakkord Rápolthy né rivaldafénybe kerülő tragédiája.

A cselekménybonyolítás izgalmas, emellett kiválóak Wass leírásai. Részletesen rajzol meg természeti képeket, a Mezőség látszólagos eseménytelensége mögött a flóra és a fauna békés, öntörvényű életét mutatja be, ezzel érzékeltetve, milyen ingerszegény ez a vidék a nagyvárosi élethez képest. Kolozsvár mindössze hatvan kilométer, Csudákfalván pedig mintha megállt volna az idő. Ebből a világból kitörni szinte lehetetlen: Budapestre csak útlevéllal lehet menni. Idősebb Zenthay gróf, a hajdani vármegye főispánja teljes közönybe burkolódik a háború után: telefonját kikapcsolja, lapjait lemondja, egyedül kertészetének él, ott is csak egy süketnéma román szolgát, a Mutujt³¹⁴ tűri meg. Különös viszontagsága a kertjében az almacemetéjét kivágó román paraszttal, bírósági tárgyalása, pénzbírságra ítéltése példája annak, hogy az impériumváltással pozícióba kerültek milyen közönyös cinizmussal gyakorolnak hatalmat. Idős Zenthay grófnak a hatalommal való ellenszegülése céltalan donquijotizmus.

A téma nem egyedülálló és elszigetelt az erdélyi magyar irodalomban. Ami a *Farkasveremben* történelmi háttér, mely az alakok sorsát meghatározza, sokkal részletesebben jelenik meg a *Csabában*. Feltűnik a témabeli hasonlóság **Berde Mária** *Földindulás* (1930) című regényével. Mind a *Csaba* (1940), mind a *Földindulás* az 1922-es román földosztást³¹⁵ követően mutatja be a magyar birtokosi családok egzisztenciájuktól való megfosztását. Ugyanezt a témát írja meg **Székely Mózes** *Zátony*³¹⁶ című regényében, vagy **Nyirő József** a *Néma küzdelemben*.

Kemény János témáival is átfedéseket találunk, aki *Farkasvölgy* című regényében a szocreál kívánalmainak megfelelően a kizsákmányoló osztályt ostromozza, különös módon ebben az erőtlen regényvázlatban mégis mindössze a negatívnak beállított osztály tagjai, történetei hatnak életszerűnek, ábrázolásukat tekintve sikeresnek. **Kemény** - szociális érzékenysége folytán - a kisémmizettekkel szemben kíván szimpátiát ébreszteni. Ám ez igen fogyatékosan sikerül: főszereplője vázlatos fejlődéstörténeten megy át, figurája nem életrevaló, lassan eszmélő széplélek. A jóval később kiadott **Kemény**-könyvek (*Farkasvölgy*, alapkiadás 1963³¹⁷, *Víziboszorkány*, alapkiadás 1979³¹⁸) cím- és témahasonlósága felvetik a plágium gyanúját.

Páratlan, ám mégsem társtalan a *Farkasverem*. **Féja Géza** elismerően szól arról a kíméletlenségről, mellyel a szerző a saját társadalmi osztályáról ír: „levetett mindent gátlást, olyan egyszerű, őszinte, tehát félelmetes realizmussal beszél a maga társadalmáról, akár Móricz is a magyar népről. Regénye: vallomás-tömeg.”³¹⁹ **Láng Gusztáv** szerint „egy nemzedéki fellépés tendenciáiba illeszkedik”, annak a generációnak - Dsida, Szemlér Ferenc, Böződi

³¹⁴ Mutuj, mut: román, ‘néma’.

³¹⁵ Balázs I., *Változatok [...]*, 2004. 41-52.

³¹⁶ Székely M., 2003. 416.

³¹⁷ Kemény J., 1963, 4.

³¹⁸ Kemény J., 1990, 4.

³¹⁹ Féja G., 1941. 20.

György - az egyik műve, „akikben tudatosul a transzszilvanizmus válsága. [...] Egyrészt realista regény, az erdélyi arisztokrácia életének élesen kritikus rajza, a nemzedék szociografikus indíttatásának szellemében. Másrészt leszámolás azzal a transzszilvanista illúzióval, hogy az erdélyi magyarság önmegőrzésének ügye képes olyan nemzeti egységet létrehozni, amelyben minden társadalmi csoport megtalálja a maga cselekvő helyét és közösségi-közéleti szerepét. [...] tanúságtétel arról, hogy az erdélyi birtokos arisztokrácia [...] nem képes beilleszkedni egy ilyen eszményi közösségbe, még kevésbé abban vezető szerepet vállalni és eljátszani.”³²⁰

A regényben egyetlenegyszer sem fordul elő a „farkasverem” szó, még utalás sem található a jelentésére, nem csoda hát, hogy a regény kritikussait foglalkoztatta a címalkotás. A verem, mint motívum, megjelenik középkori írásokban, *Szent Ferenc legendájában*, tanító jellegű meseként a farkasról és egyéb vadakról, melyek a szent megrovásától és tanításaitól megszeliődtek. Az indiai mítoszok világában a verem, akna vagy kút léthelyzet, az ember megrekedt állapota (*Mahábhárata: A kút-példázat*).

Mi is a farkasverem? A farkas vagy egyéb állat elfogására ázott verem - a szó denotatív jelentése. Mi lehet a konnotátum - a regény textúrájában? Táj, történelmi helyzet, a „felesleges ember” akaratnélkülisége, ebből eredő kilátástalansága, perspektíva-nélkülisége. A farkasverem asszociációs mezejébe tartozó táj történelmi, politikai helyzet. A kiúttalanságra, kivándorlásra vagy csöndes, hír nélküli pusztulásra, önpusztításra ítélt állapot. Ilyen értelemben nemcsak az embergyűlölő, szeretet nélküli házasságában megkeseredett és magát állatokkal körülvé, alkoholistá báró Rápolthy Tamásné, a Vénasszony életkörülményei hasonlatosak a farkasveremhez. A könyv a valóságban - akár sajtóhírként is - fel-felbukkanó történetet dolgoz fel: az állatai által szétéptett állattartó sorsát. A kedvtelésének élő, kutyáit, farkasait gyermekeinél többre tartó, elborult elméjű Vénasszonyt egy éveken át láncon tartott farkaspár marcangolja szét.

Rass Károly szerint a farkasverem vagy a Mezőség szinte egyenlő fogalom: nemcsak a mágnások, hanem egy egész szellemi társadalom. „Egy oldalán több virág van, mint Bánffy hét kötetében”³²¹ - fűzi hozzá. **Kolos Endre** történelmi farkasveremről beszél. Értelmezése szerint ez az állapot a történelmi eseményekkel függ össze: „akkor állt meg a világ, amikor Erdély kivált Magyarország öléből, mikor mindenestől belezuhantak a lehetőségeket nem adó farkasverembe”.

Szabédi László szerint a farkasverem a verembe esett, egykor történelmi családok sorsa, akiknek polgárrá kellene válniuk, ám köti őket a család és a már meghaladott családi tradíció. (Ugyanitt keresi e társadalmi osztály bukásának okát **Marosi Ildikó** is.³²²) Az örök-várákózó feudális család légkörét tragikum lengi be (akárcsak Jókai *A kőszívű ember fiai* című regényében Mindenváró Ádámét, akinek alakját viszont Jókai jóindulatúan felmenti a bírálattól). **Szabédi** szerint „a hősök a szerző recitativóját fordítják párbeszédbe”.³²³ Mint polgár, tiltakozik a túlzott naturalizmus ellen.

A farkasverem lehet az írói ihlet nélküliség állapota is, illetve a lehangoló, lehúzó környezet hatása az író kedélyére. A kiábrándító környezet nem ihlet írásra, nem táptalaja a művészeteknek, nem vonzza a műzsákat. Az alkoholizmus pedig megbénítja a tettvágyat, a nagy elképzelések, tervek semmivé foszlanak. A narrátor hünen mutatja be a patológikus állapotot: „Írásra azonban egyelőre nem kerül sor. Klára minden nap megkérdezi, ő pedig beszél ilyenkor a témáiról, az elképzeléseiről. Ilyenkor nagyoknak és színeseknek érzi őket, építget velük és csillog a szeme és tudja, hogy holnap neki kezd. / De másnapra minden elfakul, a sáros harisnyák, rongyos ingek, az üvöltő farkasok légköre estétől reggelig megüli a lelkét és

³²⁰ Láng G., 2005. 20.

³²¹ Rass K., 1935. 451-452.; Rass K., 1936. 256-257.

³²² Marosi I., 1999. 109.

³²³ Szabédi L., 1935. 208-209.

reggel hiába keresi a tegnapi gondolatokat: újra csak a kutyaszagú szobák vannak ott... [...] Jenő ilyenkor órák hosszat ül a szobájában és reszkető kézzel mondatokat karcol a fehér papírlapra. Mikor már sok mondat gyűlt össze, elolvassa, aztán összegyűri a papírt és a kályhához löki. Kint szakadatlanul ugatnak a kutyák és a konyhánál Nastasia énekel”(120³²⁴).

A *Farkasverem* címmel kapcsolatosan elfogadható értelmezés a múlt által determinált erdélyi helyzetleírás. A mágnás családok szerepvesztése, fiaik elkallódása, a családok széttűlése. Ezt támasztja alá a szlovák ismertetés is: **Emil Boleslaw Lukač** ráirányítja a figyelmet a regényben ábrázolt apák-fiúk problematikájára, hasonlóképpen **Turgenyev** *Apák és fiúk* című regényéhez, mely generációs ellentétet vázol. Az ifjú és idős generáció nézőpontja, a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodási képessége különbözik.

Érdekes megvilágításba helyezik a regényt a magyarországi német nyelvű lapokban megjelent kritikák. **Joseph Túróczi-Trostler** így ír a *Pester Lloyd*³²⁵ hasábjain: „Meglep a látás és kimondás érett művészetével, kegyetlen-ironikus realizmusával. Egy zárt világ szétesését, egy társadalmi osztály hanyatlását mutatja be. Kisiklott életek, ámokfutók és beszűkült látókörű megszállottak között vándorolunk”.³²⁶ Az *Ungarische Jahrbücher* recenzora szerint az erdélyi irodalom kísérlet arra, hogy a jelenkor problémáit szépirodalmilag feldolgozza³²⁷: „A szerző a hangsúlyt a főszereplők lélektani bemutatására helyezi. Wass erős oldala a hangulatteljes, realiztikus tájképfestés”.³²⁸

Latrán Ibolya elutasítja azt a magyarázatot, hogy a Mezőség álmosító, lankasztó táj és klíma, bár maga az író sugallja, és támasztja alá utalását egy karcolatban (*Mezőségi levél*). A *Farkasverem*ben akarathénító a táj: „A mezőségen nem okosság akarni. Olyasmit főleg, ami nem lehetséges. Hogy pedig mi lehetséges ott, s mi nem, azt nem emberek döntenek el. Hanem a dombok s a rájuk boruló változatlan boltozat, a tücskök meg az ungok és békák s a vizek, amelyek surranva vándorolnak tóról-tóra, régtől, talán a mindenség kezdetétől, ugyanígy”(206).

A Mezőség a címértelmezéshez kapcsolódik: lélektani tér, mely fogva tart - maga a Mezőség is jelentheti a farkasvermet. Zenthay Klárát idézve: „... ne engem sajnáljon, Jenő, sajnálja saját magát, amiért itt él, amiért így él. Maga a Mezőség szimbóluma, egy ember, aki megfullad az iszapban”(76). **Móricz Sárarany** című regényének utolsó soraira emlékeztet a fenti idézet: „Mi az élet? Sár. S ki a hibás, hogy semmi nem lett belőle? Az Isten”.

A táj rávetül a lélekre, meghatároz jellemeket, sorsokat. Utalhatunk itt a spleen-megülte, felesleges ember motívumára, mely **Goncsarov Oblomov** figurájával való összehasonlítás során adódik. **Thurzó Gábor** szerint „az erdélyi lélek európai lélek. A szerző a magára maradt ember fölött mond gyászbeszédet”.³²⁹ **B[ertalan] I[stván]** szerint „valami enyhe oblomovizmus húzódik végig a regényben és olvasás közben Knut Hamsun hősei is eszünkbe jutnak. [...] Jó mesterektől tanult”.³³⁰

³²⁴ A regénybeli idézetek jelöléséhez felhasznált kiadás: Wass Albert, *Farkasverem*. Cluj: Erdélyi Szépművéses Céh, 1935. 227 [IV].

³²⁵ Túróczi-Trostler, J., 1935. 4.

³²⁶ „Er überrascht durch seine reife Kunst des Schauens und Sagens, durch einen grausam-ironischen Realismus. [...] Geschildert wird der Verfall einer geschlossenen Welt, der Niedergang einer Klasse. [...] Man wandelt zwischen Entgleiten, Schattenfängern und engstirnigen Besessenen.” Németből fordította B.I..

³²⁷ - -, *Wass Albert: Farkasverem (Wolfsgrube, Rom.) Cluj = Kolozsvár: Erd. Szépműv. Céh 1935. 227 S; R. Berde Mária: Szentségvivők...; Székely Mózes: Csütörtök... = Ungarische Jahrbücher, XV/2-3. (1935. augusztus). 332-333.*

³²⁸ „...die Gegenwartsproblematik schönliterarisch zu erfassen”. „...er legt das Hauptgewicht auf die psychologische Schilderung der Haupthelden [...]. Liegt Wass's Stärke in den stimmungserfüllten realistischen Landschaftsbildern.” Németből fordította B.I.

³²⁹ **Thurzó Gábor**, *Wass Albert: Farkasverem*. = Élet, 33. (1935). 686.

³³⁰ **B[ertalan] I[stván]**, *Erdélyi könyvek: Erdélyi csillagok - Wass Albert: Farkasverem*. = Budapesti Hírlap, LV/125. (1935. június 2). 18.

A felesleges ember katarzisképtelen ember is egyben, pl. **Csehov** hősei mind vágyódnak valamire, terveznek, reménykednek, töprengenek - de nem történik velük semmi, mivel a katarziszig nem jutnak el. Csak hervadoznak, isznak, panaszkodnak és elmúlnak. - Itt megjegyzendő, hogy Rápolthy egyáltalán nem panaszkodik, bár rövid kifakadásai, illetve fiatalkori tiltakozásainak felelevenítései azt érzékeltetik, hogy a legsötétebb elkeseredésben él. - Csehov hőseinek élete nem eseménytelen, csak lényegtelen. Érzelmeik és gondolataik intenzitását nem hevítik forráspontig, s amitől állandóan gyötrődnek, éppen az, hogy nem történik velük semmi. Így kínlódásuk terméketlen.

Rápolthyban Brandt Elza meglátja a jobb sorsra érdemes embert, és társa lesz. **Csajka Zsuzsa** biblikus motívumot vél felfedezni abban az írói megoldásban, miszerint Rápolthynak „a kimeszelt ólban kell új emberré születnie”³³¹, akár a keresztség által megújuló „ó ember”.

Wass Albertnél - **Csehov** hőseivel szemben - a megváltás halk, tapintatos. Nincsenek nagy összeütközések, mint a romantikus hősöknél, mint ahogy nincs teljes tehetetlenség, cselekvésképtelenség sem. Apró mozgásokkal, elmozdulásokkal halad előre a cselekményszál, több visszaesés is bekövetkezik. Nincsenek sorsformáló események. A tragédiák is zárt ajtók mögött zajlanak (pl. Bedő Ágnes csalódása), és kicsiny teret kérnek maguknak a mezőségi emberek életében. Bárhogya is legyen, szoruljon bármilyen területre a tragédia, vagy legyen akár a Mezőség a táptalaja ennek az emberi habitusnak, Wass Albert hősei inkább ironizálnak (jeggyűrűjéből aranyfogat csináltat Szúnyogh Kálmán), s még a móríci kivilágos kivrattig tartó nagy duhajkodások sem vonzzák őket. Rápolthy, ha kirúg a hámból, legfeljebb az utolsó részeges is pertut ihat vele a kocsmában, ám semmilyen nagy cselekedetre nem ragadtatja magát. A farkasverem pszichológiai csapda: a földrajzi adottságok, a történelem és társadalom fogságában élő ember állapota.

Lehetséges egy másik magyarázat is: ha igaz az, hogy minden valódi léleklátás jövőbelátás is egyben, a narrátor jövőképet alkot. Az embert nem csak a múltja determinálja, hiszen nem mindegy, milyen jövő vonzáskörében él. A *Farkasverem* egy elveszített világháború után és egy készülő, majd ismét elveszített világháború előtt íródott. A múlt tragikusan tornyosul, ám ami a regényalakokat nem csak cselekvésképtelenné, hanem az életerőseket is sikertelenné teszi, az a homályos jövőkép, melyről az író egy pillanatra - talán nem is tudatosan, inkább intuitív módon - fellebbenti a fátylat. E regénybe kódolt tragikus jövő megüli a kedélyeket, és megfosztja a szereplőit a munkával értelmessé tehető élet lehetőségétől (ezen a ponton a *Farkasverem* ellenregényének számít a *Csaba*, mintegy oszlatva a **Schöpfung** által emlegetett „sötét-látás”-t).

Voltak a valóságban is létező ihletforrásai a regénynek. Az életrajzi háttérhez különböző forrásokat találhatunk: **Siemers Ilona** naplószerű feljegyzéseit, a *Wass-kort*, **Szabó T. Ádámnak Beszélgetés Czegei Wass Évával című interjúját, **Vass György** szakmai beszámolóját a *Vadász Újságból*.**

A *Wass-korban* **Siemers Ilona**, az író nagynénje és anyósa a következőket vetette papírra 1946-1951 között: „Legközelebbi szomszédaink Cegén éltek és névrokonaink voltak. [...] Cegén tehát két Wass családnak is volt birtoka. A nagyobbik uradalom középpontjában kastély állott, amelyet hatalmas kert vett körül. Tulajdonosa: gr. Wass Jenő és felesége, született [hetei] Bakó Irma. [...] Jenő bácsinak és Irma néniének négy gyermeke volt [...]. A legidősebbet Rózsának hívták [...], utána György következett, [...], mindközül ő állott hozzánk a legközelebb, verseket írt, értett a muzsikához. A magyar műzenét sok fülbemászó dallal gazdagította, amelyeket halála után hosszú ideig még a rádió is közvetített, cigányzenekarok játszották. Gyakran énekelte saját nótáit cigánykísérettel. Szép hangja volt, az asszonyok szerették, sudár férfi volt, jó svádájú, első osztályú táncos. Szülei nem kedvelték életformáját, alig kapott pénzt tőlük, minduntalan adósságokba keveredett. Élete félrecsúszott, inni kezdett. Meglehetősen korán meghalt. Utolsó éveit egy norvég asszonnyal kötötte össze

³³¹ Csajka Zsuzsa, *Wass Albert: Farkasverem. 1935.* = Új Élet, 9-10. (1935). 519-520.

[Blomberg Carla], akivel boldog házasságban élt. Az ápolta és gondozta őt, már ritkán nézett a pohár fenekére, szerényen élt egy kényelmes parasztházban Cegén. Wass Irma, a vénasszony, a kastélyban lakott, de fiának egyetlen fityinget sem adott. [...] Wass Irma néném keményszívű asszonyság volt, semmilyen anyai szeretethez nem volt érzéke. Férjét korán elveszítette, minden szenvedélyét lovakra és négylábúakra pazarolta. [...] Az állatokhoz csakugyan értett. Gyermekkoromban egy szelíd rókát nevelt az ebédlőjében. Nagyon bűdös volt, de különben sem igen takarítottak a helyiségben. Később Irma néni farkasokat tartott a házában. Hosszú láncon sétáltatta őket a parkban. Bűvölő-bájos hatalma lehetett felettük. A vadász- és farkaskutyák meg a farkasok fattyai környékünket bizonytalanná tették, veszélyes volt meglátogatni az öreg hölgyet, ui. soha sem lehetett tudni, melyik sarokból támad az emberre egy félvér fenevad.

Gyermekeivel Irma néni keveset törődött, férjét viszont gyöngéden szerette. Mikor megözvegyült, órákat töltött urának sírboltjában, beszélgetett a holt szellemével. Mindennap egy üveg bort tett a sírjára, mivel az elhunyt gróf életében nem vetette meg a hegy levét. Valószínűleg a kertész vagy a kocsis hajtották fel a flaskákat. Irma néni azonban szentül meg volt győződve, hogy férje fogadta el az áldozati ajándékot, és az üres üveget minduntalan újratöltötte. Kétségtelen, eredeti egyéniség volt. Különös, hogy vejemet, Wass Albertet a *Farkasverem* című regény megírására ösztönözte, amellyel az ifjú író első sikerét aratta”.³³²

A fenti leírás sok részlete talál a regénybeli epizódokkal, különösen ami a Vénasszonyt - akinek még a ragadványneve is azonos - és fiát illeti. Hasonlóképpen felfedezhető a valósággháttér a Vénasszony és férje viszonyában, ill. a Vénasszonynak az állatokhoz fűződő kapcsolatában. (A Jenő név is felbukkan, bár a regényben a fiú Jenő, a valóságban az elhunyt férj.)

A kedvtelésből történő vadállattartás nem volt ritka abban az időben más hasonló családoknál sem. Különféle állatokat tartott a memoáírónő, **Siemers Ilona** családja is: gyermekkorában szajkót, szarkát - ez utóbbi kártékony volt, és agyonverték a faluban -, sőt rókát is: „az évek során egy kedves kis róka is akadt pajtásaink között, utóbb azonban harapós lett, elvadult. Egy szép napon, amikor a park gypén átfutott, a kopóink szétszaggatták. Egy darabig harminc kutyát is tenyésztettünk az udvarnál. Vadászebek voltak, többnyire vizslák és agarak.”³³³

Egy másik forrás Wass Albert feleségétől, **Eva Wass von Czegétől** származik, akivel **Szabó T. Ádám** készített interjút: „A *Farkasvermet* [az író] tulajdonképpen Wass Jenőről írta, aki nótákat szerzett. Cegében játszódik, és az öregasszony tulajdonképpen Wass Irma. Ő farkasokat tartott a házában, s leírta a *Farkasveremben* a Mezőségen élő embereket, típusokat: Irma nénit, mint főalakot és a mellette lévő három gráciát: Tarjáni Ákosnak az édesanyját és nagyanyját. Ők is Wassok voltak. [...] Hortant néni volt a legidősebb, ő volt a nagy művésznő, ő hárfán játszott, Berta volt a második és Ákos édesanyja: Irma a harmadik. Azok soha nem akartak megöregedni, arra emlékszem. Az egyiknek vörös parókája volt, Irma nénire emlékszem, volt egy olyan fekete pónis³³⁴ parókája. S akkor az én időmben már nagyon öregek voltak. Irma néni akkor már legalább 86-87 éves volt.”³³⁵

Forrásul szolgál még az idős Wass Albert vallomása a *Fenyőktől a pálmafákig* című filmben.³³⁶ Kesernyész rezignációval emlékezik arra, hogy regénye megjelenésekor édesanyja, akitől írói pályájához biztatást kaphatott volna, már nem élt, apai rokonsága pedig nem értékelte szépirói tevékenységét. Egyedül Wass Irma néne méltatta figyelemre a művet, magára ismert benne - „hiszen ez engem írt meg!” -, s örült a felfedezésnek. A filmben Wass

³³² Siemers, I., 1999. 64-66.

³³³ *Cegei szomszédaink. Wass Jenő gróf kastélya.* In Siemers, I., 1999. 62.

³³⁴ r Pony, e Ponyfrisur, ném. = 'frufu', csikófrizura, homlokra előre fésült frizura. (A Szerző.)

³³⁵ Szabó T. Á., 1994. 199-200.

³³⁶ Szalay Róbert, ifj., *Fenyőktől a pálmafákig: beszélgetés Wass Albert íróval (hangfoszlányok egy készülő portréfilmből)* (1995).

Albert utal rá, hogy a valóságban az alakok nem voltak olyan színesek és végletesek, mint a regényben. „Ő bolond volt, de nem tehetett róla” - emlékezett vissza rá az író, s hogy idővel elborult-e az elméje a „Vénasszonynak”, nem tudható, hiszen farkastenyészetéről a *Vadász Újság* 1923-as számában még elismerő beszámolót olvashatunk **Vass Györgytől**.³³⁷

A farkasverem csapda is lehet: a megváltozott tudatállapotban teljesnek, hiánytalannak megélt világ a valóságban tragédiák forrása: a Vénasszony halálát érzéketlensége, tompultsága okozza. A halál itt mintegy játék jelenül meg (a századelő húszas éveinek thanatológiai elképzelése szerint relatívvá válik): „ugye milyen kedvesen játszanak a gyermekeim”(222) - mintha csak mórlikálna a Vénasszony, akit már kikezdték megvadult farkasai. Szétmarcangolása szerelmi aktushoz hasonló. Odaadás, öröm, enyhe felháborodás, büszkeség hallik a sikolyban: az író relativizál. Ugyanúgy, mint amikor Rápolthy Jenő által adódik a kérdés: mi szebb, Pesten Spolarics pezsgős lokálja vagy Tóni kocsmája a rossz pálinkával? Mindkettő illúziót kelt, egy másfajta tudatállapotot, s a mámor által hirtelen megnyitott perspektívában egyneművé válik Pest illúziót keltő flasztere és a Mezőség józan illúziótlansága. Jenő nem szomorú: elfogadja a jelent. Igaz: a sorsot nem.

A halál fogalma relativizálódik, elveszti abszolút voltát, félelmetességét. Inkább átlényegülés, nem pedig megsemmisülés, a narrátor a halál elbeszélésekor visszautasítja az olvasói részvétet, a megrendülést vagy a fájdalmat. A halál lehet megnémulás, átlényegülés vagy épp megdicsőülés, katarzis. A Vénasszonyt nem siratja senki, csak fia részesül abban a kegyelemben, hogy az anya iránti szeretetet életében először megérzi - azt is csak a halál, tehát a regény végén a katarzist meghozó aktus után.

A regényben egy szakralitással kapcsolatos esemény, az istentisztelet rímeli a Vénasszony temetésével. Mindkettőnél szakrális környezetben zajlik a cselekmény. Az elsőnél az emberi viszonyrendszer térképeződik fel, a falu mikrotársadalmának keresztmetszete - főleg az asszonyvilág kerül kíméletlen őszinteséggel bemutatásra. A temetés pedig munkazajos, hisz végig a betakarításról beszélő férfiak hangja hallatszik -, profán s szerfölött földhöztapadt rekviem egy valóságtól elrugaszkodott életért.

A cselekmény tragédiába fordulásának megelőlegezése az epizód, amikor a Vénasszonyt megharapja a nappaliban fogva tartott kistróka, mire Jenő lelövi az állatot. Hasonló anticipáció a róka temetése, melynek során egy temetési szertartás paródiája készül: „- Én már elmegyek innen közületek...”(193) - búcsúztatja szerettét Rápolthy né Miklós deák óveretű retorikájával.³³⁸ Ám a rókabúcsúztató után a Vénasszony már nem tudja a Miatyánkot elmondani. „Alig várja, hogy a bánatot egy kis borral leöblögesse”(164). Az epizód a Vénasszony előre jelzett halálának és temetésének párja.

A szürke szempár regény eleji, illetve a temetés utáni kísérteties leírása megismétlődik, keretbe foglalja a regényt. A regény eleji leírás szerint: „*Két szürke szem néz ki ebből az arcból, de olyan hidegen és részvétlenül, mintha nem is élő ember szemei volnának, hanem két jégdarab, amit valaki tévedésből odatett. Senki a világon nem tud úgy nézni, mint a Vénasszony, olyan kifejezéstelenül, olyan léleknélküli ürességgel. Nem haragosan, nem gyűlölködve, nem irigyen, nem idegenül, csak valami érzéketlen hidegséggel, olyan nézéssel,*

³³⁷ „Köztudomású dolog, hogy gróf Vass Jenőné cegei birtokos mintegy három évtizede tartó valóságos erdőben felfogott farkasokat (*Canis lupus*), s emellett fenntart ma már egy hadsereget kitevő farkaskutya tenyészetet. Nevezett tenyésztőnek újabban olyan eredményt sikerült elérnie, mely nem csak a zoológia szempontjából érdekes, hanem az állatkertek, sőt Hagenbeck sikerével vetélkedik. T. i. egy pedigrés nőtény farkaskutyának négy kölyke született a vele állandóan elzárva tartott farkastól. Az apa, mely valóságos díszpéldány, ezelőtt két évvel fogatott fel gróf Kornis Károly szentbenedeki őserdejében. [...] A farkas párzasi ideje január hó, a vemhesség időtartama kilenc hét és az ellés ideje március hó. A lelkiismeretes gondozás és ellenőrzés eklatánsan döntötte meg a vadállatok között uralkodó törvényeket, amennyiben Lola és Totyi négy ivadéka tanúskodik Brehm ellen”. In: Vass György: *Érdekes tenyésztési eredmény.* = *Vadász Újság*, II/9. (1923. szeptember 1). 143. In: Danis I., 2008.

³³⁸ *Már elmegyek az örömbé.* In Magyarországi református énekeskönyv, 419. Dicséret.

amiben semmi sincs. Régi házakon lehet látni egy-egy *vakablakot*: kívülről rendes ablak, üveg is van rajta, csak éppen hogy *az üveg mögött nincsen semmi*. *Fal*. Olyanok ezek a szemek” (kiemelés: a Szerző).

A regény végén Jenőnek tűnik úgy, mintha ezt a szürke szempárt látná: „S ahogy *benéz* a nyitott ebédlőajtón, mintha a pohárszék cifra palackjai közül két szürke szem *nézne* rá, a szürkületen keresztül”(193). Az alkonyati szürkesség mintha a szem szürkességét - érzéketlenségét, vakságát - erősítené.

Móricz klasszikussá vált szövegkompozíciójának ismétlődő stilisztikai elemei: „Az asszony pedig *ment, ment, elment*” (*Barbárok*); Wass a „ment” ige ismétlése helyett a „látja” szóra helyezi a hangsúlyt - fókuszba állítva a látást, és nem a cselekvést -, személyes elbeszélői perspektívát választva ezzel. Az aktivitás helyett marad a kontempláció; a cselekvés helyett a nézelődés. A „látja” szó jelentése viszont túlmutat a „nézni” jelentésén: benne foglaltatik a vizualitás kitágítása a fantázia, az emlékezés segítségével. A látó ember nemcsak szemmel felfogható, konkrét dolgokat lát. Az emlékek, a képzelet, a megérzés a látót olyan idősíkba juttatják, olyan világlátással ruházzák fel, mely az általa érzékelt valóság határait nagyban kitágítja. A látó számára a valóságban kínálkozó látvány csupán ürügy, kiindulópont a teljesség kifürkészésére. Az alkoholista - megváltozott tudatállapotot keresve, tökéletesnek, kereknek, problémátlannak látja világát. Konfrontáció vagy életharc számára nem nyit teret. A küzdelem eleve kizárt. Nem véletlen, hogy a pályakezdő írótt épp két alkoholista figura fogta meg - későbbi regényeihez nem választ ilyen főszereplőt, csak felvillant itt-ott részegeseket (Pattanás sírásó *Az Antikrisztus és a pásztorok*ban; székely figurái pedig a pálinkával élést a mindennapok rituáléjává avatják, az alkohollal szembeni ellenállás a fizikai erőnlét jele, vagy épp a mértéktartás példája: *Tizenhárom almafa, Elvásik a vörös csillag*).

Evilágon túli élmény a szürke szempár: itt nemcsak a hiedelemnek megfelelően van jelen még napokig a halott. A temetést követően a pohárszékből Jenőt figyelő szürke szempár figyelmeztetés: az elköltözött - talán épp halálával - inti fiát, hogy más utat válasszon; de lehet, hogy szeretett állatait félti: az a tény ugyanis, hogy szobába zárták őket a temetés idejére, semmi jót nem sejtet sorsukat illetően, alighanem agyonlövik őket.

A világ- és magyar irodalomban nagy mesterek jelenítették meg hasonlóan frappánsan az alkoholbeteget: **Zola** a *Párizs gyomra* című regényében a delírium tremens állapotát írja le - ám ő inkább a külső megnyilvánulásokra koncentrál, illetve a fizikai állapot változásait jegyzi. **Márai** rövid skiccet fest deliráló szakácsnéjükről az *Egy polgár vallomásaiban*.

A betegnek ez az elszigeteltsége a hozzájuk való humanus, megértő, megerősítő odafordulás révén némiképp oldható.³³⁹ A Vénasszony esetében viszont keveset használ az empátikus odafordulás. Egyedül állatai révén közelíthető meg - ez sikerül Brandt Elzának. A Vénasszony bemutatásánál Wass épp az alkoholbetegség lényegére tapint rá. A befelé tekintés, illetve kilátás, tehát az önreflexió általi önismeret, valamint a világ látása, ismerete az, ami az alkoholbeteg esetében torz, fejletlen: szeme vakablak. Kontaktusa a világgal minimálisra csökken. Érzelmi frusztrációt élt meg egykor - családjá elszakította szerelmétől, házassága báró Rápolthy Tamással szeretetlenségben telt el. Az emberekben csalódott, így érzelmi élete az állatok világához viszi közel, degradálja emberi mivoltát. Az állat kénytelen-kelletlen elfogadja a rááramló szeretetet. A Vénasszony ragaszkodásának áldozata a kis róka, melyet Jenő végül önelégülten, nem kis bosszúvággal agyonlő. A Vénasszony a szeretett állat halálát okozza előbb-utóbb, hiszen már a tartási körülményeik is kimerítik az állatkínzás fogalmát (a farkasok háta elrühesedett, láncon sínylődnek fedél nélkül télen is).

A Vénasszony jellemzésében távolságtartó ironia és önironia szólal meg, mellyel a narrátor saját osztályát illeti: „Vénasszony: ez a fogalom Rápolthynét jelenti. ‘Maica’ - mondják a románok és ez valami olyasmit jelent, mint ‘anyácska’. Pedig a ‘Maica’ igazán nem kelt valami anyácska benyomást. Jobban talál rá a Vénasszony elnevezés. Pergament bőré,

³³⁹ Mekis D. J., 2002. 37.

ráncos, száraz öregasszony Rápolthyné, kis madárfejen ritkás, szürke a haja, persze, bubira nyírva, hiszen a mezőség azért még nem a világ vége, és tudják itt is az emberek, hogy mi a divat. A sárgásbarna bőr mély ráncokba tapad arccsontjaira és félelmissé teszi soványságát.”

A Vénasszony elborult tudatállapotában csak hiányosan vagy tévesen fogja fel a külvilág jelzéseit. A felé intézett közléseket csak részben érti meg - dementálódott, s nem tud helyes következtetéseket levonni a minimálisra szűrt információkból sem, így kapcsolata a világgal torz:

„- Hát maga mit csinált tegnap egész este, Jenő? Mit csinált maga?

- Vadászni voltam - feleli szinte mentegetőzve.

- Ugyan, Jenő, merre volt maga vadászni, merre volt maga, hogy nem hallottam semmi lövést?

- A szőlők alatt voltam.

A Vénasszony agya rezonál a ‘szőlő’ szóra, átkapcsol és bosszúsan legyint.

- Ott szüretelni kell nemsokára, azt mondja a vincellér, nem vadászni. Szüretelni kell. Aztán lőtt maga?

- Lőttem egy rucát.

A Vénasszony összehúzza a szemét, gúnyos, fölényes mosoly lesz belőle, amitől minden ránc összefut az arcán. Megintcsak legyint.

- A szőlőben nincsen ruca, Jenő, ott szüretelni kell, azt mondja a vincellér. Szüretelni. Nincsen ott ruca. Miket beszél maga, Jenő.

- De ott lőttem mama, a szőlő alatt, a nádnál!

Legyint és tovább indul.

- Nem lőtt maga semmit, Jenő. A szőlőben nincsen ruca. Mondta volna a vincellér. A ruca nem eszik szőlőt, ki halotta, hogy a ruca szőlőt egyék”(23-24).

A beszűkült tudat furcsa logikai buk fenceket vet: „a szőlőben nincsen ruca”; „A ruca nem eszik szőlőt”. Rápolthyné fiát semmibe veszi - távolságtartóan magázza -, számára csak teher, akivel kénytelen megosztani életterét. Vagyonát, gazdasága irányítását már nem - ennek előzménye lehet, hogy Jenő sok adósságot csinált jogászhallgató korában. Ám a Vénasszony álláspontja nem változik az idő múlásával sem fiával szemben: most is csak ugyanannyit juttat neki, mint állatainak, s ha fia többre vágyik, azt értetlenül fogadja. Amikor az kérleli, hogy nősulni akar, segítsen elindulni, a vénasszony a hascsikarásos kutyához hasonlítja; számára a kutya betegsége előbbre való, mint fia:

„- Mama - kezdi el Jenő a maga ügyét és egy kicsit remeg a hangja - én már kezdeni szeretnék valamit.

Rápolthyné egy sonkadarabot lök a Rókinak, csak aztán néz fel rá.

- Csak nem beteg maga is Jenő, mint az én szegény Wolfikám? Csak nem beteg maga is? [...] Mit akar maga már megint? Mit akar elkezdeni?

- Az életemet. Az életemet akarom elkezdeni. [...]

A fia csendesén, szinte könnyörgő hangon kezdi magyarázni.

- Anyám, nézze, ez így nem élet, én akarok csinálni valamit, én akarok lenni valami. Engedje anyám, hogy a gazdaságot én csináljam, vagy legalább részem legyen benne. Vagy adjon pénzt, hogy mehessek valahova. Ez így nem élet, anyám, ez így rettenetes! [...]

A Vénasszony értelmetlenül bámul az arcába. Bosszúsan legyint.

- Miket beszél maga, nem értem, miket beszél. Magának nem fáj a hasa, mint a Wolfinak. Mit panaszkodik. Maga nem futott kereken a szobájában, mit akar”(99).

Beszűkült tudata ellenére saját érdekeit cinikusan képviseli. Először figyelmen kívül hagyja, hogy a fia nősulni akar, majd közli, hogy a házasságot eleve kudarcra ítéltnek tartja, hiszen Zenthayék nem fogadják be Jenőt. Nála pedig nincs hely, az emelet a kutyáknak van fenntartva: „- Nincs mit adjak, Jenő, tudja jól, ott fent a Bobi lakik, meg a Tamara, abban a szobában, a Tamarának gyermekei lesznek, nincs hely nálam, nincs hely, szegény Wolfika is,

látja, milyen beteg lett, látja, egész éjjel úgy szólt, mint a puska, úgy szólt egész éjjel a szegénykém.

Már összetett kézzel könyörög, mint a gyermekek.

- Akkor adjon pénzt, hogy mehessek valahova! Dolgozhassak! Életet kezdhessek! Anyám, hiszen a fia vagyok!” (100).

Erre az utolsó érvre ötszáz lejt ad a fiának.

Hiábavaló kutatni, ki a hibás az „el nem kezdett” életekért. Az érzéketlen anya vagy a felelőtlen fia, aki már eljátszotta életkezdesi lehetőségeit. A regényben a Jenő diákmúltjára tett utalások felfedik, hogy szülei mindig szűkmarkúan bántak vele, nem élhetett társadalmi állásának megfelelően, ám az ő erőtlensége miatt is elúsztak lehetőségei. Az egyetemet sem fejezte be. Az egyedüli kezdési lehetőség egy gazdaság beállítása. Így lehet párja a gazdaságot egyedül is működtetni képes Brandt Elza - aki leszámolt a szerelemmel, fiatalsággal, illúziókkal -, s nem lehet a még Nyugat-Európa büvökörében élő, illúzióit regényolvasással fenntartó, tápláló, s a Mezőség lassú élet-elvonókúrájától szenvedő Zenthay Klára. Az életsorsok egy percre közelednek, távolodnak. Ám minden összefogódzkodás csak ideiglenes.

A három pár, Zenthay Klára - Rápolthy Jenő, Bedő Ágnes - Zenthay Tibor, valamint Szúnyogh Károly - Nánássy Katinka története látszólag szervesen van jelen a regénykompozícióban. Halász Árpád ügyetlen próbálkozásai, hogy Zenthay Klárát feleségül kérje, kudarcba fulladnak. A főszál Rápolthy Jenő élete, mely a Brandt Elzával kötött házassággal zárul.

Ugyancsak a látás-láttatás-látószög motívuma dominál abban az epizódban, amikor Ágnes budapesti tartózkodását követően másnak látja a szülőföldjét, szüleit. Miután Budapesten tartózkodott, világot látott, megváltozott, mert kitágult a látószöge; a regény végén visszatérve mindent kicsinek, falusiasnak, szánalomra méltónak talál. Csak a szeretet, s a szüleihez való ragaszkodás színezi át számára szeretetreméltóvá otthoni ismerőseit, ezzel együtt régi jegyesét, Zenthayt, akit már nem az illúziók rózsaszín szemüvegén át lát erős, csodás férfinak, hanem józanul, érzelemmentesen, harag nélkül annak, aki: „... egy jóképű, vállas falusi fiú”-nak (216).

A látás-motívumhoz kapcsolódik a domb-motívum. Brandt Elza ésszerűségéből házasságot köt - a német „Vernunftsehe” (érdekházasság) szó szoros értelmében. Lírai szépségű számvetése: „Brandt Elza ott áll és látja, hogy nem lenne érdemes átvágni egy másik dombra, még a legtávolabbikra sem, mert ott sem más színű a vetés, meg a föld, ahol csak most búvik a málé. Fáradtság lenne átvágni oda, s hiábavaló. / Még több lenne odáig az ősz hajszál, még több a ránc, s az idő kevesebb, ami hátra van. A mezőség pedig tart itt még sok-sok dombon át, és sok-sok dombon túl is”(203).

Míg a *Mese a kék hegyekről* című novellában az özek elvagyódásának tárgyát a kék hegyek jelképezik, addig itt a dombok által szimbolizált vágyakozást Elza józan megfontolásból szertefosztatja, miközben a narrátor feloldja s egyben felfejti a kék-hegy-motívumot. A hegy felcserélése a dombra többletjelentésű ebben a kontextusban: egyrészt a Mezőségen nincsenek hegyek, másrészt Elza vágyai már csak a lankás dombok magasságáig érnek. Egyedül az illúziókkal való leszámolás, a józanság enged teret az életnek ebben a világban. A többi pár kapcsolata zátonyra fut, egyedül a Brandt-Rápolthy párosé jön létre épp az illúziók lerombolásával. Elza az emlékeket is segítségül hívja e párkapcsolat felépítéséhez: „Asszony-talentum ez, meglátni valakiben a múltat és átszínezni hozzá a jelent egy jövő-álmódással. S ahogy Brandt Elza nézi, arra gondol: csak azért ilyen most, mert nincs mellette senki. S ahogy nézi, szemén már ott a láthatatlan asszonyszemüveg, s a gondolatain. A téli erdőnek bálterem szaga van, s ahogy áll mögötte, csillogni látja a szemét, s az arcát pirosan, a táncától [...]. Nézi a férfi keskeny hátát, megtört, szomorú fejtartását, látja, hogy az arca kicsit fáradt és öreg, de nem akarja látni. Sem a testtartást, sem a szemek fátyolos reszketését. Azt a Rápolthy Jenőt akarja látni, aki valamikor a megyebálok első gavallérja volt, a kolozsvári farsangok legpompásabb embere, azt a csinos, kedves fiatalembert akarja látni, aki egyszer egy

bálon - talán nem is emlékszik már rá - csillogó szemmel, kipirulva a táncból, kísértelt vele a holdvilágos teraszra és ott megcsókolta”(144).

A múlt és jelen összefonódik, s utat nyit a jövőnek. Elza egy régi emléket felnagyít, eltúloz - hisz épp az előzményekből tudjuk, hogy Rápolthynak nem volt státuszának megfelelően pénze -, s okos belátással jövőt kovácsol maguknak. Itt a látószög elmozdítása, egy „láthatatlan asszonyszemüveg”-gel való eltorzítása viszi előre a cselekményt. Az idősíkok váltják egymást: a múlt dicsősége nem fájdalmas, de nem is szépülnek meg az emlékek. Tény, hogy elmúltak, s ezt a szereplők - akárcsak a narrátor - rezignáltan veszik tudomásul.

Az alakok cselekvése mellett hangsúlyos szerephez jut a természet, mintha önálló életre kelne. A természeti képek megfestésével líraivá válik a szöveg. A regény első fejezetében az idő múlását a megszemélyesített napszak érzékelteti: a nappalt a lámpagyújtóként megjelenített, megszemélyesített, szolgálattévő éjszaka váltja fel - mintegy felváltja öröpszótjáról a néző - és láttató - embert. Itt lírai magaslatra ível a szöveg: „Az éjszaka pedig ellopódzik mellette [az ember mellett], végigcsúsz a réten, átugorja az országutat és felszalad a dombra. Köpenyével némán leborítja a juhászt és a nyáját, a hazafelé siető embereket, mindet. Zsebéből elővesz néhány kicsi csillagot, ráakasztja őket az égre, aztán lassan elindul a falu felé”(7).

Mintha a kontemplációra ítéltetett, passzív, nézelődő szereplő hiányzó cselekedeteit, az ágens szerepét átvevő napszak töltené ki. Majd az estét további ágensek váltják fel, mintegy átadja a cselekvés fonalát az éj a nádasnak, mely sóhajtozik, furcsa zaj támad benne, majd egy csapat tőkerucának, s a békakonzert elindulása mintha integrálná a mindenséget, kozmikus távlatot nyit: „Minden beleolvad és feloldódik ebben a hangzavarban, egyetlen zsongássá, egyetlen gondolatá, egyetlen álmos érzéssé simul minden, ami élet volt”(7-8) - jelezve az égi és földi élet egységét, harmóniáját. A líraivá váló szöveg a könyv utolsó rövid oldalával alkot párt. A cselekmény katarzist hozó tragédiába torkollása, ám egyes szereplők számára jóra fordulása után az időtlenség élményét közvetíti: a szél, az eső, a köd teszi a dolgát, a felhők kergetőznek, a dombok és a tó mozdulatlanok, változatlanok. Ebben a tágas perspektívában jottányit sem változik a természet, az évszakok ciklikusan vissza-visszatérnek, a regény végén ismét ősz van. A nagy egység, mely magába olvasztja a kisszerű emberi sorsokat, küzdelmeket, sőt a történelem kerekének döccenéseit is - közönyösen fordul őszbe, tekintet nélkül arra, ami az embert, a nagy egység parányi pontját foglalkoztatja. Az elbeszélő nagy távlatokban gondolkodik.

A nagy távlatban nemcsak lényegtelennek, bagatellnek, hanem elcsüggesztően céltalannak is tűnik az a kis pont, mely a cselekményvásznon ugyancsak egy lineáris mozgást végez - akár a regény kezdetén: ott egy vállára vetett csizmás parasztember haladt Halasd felé, egy „hosszú ember”, a regény végén pedig - mintegy az olvasótól búcsúzva - egy diákforma legényt ballagtat a narrátor, ugyancsak Halasd felé. Az elején a román népdalokra jellemző szláv dallamot énekelt a vándor, aki alighanem román ember. Valószínűsíthető román nemzetisége abból a megfontolásból is, hogy ebben a környezetben a parasztok többnyire románok. S bár a szláv dallam román emberre utal, az elnyújtott, ismétlődő „ajlalala” ugyanúgy lehet mezőségi magyar ének is, hiszen e kettőt csak hozzáértő fül különbözteti meg. (Több hasonló réját - ajlalala -, illetve nyújtást, hajlítást tartalmazó mezőségi magyar dal ismert: *Anyám, anyám, édesanyám, Diófából van a babámnak ágya, Este van, este van, de nem minden lánynak*). Az utolsó oldalon a narrátor nem hagy kétséget a vándor nemzetisége felől: „elnyújt városi gúnyája alól kilátszik a cifra román ing”(227). Mintegy fókuszba helyezi a regény utolsó soraiban a történelem természetét, embert érintő változását. E keretjelenettel halk szavú, bújtatott panasz szól az impériumváltás során elcsatolt Erdélyért.

A ballagó vándor motívuma az élet kicsiny voltát, az emberi élet mulandóságát érzékelteti a nagy egységhez képest. Még ahhoz a változáshoz képest is kicsiny ez a távlat, miszerint a legény „nem Csudákfalváról megy Halasd felé. / Ciudac felől Campinának

tart”(227) - jelezve a történelmi időt. A helységnevek román jelölése úgy élesíti ki a történelmi perspektívát, mint film végén a felerősödő zenei aláfestés.

Szimbólum Ciudac-Cîmpina, azaz Csudákfalva-Halasd: a regény egy vándorral indul, s a záróképen is egy vándor halad tova - érzékeltetve, hogy vándorok vagyunk, elhaladunk az idő hálójában, mely körénk fonja szálait, még akkor is, ha bizonyos regényfigurák - pl. a három „tant” - ezt nem hajlandó tudomásul venni. Vagy az öreg Zenthay, aki konok visszavonultságában nem kíván tudomást venni a megváltozott viszonyokról.

Keret a táj és a történelmi helyzet. Ciudac - Cîmpina, Csudákfalva - Halasd két pontja között, ezeken túl felsejlik Szamosújvár, ez a kis, örmények lakta város, valamint Kolozsvár, Marosvásárhely és Budapest - utóbbi a maga sokszínűségével, változatosságával. Ám e távolabbi helyekről nem kapunk helyszíni tudósítást, csak azoknak a megváltozott alakoknak a leírását, akik kiszakadtak a Mezőség térbeli determináltságából, és eljutottak e távolabbi helyszínekig.

Kiss Jenő szerint a tágabb értelemben vett Erdélyben két területet jelenített meg az irodalom: Kalotaszeget és a Székelyföldet. A Mezőség mellett elsiklanak az írók, sötétnek látják, nem értik: „a mezőség dimbes-dombos, tragikumig álmos és akarát nélküli föld”, a *Farkasverem* pedig a „mezőség regénye”.³⁴⁰

Egyetlen évet fog át a regény: ősztől ősziig tart az elbeszélte idő. Ez az év 1928 - a Szunyogh Károly aranyfogába vésett évszám árulja el, mintegy mellékesen.

Az idő különféle ábrázolásaival találkozunk a regényben: „A szeptembervégi este bronzbarna testével ráhajol a dombokra, elterül a szürkére kopott legelőkön, sárga tarlók közé ékelt szántások fekete kockáin, puhán, asszonyosan simul hozzájuk és a barnára sült meztelen lábait belelógatja a tóba”(5). Változhatatlan, kilátástalan világállapot ez, mely „álló időt”³⁴¹ érzékeltet.

Az alkonyatra a következőképp utal: „Régóta áll ott és nézi a lemenő napot”(5). Az alak is mozdulatlan. A külső, objektív nézőpontot, melyből az elbeszélő nem lát bele szereplői indítékaiba, érzelmeibe, csak cselekedeteit beszéli el, felváltja a belső nézőpont - az elbeszélő egyik szereplője nézőpontjából tudósít a történetről, annak perspektívájából láttatja a kifejlő eseményeket³⁴², az ő szemével látjuk az úton a Halasd felé ballagó, éneklő parasztembert. Ugyancsak e személy perspektívájából láttatja a narrátor a rétet átszelő két parasztszöveget, s köszönésükből máris megvilágosodik a szereplők közti viszony: „Serutmuna la mariasa” - Kezit csókolom”(6). Románul köszönnek. Két parasztszöveg, akik a földesurat üdvözlik az egykor kötelező, elkoptatott formulával.

A személyes elbeszélő csupán felvillantja azt az alakot, akinek látócsövét kölcsönzi a többi szereplő láttatásához: „A hosszú ember ott áll a nádas szélén, egy öreg korhadtt fűzfának támasztja a hátát és néz. Az országutat nézi, a fehér, üres és lusta országutat, a ballagó embert és az eget a feje fölött, a gyöngyszürke, unottarcú eget...”. Mintha e figura máris a nézésre - és láttatásra - rendezkedett volna be.

A tájleírásba beleszövődik egy-egy alak moccanása - gyerekek, nyulat hajtó kopó -, és mozgalmasságot visz bele néhány röpké percre egy autó: „Csudákfalva felől porfelhő támad, kutyaugatás és gyerekzsivaj szalad előtte és fellármázza az unatkozó csendet. Nagy nyitott autó jelenik meg a kanyarodásnál, egy túlbuzgó szürke kuvasz lógó nyelvvel nyargal utána, csak a hídnál áll meg lihegve és vakkant még néhányat”(6). Az autó elsuhan a nádas, a tó, a dombok mellett, a gyerekek, a juhász, a bandukoló paraszt mellett: „Egy önálló, külön kis idegen világ. Olyan ott a mezőség szívében, mint valami lázas, siető, furcsa kicsi csillag; ki tudja, honnan jön, ki tudja, hova megy és ki tudja, micsoda sorsokat visz magába zárva. Különös, idegen világ, aminek semmi, de semmi köze sincs ahhoz, ami mellett elrohan”(6).

³⁴⁰ Kiss J., 1935. 361-364.

³⁴¹ Kabdebó L.; Kulcsár Szabó E., 1993. 90.

³⁴² Kabdebó L.; Kulcsár Szabó E., 1993. 95-96.

Érdekes metafora az autó csillag, leginkább meteorit, mely a mezősegi falu statikusságához képes a mozgást jeleníteni meg. Ismeretlen sorsokat visz magával, melyek a falu jól ismert alakjaihoz képest rejtve maradnak. Sorsuk, mozgásuk gyorsasága szöges ellentétben áll a falu állóvíznek tűnő életével.

Az ismétlés stilisztikai elemei a táj monotonitását, a domborzat ismétlődő alakzatait idézik - itt nem a vizualitás eszközével, hanem a hallás és tapintás elemeivel. Majd a néző ember látóvá válik - és egyben átsiklik az elbeszélői perspektíva a szereplő prizmájába: „Már régen nincs sehol az autó, a por szürke uszálya is már régen lelankadt a rétre és a hosszú ember még mindig néz utána. *Látja. Látja* azokat is, akik benne ülnek. *Látja* őket, amint közönyösen és idegenül szaladnak el tavak, dombok és falvak mellett. *Látja*, amint simán begördülnek egy város csillogó lámpasorai közé. *Látja* őket megállni egy nagy hotel kivilágított csarnoka előtt, *látja*, amint leszedik az óriás rönköket, hallja körülöttük a lármát, zsibongást, autótülkölést: a hosszú ember, aki ott áll a nádas szélén egy öreg fűzfának támaszkodva, csendben, titokban velük utazik” (kiemelés: a Szerző).

A *Farkasverem* figyelemreméltó teljesítmény. A fiatal regényíró korát meghazudtoló emberismeretét, a világ dolgainak megfigyelés útján felhalmozott tudását közvetíti. Wass érti s olyannak láttatja e világot, amilyen: olykor értelmetlennek, sivárnak, ám egy szinte irracionális jövőábránd mindent megszínesít.

Dékány András egyszerűséget, átgondoltságot kér a bőbeszédűség helyett³⁴³ - ellentétben **Schöpfung**flinnel, aki szerint Wass a ki nem mondott szavak „kimondója”³⁴⁴. A legtöbb kritikus - akárcsak **Janovics András** - ígéretnek tekinti e művet: „Aki ennek a regénynek az utolsó fejezetét így meg tudta írni, nem közönséges tehetség”³⁴⁵.

K. szignójú kritikus az *Erdélyi Helikon* lapjain a regényt stílusát próbálja meghatározni: „Igazán a maga világában élő és teremtő egyéniség Wass Albert. Jó impresszionista könnyedségével, egymás mellé rakott színeivel és természetes realizmusával. Lírai bensőségesség melegít a kép mögött, tájjal és emberrel vele lép lelke.”³⁴⁶

Szücsné Harkó Enikő szerint „a Farkasverem realista regény, a körültekintő lélekrajzok által valamelyest az analitikus regények sorába is beillik. Stílusára ezáltal a tárgyilagos, higgadt, részletező előadásmód jellemző, Wass Albert a valóság pontos megfigyelésére törekszik”³⁴⁷.

Láng Gusztáv szerint a realista regényhagyományoknak megfelelően a *Farkasverem* elbeszélésének a történetmondás alkotja a gerincét. A történet és a szereplők közvetett referencialitása elfogadott, azaz bár tökéletesen tisztában vagyunk a regényvilág fikcionalitásával, de lehetségesnek s valószínűnek tekintjük. „A regény művészi erőit azon mérhetjük, hogy mennyire képes ezt elhitetni az olvasóval. A *Farkasverem* elhithető ereje tökéletes.”³⁴⁸

Wass Albert regényszerkesztése arányeltolódást mutat: a párhuzamos történetek, melyek mintha a fő cselekményszálra írott variációk volnának, fölöslegesen feszítik szét a regény keretét. E késleltető részek kívánják a feszültséget fenntartani. Stílusa, leírásai olykor a naturalizmus irányába mutatnak, ám többnyire a XIX. századi realista regényre jellemzőek.

Gazdag motívumrendszere eddigi írásaihoz képest újabb elemekkel gyarapodik. Maga a cím, mint a mű szervező eleme, a farkasverem. Ehhez kapcsolódik a Mezőség, mint csapda (iszapban fuldokló ember) motívuma. A felesleges ember témája is felbukkan. Korábban megrajzolt elemek az idő múlása, a természet és a kék hegy-motívum, illetve ebben a műben

³⁴³ Dékány András, *Wass Albert: Farkasverem. Révai-kiadás.* = Új Magyarország, 110. (1935. május 15). 6.

³⁴⁴ Schöpfung A., 1935, 7-12.

³⁴⁵ ja [Janovics András], *Wass Albert: Farkasverem.* = Pesti Napló, LXXXVI/108. (1935. május 12). 38.

³⁴⁶ K., *Wass Albert.* = Erdélyi Helikon, Kolozsvár, XIII/1. (1940). 121.

³⁴⁷ Szücsné Harkó E., [2004]. 34.

³⁴⁸ Láng G., 2005. 21.

domb-motívum. Új elem az ehhez kapcsolódó megváltás- és a látás-szem-motívum. Ugyancsak új a vándor motívuma - ez utóbbi az idő motívumához kapcsolódik szorosan.

Mire a fák megnőnek (1940)

A *Farkasverem* téma- (vagy valóság)körét két családregegy is folytatja: egy dilógia (*Mire a fák megnőnek*, *A kastély árnyékában*) és a kétkötetes *Kard és kasza* - írja **Láng Gusztáv**. Wass két regénye, a *Mire a fák megnőnek* és *A kastély árnyékában* feltehetőleg családregegy-trilógiának készült, ám a harmadik kötet megírására nem került sor. Talán ezt pótolja a későbbiekben az amerikai emigrációban írt, ugyancsak kétkötetes nemzetség-regény, a *Kard és kasza*. „A kettő alkot egy egységet: a téma két generációnak az élete a szabadságharctól kezdve. Csak a második kötet befejező jelenetéből sejtjük, hogy az író Trianonnal szeretne volna művét befejezni”³⁴⁹ - írja **Szende Aladár**. **Beke György** szerint is „két külön regény, de esemény és szerkezet szempontjából szerves részei egymásnak”³⁵⁰.

„A második bécsi döntést követően, a háború éveitől rövid időre ismét előtérbe került a történelmi regény”³⁵¹ - írja **Vallasek Júlia** -, s e korszak történelmi regényeinek kitüntetett témája a tizenkilencedik századi Erdély. „Míg a húszas években a szerzők a kialakult új (kisebbségi) identitás számára kerestek élhető hagyományt a múltban, addig az újraalakult többségi helyzetben, a második világháború éveiben magyarázatért fordulnak a múlt felé. Tabéry Géza, Makkai Sándor, Berde Mária, Wass Albert vagy akár a *Néma küzdelmet* író Nyirő vagy Bánffy Miklós az *Erdélyi történet*ben azt a komplex viszonyrendszert vizsgálják, amely a reformkortól a leverett forradalmon, majd a kiegyezés évein keresztül az első világháború elvesztéséhez és Magyarország feldarabolásához vezetett”³⁵². **Tóth Béla** Bánffy Miklós *Erdélyi története*, Makkai *Ernyei-trilógiája*, Berde Mária *A hajnal emberei*³⁵³ című műveiben keres tematikai hasonlóságokat.

„A nemzedékek egymást váltásának története polgári műfaj és egyben ‘értéktörténet’ is: a megvalósított és végül elherdált-megtagadott értékek annak a ‘protestáns etikának’ a jegyében állnak, melyet Max Weber a polgári identitás alapjának tekintett”³⁵⁴ - írja **Láng Gusztáv**. Mivel Wass Albert családregegyei az arisztokrácia körében játszódnak, alaptételük közös: az erdélyi magyarságnak szüksége van egy polgárosodó arisztokráciára. „Wass Albert elfogultsága, hogy e szükségességről meg van győződve, s érdeme, hogy e szükségességet magának az arisztokráciának kell létének és tevékenységének használva bizonyítania”³⁵⁵. **Balogh László** szerint „a földhöz és néphez való menekülés érdekes változatát figyelhetjük meg itt. A földdel összeforrott, paraszti életformában rejlő erőt ismeri fel az író, de elválasztja a néptől, és az életformát felvevő magyar főúr építő, alkotó erejeként aknázza ki. Ez a változat tulajdonképpen az eszme fejlesztése, mert azt bizonyítja, hogy a paraszti életforma - amelynek lényege a fáradhatatlan munka, egyszerűség és takarékoság - igazán csak úgy válik megtartó erővé, ha nagy szellemi és lelki gazdagsággal párosul. Ezt az erőadó lelki és szellemi gazdagságot Wass Albert mindeddig csak a magyar úrbán látta meg. Ez a körülmény olyan benyomást kelt az olvasóban, hogy az író talán túlértékeli a magyar arisztokráciának nemzeti

³⁴⁹ Szende A., 1943. 5-6.

³⁵⁰ Beke György, *Wass Albert két regénye: „Mire a fák megnőnek” és „A kastély árnyékában”*. = Erdélyi Szemle (Kolozsvár), XXIX/2. (1944). 9.

³⁵¹ Vallasek J., 2004. 139.

³⁵² Vallasek J., 2004. 140.

³⁵³ Tóth Béla, *Wass Albert két regénye. (Mire a fák megnőnek. - A kastély árnyékában)*. = Kalangya, (1944). 140-141.

³⁵⁴ Láng G., 2005. 21.

³⁵⁵ Láng G., 2005. 21.

jelentőségét és szerepét”.³⁵⁶ **Gosztonyi Lajos** csatlakozik a fenti véleményhez: „Wass Albert főként magyar nemesemberek sorsával foglalkozik. Igaz, hogy ezek a nemesemberek is a magyar szabadság és függetlenség harcosai voltak, az önkényuralom ezért üldözte őket, ezért hurcolta a kufsteini várbörtönbe. Ahogyan azonban a szerző sorsukat beállítja, az inkább romantika, mint a valóságos történelmi helyzet tükörképe. A népet pedig nem a szociális helyzetének megfelelő módon kezeli, hanem patriarkális módon, aminek kétségtelenül van némi feudális mellékíze”.³⁵⁷

Pomogáts Béla osztja azt a véleményt, miszerint „a magyar nemesség eltávolodott a falutól, azt pusztán pénzforrásnak tekintette, így az idegenből asszimilálódott funkcionáriusok kezén a Mezőség elszegényedett, elrománosodott”.³⁵⁸ Ugyanezt a témát tárgyalja **Makkai Sándor** *Holttenger*, **Nyirő József** *Néma küzdelem* című regénye. **Vallasek Júlia** szerint Wass Albert „lassú, vértelen pusztulásként, észre nem vett nemzeti tragédiaként ábrázolja a szórvánnyá válás folyamatát. Arra keresi a választ, hogy mi vezette az országot Trianonhoz, s regényeivel mintegy illusztrálni igyekszik azt a folyamatot, mely felelős magyar politika híján közösségek elpusztulásához vezetett”.³⁵⁹

Szücsné Harkó Enikő szerint Wass Albert, akárcsak **Bánffy Miklós** „egy történelmi-társadalmi háttérrel próbál azokra az apróbb-nagyobb tévedésekre utalni, amelyek Magyarország sorsát ennyire negatívan megváltoztatták. Mindkét szerző megpróbálja annak a társadalmi rétegnek a felelősségét is meghatározni, amelyhez tartoznak, vagyis az arisztokráciáét. [...] Közös szempont [...] az a történelemfirtatás, amely a társadalmi események, az egyéni sorsok, cselekedetek szintjére is lebontva argumentációt keres egy történelmi sokkra. A két szerző post eventum keresi tehát a pro eventu történetét.”³⁶⁰

A regény inkább előretekint - múltfirtatás helyett. Képes-e a magyar arisztokrácia 1848 után felelősséget vállalni az országért - ezt fejtegeti Wass Albert a kétkötetes családregejében.

A *Mire a fák megnőnek* 1940-1944 között nyolc kiadást ért meg a Révai, az Erdélyi Szépművészeti Céh, valamint a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete kiadásában. Az 1942-es Révai-kiadást utánnyomták Youngstown-ban 1984-ben, aktuális kiadásai a Mentor (1998) és a Kráter (2002) munkái. Huszonhárom ismertetését gyűjtötte össze e sorok írója. Egy [-y] szignójú recenzió német nyelven is ismerteti a *Pester Lloyd*-ban.

A kritikák megoszlanak a könyv méltatásában. **Kelemen János** nyíltan elmarasztalja: „Az író nem víziót, nem új történelmi élményt vetít ki magából, hanem porladó emlékeket, régi családi metszeteket rakosgat össze, az ősökre visszatekintő utód kegyeletével és hagyományörző hűségével. [...] Mindent kivét, ami nem fér a metszet zárt világába, alakjai éppen ezért típusfigurák, akik hűségesen megőriznek egy-egy társadalmi rétegről kialakult képzeteket. Nincs egyéni életük, nem változnak.”³⁶¹

A bírálók általában egyetértenek abban, hogy a regény történet-füzér. **Thurzó Gábor** szerint „voltaképpen nem is regény, hanem afféle lazán fűzött családi krónika, érzelmes képsorozat. [...] Ugyanilyen variációs hiányokat veszünk észre, ha a regény figuráit figyeljük. Mindenkinek van egy állandó, - zárójelben odagondolt - jelzője. A nagyszony állandóan kardos. A nemzeti úr állandóan álmodozó, Mócsi bá állandóan magányos, Mihály állandóan hűséges. Élnek egymás mellett, de nem élnek - ahogy regényhősöknek illene -, egymással”.³⁶² Hasonlóképpen ír **Kerecsendi Kis Márton**: a könyv szerkezete „novellaszerű fejezetek” sora.

³⁵⁶ Balogh László, *Wass Albert regényei [Farkasverem, A titokzatos őzbak, Csaba, Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában]*. = Sorsunk, IV/10. (1944. október). 594-596.

³⁵⁷ (g-i.) [Gosztonyi Lajos], *Mire a fák megnőnek*. = Népszava, LXX/293. (1942. december 29). 6.

³⁵⁸ Pomogáts B., 1998. 4.

³⁵⁹ Vallasek J., 2004. 147-148.

³⁶⁰ Szücsné Harkó E., [2004]. 47-48.

³⁶¹ Kelemen János, *Wass Albert: Mire a fák megnőnek (Révai-kiadás)*. = Jelenkor, 23. (1942). 11-12.

³⁶² Thurzó G., 1942. 486-488.

„Képei, tájleírásai annyira melegek, frissek, áradók, hogy a kritikus megbocsátja ezekért a lazább szerkesztést. Mert voltaképpen művészi, gondosrajzú novellák összefűzése ez a regény s epikai egységgé csupán a mű tehertétele, az ugyancsak mesterien alkalmazott belső ritmusa teszi, s az alakoknak az a levegős távlata, mely már Wass Albert első írásaiból felejthetetlen élményünk maradt”.³⁶³ **Vallasek Júlia** szerint is „inkább tekinthető lazán fűzött érzelmes képsornak, mint regénynek. Egyedül a leírások, különösen a természeti képek igazán sikerültek. A szereplők sematikusak, egy-egy tipikus tulajdonságukon keresztül ábrázolja őket a szerző. Ezek a tulajdonságok a magyar romantikus irodalmi hagyományból (elsősorban Jókai műveiből) kerültek be a regény szövetébe”.³⁶⁴ „A könyv Jókai *Új földesúrnak* méltó párja az elnyomatás korának rajzában. [...] A hősök lelki életének festésében is mintha Jókai hatására vallana a hősnek rendíthetetlen lelki nyugalma s hozzá méltó feleségének acélos erélye”³⁶⁵ - írja **Kéky Lajos**. Jókai-hatást emleget **Thurzó Gábor** is: a „regényből az *Új földesúr* és a többi, Bach-korszakot idéző Jókai-regény légköre csap felénk. Nemcsak a mese hasonlít a jellegzetes Jókai-mesékre, hasonlítanak az alakok is, akik a Varjassy-házaspárt körülveszik. Prosperjeck úr, a siránkozó prágai Bezirker, Sonkoly-Krausz báróék, az úgazdagok, Pohlenberg ulánus őrnagy, az ‘új földesúr’ és a többiek mind”.³⁶⁶ **Tóth Béla** szerint „kötelesség, munka és sorsvállalás himnusza ez a könyv. Hőse egy emberpár: egy csendesen mosolygó, de csupa bizakodó, erős férfi és egy örökké pattogó, éber és józan, elszánt akarátú asszony, akinek törékeny alakjában az őszanya primitív ösztöneit és kemény erejét érezzük. ‘A többi alak’ néha csak papirosfigura, készen vett alak. Megvan köztük az *Elnémult harangok* pópája és Ankerschmidt lovag is. A korkép a szomszédlátogatások során bontakozik ki előttünk, de kissé szintelenül.”³⁶⁷

[**-y**] szignóval (feltehetőleg **Keresztury Dezső**³⁶⁸) ismerteti német nyelven a regényt a *Pester Lloyd* hasábjain³⁶⁹, a Thurzó által kifogásolt egyhangúságot és szerkesztési fogyatékoságot erőteljes realizmusként értékelve: „Elkezdődik az új élet felépítése. A szerző a férfias líraiság mozzanataival átszőtt erős realiztikus művészettel mutatja be, hogyan sikerül ez a szereplőknek, hogyan válik a tanyából lassacskán szerény, de szilárd úriház kertekkel és majorokkal.”³⁷⁰ Wass alakábrázolásában is pozitívumot talál: „Wass ért hozzá, hogy alakjait élettelinek ábrázolja, elsősorban egyszerű, faragatlan és kemény parasztfigurái sikerülnek, no meg a regény főszereplője, a szilárd, erőslelkű, kötelességtudó asszony, egy valódi mater familias, aki kész arra, hogy időnként magára vegye egy család, egy urasági birtok, sőt egy nép terhét.”³⁷¹ A nemzeti érzület megnyilvánulását a kritikus ugyancsak erényként értékeli: „A regény egy magyar író műve, aki magyarságát világosan és következetesen juttatja kifejezésre. [...] A nemzeti érzület ugyanúgy jelenik meg benne, mint a tiszta emberség hasonló

³⁶³ Kerecsendi Kiss Márton, *Mire a fák megnőnek. Wass Albert regénye. (Révai, Budapest, 1942). = Sorsunk, III/4. (1943. április). 345-346.*

³⁶⁴ Vallasek J., 2004. 147-148.

³⁶⁵ Kéky Lajos, *Egy elpusztított erdélyi udvarház újjáépítése. Wass Albert: Mire a fák megnőnek. Regény. Budapest, Révai, é. n. 302 l. = Budapesti Szemle, 267. köt. (1944. szeptember). 152-155.*

³⁶⁶ Thurzó G., 1942. 486-488.

³⁶⁷ Tóth B., 1943. 32.

³⁶⁸ Brachfeld, S., 1971. 171-172.

³⁶⁹ -y, *Albert Wass: Mire a fák megnőnek (Bis die Bäume gewachsen sind) Budapest. Révai. 1942. = Pester Lloyd (esti), LXXXIX/269. (1942. november 27). 6.*

³⁷⁰ „...es beginnt ein neues Leben von den Grundlagen aufzubauen. Wie ihnen dieses Unternehmen gelingt, wie aus dem Gehöft allmählich ein zwar bescheidenes, aber festes Herrenhaus mit Gärten und Meierhöfen wird, zeigt uns der Verfasser mit einer starken realistischen Kunst, die aber auch durch die feinen Regungen eines männlichen Lyrisismus durchdrungen wird.” (Fordította a Szerző).

³⁷¹ „Wass versteht es, seine Figuren lebendig zu charakterisieren, vor allem gelingen ihm die einfachen, kantigen und harten Bauerngestalten und die Hauptfigur des Romans, die feste, seelenstarke, pflichtbewußte Frau, eine wahre mater familias, die zeitweise die ganze Last einer Familie, eines Rittergutes, ja sogar eines Volkes auf sich zu nehmen bereit ist.”

alkotóeleme: az erkölcsiség, lelkeség és testiség.”³⁷² A szerző természetérzéke is elismerést érdemel: „Ami a szerzőt különösképpen kiemeli, az a mély, férfias természetérzéke: természeti leírásai nyugodt zártságukban és csöndes bensőségességükben a legszebb kortárs magyar irodalom részét képezik.”³⁷³ A német nyelvű recenzió felveti a kérdést, hogy a *Pester Lloyd* kulturális, irodalmi oldalainak munkatársai miért értékelték ennyire Wass regényeit. (Emlékeztetőül **Joseph Turóczi-Trostler** *Farkasverem*-kritikájában írja, hogy „a szerző meglep a látás és kimondás érett művészetével”.³⁷⁴)

A *Mire a fák megnőnek* című regény egy házaspár és két gyerekük, valamint a gazdaságukhoz tartozó cselédség történetéből bontja ki a cselekményt: a Varjassy család története magába foglalja a leverte 1848-as forradalmat, mint a regénycselekmény előtörténetét, az elpusztított gazdaság újrateremtését, Varjassy báró kufsteini bebörtönzését, a szakadatlan munkát, a gyerekek felnövekedését - mindez valójában szegényes történetfűzért szolgáltat. Wass korábbi írásművészetében is megtalálható fa-motívum különös regényvilágot hoz létre. Az állandó időbe nyúló monoton, ritmikusan visszatérő cselekvések - a gazdaság működtetése, a ciklikus mezőgazdasági munka és a ritka kitekintés a városi, külhoni világra - csöndes melankóliát kölcsönöznek a regénynek. Cselekmény alig van, ám a regény felvillant egy történelmi kort, egy társadalmi-politikai folyamatot, a bukott forradalom után egy mezőségi tanyagazdaság életét. Bár e tanya és lakóinak élete szűk perspektívának tűnik ahhoz, hogy kora társadalmi folyamatainak reprezentáns tere lenne, ez az élettér és a benne zajló élet keresztmetszete a társadalomnak - az ő életük által kerül olvasóközelbe a Bach-korszak önkényuralma Erdélyben.

Lírai részek érzékeltetik mesterien az idő múlását. Az idő - a fák növekedésével mérhető távlatban - történelmi korszakmérő. A fák növekedésének jelentésmezejében foglaltatik tehát a idő fogalma, a történelem eseményei. „Általában ott szárnyal leginkább költői magasba, ahol a táj, a természet s az évszakok ihletik, a regény legjobb oldalai azok, ahol nem történik semmi” (125-126) - írja **Kovalovszky Miklós**. A regény „táj és ember sorsközösségének gyökereit tárja fel”.³⁷⁵

„Az időt lassan tovább-továbbgördítő líraiság vonja be az elbeszélést: a napok múlása az egyik állandóan vissza-visszatérő gondja az írónak s számos fejezet kezdődik vagy végződik ezzel a mondattal: ‘És így teltek a napok egymás után’. Ezért árasztanak leírásai elméláztató hangulatot. Kár, hogy ez a mindig feltörő időélmény néha a vontatottság benyomását kelti”³⁷⁶ - írja **Szende Aladár**. **Tóth Béla** szerint a regény „előadásának menetével tökéletesen érezteti a benne lepergő időt. [...] A tempós hétköznapiak, a lassan múló évszakok regénye ez a könyv”³⁷⁷.

1849 novemberétől indul a cselekmény: a Varjassy házaspár elpusztított birtokára tér vissza, újjáépíteni, ami a forradalmi események végnapjaiban megsemmisült. Az állandó időt statikusságot sugalló képek érzékeltetik: „Az ég alacsony volt és olyan egyformán szürke, mint a legkilátástalanabb emberi nyomorúság. Kereken dombok hevertek, a Mezőség ázott, rosszkedvű dombjai, mint valami vert jobbágyereg, melyet ostorral sanyargatott az idő, s azután átlépett fölötte. Végeláthatatlan kopár legelők húzódtak a dombok hátán végig,

³⁷² „Der Roman ist das Werk eines ungarischen Schriftstellers, der dieses Ungartum ja in aller Klarheit und Folgerichtigkeit zum Ausdruck bringt. Die Stimme eines in seinem Nationalgefühl befangenen Chauvisisten würde man aber darin vergebens suchen. Das Nationale erscheint darin als eine ebensolche Eigenschaft des Rein-Menschlichen, wie das Moralische, das Seelische, das Körperliche.”

³⁷³ „Was dem Autor noch besonders auszeichnet, ist sein tiefes und männliches Naturgefühl: seine Naturschilderungen gehören in ihrer ruhigen Abgeschlossenheit und stillen Innerlichkeit mit zu den schönsten der heutigen ungarischen Literatur.”

³⁷⁴ Turóczi-Trostler, J., 1935. 4.

³⁷⁵ Kovalovszky Miklós, *Wass Albert: Mire a fák megnőnek. (Révai.) = Fiatal Magyarság, XIII/24. (1943. június 17). 4.*

³⁷⁶ Szende A., 1943. 5-6.

³⁷⁷ Tóth B., 1943. 32.

dísztelenek és szürkék...” - a regény első oldalán e mozdulatlanságba meredt világ jelenül meg. „- Isten is megverte ezt a világot”(9)³⁷⁸ - a szekeres megerősíti a kilátástalanság érzését.

Az ismétlés stilisztikai eszközével épül tovább a hangulatfestő kép: „S az eső *esett, esett, esett*. Szünet nélkül, megállás nélkül. *Mintha* valaki *megátkozta* volna a világot keserű, csúnya átokkal, hogy vízzé és lucsokká változzon... *Mintha* valaki *megátkozta* volna az eget, hogy szürke iszappá sűrűsödjön... *Mintha* az emberiség minden bánata, panasza, *átkozódása* és keserősége összegyűlt volna azon a napon: olyan volt a Mezőség éppen” (kiemelések: a Szerző). A feltételes mellékmondatok, az ismétlődő „esett” és „megátkoz” igék a fokozás, gondolatritmus stilisztikai eszközei. **Takaró Mihály** szerint „líraizált tájleírás” ez, melyben a táj „több, mint a regénytér része; szereplőinek lelkét, szavait, cselekedeteit alakító-formáló erő is”³⁷⁹.

A helyszín hamarabb körvonalazódik, mint az idő. A házaspár a Mezőség egyik falujába tér haza: „Torliget hágója” az első helymegjelölés. Az idő nehezebben fejlik ki, elejtett szavakból következtethet az olvasó a cselekmény előtörténetére: „Muszka lándzsa akadt a karomba”(15)³⁸⁰ - ez az első utalás a történelmi időre. A pontos idő- és helymegjelölés egy beszámoló levélből derül ki, melyet Varjassy nemzeti író az édesanyjának: „Mezővarjas, 1849-ik esztendő, November hó 12-én”(17) - keltezi. A levél írójának társadalmi, rendi hovatartozása is ebből derül ki: „Báró Varjassy István” - a levélíró tehát Mezővarjas falu nevét viselő főnemes.

Ugyanilyen utalásszerűen jelenik meg Kolozsvár, mint közeli helyszín, egy hírhozó hóstát³⁸¹ szekeres epizódoszerű felbukkanásával, aki beszámol a városi forradalmi eseményekről. Elbeszélése nyomán értesült az eldugott mezőségi falu népe is a történekről, s ezek nyomán összetartozás-érzés és a gyász érzése fogta el őket: „Kicsit úgy érezték magukat, mint temetéskor az összegyűlt rokonság. Földbe tettek valakit, aki egyformán drága volt, és egyformán nélkülözhetetlen valamennyiüknek, bár csak akkor jöttek rá erre, a temetésen, amikor már betették a földbe. Azt a valakit. A magyar hazát”(18-19). A másik oldal, a román parasztok, akik a levert forradalmat követően kifosztották és megsemmisítették az urak kastélyait „úgy érezték magukat, mintha az ördög jött volna el a lelkükért. A rablás és a tűz eddig nem okozott semmi gondot. [...] De most a magyar úr hazajött. Nem is a magyar úr: a gazda jött haza. [...] Egyszerű és közönséges rablássá vékonyodott a győzelmi mámor, egy gazda vagyonának az elpusztításává. S mert alapjában véve nemzetiségi kérdésen kívül mind elsősorban, és csak gazdák voltak, s zaklatni kezdte őket valami félelmetes és kellemetlen érzés...”(19).

Ebből az alaphelyzetből, a kárvallott és károkozó gazda alaphelyzetéből bontakozik ki a történet, melynek menetébe számos epizód ágyazódik. E békétlenségtől feszülő környezetben kapja feladatul a falu hajdani patrónusa, hogy példás életet teremtsen.

A tanya ritmikusan egyhangú életét ismétlődő mondatok érzékeltetik: „Nem történt semmi, és mégis ezer apróság történt. Nem lehet azt mondani, hogy nem történt semmi” - e mondatok szövegbe szerkesztett újra-előfordulását egy másik mondat ellenpontoszza: „De azt sem lehet mondani, hogy történt valami”(124-126).

Az idő, mint megfoghatatlan, filozófiai fogalom, többértékű megközelítésben jelenik meg a regényben. Az idő, mint az emberi élet mértékegysége, önálló ágenssé lép elő: „Az *élet*, a maga küzdelmével, zajával, a maga céljaival, izgalmával és szép szabad gondjaival átköltözik lassan a völgy másik oldalára. Egészen lassan és észrevétlenül költözik át, olyan lassan, hogy nem is lehet meglátni majd, amikor elhagyja az udvart, amikor lemegy a kőrisfáson a kis cselédházak előtt, amikor elkanyarodik a nádas mentén. Nem is lehet meglátni majd, csak

³⁷⁸ Az idézetek az 1998-as Mentor-kiadásból valók.

³⁷⁹ Takaró M., 2004. 127.

³⁸⁰ A hivatkozások helye: Wass Albert, *Mire a fák megnőnek*. Marosvásárhely: Mentor, 1998. 282.

³⁸¹ A Hóstát (a német Hochstadt: ‘felsőváros’) Kolozsvár zöldségtermesztő szászoktól lakott elővárosa volt. A Szerző.

egyszer nem lesz már itt többé. Elillan csöndesen, mint az idő, mely mohával lepi a zsindeletet, meggörbíti a gyümölcsfák derekát, s a küszöb fájába mély gödröt tapos. Elillan csöndesen, mint az estéli szellő” (279). Az élet az idő függvénye. Külön szerepe van a regényben, önálló szereplővé lép elő (akár korábbi novellájában, *A kenyér útjában*), s teszi a dolgát a regényesemények során: „A szekérrel együtt mászott az idő is, mint nagy nyálkás, szürke csiga [...] Átmászott a délidő gerincén valahol, észrevétlenül belecsúszott mélyen a délutánba...” (9-10). A zoomorf hasonlat (az idő = csiga) antropomorf metonímiába vált (délidő gerince). Az idő érzékeltetésére kétféle módon kerül sor: egyrészt az állandó időt („S múltott a tanya élete tovább a télben” - 124), másrészt a szűkítő időt ábrázolja („Nem történt semmi, és mégis ezer apróság történt” - 125).

Az idő járását a narrátor ismétléssel, pl. Varjassy raboskodásának idejét a négy esztendő, négy év, négy tél többszöri szövegbe építésével érzékelteti. A szubjektív idő - „mégis úgy jött vissza, mintha csak azelőtt való nap ment volna el” (180) - ellentétben áll az objektív idővel: négy év. Csak az ültetett fák fejlődése igazít el az idő valóságos múlásáról („A fenyők már embermagasságig nőttek” - 182). A narrátor az idősrítés módszerével él. A tanyai élet a hátrahagyott börtönöket irreális ködbe vonja: „Idő. Szürke és nyúlós, mint a rosszul sültött rabkenyér bele” (184). „...mégis, mintha mindez nem történt volna meg soha” - a narrátor így hidalja át a rabságban eltelt időt.

A rombolás fölötti gyász a főszereplő szabad függő beszédében felidézett, gyermekkorban megfigyelt fészket vesztett fecskepár képét jeleníti meg: „Hirtelen egy kép jutott az eszébe. Haszontalan béresgyermek levertek egy fecskefészket az ököristálló gerendájáról. A fészek helyén csak elkent tojástól sárga törmelék maradt, s a fecskepár rémült csiviteléssel röpködte körül a romokat. Ilyesmit, éppen ilyesmit érezhettek azok is akkor. Néhány napig búsan üldögéltek kettesben a gerendán, csüggedten és nagyon fáradtan. Aztán egyszer csak újra jöttek-mentek, hordták a sarat, a szalmát, s új fészket építettek az istálló másik végibe. Persze, fecskék voltak. Madarak. Oktalanok” (14).

Tusnády Mária a regény magyarság-szimbólumairól írt tanulmányt. „Gyakori szereplője a regénynek a fecske. Herman Ottó szerint azokat a madarakat szereti a magyar ember, amelyek a közelükben élnek, nem rejtőzködnek előlük.” Lerombolt fészkek újjáépítése párhuzamot alkot a Varjassy házaspár otthonteremtésével, így „Erdély és a főszereplő házaspár jelképévé válik”.³⁸² Varjassy István lovát is elvitték az otthont feldúló falubeliek, ő viszont bátran felülkerekedik a kistílú rablókon. Fecskét egyszerűen elköti a dászkal³⁸³ istállójából, finoman gúnyolódik is a román tanítónéval, aki kérdőre vonja: „- Hová viszi azt a lovat? - Viszem haza, kis gyöngyvirág. S köszönöm, hogy ilyen szépen megőrizték eddig” (59). A ló neve is a fecske-motívumot erősíti: „Varjassy lovát Fecskének hívják, valószínűleg ez nem véletlen. A fecske mint hűséges hazatérő madár párhuzamba hozható a ló gazdájához való ragaszkodásával. [...] A fecske a születés és újjászületés szimbóluma lett, a görög mitológiában a termékenység és a szerelem istennőjének, Aphroditének az attribútuma. A fecskefészkek ezért szimbolizálják az egész tanyát, az egész családot és az egész magyarságot, amely megrongált hazájában akar új hazát építeni, és idegenek között akar békét és megnyugvást találni. A fecske a tavasz hírnöke”³⁸⁴ - írja **Tusnády Mária**. A fecske-motívumnak tehát sokrétű jelentésmezeje bomlik ki: otthon, család, haza, újjákezdés, tavasz, szerelem.

Az újrakezdésben honfoglalás-geisztus is rejlik: „[Minka asszony] tudta, hogy ami most elkezdődik, ahhoz erő kell és kitartás és könyörtelen szorgalom. Otthont kell alapítani, kezdeni mindent előlről. Olyan előlről, mint ahogy azt valamikor az ükapák és ükanyák kezdhették vagy még azoknak is az ükapjuk és ükanyjuk, a legelső ősök, akik sok száz évvel ezelőtt

³⁸² Tusnády M., 2006. 57.

³⁸³ Dascal = rom. tanító. (A szerző).

³⁸⁴ Tusnády M., 2006. 57.

először jöttek erre a földre otthont, hazát teremteni”(30). Ehhez a munkához erőt ad az a férj és apa, aki mer gyöngéd lenni, és nem szégyell elérzékenyülni a felsajgó emlékek hatása alatt, s aki mégis betölti a pater familias szerepét: „[Az asszony] érezte, hogy ami előtte áll, az hosszú és nehéz út lesz. De tudta azt is, hogy lesz ereje ehhez az úthoz. Mert akivel nekiindult ennek az életnek, azt maga választotta. S az asszony útja az ura mellett halad, könnyű s nehéz időkben egyaránt”(31). E szerepvállalást megerősíti az önkéntesség. Az asszony maga választotta párját, akire mindenkor bátran hagyatkozhat.

„Tamási Áron Ábeljének is az a mondanivalója, hogy az ember azért van a világon, hogy otthon legyen benne, hogy valamely helyet a hazájának érezhessen, ahová visszavágyik, hogyha távol kerül tőle. Az otthon bármilyen körülmények között megteremhető, ha az emberek között béke van” - írja **Tusnády Mária**. „A család otthona tanya lesz, korábbi kastélyuk helyett. A tanya távol esik mindentől, ezért az elbeszélő gyakran hasonlítja szigethez.”³⁸⁵ **Pályi András** a **Török Gyula**-i hagyományokhoz köti Wass Albertet, művét „mitikus”-nak minősíti; a földrajzi keret „az otthonteremtés ősi mítoszához [szolgál táptalajul], az aggastyánkorig bennünk élő örök gyermekhez, aki pontosan érzi e teremő aktus erejét és esetlegességét, a mágikusan megélt védettséget és kiszolgáltatottságot. Hisz e tudás [...] az ember nembeli lényegeként idézi meg a Tamási Áron-i hitigazságot: otthon lenni a világban”.³⁸⁶

„Mert a legnagyobb örökség, amit adni lehet az utódnak, az az otthon - fejtegeti Varjassy István. - Egy ház, akármilyen ház. De amelyiknek falát aggodás, szeretet, gondoskodás és a jövőnek bizakodó hite emelte föl. És fák. Amiket nem azért ültetett valaki, hogy hasznukat lássa. Nem is azért, hogy önmagát mulassa velük. Hanem azért, mert szépségre és jövőre gondolt, békességre gondolt és a lelke tele volt derüvel. És ültette, egyszerűen azért, mert szerette a fát, és a fákon keresztül akarta elmondani mindazt, ami az otthonnal kapcsolatban felgyült benne, s amiket szavakba önteni nem tudott”(199). A fák itt az otthon fogalmának kifejezői. A regény végén ebben az eszményében csalódik az idős Varjassy - fia nem kívánja örökölni a szülők életművét: a kétkezi munkával, kitartással létrehozott otthont. A munka erkölcsiségének, emberépítő szerepének hangsúlyozása a regény egyik mondanivalója: a „miért él az ember?” kérdésre Minka asszonnyal mondat választ: „Hogy dolgozzon”(146). Varjassy életcélja az embermegtartó, győzedelmes munka: „Mert mire megnőnek a fák, kinyílik az élet is a munka alatt, mint valami nagy, szelíd, fehér virág, és békét meg szabadságot áraszt mindenkire”(193). Ilyen módon ér össze a fák jelentésmezeje az idő-élet-munka fogalmaival. A szelíd, fehér virág jelentése összetett: élet, termés, termékenység, de lehet halál, gyász is - ugyanaz a folyamat a negatív tartományban.

Bátynyi Péternek és családjának tragikus története a regény egyik epizódja. Gyermeküket és feleségét megölték a lázadók. Mintegy negatív otthonteremtési történet. Bátynyi bosszút áll családja gyilkosain: három parasztembert meggyilkol, majd rájön cselekedete hiábavalóságára, és jóváteszi bűnét. Rájön, hogy az otthon és elvontabban a haza építéséhez bátorság kell, nem kicsinyes bosszú: „Több bátorság, mint a gyilkoláshoz”(116). A cselekmény folyamán az egykor gazdag főnemes megízleli a saját kezével létrehozott otthon és gazdaság örömét.

A kemény munka közben erőt adó jelkép a „súlyos, széles, arany karikagyűrű. Az otthon, a munka, a család és a kötelesség szimbóluma. Ez a komoly, tiszteletreméltó formájú gyűrű, mely azóta átengedte helyét vékony, cifrázkodó kis karikagyűrűknek, játékosoknak, mint ahogy a komoly, kötelességtudó családanyák is átadták helyüket lassacskán másféle asszonyoknak”(33). A „másféle asszonyok” pejoratív megnevezés a következő generációkra utal. A kiegyezés utáni időszak és a millennium eltereli a figyelmet az építő, megtartó munkáról, és egy hamisan értelmezett világfiség, európaiságra való törekvés veszi át a magyarságtudat helyét. A kiegyezéssel a magyar történelem elérkezik „parádés korához s rohan a millennium álmámorába. A nagy tanulság, amit a negyvennyolcas generáció levont, nem

³⁸⁵ Tusnády M., 2006. 56.

³⁸⁶ Pályi András, *Wass Albert: Mire a fák megnőnek.* = Élet és Irodalom, 44/9. (2003. március 3). 17.

tud örökségként szállni a fiakra”³⁸⁷ - írja **Szende Aladár**. A gyűrű az asszonyok szimbóluma, a kitartó, kötelességtudó, vagy épp cifrázkodó, gondtalan asszonyok attribútuma. Motivikus jelentése kötöttség, kötelesség, a karikagyűrű maga a házastársi lét és hűség kifejezője. A cifrázkodó asszonyoknál a gyűrű már nem egyéb egyszerű ékszernél, dísznél, így a gyűrű jelentése a divattal és magatartásminták változásával módosul, jelentése szűkül.

A kitartó munka nyomán s a gazda felügyelete alatt az élet visszazökkent a megszokott kerékvágásba: „az újra rendezett békekesség megnőtt az emberek lelkében. Dús nyugalommal borította őket, mint a jól végzett munka”(37). „A tanyán már szigorkodott az újszülött rend”(41). A megismerésített „rend” a szöveg stílusesszköze.

E regényben megjelenik a két nemzetiség lelkipásztora. Míg a román pöpa, Muresán Andrei politikai szerepet vállal, addig a magyar lelkész súlytalan figura, tehetetlen személy. Mindkettő egyoldalú. Külön fejezetben rajzot kapunk a doboji református papról, Bibarc Ábrissról és feleségéről, Annuskáról. A bemutatott román szereplők között nincs egyetlen pozitív figura sem. A pöpa ravasz és simulékony, a dászkal nyíltan magyargyűlölő, Mitru, a zsíros paraszt, bajkeverő. Ezzel szemben a Varjassy uradalom cselédei - Mihály és felesége, a kertész stb. - semleges vagy pozitív alakok.

Harcos pap viszont az új, fiatal református lelkész, Kerekes Berci. A regény egyik epizódja a magyar parasztok ortodox román hitre térítése. A regény érintőlegesen foglalkozik a román bankpolitikával, melyet a román papok ültettek gyakorlatba: az áttérőket anyagi haszonban részesítették, földvásárláshoz kedvező kölcsönt adtak nekik. Az egyik fejezet egy ilyen térítés története (217-219). Szöke Gyuri tanyás áttáll romának, Seche George lesz belőle. Kerekes Berci tiszteletes elkezd a maga harcát az áttérők ellen. „Kiverték az oláhokat az úrbéres legelőről”; „aztán egy embernek, aki áttért oláh hitre, meggyulladt a háza. [...] Néhány nap múlva kigyulladt egy másiknak is”(230). A pap ugyanolyan törvénytelen eszközökhöz folyamodik, mint ellenfelei.

A papok - mint a társadalom reprezentáns alakjai - Wass Albertnek ebben a regényében is színes, sokféle emberi tulajdonságot, hivatásukon túl sokféle érdekeltséget képviselő figurák.

Egy sajátos szereplő is megjelenik: öreg Mózsi, a tóör. Időtlenségbe vesző, hűséges alakja *A titokzatos őzbak* Árszintya bácsiját idézi, aki hasonlóképpen különc, magányos öregember volt: „S öreg Mózsi őrizte a tavat. Kiült a ház elé napos délutánokon, és nézte kis kék szemével a csillogó vizet, a lomhán hullámozó nádat, vagy kis rozoga csolnakán a vészakat járta, s néha megállt kezében a rúd, s csak állt a csolnakban és nézett valamerre felakadt szemmel. [...] Úgy figyelgette onnan messziről az embereket is, ahogy váltakozva fordultak erre-arra, s hullámozott fölöttük is, és bennük is a jó s a rossz, mint ahogy a tó fölött s a világ fölött hullámozik az idő”(34). **Tusnády Mária** szerint a csónak olyan, „mint Kháron ladikja, aki átszállítja a lelkeket a Léthe folyón. Két világ között közvetít, a folyó pedig a felejtés vize. Amikor a regény elején az öreg Mózsi átvitte Varjassyt a tavon, a part túloldalán minden olyan volt, mint régen. A révész szintén két világ közötti közvetítő, „ezzel együtt a kastély (rég volt világ) és a tanya (új, nemes világ) világa is különválk, nem lesz, aki közvetítsen”.³⁸⁸ Öreg Mózsi ezen kívül távolságtartó szemlélődésével nemcsak bölcs, hanem igazságos is.

Az egyik epizód a nemesi erdő kivágásának története - akárcsak a *Csaba* című regényben. Itt szintén rámennek a felbízottat pornépek a nemesi erdőre, ennek visszaszerzése, a felbízottat megfékezése a regény hősies epizódja. Jogorvoslat nem várható a hatóságot képviselő Prosperjeck Bezirkertől: „A császár jószívű, erősen jószívű és szociális gondolkodású” - mossa kezeit. Így Varjassy István szolgája segítségével fékezi meg a baltásokat, Mihállyal, aki maga a „közömbös hűség”. A jelenet hasonló a *Csabában* némai Bandi úr és szolgája fellépéséhez. Az erdő **Tusnády Mária** szerint „örök emlékek őrzőjévé

³⁸⁷ Szende A., 1943. 5.

³⁸⁸ Tusnády M., 2006. 58.

képes válni”. Természetesebb, mint egy kert és szorosan összefügg a fa-motívummal. „Az erdő léte és az erdő fái szimbolizálja az erdélyi magyarokat, akik minden körülmények között, minden bizonytalanságban állnak és felvállalják az erdélyi sorsot”.³⁸⁹

Fontos gondolatmenet, melyre tematikailag mind e regény, mind ennek folytatása (*A kastély árnyékában*), illetve a *Kard és kasza* történelmi családregegy épül: az urak és a nép egymástól való elszakadásának veszélye. **Tusnády Mária** szerint „a regényvilágon belül az igazi ellentét nem az erdélyi magyarok és erdélyi románok között van, hanem magyarok és magyarok között van feszültség”.³⁹⁰ Azok között, akik egykor szoros egységben éltek. Ezt a feszültséget sűríti a kastély-motívum: „Mert ott kezdődött a baj [...] a kastélyoknál. Az én bajom is, a tied is, és ennek a szerencsétlen országnak a baja is. Ott, a kastélyoknál kezdődött el. Magasra épültek. Igen-igen emeletesre. Nem lehetett elég mélyen lelátni belőlük, csak mind fölfele lehetett látni. Le nem, a földre, ahol a dolgok gyökere van, ahol a nemzet gyökere van. Idegen bútor, idegen függöny, idegen szőnyeg, idegen, idegen, idegen: ez volt a kastély. Mind magasabbra került a földtől, mind messzebb, mind messzebb”(117) - fejti ki Varjassy István egy együtt töltött éjszakán gyermekkori barátjának, Bátonyi Péternek. A kastélyok építésével, berendezésével a főurak az idegen ipart és kereskedelmet támogatták, s a kastély zárt világa nem engedte magához a paraszti világot. E kettő egymástól - fizikai közelségben ugyan, de - elszigetelten élt. A kastély a néptől, a gyökerektől való elszakadás, eltávolodás jelentéshordozója. Minka asszony nyers, parancsoló hangon, olykor durván beszél a cselédekkel, tegezi őket, de felelősséget is vállal értük. A regény azt sugallja, hogy a Varjassy család példája nyomán a főuraknak felelősséget kell vállalniuk a népért.

Fia esküvőjén is ezt a közösségi összetartozást, a gyökerek ápolásának kötelességét szorgalmazza Varjassy István: „A mi nemzetünk sorsa nem a gyűlések fényes csarnokaiban s nem mulatozó kastélyok termeiben dől el, hanem falvak népe között s a termőföldön, mely életet ad”(258-259).

A ház elkészül, a küzdelmes munkával folydogáló napok sorába kevés öröm is vegyül. Elhosszabbítják a gyerekeket Kolozsvárról, azok „apjukon csüngtek. [...] Mint két fényes bőrű, csodálatos gyümölcs kérges ágú fán”(163) - a **Petőfi** által megénekelt szülőszerepet (*Füstbe ment terv*) hasonló képben jelenül meg. A gyermekek hamar beletanulnak új állapotukba, a puliszkára fintorgó Ilonkát a bátyja rendre inti: „hallgass, szegények vagyunk” - s az anya büszke a fiára. A szegénység tudatának elfogadása nagyban elősegíti a család túlélését, s a szegénység leküzdése kitartó munkával gyarapodáshoz vezet. A megmaradást az ültetett facsemeték szimbolizálják: „a nyolc kicsi fenyő odatelepedett ünnepélyesen, s kertté avatta a pusztaságot”(167). **Tusnády Mária** szerint „a Bibliában az Éden egy központi helyen található. Varjassy kialakulóban levő kertjét is ‘Isten szép kertjéhez’ hasonlítja az elbeszélő”³⁹¹ - mintegy kárpótlás a nélkülözésért, a megmaradás igénylése. A kert az álomszimbolikában a lélek színönimája.

„A regényben gyakran szerepelnek a fák. A fáknek a mesékben is fontos szerepük van (pl.: Égigérő fa), mely összekötő kapocs túlvilág és evilág között. A növény gyökerei még a földbe hatolnak, de ágai az égbe törnek. A fa szimbóluma is lehetne az isteni üdvözlés irányába tartó léleknek, mely élete során folyamatosan a jóra törekszik, tehát, mint a fa: virágzik, gyümölcsöt hoz, lehullajtja leveleit, majd tavasszal újjászületik tehát végzi dolgát. [...] A fa az embert szimbolizálja: akarateréjét, helyállását”³⁹² - írja **Tusnády Mária**.

Az asszony s a férfi közti különbséget is képesek érzékeltetni az általuk ültetett fák: „Nézte a gyümölcsfákat, és mintha az asszony lelkét látta volna bennük: a rendet és a pontosságot, a hasznos és a kötelességet, ami az életet előreviszi. Az asszony ezt adja

³⁸⁹ Tusnády M., 2006. 59.

³⁹⁰ Tusnády M., 2006. 59.

³⁹¹ Tusnády M., 2006. 59.

³⁹² Tusnády M., 2006. 55.

örökségül. És ő? Ő csak haszontalan fákat. De aki alattuk jár, békés lesz és megelégedett. Aki nézi őket, megcsendesül és csupa szépet lát majd a szeme. Szépek lesznek a fák, szépek. Mert haszontalanok. Mert nem kívánt tőlük semmit az ember, csak hogy ott legyenek, árnyékot adjanak, illatosra szűrjék a napfényt, susogjanak, madárfészkeket ringassanak, és ágaik között úgy nézzen szét a szem erre a hullámos dombvilágra, mint Isten szép kertjére, ami örömet terem”(200). A kép a bibliai paradicsomot, az ősboldogságot, gondtalanságot idézi. A fák növekedése a jövő reménységét is magába foglalja: „Mire ezek felnőnek, más lesz a világ is”(200).

A kialakuló élet menetét egy tragikus esemény töri meg: a fennálló rend ellen a magyar főurak konspirációt készítenek elő, ám letartóztatják őket, és Kufstein vár rájuk, közöttük Varjassya is. Családjától búcsúztában faszimbólummal hagyatkozik - hagyatkozása a regény arany metszés-pontjában a címadást magyarázza: „...ültessetek sok fát... és mindig arra gondolatok ültetés közben, hogy milyenek is lesznek, amikor megnőnek... [...] és ne ültessétek sorba, hanem úgy, ahogy a fák nőni szoktak, szabadon... ültessetek egy tölgyfát is, de azt egészen egyedül, mert a tölgyfa is a szabadságot szereti... [...] *A szabadságot. Mire a fák megnőnek, talán az is eljön...*”(171); (kiemelés: a Szerző).

Minka asszony magára marad, ám férje segítségével is - valószerűtlen, héroszi magasságba emelkedve - működteti és gyarapítja a gazdaságot, felelősséget visel emberekért, gyermekeikért. Az alakoknak hősi magaslatokban való, emberfeletti lebegtetése a regény egyik gyenge pontja. A figurák nem fejlődnek, végig statikusak: „Az asszony még soványabb lett, még szigorúbb, még keményebb, mint régen. A kötelesség kettős teherrel nehezedett rá”(177).

Varjassy fia esküvőjén a pohárköszöntőjében is a fa-motívumot fejti ki: „...a virágnak, kertnek, az életnek gondozás kell, mert különben fölveri a burján meg a tövis. Mi ezelőtt húsz esztendővel csak burjánt és gazt leltünk a kertek helyén, és lassú munkával meg Isten segedelmével, mi tudjuk csak, hogyan, kertet csináltunk belőle újra, hogy legyen nektek virágos az élet, mire felnőtök. S most ebben a kertben elengedlek benneteket, semmi egyebet nem kérek tőletek, mint hogy gondozzátok szeretettel és munkával tovább azt a földet, mely virágot és kenyeret terem az ember életéhez”(258). A fa-motívumhoz ősi bölcsességet fogalmaz meg: „Minden fának eljő az ideje, hogy teremjen”(230).

Anton Prosperjeck becirker, aki a békesség híve, lemond hivataláról, egyszerű gazda lesz: „az ember úgy van az élettel, hogy csak sodródik benne erre vagy arra, anélkül, hogy akarna valami különösebbet... minden különösebb nagyratörés nélkül... aztán az ember látja, hogy az élet nem úgy alakul, ahogy kellene... hát akkor... az ember igyekszik valahogyan kijátszani az életet ugyebár...”(189). Konfliktuskerülés, alig több vegetációnál. S bár Varjassy életfilozófiájának szintén eleme a békesség, annak erkölcsi tartalma tanítás: „Az Isten világa békére teremt, csak az emberek *rontják*. Azok az emberek, akiknek nincsen dolguk a földdel, akiknek éppen ez a *rontás* a mesterségük. [...] Nincs más mód, mint ezeket legyőzni, [...] legyőzni a *rontókat* itt kint a mezőn, munkával és igazságos élettel győzni le őket, hogy szégyenkezzenek, és elmenjen a kedvük attól a mesterségtől, amelyhez szegődtek” (192); (kiemelés: a Szerző). Ez a tanítás későbbi műveinek is visszatérő motívuma (*Te és a világ: tanítások - útravalóul, A funtineli boszorkány, Erdők könyve*).

A regény az újjáépítés hősi története, melynek cselekményszálát rövid rajzok és novellaformájú élettörténetek szabdalták (Anton Prosperjeck, Bátonyi Péter, Sonkoly-Krauszék, Bibarc tiszteletesék stb. története és rajza). Az akciót szolgáltató történetváz poros, elavult albumra emlékeztet (**Kelemen János**), s a narrátort köti az ősök iránti kegyelet, így figurái sablonosak, alig egy-két jellemvonásukat emeli ki, cselekedeteik az unalomig kiszámíthatók. Wass Albert a Mezőség álmos eseménytelenségének krónikása. Lírikusi vénája színes tájleírásokat szolgáltat, stílustára egyedülálló, képei szemléletesek. Szövegében nem ritka a színesztézia („Puha, barna csönd” - 202). Szinte összes méltatója által értékelt természetleírásaiban a megismerés vissza-visszatér: „...a fűzek néha felzokogtak tőle [a

széltől] éjszaka”(41); „A diófa is kihúzta magát [a rendtől]”(42); „a délután unalmat ásított”(203). Monoton, megnyugtató zeneisége (ld. fent **Szende Aladár**) a mű értéke.

Motívumrendszere, a teljes életművén átvonuló fa-motívum e könyvben nyeri el sokrétű értelmét. Már fiatal költőként eljárta a fa-motívummal (*Fenyő a hegytetőn, Kökénybokor*), és alig van műve, melyben fel ne lelhetnénk (gimilcsfa - *Vérben és viharban*; almafa-motívum - *Tizenhárom almafa*). A fa az ember, a megmaradás, kitartás, az otthon és a tágabb értelemben vett haza jelentéshordozója. A címet, mint a globális koherencia hordozóját így lehet értelmezni: a „Mire a fák megnőnek” időhatározó mellékmondat jövőképet fest, erőt és reménységet ad a „nyomorúság”-ban, az emberpróbáló életharcokban. Ám a fák növekedése óhatatlanul mást jelentést is implikál: az idő múlását, egyrészt a bajok elteltét, az ember és természet harmóniáját, szemet gyönyörködtető növekedést, fejlődést, másrészt halálba fordulást, öregedést. Az idő múlásának érzékeltetése a mű mesteri része.

A regény motívumrendszerét vizsgálva megállapítható, hogy korábban felvázolt motívumainak köre (idő-, otthon-, papok-, csónak-, rontás-, fa-motívum) újabbakkal gazdagodott: fecske-, gyűrű-, kastély-motívum, illetve újabb alakváltozatban bukkant fel és sokszínű jelentésmezővel gazdagodott a fa-motívum: kert-, illetve erdő-motívumként.

A *Mire a fák megnőnek* nem könnyű írói vállalkozás. Wass Albert kötelességének tesz eleget, amikor emléket állít harcos felmenőinek. Történetük minden bizonnyal a családi legendáriumból bomlott ki, negyvennyolc emléke még friss volt számára, a harmadik generációbelinek. Élettörténetéből, vallomásaiból tudjuk, hogy nagyapja volt a szabadságharc emlékének leglelkesebb éltetője. Wass Albert regénye történelmi családregény, mely két nemzedék - az 1848-as szabadságharc zászlóvivői, a Bach-korszakot megsínylő, ám konokul a romokon is új életet, gyermekeiknek otthont teremtő Varjassyak története. A második generáció élete *A kastély árnyékában* című kötetben folytatódik.

A kastély árnyékában (1943)

„A kastély árnyéka, a régié és az újé egyaránt, a kiegyezéstől a trianoni katasztrófaig kíséri a Varjassy-család történetét”³⁹³ - írja **Milotay István**. Egyenes folytatása a *Mire a fák megnőnek* című családregénynek, s előkészítője a *Tavaszi szél* című színdarabnak.

Három kiadást ért meg a megjelenés évében, 1943-ban: egyszer a Révai és kétszer az Erdélyi Szépmíves Céh jelenteti meg. Részlet jelent meg belőle 1944-ben az *Erdélyi Szemlé*³⁹⁴-ben. 1980-ban újranyomják a Révai-kiadást fotomechanikus eljárással Youngstownban (Egyesült Államok), majd az utóbbi években kiadta a Mentor (1998) és a Kráter (2002). A legkorábbi recenziók 1943 őszén jelentek meg, az anyaországi és vajdasági kritika sorra számba vette a művet. A legtöbb kritikus a regény konfliktusának okait elemzi.

„A kiegyezés utáni, kapitalizálódó Erdély korát idézi fel, azt a kort, amelyben megnőtt a távolság az úr és a pórnép között - írja **Medvigy Endre**. - A fényes báltermekből nem látszott, hogy a magyarságra milyen veszedelmet jelent a Regátból behozott olcsó és igénytelen mezőgazdasági munkás”.³⁹⁵ **Káli István** szerint „hiába nőnek a fák akár az égig is, ha a kastélyok árnyékában, az idegen szokások fedezetében, e megteremtett jólét révületében az emberek közé oson a romlás”.³⁹⁶

Szabó Richárd szerint a regény konfliktusát más folyamat alkotja: „Az oláhok földszerzése, gazdagodása, az uradalomba való bejutása a regény igazi cselekménye. A kép megdöbbenő és fájó; fájó, mert igaz. Wass Albertnek érdeme, hogy ezt a képet élesen látta, jól megfogta s pontosan rajzolta meg”.³⁹⁷ A Mezőség elrománosodásának folyamatát **Szabó Richárd** a közelmúltra vetíti, holott a narrátor visszavezet régmúlt történelmi időkbe, ahol ez elkezdődött: „Fent a hegyoldalban falu látszott megint, román falu, császár nevét hordja. Császár vette el ezeket a földeket valamikor a rebellis Varjassyaktól, s telepített reá hű románokat, hogy szolgálják őt magyarok között. Ivány is így járt és sok falu még. Mert rebellisek voltak a Varjassyak mindig, tüzesek, verekedők s ritkán okosak. Nem tűrtek idegen urat maguk fölött, kaptak hát idegen cselédet”(12).

A konfliktus mibenlétét illetően hasonló **Tóth Béla** meglátása: „A vezető réteg vaksága, a hivatalosok olympusi elzárkózása, s az idegenek tervszerű munkája aztán egy-kettőre koldusbotra juttatja a falu magyarságát s azok egymás után adják át helyüket a titkos pénzekkel táplált románságnak. [...] Wass Albert regénye korának kétségtelenül egyik legjellemzőbb oldalát ragadja meg, s legsúlyosabb hibáját tárja fel. A regény számonkérés, de egyben figyelmeztetés is. A haza jórészenek felszabadulása s a ránk nehezült nyomás enyhülése pillanatában a múlt példájával óv bennünket attól, hogy újból megfélemedezzünk magunkról, odaadó munka helyett henye pompázásra adjuk magunkat, nemzetépítés helyett divatos jelszavaknak hódoljunk”³⁹⁸ - olvashatjuk a délvidéki *Kalangyában*. Tóth Béla is felfigyel a korábbi történelmi folyamatok jelenbe ültetésére.

Makay Gusztáv szerint a regény „nemzetpolitikai mondanivalója tiszta, határozott, félelrthetetlen: Trianonhoz, Erdély akkori elvesztéséhez az előző félszázad bűnei juttatták az országot. A bűnök: a polgárosodás kiegyezés utáni eszménye, amely az ország minden baját orvosolni vélte azzal, hogy Európát behozza Erdélybe, ezért pártfogolta a nagybirtokot és jövődőltennek látta a parasztot; a szentistváni gondolat jegyében álló nemzetiségi politika, amelynek nagy ábrándja az volt, hogy az asszimiláció két nemzedék alatt kitűnő magyarokat nevel majd a nemzetiségekből; a vezető rétegek vaksága; a magyar parasztság módszeres letörése. [...] Egyszóval: a kastély a vakság, hiúság és gőg jelképe, amelynek árnyékában egyre

³⁹³ Milotay I., 1943. 1-2.

³⁹⁴ Wass Albert, *A kastély árnyékában*: részlet. = Erdélyi Szemle, XXIX/2. (1944). 9-10.

³⁹⁵ Medvigy E., 2000. 44-46.

³⁹⁶ Káli István, *Wass Albert*. In Káli I., 2001. 191.

³⁹⁷ Szabó R., 1944. 90-91.

³⁹⁸ Tóth B., *Wass Albert két regénye [...]*. 1944. 140-141.

pusztul az igaz magyarság földben, vérbeli magyar népben és szellemben rejlő értékállománya [...]. Az író felfogásával legfeljebb nemzetpolitikai síkon lehetne vitába szállni.”³⁹⁹ **Makay Gusztáv** csupán ott ad hangot kételyének, hogy az olyan műben, amelyben az „eszmei tartalom olyan mázsás súlyt kap, megtalálta-e az író a mondanivalójához illő szépirodalmi kifejezést, s megvan-e benne a mondanivaló és a művészi kifejezés összhangja.”⁴⁰⁰

A *Mire a fák megnőnek* című regény azt a kérdést vizsgálja, hogy a magyar főnemesség képes-e felelősséget vállalni az országért; A *kastély árnyékában* az előző regényben feltett kérdésre nemleges választ ad. A felelősséget viselő szereplők elpusztulnak, így lehetetlenné válik, hogy felelősen irányítsanak: az öreg Varjassyak meghalnak, egyetlen unokájuk, akibe átültették szellemiségüket, megbetegszik és meghal, Holló János tiszteletest idő előtt nyugdíjazzák. A magyar parasztok gazdaságilag, emberileg ellehetetlenülnek, a magyarságért küzdő egyetlen figura Kovács Ferenc ügyvéd, aki a cselekmény során néhány átütő sikerű akció után eltűnik. Nem fordul pártfogásáért sem a nyugalmazott tiszteletes, sem Szűcs Ferenc kismizett magyar földműves - sorsuk a görög tragédiák szereplőéhez hasonlóan elkerülhetetlen. Ez érthetetlen a szerkesztés szempontjából. A fenti szereplők egyetlen erénye a csöndes pusztulásba való méltóságteljes belenyugvás. „Sikerült a különböző fajú, műveltségű, társadalmi állású emberek helyzeti ellentétének felvázolása is, mégsem alakul ki belőle élettelen regény-cselekménynek dinamikus folyama. Néha az az érzésünk, hogy egy-egy új alak - ilyen pl. Kovács ügyvédjelölté - segítségével fog valami a Mezőségen és a regényben is megindulni, megépülni. Azonban a megkezdett fonál szinte észrevétlenül kiesik az író kezéből s marad a stagnálás, a lassú pusztulás, öregedés és halál, aminek szinte szimbólumai az öreg Varjassyék”⁴⁰¹ - írja **Szabó Richárd**. A szerkesztési hiányosságot, az alakok egy részének statikusságát, a cselekmény egyenetlen vonalvezetését kárpótolja viszont a tárcanovella-fűzér elevevénye, valamint a motívumrendszer gazdagsága, különösen a fa-motívum továbbvitele és nyugvópontra helyezése.

A Varjassy család második generációjának tagja, Varjassy Gábor főispán alakja köré csoportosuló cselekmény a regény magva. A főispán korának társadalmi folyamatai képezik a cselekmény háttérét: a rendezetlen nemzetiségi és etnikai probléma, illetve a nemesség és parasztság közötti áthidalhatatlan távolság. A tudós történetírás objektivitásának nyoma sincs az események leírásában. A negyvenes évek politikai áramlata ma már vállalhatatlan eszmének ad helyet a regényben. Pozitívum viszont, hogy Wass élő, közvetlen forrásból merített történetet ír. A *kastély árnyékában* sok fájó momentumot vázol, melyeket számon tart a jelenkori történetírás is. A deskriptív történelem eseményei és Wass történelmi regényei között feltűnőek az egyezések. A cselekmény háttérében a következő társadalmi-politikai folyamatok derengenek fel: a szabadságharc és a reformkor idején a jobbágyság felszámolása⁴⁰², a birtokos nemesség elszegényedése⁴⁰³, a nemzeti mozgalmak⁴⁰⁴, a nemzetiségi konfliktus⁴⁰⁵⁻⁴⁰⁶, a román

³⁹⁹ Makay Gusztáv, *A kastély árnyékában*. Wass Albert könyve - Révai. = Magyar Csillag, IV. (1944). 51-53.

⁴⁰⁰ Makay Gusztáv, *A kastély árnyékában*. Wass Albert könyve - Révai. = Magyar Csillag, IV. (1944). 51-53.

⁴⁰¹ Szabó R., 1944. 90-91.

⁴⁰² Bárány Wesselényi Miklós az 1820-as évek végén Zsibón, Erdély és Magyarország határán elsőként vezette be a váltógazdaságot. Amikor elsőként hozatott cséplőgépet, nem volt, aki kezelje. „Wesselényi ugyan nem mondott le jobbágysági munkajáradékáról, de az úr-paraszi viszonyt - bérlői kapcsolatként értelmezve - szabályozta és egységesítette jobbágysági szolgáltatásait, s 1831-ben megpróbálta megvalósítani régi tervét: a terméstizedből alapítványt létesített éhínség megelőzése érdekében. [...] A jobbágyság részéről nem talál megértésre, birtokostársaitól eltérő magatartását a gyengeség jelének tartják [...]. Közben a falusi túlnépesedés veszélye is jelentkezett: az egy telken élők száma megkétszereződött. Hiába szólította fel parasztjait, hogy máshol keressék kenyerüket, munkaalkalmak hiányában utasító hangú intéseinek nem lehetett fogadatja”. Szász Z., 1986. 1225.

⁴⁰³ „A birtokos nemesség elszegényedése - a feudalizmus válságának velejárója - ekkor még inkább aggasztó perspektíva, mint valóság. Ha a városi étellel nem került szoros kapcsolatba, igényei nem voltak magasak.

papság politikai szerepvállalása⁴⁰⁷, a román társadalom belső integrációja⁴⁰⁸, a román falvak építkezési szokásai⁴⁰⁹, valamint a gyümölcsfa-termesztés fellendülése⁴¹⁰.

Szücsné Harkó Enikő szerint a történelem eseményei önmagukban is konfliktusforrásként szolgálnak, ezeket tetőzi a generációs ellentét: a „Wass-regények egyik meghatározó szerkesztési elve a nemzedékek, generációk életfelfogásában, történelmi gondolkodásában megjelenő, bizonyos feszültséget szító ellentét”.⁴¹¹ „A Varjassy család Gábor nevű fia képviseli azt a generációt, az ő életében keresi az író azokat a történeteket, ugyancsak vele kapcsolatban vonultatja fel azokat az eseményeket, amelyek az erdélyi arisztokrácia életvitelében áttételesen, de mégis kimutathatóan indukálták a trianoni döntést”.⁴¹² **Szücsné Harkó** szerint a családregény első részének fő tapasztalata: „Az igazi élet az, ami a világot előreviszi. A földdel járó élet”(180).⁴¹³ Ám Varjassy Gábor főszereplő nem így gondolkodik: „A kiegyezés utáni években eszmélő fiatalember, a nyugati, úgymond magasabb civilizáció erejébe vetett hitével idejétmúlnak tekinti szülei életfelfogását, újból felépíti a kastélyt, valóban

Öltözetére költött talán a legtöbbet, amivel kiváltságos voltát kifejezésre juttatta. Pénzkiadásai csekélyek voltak, és legfeljebb akkor került nagyobb összeg a kalendáriumi kiadás rovatába, ha a szalmafedeles ház ura döngölt padlójú szobájába színezüst mosdókészletet vásárolt.” Hasonlóképpen a regényben az öreg Varjassyak spártai módon éltek, ám a fiúk, ha adósságból is, de kastélyt építtek. A gondatlanul kezelt gazdaság viszont nem termeli ki a kastély építésének és fenntartásának árát. Szász Z., 1986. 1229-1230.

⁴⁰⁴ A „román nemzetiség érzésében való összeolvadás, a nemzetiség felébredése a népben és a nép közdolgozói iránti érdeklődése rendkívüli erőt kölcsönöz a román nemzeti mozgalmaknak. Az értelmiség meggyőzte a falvak népét a román közigazgatás előnyeiről [...]. Ám ennek az agitációnak tragikus következményekre vezető mozzanata lehetett az, hogy olykor-olykor vallási és nemzeti gyűlöletet keltő uszítással párosul”. Andrei Muresanu „költészete 1849-ig kiteljesedett, s az összromán irodalom részévé lett. Erdélyi követőinek verseiben sokáig a történelmi múlt az uralkodó motívum” (Erdély rövid története, 1993). 520.; Muresan Andrei regényalak Wassnál a *Mire a fák megnőnek*, ill. *A funtineli boszorkány* című regényben is előfordul.

⁴⁰⁵ Andrei Muresan költő „pogány elnyomókról” verselt, „akiknek nincs törvényük, sem Istenük”. Szász Z., 1986. 1366.

⁴⁰⁶ „A súrlódási felületet növelte, hogy ebben a helyzetben a magyar földesúr és a román jobbágyság konfliktusai egyre inkább nemzeti színezetet kaptak.” Szász Z., 1986. 1367.

⁴⁰⁷ „A románok politikai igényeiket (mint érdekképviselő, részesedés a közpénztárból) az egyházon keresztül, papjaik, egyházfőiek vezetésével próbálták érvényesíteni, hiszen mint nem törvényes felekezet tagjai érezték magukat alárendeltségbe taszítva.” Ez a körülmény magyarázza, hogy mindenfajta közéleti eseményt falun a pópák koordináltak. Szász Z., 1986. 1240.

⁴⁰⁸ „A román társadalom belső integrációjának egyik legfontosabb mozzanataként a műveltebb rétegek szakítani kezdtek a falu világában oly erős vallási előítéletekkel, egyre több ortodox diák jött Balázsfalvára tanulni”, a líceum rangú híres iskolába. „Balázsfalva maradt az erdélyi és magyarországi román művelődés legfontosabb felsőoktatási intézménye”. További központok Arad, Nagyszeben, Nagyvárad, Belényes. „Blázs” (románul Blaj), azaz Balázsfalva neve többször előfordul a regényben, mint a román kultúra és szellemiség központja. Szász Z., 1986. 1309.

⁴⁰⁹ Míg Szász- és Székelyföldön módos házak épültek, „a megyékben sokfelé viszont a nyomorúságos lakhelyek azt a benyomást keltették, hogy nincs ország, ahol a falusi építkezések ily csekély tökélet követelnének. Alighanem joggal írta a román sajtó a falvak rendezetlenségét és a házak rossz minőségét a rendezetlen feudális viszonyok számlájára, mert a jobbágyság körében a legtöbb falusi házat maga a földesúr állítja úgy, ahogy akarja, és oda teszi, ahova akarja, vagy egyébként sem kényszeríti soha a falusit valamiféle szimmetriára. A falusi pedig, ki nem tulajdonos... egész évben készen áll, hogy elhagyja lakását, és más földesúr birtokára költözzék, nem annyira együgyű, hogy más számára jó házat tartson fel, felesége sem, hogy a kertet ugyancsak másoknak művelje. Ahol viszont a jobbágyság nem kényszerültek költözködéssel, vagy nem hajtotta őket a költözködés láza, telkeik rakva gazdasági épületekkel, kertjeikben virágot és veteményt, gyümölcsfát lehetett látni”. A regényben a románajkú falvakat ábrázolja a narrátor szedett-vedetteknek, nyomorúságosoknak. Szász Z., 1986. 1237-1238.

⁴¹⁰ „A Határörvidéken sok helyen a gyümölcsfatermesztés is fellendült [a reformkorban], részben az állandó oktatás eredményeként, részben azért, mert a fiatalok csak úgy kaptak engedélyt a házasságra, ha előbb egy pár gyümölcsfát ültettek”. Szász Z., 1986. 1223.

⁴¹¹ Szücsné Harkó E., [2004.] 47.

⁴¹² Szücsné Harkó E., [2004.] 51.

⁴¹³ Az idézetek a következő kiadásból valók: Wass A., *A kastély árnyékában*. 1998. 180.

európai típusú gondolkodásmóddal próbál grófként is meg képviselőként is ténykedni. Bizonyos megértő szándékkal szemléli, de követésre már alkalmatlan életformának minősíti szülei értékvilágát”.⁴¹⁴ A nemzedéki konfliktus mibenléte valóban szülők és fiak közötti életmódbeli különbség: „Mikor már mód lett volna újra szebb házra, jobb bútorokra, méltóbb létre. / ez volt az a pont, ahol ő s a szülei elszakadtak egymástól. [...] A két öreg sohasem tért többé vissza oda, ahonnan az élet kiborította őket. [...] Mikor már mindenük megvolt, még több mint azelőtt, mikor már módjuk lett volna, jussuk lett volna, sőt szinte kötelességük lett volna visszatérni a régi élethez, kastélyhoz, libériás inasokhoz, négylovas hintóhoz: ők akkor is megmaradtak nemzeti urnak és nemzeti asszonynak, ott kint a tanyán. Nem építették föl újra a kastélyt, nem nyitották ki a kolozsvári házat farsang idején, bálakat nem adtak, négyes fogaton nem jártak, mint mások. Nem élesztették fel a család hírnevét, mint mások, pénzzel, szórakozással, pompával”(16).

Az úri és paraszti réteg egymástól való elszakadását Varjassy Gábor is látja, ám a két réteg közelítéséért semmit sem tesz. A román földpolitika és saját nemtörődömsége következtében földönfutóvá vált magyar parasztot polgárosodni szeretné látni, ám nézeteinek megvalósíthatatlanságát nem érzékeli. Ehhez járul még enervált személyisége: „a néha fellobbanó gróf könnyen félrevezethető, s a problémák meglátásában amúgy is szűk látókörű. Megoldásukhoz meg nincs ideje, mert az országos dolgok lekötik energiáját” - írja **Szücsné Harkó**. Varjassy Gábor „európai” élete zsákutcába jut. Kényelmessége és anyagi kultúrájához való ragaszkodása erőtlenné lankasztják. Nincs benne küzdőerő. Felesége személyében saját kényelmét, státusa fenntartóját, egyfajta európaiság megtestesítőjét, s egyben gyermekei anyját, azaz jövőbeli álmai valóra váltóinak gondozóját szereti. Épp ezért fordulópont a diplomátának szánt elsőszülött fiúk, Istvánka története, aki egy baleset következtében megbénul, majd meghal.

Az idős és fiatal Varjassyak közti lényeges különbség, hogy míg az öreg Varjassyt és feleségét sűrű tartó bajtársiasság, bonthatatlan egymásrautaltság, tisztelet és meggondolt párválasztás fűzte össze, az ifjabb Varjassy szempontjai mások: Erzsébet az európai kultúra megtestesítője - ez a gondolat artikulálódik a regény eszmei folytatásában, a *Tavaszi szél* című színműben. Bár Varjassy szereti a feleségét, aki biztosítja számára „európai létformáját”, „férfiúi természete” olykor letéríti az „európai sima út”-ról. A narrátor csak utal rá, hogy mellékutjai a hegyekbe viszik, valamifajta keleti ösztön vesz rajta erőt.

A narrátor egyetlenegyszer sem láttatja Varjassy Gábort határozottnak. Minden cselekedete, megnyilvánulása jó kedélyállapotának és komfortérzetének megőrzésére irányul. Arra sem hajlandó - szorongató lelkiismerete ellenére -, hogy meggyőződhessen arról: betartják-e apja végrendeletét a tanya állapotának megőrzéséről. A kemény kritika az erőtlenség, cselekvésképtelen mágnást illeti.

Az egyedül cselekvőképes Varjassy Gábor főispán tehát nemtörődöm, fia, Istvánka, a nagyszülők számára legreményteljesebb unoka - a regény dinamikájának megfelelően - meghal. A csintalan kis Gábor és a semmirevaló, rontópál Ilonka nem a nagyszülők kedvére való unokák. A nagyszülők öregek, megfáradtak, nincs türelmük a szangvinikus személyiség típusú, energikus Gábor unokához, aki lelövi nagyapja féltett vércsáját - az öreg Varjassy és unokája kapcsolata ennek következtében törvényszerűen megromlik. A nagyapa a vércse elpusztítását korbáccsal kívánja büntetni - nem épp humánus, ám korhű módja a gyermeknevelésnek.⁴¹⁵ Ezután a gyermek Bács Jani társaságát keresi, aki éppoly életrevaló vagy épp semmirevaló, mint ő, s akinek közreműködésében Gábor további csínyekben vesz részt. Bács Jani számára elfogadott a cselédszerető tartása vagy a lopás. A sorsszerűség is az ellenfelet segíti törekvéseiben. Az öregek szűk látókörűek, testamentumuk betartása, azaz a gazdaság

⁴¹⁴ Szücsné Harkó E., [2004.] 52.

⁴¹⁵ Utalhatunk itt a szerző életrajzi vonatkozású epizódjára: apjával való afférjára, amikor a vadmadártojások eltöréséért apja korbáccsal verte meg (*Hagyaték*).

megőrzése lehetetlen, a tanya „oláh pajtává”(276) válása szinte törvényszerűen fakad konokságukból. Ötletük helyességét, miszerint a tanyára és nem címeres kriptába akartak temetkezni, fájdalmasan igazolta a történelem: a grófi csontokat nemegyszer hajigálták ki a címeres sírboltokból.⁴¹⁶

Érdemes megvizsgálni, mennyiben tesz eleget a mű a történelmi regény műfaji követelményeinek. **Bödöcs Pál** szerint ez a regény és az előző „zárnák le igazán perdöntően a húszas-harmincas évek fordulóján Erdélyben felcsapó ‘történelmi regény-vitát’. A *történelmi regény* létjogosultságát illetően megmutatták Wass Albert művei: heroikus szépeltés és stílusromantika helyett a múlt idő kereteit mindig az adott élet teljességéhez méltóan kell megtölteni s az igazságnak megfelelően kell elrendezni az idő haladtával formálódó, változó valóságot”. S bár **Bödöcs Pál** szerint „nemzeti tragédiánk eredményezőit már korábban feltárták Ady, Móricz, Szabó Dezső, Németh László írásai, de még az elődök, ill. a kortársak közül sem mutatta meg senki ennyire elfogulatlanul és kristálytisztan természetességgel az 1849 után érlelődő tragikus végkifejletét, amely a magyar sorsot örökre megpecsételte”.⁴¹⁷ **Balogh László** szerint *családrege*nyről van szó, ám az író „vállalt feladata óriási. A család regényének keretében az egész Mezőség életét, a magyarság sorsát akarja ábrázolni. Az egységet megvalósítani azonban nem sikerült, a korkép és a családrege egymástól csaknem független.”⁴¹⁸ **Kovalovszky Miklós** szerint a „regény középpontjában a román kérdés áll, s az író néha valóban merész kézzel nyúl hozzá. A célzatosság és bíráló szellem sokkal erősebb, mint az első részben, s szinte *irányregény*vé teszi a könyvet. Ez indokolja talán a közhelyeket, a tipizálást s a kiélezett helyzeteket. De mindebből erős felelősségérzés és a magyarság féltése izzik. Ez ellensúlyozza a regény művészi fogyatkozásait.”⁴¹⁹ (Kiemelések: a Szerző). Történelmi-, család- és irányregény.

Szinte minden kritikus szóvá teszi, hogy a „regénynek nincs egységes vonalvezetése, a cselekmény szétfolyó s szélesebb, jobban megmunkált és kidolgozott, hitelesebb háttérrel is csak korrajz lehetne, hiszen a Varjasy-család élettörténete sem zárul le s nem alkot befejező egészet benne”⁴²⁰ - írja **Bélteki László**. **Kovalovszky Miklós** hibaként rója fel, hogy a szerző a második regényben kénytelen visszanyúlni az első regény cselekményéhez, s a sok ismétlés „vontatottá s néhol egyhangúvá teszi a regényt. Ahol pedig csak futó utalás van, az olvasó, aki esetleg nem ismeri az első könyvet, hiányt, bizonytalanságot érez”.⁴²¹

Szende Aladár szerint „az író majdhogy bele nem bukott vállalkozásának anyagába: túlságosan nagy volt ez az anyag a koncepciók készség arányához mérten. A generációs regény kényelmes folyása csillogó felületű tócsákká változott: szertehullott az anyag, s csak foltjai maradtak a válság teljes és színes bemutatása helyett. A tárgy és a helyzet maga egyébként több drámai magot rejt magában, mint regény-indítékot”. A kastély és a tanya „viaskodásából szebb drámát lehetett volna írni.” A kritikus hibának tartja, hogy a regényíró a főispán „lelkiismereti küzdelmét nem tudja válsággá komponálni, így a remek indulás után a nagyobb és méltóbb feladat helyett az író a kényelmesebbet választja: képeket fűz egymás mellé s szilárd ötvözet helyett szertehulló novella-anyagot kapunk”.⁴²²

Kerecsendi Kiss Márton szerint „művészi, gondosrajzú novellák összefűzése ez a regény, s epikai egységgé csupán a mű tehertétele, az ugyancsak mesterien alkalmazott belső

⁴¹⁶ Marosi I., 1999. 109.

⁴¹⁷ Bödöcs P., 1985. 8.

⁴¹⁸ Balogh L., 1944. 594-596.

⁴¹⁹ Kovalovszky M., 1943. 211-212.

⁴²⁰ Bélteki L., 1943. 9.

⁴²¹ Kovalovszky M., 1943. 211-212.

⁴²² Szende A., 1943. 5-6.

ritmusa teszi s az alakoknak az a levegős távlata, amely már Wass Albert első írásaiból felejthetetlen élményünk maradt”.⁴²³

A narrátor mesélő kedve kiapadhatatlan - „Ez a meséje annak” -, tudatosítja mesélő magatartását. Szinte minden fejezetben egy-egy epizódot mesél el: Bács János, a pópa fia tisztartó lesz; Ázik (Móric) zsidó boltot nyit, megtelepszik a faluban, néhány látogatás, az elpusztult üsző története, Muresan Indrei román pópa öngyilkossága, a jegyző, a tanító, a segédjegyző, a postáskisasszony faluba jövele, karcolatszerű jellemzése, a jegyzőné és a postáskisasszony vetélkedése, a „párbaj” története - ezek azok az epizódok, melyek a cselekményt dúsítják.

A regény „alakjai erősen tipizáltak, vérszegények. Mintha egy-egy Jókai-regényből lépnének elénk, csak hogy a nagy mesternél kevesebb elhitető erővel”⁴²⁴ - írja **Ágoston Julián**. **Szönyi Kálmán** szerint az alakok „írói argumentumok”-ká válnak, így „elvesztik életszerűségüket, elhitető erejüket: tudjuk, hogy eszközei az írónak, s kételkedni kezdünk”.⁴²⁵ **Milotay István** részletes, ironikus jellemrajzot készít a szereplőkről: „Milyen ismert, húsból, vérből gyúrt ember a főispán, a fiatal Varjassy Gábor, elveivel, életmódjával az új, szabadelvű közigazgatás nagyra néző s a kicsivel nem törődő szellemével s a haladásnak, a felvilágosodásnak Európát emlegető jelszavaival. [...] S mennyire az új világ levegőjét hozza báró Pohlenberg, a császári lovastisztból új földesúrrá asszimilálódó hazafi (a Jókai Ankerschmidt lovagjának alakja, revideált, kevésbé romantikus kiadásban). Aztán milyen titokzatos, névtelen félelmet gerjesztő a maga sötét, démoni megjelenésében, külső és belső jellemvonásaival a két román pópa [...]. S milyen megrendítő Holló Jánosnak, a református papnak, a falusi apostolnak és aszkétának látomásoktól megszállt, lázaktól gyötört, a faj pusztulását, magányát a tébolyig átérző alakja.”⁴²⁶

Szende Aladár⁴²⁷ szerint a szereplők Don Quijote-izmusa, realitástól való elszakadása okolható a történelmi események rosszra fordulásáért. A főispán Európát építi, s közben elrománosodik a birtoka, a református pap „magyar bibliá”-t ír, s idő előtt nyugdíjba küldik, mint bomlott eszűt. Vele állítja szembe az elbeszélő a moldvai román kalugyert meg a román pópákat, akik szegénység és tudatlanság, adott esetben hibbantság álarca mögött szívós, kitartó politikát folytatnak. Épp egy „odaátrol való”, moldvai szerzetessel mondat lesújtó bírálatot az Európa-hajhászó magyar urakról: „Hát mit csinálnak a magyarok? S mit csinálunk mi? Nem látod? Pénzt adunk a szegénynek, tanítatjuk a fiaikat Blázson, dolgozunk, hozzuk a pénzt kintről, készülünk, készülünk... ezt csináljuk már évek óta, s csinálni fogjuk, ameddig készen leszünk vele... félsz tán az uraktól? Törődnek azok veled? Gondol valaki reátok, szegényekre, ebben az országban? De ahol egy román gyerek született, mi ott voltunk. Ahol segíteni kellett, mi ott voltunk. Ahol panasz volt, ahol baj volt, mi ott voltunk, szereztünk nekik földet, állatot. Segítettük, támogattuk, növeltük egymást. Esztendő óta ezt csináljuk. [...] S vajon ezalatt mit tettek a ti uraitok? [...] Építettek egy kastélyt!”(55). A magyar úr egyetlen eredménye, hogy felépített egy kastélyt, de szüleivel ellentétben, akik gondját viselik a parasztnak, nem érdeklődik a falusiak iránt. Európa nem terjed a parasztig. **Szende Aladár** e társadalmi konfliktust a regény „nem írói érték”⁴²⁸-ének tartja.

N. Pogány Albert az *Elnémult harangok* lelkészével való hasonlatosságot látja meg Holló János alakjában, aki vészharangot kongat a magyarságért, ám vészjelzését nem hallja meg senki. A narrátor eszméinek szócsöve, a fanatizmusáért idejekorán nyugdíjba küldött magyar tiszteletes szerint: „Magyarnak lenni ma annyi, mint süketnek, vaknak és némának

⁴²³ Kerecsendi Kiss Márton, *Mire a fák megnőnek. Wass Albert regénye. (Révai., Budapest, 1942).* = Sorsunk, III/4. (1943. április). 345-346.

⁴²⁴ **Ágoston Julián**, *Wass Albert: A kastély árnyékában. Regény. Révai.* = Magyar Kultúra, II. (1943). 162.

⁴²⁵ **Szönyi Kálmán**, *Wass Albert: A kastély árnyékában. Révai kiadása.* = Kalangya, (1944). 143-144.

⁴²⁶ Milotay I., 1943. 1-2.

⁴²⁷ Szende A., 1943. 5-6.

⁴²⁸ Szende A., 1943. 5-6.

lenni”.⁴²⁹ **Kovalovszky Miklós** szerint a mű „mintha tragikus tanulságot akarna jelképezni azok sorsában, akik népük védelmére kelnének: a tehetetlenné nyomorodott fiatal báró és a ‘magyar bibliát’ író, elűzött református pap alakjában”.⁴³⁰ A szereplők valóban egysíkúak: a magyar paraszt mindig becsületes, az életteremtélenségig, a román mindig hazudik, ha érdeke úgy kívánja, s „hallgat, amiről kell”. Érdekes, ám veszélyes ebből nemzeti jellemvonásokat alkotni. Az idős Wass Albert személyesen nyilatkozik arról, hogy amikor a román munkaerő betelepítése zajlott, a román földmunkás könnyebben kezelhető volt a magyar parasztnál.⁴³¹ Az *Erdély rövid története* kézikönyv is tartalmaz hasonló megállapítást.⁴³²

Bélteki László a transzszilvanizmus szempontjából vizsgálja a regényt: „Az erdélyi szellem, az erdélyi gondolat - bármint vitatják - élő, eleven valóság s nemcsak a kisebbségi magyar irodalom termelte ki és fogalmazta meg olyan világosan. Ez a szellem végzettszerűen egymás mellé rendelt, egymás mellett élő és egymásra utalt népek történelmének fájdalmasan nagy tanulságaiból ered: mindenekelőtt emberiséget, humánusmot jelent; egymás hitének, meggyőződésének, egymás nyelvének, kultúrájának megbecsülését”.⁴³³

Irodalmat esztétikum szempontjából szokásos elemezni, etikum szempontjából ritkán. Épp ezért érdekes **Erdélyi Lajos** fejtegetése a könyv ideológiai mondanivalójáról: „az író a társadalmi valóságtól messze elrugaskodva, mai kétes értékű politikai nézeteit kísérli meg alátámasztani. [...] Könyvének tendenciája annak bizonyítása, hogy az életben mindenütt faji összetartás érvényesül. S a látszat az, hogy csak a magyarság szervezetlen fajilag. Román, zsidó, sváb, tót, mindegyik szervezett és faji öntudattal telített, ami végeredményben Wass Albert logikája szerint magasabbrendűséget jelent. Minthogy pedig a magyarnak hiányzik a faji öntudata, nyilvánvaló, hogy ő a leggyengébb és legelmaradottabb az itt élő népek között.” Eddig a bírálat logikusnak hat, ám a kritikus így folytatja: „Varjassy Gábor ispánja egy Bács nevű román, a tisztartó egy Brencsák nevű tót. A falu jegyzője, Franyek, ugyancsak tót, a tanító viszont egy Aufbauer nevű sváb. A falu kereskedője természetesen zsidó, amint az úri társaságokban is egy zsidó-arisztokrata képviseli a reakciót. [...] Mindenki arra törekszik ebben a világban, hogy tönkregye a magyarságot s még Varjassy Gábor is liberalizmusa következtében közvetve ezeket az ‘idegeneket’ szolgálja. [...] Nem veszi észre, hogy ez a kritika nélküli ítélete mennyire ellentmond a szabadságharcról vallott felfogásának. A 13 aradi vértanút ugyanis nem lehet elvonatkoztatni az élettől. Aulich és Leiningen éppúgy a magyar szabadságért haltak meg, mint a legjobb magyarok”.⁴³⁴ A logikus eszmefuttatásból egy szempont kimarad, és pedig az, hogy a magyarérezelmű Pohlenbergekből lett Aulichok és Leiningenek másfajta erkölcsiséget képviselnek a suttyomban térítgető pópákkal szemben. A románság kultúrája más, és Wass regényének egyik erénye, hogy képes rávilágítani ennek a különbözőségnek a mibenlétére. A Wass által irodalmi eszközökkel ábrázolt problematika felveti a kérdést: hogyan határozható meg egy olyan nemzeti irodalom értéke, mely a

⁴²⁹ N. Pogány Albert, *Wass Albert: A kastély árnyékában*. = Forrás, II/2. (1944. február). 244-245.

⁴³⁰ Kovalovszky M., 1943. 211-212.

⁴³¹ *A látó ember: portré Wass Albertről*. Szerkesztő-riporter: Maksay Ágnes, rendező: Tabacu, Marius. Vetítési idő: 50 perc. Duna Televízió videotár, 2002.

⁴³² „A román népesség [...] mobilabb volt, mert szegényebb, a mostoha sorshoz való ‘alkalmazkodás’ vezette a migrációk útjain, a magyarnak viszont inkább a lázadás indulata adott vándorbotot a kezébe. Amikor az 1780-as években az éhínség miatt sokan átmentek a fejedelemségekbe, [...] egy osztrák helyzetjelentés szerint a nemességnek a parasztsággal szembeni brutális bánásmódja mellett Erdély ‘elnéptelenedésének’ másik oka az, hogy a birtokos nemesség idegenkedik az erdélyi magyar jobbágytól, mert ez nem olyan engedelmes, mint a román. Így aztán Magyarországra vagy Moldvába vándorol a magyar jobbágy. ‘Sok olyan helységben, ahol 40 vagy 50 éve túlnyomórészt magyar jobbágyok éltek, most a lakosságnak már fele román’”. Köpeczi B., 1993. 370-371.

⁴³³ Bélteki L., 1943. 9.

⁴³⁴ Erdélyi [Jordáky] Lajos, *Erdélyi történelmi regények [Nagy Jenő: Sárkányfogak között, I-II; Wass Albert: A kastély árnyékában; Kovács László: Gábor Aron]*. = Népszava, LXXI/244. (1943. október 28). 7.

történelem pörölye alatt kovácsolódó életekről, közösségekről ír beszámolót? A magyar irodalom gyakran a történelem és a szociográfia területén jár. Ez alól Wass Albert sem kivétel.

Épp ezért vitatható **Erdélyi Lajos**nak az a megállapítása, hogy „a magyar parasztság sorsa, az elnyomottak élete nem érdekli Wass Albertet”. Wass Albert bizonyára kevesebbszer fordult meg parasztházban, mint **Móricz Zsigmond** vagy **Illyés Gyula**. Mégsem mondhatni, hogy nem érdekli a magyar paraszt sorsa, épp erre példa Szűcs János (az előző regényben hasonló gonddal küzd Szőke Gyurka) nevű szereplőjének a története, aki szerzési vágyból románná lesz, majd megbánva tettét, visszatér magyarnak, ám ekkor már el kell számolnia az ortodox egyháztól kapott földek árával, s tetemes kamattal kell visszafizetnie. Visszatérésének rövid története épp ezt az ellentétet fejezi ki: a román egyház vagyoni gyarapodással segíti a gyülekezetébe térőt, ám a magyarságnak nincs ilyen támogató intézménye. A képviselőtükben fellépő pappal a főispán nem ért egyet, túl aggodalmaskodónak találja. Néhány intő szidalom (az előző regényben Minka asszony részéről) vagy pofon (Varjassy Istvántól) igazítja el a megszorult magyar parasztot. Kölcsönt nem kap egyetlen banktól sem, csak az uzsorástól, ügyvédje szenvtelenül nézi perének folyását, s Franyek jegyző igazítja el és gúnyolja ki szerencsétlen kimenetelű boldogulási kísérletét: „Mert mi nem fizetünk. Érted? A magyar állam nem fizet az áttérésért, mert a magyar államnak egészen mindegy, hogy egy semmirevaló ember, amilyen te vagy, magyarnak hazudja-e magát, vagy nem”(228). Szűcs János kálváriáját, Szamosújvár és Varjas közötti többszöri gyalogútját, egész télen át tartó erdőirtását, egyik tehene elvetélését részletesen bemutatja a narrátor. **Erdélyi Lajos** szerint „a birtokát féltő arisztokrata felfogását fejezi ki, aki nemcsak a román paptól és a paraszttól s újarisztochrata svábtól és zsidótól félti a földjét, hanem a magyar paraszttól is”. Wass Albert épp azt az arisztokratát bírálja, aki nem félti eléggé a birtokát, aki rossz gazda, aki kastélya ablakából s európaisága kódéből nem foglalkozik azzal, hogy intézője és ispánja folyamatosan meglopja, aki nem képes konfrontálódni olyan nyilvánvalóan tisztességtelen szerzési törekvésekkel, mint amilyen a Brencsáké vagy a Bács Jánosé. Tehetetlenségét kompromisszumkészségnek vagy békeszeretetnek magyarázza. Aligha közönyös az író olyan folyamatokkal szemben, melyeket generációkon keresztül folytat és felügyel a román államegyház képviselőjében a román tanító és a pap. Megbeszélésük felér egy konspirációs tervvel, ám munkájukat senki nem tiltja, senki sem figyel rájuk. Épp erre a visszásságra hívja fel a figyelmet az elbeszélő. Íme a pápa és a dászkál beszélgetése: „Ezek azok, akik kölcsönt kaptak, hogy földet vegyenek. Akiket aláhúztam, azok a derék emberek. Megbízható románok, bármikor készek mindenre” - a narrátor érzékelteti a mindenre készen lenni veszélyességét. - „Ezek nem kell megfizessék az adósságukat. Akiket kereszttel jelöltem meg, azokba hiba esett. Itt van például ez ni. Buzgó Lázár. Apja kapta a kölcsönt, amért átállott. Őt hold földet vett rajta, házat épített. Most a fia vissza akar térni a magyarokhoz. Már járt a papjuknál, csak nem meri még a pénz miatt. Egy másik kölcsönt akar kapni, hogy abból fizesse vissza. Bolond, azt hiszi, a magyar pap tud szerezni neki. [...] Ha jó románok lesznek, töröld ki innen ezt a keresztet, s húzd alá a nevüket. Tartsák meg a pénzt. Ha nem... akkor tudod, mit kell tenni... az ügyvédünk Bocán Pétra”(141). A program lényege az anyagi gyarapodás elősegítése, ezáltal szorgalmazza a vallás- és nemzetiségcserét: „Akik nincsenek aláhúzva, azokat még figyelni kell. Itt van ez a kétkeresztes, Szűcs Juon. Ezt már perli az ügyvéd, kamatostul. Gyermekeivel együtt visszaállott magyarnak. Ez az egyetlen, mondhatom neked, amióta élek, ez az egyetlen. Rá is megy mindene”(142). Szűcs Juon, azaz Szűcs János története a regény vége felé bomlik ki és zárul le. Valóban úgy jár, ahogy a dászkál előrevetíti. S a drámai sorsszerűség, hogy amikor köszön és elhalad az Istvánkát szállító szekér mellett földönfutóvá lett családjával, Istvánka kérdésére, „Ki volt az?”, csak Erzsébet báróné felel röviden: „Egy paraszt”. A falut végleg elhagyó magyar paraszt sorsa nem érdekli a főispánt. Ezzel szemben a román dászkál még azt is számon tartja, hogyan járnak össze a falubeliek.

Ugyancsak az ortodox államegyház térítő programjához tartozik a magyar paraszt gazdasági ellehetetlenítése. A pápa és a dászkál megbeszélése így folytatódik: „Ebben a másik

könyvben a magyarok vannak. Azok, akikre idővel számítani lehet, akiknek rosszul megy. Ezekre ügyelni kell, hogy még rosszabbul menjen nekik. Ne kaphassanak semmit. Részes földet sem, munkát sem. Ügyelni kell, hogy a gazdák ne adjanak nekik. Az uradalommal rendben vagyunk ezen a téren. Ott van a fiam. Ha már nagyon puhák, akkor lehet kezdeni velük a dolgot”(142).

Mit jelent a jó román fogalma? Csak sejthetjük. Az előző regényből tudjuk, Bács Szándu úgy nevelte a fiát, hogy az gyűlölje a magyarokat. Ám a fiából nem lett nyílt magyargyűlölő, sőt inkább csöndes-szívós asszimiláns, aki iskolát és nevet változtat, lélekben viszont konokul őrzi nemzetiségét: „Fekete hajú, széles vállú, középmagas fiatalember volt, erősen barna ábrázattal és egy állandó hetyke mosolygással a szája körül. Előtte román iskolába járt Balázsfalván, de aztán beállt magyarnak, megtanulta a ‘Talpra magyar’-t, s lelkesen szavalta minden ünnepélyen, lelkesebben, mint maguk a magyarok”. Wass Albert kitűnően érzékelteti stílusával a román beszéd- és gondolkodásmódot, remek a nyelvérzéke és jó az emberismerete, a megfigyelőképessége. Bács János története valószínűleg kisfiában, a megint csak Alexandru Baciú nevű értelmes, jövődöngő gyermekben folytatódott volna, ha megszületik a harmadik kötet. Ám egy későbbi regény játszik el a Jonel-János témával (*Elvész a nyom*), a nemzetiségét szerencsétlenül változtató alakjával. Míg a *Mire a fák megnőnek* Bács dászkálja sátáni figura, fia törekvése még szimpátiát is kelthet.

Egy hasonló Ion történetét írta meg a századfordulón **Liviu Rebreanu**, regényének címe *Ion*. A földszerzés céljából érdekházasságot kieroőszakoló, nincstelen oltyán parasztfiú „legfontosabb életcéljának a paraszti értékrendben misztifikált földvagyont megszerzését tekinti”.⁴³⁵ A regény első része, *A föld hangja* (*Glasul pământului*) a Bács János karrierjéhez hasonlít. Ám a második rész, *A szerelem hangja* (*Glasul iubirii*) már a leszámolások története: Ion elhanyagolja érdekből elvett, gazdag feleségét, aki öngyilkos lesz, kisfiúk meghal, s apósa jogosan visszaköveteli tőle földjét. Ám Ion negatív karrierje ezzel nem ér véget. A közben módos gazdához ment volt szerelmét, Vioricát látogatja, a férj rajtakapja őket, s meggyilkolja Iont. **Rebreanu** igazságot szolgáltat. **Biczó Gábor** a regényről írt tanulmányában⁴³⁶ a földtulajdon által megváltozott státusú szereplők karrierjére is kitér. Bár **Rebreanu**hoz képest, aki a szélesebb társadalom viszonyaira is utal, Wass eseménybonyolítása vázlatos, a szereplők belső, érzelmi élete csökevényes, regénye novella-, rajz- és publicisztika-füzér, de valóságlátása és -láttatása mégis elgondolkoztató. **Liviu Rebreanu**nak az erdélyi magyar irodalommal való hasonlatosságát korábban **Böződi György** fedezte fel, aki **Nyirő József**nél mutatott ki **Rebreanu**val való egyezéseket.⁴³⁷

A regény cselekményidejét csak a Varjassy-gyermekek korából tudjuk megfejteni. A regény elején Istvánka hatéves, Radu pap faluba érkezésének idején kilenc, balesete tizenhétévesen következik be, s amikor utoljára feltűnik az alakja, húszéves. Ez tizennégy év cselekményidő. A regény végén Szűcs János kisemmizésének dátuma 1898. március 15. Tehát a cselekmény 1884-ben indul a főispán hazakocsizásával, ám ennek a dátumnak nincs jelentősége. Elmondhatni, hogy a cselekmény valamikor a kiegyezés után indul, és a millennium előtt végződik. Az utószó gyanánt odaillesztett 1920-as évszámú jelenet kép egy falun át vándorló fehér hajú öregről, aki talán Varjassy főispán, de ez bizonytalan (emlékeztetőül: a *Farkasverem* keretképe is vándorló ember).

A regény irodalmi értékeivel kapcsolatosan megoszlanak a vélemények: legtöbbször a szerkesztését, az alakok tipizáltságát, a jellemek statikusságát kifogásolják. A regény történetek, rajzok füzére, laza szerkesztésben. A fő cselekményszál elvész a sok epizód között. A történet nem fűzhető egyetlen szála. Ezzel magyarázható, hogy a kritikusok véleménye eltér a konfliktus mibenlétét illetően (a generációs különbség vagy a történelmi-társadalmi folyamat

⁴³⁵ Biczó G., 2005. 376.

⁴³⁶ Biczó G., 2005. 371-381.

⁴³⁷ Medvigy E., *Utószó*. In Nyirő J., 2004. 502.

okozza a regény bonyodalmát). Minden bíráló elismeri viszont a narrátor stílusművészetét, lírai leírásainak szépségét.

Bödöcs Pál szerint a regény hozzásegít ahhoz, hogy „a magyar sorsot, annak 20. századi állomásait tisztán láthassuk és értelmezhesük”.⁴³⁸ „A mindvégig ízes magyarsággal megírt regény egy szomorú korszak hű képe”⁴³⁹ - írja **Beke György**. **Tóth Béla** szerint „finom lírai fátyolként egységes hangulat lengi át, mely főképpen a stílusból árad felénk. Különösen a leírások hangulatosak. Az író nyelvének egyéni finomságain kívül a nagy mértéktartással alkalmazott tájszavak és szólások adnak üde zamatot és friss ízt”.⁴⁴⁰

Szólni kell még a nevek humoráról, a beszélő nevekről. A narrátor humorizálással, finom gúnnyal tart távolságot, valójában egyetlen szereplőjével sem azonosul. A református pap Holló János, a falu földesurai Varjassyak. A varjú az uralkodás, az égi eredet jelképe: az öreg Varjassy pártfogolja a vércsét, amelyek szintén, mint ragadozó madarak, az uralkodást szimbolizálják. A holló viszont a gyász, a szerencsétlenség és a halál szimbólumaként ismert.⁴⁴¹ Bács Jonel neve utal a család eredeti foglalkozására, a bács románul számadó juhászt jelent, hasonlóképpen a család szatócs foglalkozására utal humorosan a Sonkoly-Krausz családnév (a német Kraus pedig ‘fűszert, káposztát’ jelent, Erdélyben a ‘sonkoly’ sonkát).

Brencsák és Franyek szláv nevek, Ázik boltos ragadványnevét a falubeli emberek adták. Az Aufbauer - ‘építő, felépítő’ - német szó, a tanító buzgalmát, elkötelezettségét tükrözi. Kuka Berci nevéhez nem szükséges magyarázat. A református pap lova Pillangó - melynek szimbolikus jelentése hasonló a madáréhoz: a lélek jelképe - , melyre maga a pap ad magyarázatot: „Ez itt a Pillangó - mutatott Holló János a csontos, öreg lóra. - Szép neve van - bólintott Kovács Ferenc. - Szép - hagyta rá a pap -, és talál az országhoz. [...] Ezt is Magyarországnak nevezik, s mégis mindenki röpködhet benne, csak éppen a magyar nem”(110).

A regény motívumrendszerének vizsgálata során megállapítható, hogy az eddig fellelhető motívumokhoz képest most újabbak nyernek elsőbbséget. A helyszín megoszlik és polarizálódik a kastély, azaz az ifjabb Varjassy családjának lakhelye, ill. a tanya, az idősebb Varjassyak élettere között. A fa motívum itt-ott villan fel utalásként. A regényben megjelenik egy másik motívumpár, mely a Wass-életműben nem fedezhető fel ilyen pregnánsan, mint itt: a csizma és a bocskor. Mintha az előző szembeállítást duplázná: a kastély és tanya - európai és valamifajta pogány szellemiségű urak lakhelyei.

Öreg Varjassy temetése társadalmi keresztmetszet - akár a *Farkasveremben* -, mely a temetésen jelenlévők kasztszerű leírása, osztályozása: „Hátul a cselédek és falusiak széles gyűrűje”(217); „A második gyűrű, ahol a kaputosok álltak”(217) - a jegyző, a román pap, Prosperjeck jogtanácsos, Kovács Ferenc ügyvéd stb. A narrátor kamera-módszerrel visz végig az egybegyűlt sokaságon a családig.

„Ott feküdt a nyitott koporsóban, fenyőágak s öszirózsák között, komolyan, kardosan, csizmásan, feketében, mint valami régi fejedelem”(208) - az öreg Varjassy temetése pogány fejedelméhez hasonlít.

Az idős pátriárka képe torzzá válik egy másik nézőpontból: „Nem akarod megérteni - kérdezte a főispán a koporsót -, hogy az a helyes út, amelyiken én járok? Ez a fölfele haladás egyetlen eszköze: a civilizáció, a polgárosodás, a város és kastély, a magasabb életforma. [...] De te csak a tanyáról láttad a világot és birkaszagú parasztok dolgain keresztül. Az ország dolgai ennél magasabbak, és csak fönről láthatók tisztán, kastélyok ablakaiból. Külföld felé kell nézni, nyugat felé. A paraszt csak paraszt, sohasem nemzet. Az ország polgárokból áll. Az ország gazdagsága a polgárok gazdagsága”(221). Ezért nem érti Varjassy főispán az öreg

⁴³⁸ Bödöcs P., 1985. 8.

⁴³⁹ Beke György, *Wass Albert két regénye: „Mire a fák megnőnek” és „A kastély árnyékában”*. = Erdélyi Szemle (Kolozsvár), XXIX/2. (1944). 9.

⁴⁴⁰ Tóth B., *Wass Albert két regénye [...]*. 1944. 140-141.

⁴⁴¹ Hoppál M. et al. 1995. 180, 96.

parasztok tisztelettevését elhunyt patrónusuk előtt: „Az ispán ideges lett. Mit akarnak ezek? Mit állnak itt és mit bólogatnak? Úgy tesznek, mintha az ő halottjuk volna. Pedig senkijük, semmijük, semmi közük hozzá. Még cselédei se voltak, hogy azért jönnének, becsületből”(212). A nemzeti asszony is csatlakozik bánatukhoz: „Bizony, münk tudjuk, mit veszítettünk... münk bizony...”(213).

Kovalovszky Miklós szerint a „legeredetibb alak, talán túlzott vonásokkal való ábrázolása miatt, a román pap”.⁴⁴² Valóban a legelevenebb figura Rádu Konsztantin, aki egy-két szóval, találón jellemzi a falu népét, jó emberismerő: „A báró az főispán, sok dolga van... Magosan lakik. Magosan él. Messze tőlünk és messze a földtől. Itt van mögötte a tisztartó. Szájas ember, de számár. Az már a miénk, pedig nem is tud róla. [...] A jegyző tisztességes, jóakarátú, de rövidlátó. Nem ostoba, csak túlságosan egyszerűnek látja az életet. Azt hiszi, a világot íróasztalok mögül lehet vezetni. A tanító, az már ostoba. Nem is magyar. A jegyző sem magyar. Azt sem tudják, hogy mit akarnak. Nem veszélyesek”(142-143).

Radu pap „parintye”-i (atyái) gondoskodása agyafűrt diplomáciából áll: „Úgy tud dicsérni mindent, hogy az embernek elolvad a szíve, amikor hallja”(130) - tartották hívei, a falubeli románok. S a pápa kiváló diplomáciai érzékének megvolt a jutalma: a hívek engedelmesen adakoztak. Ezzel szemben a magyarok papja szegény volt, lelkiismeretét felesége öngyilkossága nyomasztotta, s magányosan élt. Radu pap „örökké részeg” volt, amiért is felesége mindig megverte. Ám leült inni az emberekkel, s a színészkedés és bohóckodás leple alatt kifürkészte titkaikat.

Gergő bá, a Holló tiszteletes szolgája szerint Rádu pap „tán a prikulics”(144). Ezt maga Rádu pap erősíti meg: „Oláh pappal találkozni bajt jelent”(125). A „prikulics” és a „baj” a rontás motívumára utal.

A magyar és román pap egyetlen beszélgetéséből kiderül, hogy egymással együttműködni nem fognak: „Nézze az úr! Beszéljünk egyenesen. Az úr fajtáját én nem szeretem. Nem biz én. Még ha báránybőrbe búvik, akkor sem. Az úr se szeresse az enyémet, s akkor rendben leszünk”(145) - mondja Holló János tiszteletes. Rádu pap így felel: „ami a [pap] szívében van, arról csak Isten tud. [...] Rádu pap nem büszke, Rádu pap alázatos, szerény, engedelmes, meghajlik mindenki előtt. De ... a kötelességét, az igazi kötelességét sohasem felejt el...”(146).

A fentieknek - miszerint a román pápa a térítői munkát fontosabbnak tartja a kegyességi tevékenységnél - épp a regény másik román pópája, a kiöregedett és öngyilkosságot elkövető Muresán Indrei mond ellent: „Hát nem látják, hogy mi van itten? Nem látják? Azt akarják, hogy csupa bűnös ember legyen itt? Fiaink is, unokáink is bűnösök legyenek, fekete kézzel járjanak és fekete arccal, és ne leljen nyugalmat a lelkük? Hát nem látja, báró úr, hogy itt újra és újra tűz lesz, és ameddig a világ fennáll, mindig csak tűz lesz, ha a bűnösnek örökké megbocsátanak?”(91). A prófétai magasságba emelkedő, eszelős román pap döbbenet hallgatja Varjassy főispán tolerancia jegyében mondott beszédét: „Tisztelendő úr, ez az ország nem büntetéssel, hanem szeretettel neveli gyermekeit, emberséggel és türelemmel. S aki méltatlan lesz ehhez, az megbűnhődik saját lelkiismeretében. Azt hiszem, ilyenek írja le a Szentírás Isten országát is, tisztelendő úr jobban kell tudja, mint én. S mi ebben a földi életben ugyebár arra kell törekedjünk, hogy minél jobban megközelítsük ezt.” Muresán Indrei nem osztja a főispán véleményét: „- Isten országát talán lehet vezetni így... de földi országot. Azt nem lehet, báró úr... azt nem lehet bizony...”(92).

Muresán Indrei, aki a kastély felgyújtásának értelmi szerzője volt, s az új kastély felépítését isteni büntetésként fogta fel, végez magával. E kötetben a narrátor igazságot szolgáltat az előző nemzedéken esett sérelmekért. A pápa holtteste - a mereven egy pontra néző szem, a „rémületes”, vagyis az ördög látása a rontás motívumkörébe tartozik: „Muresán Indreit ott találták a belső szoba ajtaján, fölakasztva. Szája tátva volt, borzas szakállára

⁴⁴² Kovalovszky M., 1943. 211-212.

ráfagyott a nyál. Szemei mereven egy pontra néztek, s úgy dülledtek ki, mintha valami rémületeset látnának. Bizonyára az ördögöt látta meg halála pillanatában Muresán Indrei. Az emberek, akik koporsóba tették, legalábbis ezt suttogták egymás közt. S szapora kézzel vetették a keresztet”(92). A babonának, átoknak bőven jut hely ebben a hitvilágban.

Amit a regény nem mond ki, csak feltételezhetünk: a rontás megbújik a regény arany Metszés-pontjában, s elindítja Istvánka tragédiáját. Amikor Radu pap vizitálni megy a kastélyba, az udvaron a három gyermekkel találkozik, s tréfásan riogatja őket: „Embervértől vörös a szakállam, gyermekvértől vörös! Hamm, bekaplak s végetek!”; „Van egy késem, gyermeknyúzó, van egy fogam, gyermekzúzó... van két kezem, gyermekfogó... hamm, bekaplak, Róka Miska! - Ugrott egyet feljűk bakkecske módjára”(124). A bakkecske az ördöggel ekvivalens, a vörös róka pedig a ravaszság hordozója. Elmenőben a pap cserebogárból malmot készít nekik, melyet Istvánka állatkínzásnak minősít. „Arca elsötétűlt, mintha szégyellte volna magát. [...] Egy pillanatig nézte Istvánkát, aztán megfordult és szó nélkül kiment a kerti kapun. Az útról még egyszer visszanézett. - Furcsa gyermekek vagytok [...]. - Szőrös, rőt arcában a két tűnődő szem Istvánkát nézte” (128).

A szem-motívum és a rontás itt összefonódik: a szemmel verés, megigézés, megrontás aktusa. Istvánka balesete, lebénulása, hosszas ágyhoz kötöttsége és halála ezzel a jelenettel hozható összefűgésbe.

A szem lélek, az emberi gondolatok, szándékok tükre. „Varjassy István két gyöngűlű öreg szeme a dombokat nézte, ahogy a langyos napfényben fürödtek, s ezek a kék szemek tisztán és őszintén azt felelték a világnak: igen, érdemes volt. Mert szép volt. Emberhez illő, férűűhoz illő, magyarhoz illő. Azért”(34).

„Öreg Mihály elmeresztette a szemét, mikor régi gazdáit meglátta bejűnni a házba. Fűlállt hirtelen, s gűrnyedt háttal dűccent előre néhány lépést” (36). Az elmeredű szem a csodálkozás kifejezűje.

„- Sok pénzt vettek a földre, ezért a komédiáért. Csak gyűzzék majd a kamatot. / Szája szigorű volt, szeme messzire nézett”(38) - rosszallta idűs Varjassynű fia építkezését. A messze nézű szem jűvűbelátás.

„Ilyeneket gondolt Muresán Idrei, míg ott az ablakban gűrnyedt s nézte, kísértetlátó nagy szemekkel nézte, ahogy a kastélyt építeni kezdték, emelték, építették s befejezték. / A kastélyt, ugyanazt, amelyet ő egyszer, valamikor...”(46). A pópát az újraépűlű kastély kergeti öngyűlkosságba.

„- Nem kell itt senkitűl se félűni - oktatta késűbb a dászkal [a papot], mikor már végeztek a könyvekkel -, a báró az fűispán, sok dolga van...

- Okos ember - jegyezte meg Rádu pap.

- Honnan tudod?

- Voltam nála. Láttam a szemét”(142). A szem az értelmi képesség mutatója.

„... Áziknű nem szűlt a kérdéshez, mert ő zsidó asszony volt, s úgy érezte, hogy ehhez az úri vetűlkedéshez semmi kűze sincsen. Na meg aztán a bolt szeművel nézett, és nem látott hasznot abban, ha állást foglal a segűdjegyzű és a jegyzűnű dolgában. Így hát hallgatott”(50) - A „bolt szeművel” nézni itt az üzleti érdek, a haszon.

A nemzetes asszony „arca olyan volt, mint máskor: szikár, ráncos, mosolytalanul szigorű. De a szeműben, mely máskor éles volt és keműny, ha az emberre nézett: a szeműben kűdűs fűtűlakat bontott valami, talán a bánat, vagy talán csak az idű, mely eltelt. A ráncos szemhűjak alatt két szűrke szem lapult most, két egyszerű szűrke öregasszonyszem, kicsit bánatos, kicsit aggűdű, kicsit messzire nézű. Nem kutatott élesen az emberek arcán, nem hasított metszűn a vesékig, nem villámlott és nem csillogott bátran az élettű szemkűzt. Olyan volt, mint minden öregasszony szeme, aki egyedűl maradt, mert meghalt az ura”(212-213). Mesteri leírás. (A szűrke szempár szintűn mesteri leírása a *Farkasverem* Vénasszonját jellemezte). A narrátor eleinte távolítja a gyász kiváltotta érzést és állapotot: „arca olyan volt, mint máskor”. A „kűdűs fűtűlak” egy összefűgűgés megszakadása - bánat, az eltelt idű fűjlalása. Majd gondolat-

ritmikusan ismétlődő tagadószóval érzékelteti, milyen volt a múltban a nemzeti asszony szeme, s milyenné tette a gyász, a magára maradottság.

A regényben mitikus jelentéssel telítődnek a fák. A kemény, időtálló kőris évszázadokig él. A kőrisfa az elpusztított Varjassy-vár helyén nőtt.

„A domb alatt összegüzsörödve lapult a falu, Ivány. Rendetlen udvaron, kis ferde képű házak zsúfolódtak az út két oldalán, fölnyúltak egészen a domb tetejéig, ahol égnek meredő csupasz ágakkal öreg kőrisfa állott. / Ezt a kőrisfát nézte Varjassy Gábor, míg a szán átsiklott vele a falun. Ezt a kőrisfát nézte, valahányszor erre vezetett útja. / Ott, ahol az a kőrisfa van, annak a lapos, nagy dombnak a tetején valamikor a Varjassyak vára állott. Régen volt az, már nyoma sincsen. Csak egyes-egyedül az a vén kőrisfa. Ki tudja, ki ültette azt is?”(11-12).

A kőrisfa több nép hiedelemvilága szerint mágikus fa, életkora több száz év lehet (Sárospatakon a várudvaron nyolcszáz éves kőrisfák vannak). A dió az egyik legkeményebb fa, értékes, időtálló bútorkészülnek fájából. A fenyő, melynek gyökerei megkapaszkodnak a mostoha talajban is - az író korábbi motívumépítkezésének megfelelően - a helytállás jelképe.

A főispán belső monológjában a gondolatok a fákhöz kapcsolódnak. „Istenem, a tanya. A két öreg ott állott a diófa alatt, mikor megérkeztek. Öreg: milyen furcsa ez a szó. Talán annyi idősek sem voltak éppen, mint ő mostan. Fiatalok voltak, bátrak és erősek. Vesztett világuk helyébe két kezükkel készültek építeni újat. Szegények. Az életnek mennyi csúf kalandja esett meg velük, s volt erejük mégis újra meg újra elkezdni mindent... mi adja az embernek ehhez az erőt?... / Sohasem felejtí el, ahogy akkor álltak ott a tanyai diófa alatt”(15).

A dió szintén a múlhatatlanságot jelképezi. Így az elpusztított diófa Istvánka halálának megelőlegezése, baljós jel: „A cselédházak mentén néhány kőrisfa hiányzott”(274). „A diófa! Hol van a diófa?!”(275).

A kivágott időtálló dió helyén mégis a záróképben ott van a kitartást, helytállást jelképező fenyő: „A ház mögött egy magányos fenyő állott és néhány öreg szilvafa. Odébb a legelő lankáján, ahol két bivalyborjú legelt, még néhány kőrisfa is állott, de nyurgán és soványan, mert ágaikat gondosan levágták, hogy ne vessen árnyékot a földre. Lentebb egy sor elvadult akác mutatta, hogy ott valamikor sövény lehetett”(280). A gondoatlan fák az elmúlást és az enyészetet jelentik.

A fa-motívum továbbvitele, újabb jelentésmezővel való gazdagítása a kert, mely a lélek színtere, a Bibliában az elvesztett paradicsom, az ősi ártatlanság jelképe. Általánosságban az ember által leigázott természet jelképe. A negatív kert-kép a pusztulást mutatja be: „A kert fáin között üres falak meredeztek az égre, piszkosak voltak és feketék. Szemük kitágult, nem szóltak semmit, csak összebújtak ketten, ő meg Ilonka. S a szekér elhaladt a régi kert mellett, mely kerítés nélkül állott és olyan volt, mint a gazdátlan szomorúság”(15).

Wass Albert számos írásában jelenik meg a tó (*Tavak könyve*). A Cegei vagy Hódos tó egy vízfolyás kiszélesedése. „Szépségesen szép volt akkor a tó. A nádas susogott zölden, és rigók meg poszáták énekeltek benne. A kaszáló füve tele volt virággal. S nagy sárga pillangók szálltak a virágok fölött, könnyen és vidáman. A nagy víz kék volt, s fodrain csillogott a napfény”(15) - Gábor és Ilonka hazaérkeznek; a részlet gyermekkori visszaemlékezés régmúlt idősikban.

„A tó. Térképen Hódos-tónak hívják, az emberek varjasi tónak. De ők csak úgy: a tó. Valamikor, egészen tisztán emlékszik még rá, ilyennek képzelte a tengert. Ilyen nyugalmasnak, ilyen zöldeskéknek, ilyen fodrosnak”(14). A tenger a végtelenség jelentését foglalja magába.

A bocskorral szembeállított csizma a nemzetiségi, illetve társadalmi hovatartozást jelöli. Az alábbi párbeszédben a bocskor a román nemzetiségre utal:

„Bocskoros ember állt az út szélén, s levett süveggel nagyot köszönt a főispáni szánnak.
- Szárut muná la mariásza!

A főispán bosszúsan köszönt vissza magyarul:

- Adjon Isten...

Ej, mindegy ez. Azzal, hogy magyarul köszön vissza, még nem nyert csatát”(12-13).

A párbeszédből a főispán visszafojtott indulata érződik, mivel birtokán már több a román, mint a magyar földműves.

Árnyaltabbá válik a bocskor jelentésmezeje, amikor a falut elhagyó Szűcs János a bocskor visszautasításával és a csizmához való ragaszkodásával a falutól és a paraszti létből való elhatárolódást fejezi ki: „Márpedig én bocskorban nem járok! [...] Mert az vitt bajba engem, a bocskor! Azért! Ha az ispán úr nem adja meg érte a csizmát, megadja más”(269). A második kijelentésben a bocskor ismét a nemzetiségi hovatartozásra utal. Amikor a földönfutóvá vált család elhagyja a falut, alkalmi öltözetükben ünnepi vagy inkább temetési menetre emlékeztetnek: „... akkor fordult ki a faluból egy parasztszekér. [...] A tehénkék előtt egy ember haladt, a szakér mögött egy asszony s négy kicsi gyermek. Mind a haton vadonatúj gúnya volt s vadonatúj csizma”(277). A csizma a méltósággal viselt szegénység jele.

A főispán belső monológjában a csizma a kisnemesi létet jelenti, a szűklátókörűséget: „Nem értik meg [az öreg Varjassyak] a Szent István-i ország nagy gondolatát? Tudással, kultúrával, gazdagodással, meghódolásra kényszeríteni végre a gögös nyugatot, hogy ismerje és tisztelje a magyart? / Csizmásan, istállószerű bekecsben, egy tanya udvaráról nem lehet előbbre vinni az ország dolgait”(18). Felesége, Erzsébet a nagyvilágiaság, az „európaiság” megtestesítője: „Milyen is lenne Erzsébet csizmában, bekecsben, agarászostorral? El sem lehetne képzelni. Amit béresekkal veszekedik és káromkodik... Erzsébet!”(20).

A korábbi írásokban nem jelent meg ebben a szembeállításban a kastély és kunyhó. Hasonlóan a bocskorhoz és a csizmához, itt is társadalmi, nemzetiségi hovatartozást jelöl, illetve gazdasági pozíciót. „Ősszel egy angol miniszter járt itt. Megdicsérte a kertet, a tavat, a vidéket. A kastély ablakából. A hintóból kiszállva megcsodálta a bennszülöttek nádfüdes viskóit. Kedves volt, így mondta: bennszülöttek. Vajon a tanyai ház ablakából is szépnek látna volna a tavat? Bizonyára nem. [...] Hát ezért kellene a kastélyok. Mert Angliában is vannak, s mert mindenhol vannak, amerre civilizált emberek élnek”(19). A főispán belső monológjában azon gondolkodik, hogy a kastélyok jelenléte már a civilizáció fokmérője lehet. Büszke is a sajátjára: „Igen, a kastély, ez az ő műve. S ha semmi egyebet nem is csinált többet, ez az egy, ez már túléli őt; ezért már érdemes volt megszületni”(19). [...] Sok pénzbe került, az igaz, kölcsönt vettek föl a birtokra miatta, s a berendezést Erzsébet hozta”(20). A narrátor sejteti, hogy Varjassy reménye, hogy a kastély múlhatatlan lesz, hiú. A fenti gondolatot máris ellenpontozza az alábbi eszmefuttatás: „Hát igen, a falu. Alapjában véve nem sokat változott az utóbbi időben. [...] A házak éppen olyan morcosak és rosszkedvűek, nádfüdelük erre-arra billen, udvarukon rendetlenség. [...] A falun nem látszik meg, hogy kastély épült fölötté”(21) - a narrátor a főszereplővel mondat bírálatot saját életműve hiábavalósága fölött.

Az öreg Varjassy, aki már megélt egy kastélyelpusztítást, másképp gondolkodik erről: „S ahogy a világ megváltozott, úgy mondják, jóra és magyarrá változott, ez csak annyi: épül újra a kastély. Mintha semmi sem történt volna. Vakok az emberek és süketek? Ez nevezik új magyar föllendülés korának? A kastélyépítést? [...] Az álnok császárváros kitárta előttük megbocsájtó kapuit, s ők, mint ostoba, részeg bogarak, megvakulnak a fénytől, költik a nehezen megvédett vagyont, és bírálat nélkül tegeződnek össze azokkal a kastélyos, idegen urakkal, akik szüleik életét húsz éven keresztül sanyargatták”(35). A „kastélyos urak” a szabadságharc leverői. Az öreg visszaemlékezésében elítéli a kastélyépítést. Hasonlóan elítélő a moldvai román szerzetes („kalugyer”): „S vajon ezalatt mit tettek a ti uraitok? [...] Építettek egy kastélyt!”(55).

Wass Albert korábbi írásaiban elvétve fordul elő, hangsúlyossá viszont ebben a regényben válik, s szervező, címadó elemévé az ezt követő *Tavaszi szél* című színműnek. A *kastély árnyékában* tavasz-motívuma átvezet a színműhöz: „Igen szép tavaszi délelőtt volt, eszűket vesztve szólottak a pacsirták, s ekék mozdultak a hegyen mindenütt, pásztorgyermekek kurjantoztak, vizek csörögtek, tavasz volt, tavasz. Régi tavaszok jutottak az eszébe, küzdelmesek, de szépek, régi tavaszok, amik odalettek. Hova? Hát igen, a mulandóságba. [...] Érdemes volt annyi tavaszon át küzdeni, kínlódni, annyi őszen át, télen, át,

azért, hogy majd változzon egyet a világ, s minden eltűnjön, elenyésszen, akárha nem is lett volna soha?”(33-34). Az öreg Varjassy számadásában a tavasz az újrakezdés motívuma.

Szinte minden írásban találkozunk egy misztikus, mitikus figurával, aki általában elkülönülten él a többi embertől, látó ember, múltat és jövőt együtt lát, megjósol előre eseményeket vagy a múlt történéseit bölcsen értelmezi (Árszintya a *Titokzatos őzbakban*, a későbbi regényekben ez a motívum hangsúlyossá válik: Nuca, Hiribi). „Öreg Mihály a kemencénél ült, mellette két unokája. Sípot faragott fűzfából nekik. Ritkás, hosszú haja hófehér volt Mihálynak, s feje a bajusza is, amely állig csüngött alá. Sovány volt és csupa ránc. Bizony öreg volt”(36). A hűséges öreg cseléd időtlenné vált alakja visszautal a *Mire a fák megnőnek* cselekményére: akkor ő hozta haza a Varjassy házaspárt az elpusztított tanyára. Ebben a regényben a főispán belső monológjában megelevenedik az egy generációval korábbi esemény: „Hallották majdnem a hóstáti szekeres dörmögő hangját s a kerekek csikordulását, a szelet, mely akkor zúgott a kőrisek csupasz ágai között...”(36). Ebben a leírásban több motívum egybefonódása figyelhető meg: a szél, mint a változás, újrakezdés, a kőrís, mint a megmaradás, időtlenség kifejezője.

Ebben a regényben, mint történelmi tárgyú írásban, az idő motivikus jelentéssel gazdagodik, hozzájárul ehhez a tér-idő, világ-idő összefonódása. Az ágyhoz kötött Istvánka idő- és világérzékelése eltér az átlagostól: „A mozdulatlanul fekvő beteg körül valami furcsa és titokzatos átalakulás történt. A világ megnőtt. Azelőtt olyan szűk volt: néhány mezősi dombból állott, kastélyokból, falvakból, apróbb városokból s Budapestből. De ott a betegszobában egyszerre megnőtt, kitereljesedett, széles lett és nagy, tág határai közé országok fértek és nemzetek és belefért a végtelen nagy idő, mely egyszerre olyan lett, mint egy óriási tenger, se vége, se hossza. Igen, az idővel is történt valami. Tisztán és világosan emlékezett rá: ameddig benne élt, szűk volt, mint a rosszul szabott ruha. Falai voltak, korlátai, amikkel számolni kellett. Alig kezdődött, vége volt folytonosan. Olyan közel volt hozzá, hogy csak apró darabkákban láthatta, mindig csak azt a darabot, ami éppen szeme előtt volt. / Ott a betegszobában eltávolodott tőle az idő is. Már nem voltak végei: egyetlen nagy hatalmas boltozat volt, mely mozdulatlan lomhasággal ült a világ fölött, és összetartozott vele”(193-194). Az idő tárgyiasul: végtelen tengerhez hasonul, valamint hatalmas boltozathoz, mely mint a régi idők emberei számára az égbolt, harangként borul a tányérszerű földre.

A specifikus motívumrendszerű regény eltér a korábbi írásoktól. Bár szinte minden korábbi írásában fellelhetők a papok, a rontás, valamint a fa, mint Wass írásművészetének szervező eleme, itt a fa kertté bővül, a lélek, ősi ártatlanság jelentését hordozva. Több motívum rokonítja a regényt a *Farkasverem*hez: temetés, szem, idő. A temetés itt inkább szerkezeti elem, mellyel a narrátor társadalmi keresztmetszetet alkot. Újszerű viszont a tó, a tavasz és a szél motívum, ez utóbbi átvezet a tematikájában, gondolatiságában következő műhöz (*Tavaszi szél*). Fontos visszatérő elem a bocskor-csizma, kastély-kunyhó.

A címalkotás is az *Farkasverem*re asszociál: ott a verem, itt az árnyék szó, mely a világ, a világosság, fény, valóság fonákja: azaz árnyék, sötétség, rontás, másik - spirituális - létfél, az árnyoldal. A kastély árnyékában ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen folyamatok zajlanak: árnyékgazdálkodás, felekezeti térítés, szemmel verés, azaz fekete mágia, szövevényes társadalmi összefonódások, melyek elnyelik lassan a fényt, haladást, európaiságot. Kibomlik helyettük egy árnyékfolyamat, melyre a folyamatot felügyelni hivatott országló urak álmukban sem gondoltak, s egészen más vágányra gördítik a történelem szerelvényét.

A *kastély árnyékában* című regény a *Mire a fák megnőnek* című családregény egyenes folytatása, ám problematikáját tekintve összetettebb az előző műnél. A generációs ellentét kibontakoztatása mellett egy történelmi folyamatot is ábrázol: a *Mire a fák megnőnek* cselekménye a leverett forradalom utáni önkényuralom idejét örökíti meg, *A kastély árnyékában* már a kiegyezés utáni Ausztria-Magyarország részeként létező Erdélyről ad hírt. A monarchia ezen tartományában másfajta sorskérdésekkel kellett megküzdenie a lakosságnak. A kiegyezés utáni idegen hivatalnokréteg megpróbált ugyan elfogulatlan nemzetiségi politikát folytatni, ám

intézkedéseik gyakran csak a nemzetiségi ellentéteket szították. Wass Albert viszonylag mértéktartóan mutatja be a Mezőség masszív elrománosodásának folyamatát. A már évszázadokkal korábban elkezdődött folyamatot úgy ábrázolja, mintha a közelmúltban zajlott volna, és felelősöket keres.

Tavaszi szél. Színmű (1943)

Wass Albert erdélyi korszakából egyetlen teljes színműve ismert, mely eszmei folytatása regénydilogiájának, címe *Tavaszi szél*, melyet az 1944. év karácsonyán tűzött volna műsorára a budapesti Nemzeti Színház, ám a bemutató a bombázások miatt elmaradt.⁴⁴³ Tudunk ugyanakkor a helikoni összejövetelek jegyzőkönyvéből egy másik színműről is, amelyet méltatott és harmadik helyezettként díjazott a Helikon 1937-es drámapályázata, ám amelynek szöveggönyve mostanáig nem került elő, címe *Emberé a munka*. Fennmaradt még két töredéke: egy *Előjáték* (1942) egy meg nem írt színdarabhoz, valamint egy háromfelvonásos színmű töredékes szöveggönyve a Kolozsvári Állami Színház levéltárából: *A lélek útja*. Keletkezési éve nem ismert, feltételezhetően a negyvenes évek elején íródott.

Darabjait a Kráter Műhely Egyesület jelentette meg *Tavaszi szél és más színművek*⁴⁴⁴ címmel, ez tartalmazza a fentiekben felsorolt színműtöredékeket, a *Karácsonyi üzenetek* (2003) című gyűjteményes kötet pedig *A temető megindul*⁴⁴⁵ című kórusjátékot, melyet 2003-ban a Mentor is kiadott. Tehát az erdélyi korszakban egy kórusjáték és két színdarab, illetve két színműtöredék jelzik útját. A dráma műfajához, akárcsak a lírához ugyancsak visszanyúl még az emigrációban.⁴⁴⁶

Dramatikus játékként megemlíthető **Szörényi Levente** *Elég volt!* című kóruskantátája, melyet 2003. augusztus 20-án az Esztergomi Nyári Játékok keretében mutattak be. A produkció adaptáció Wass Albert *Adjátok vissza a hegyeimet!* című regényének szövegrészleteire.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Wass A., *Tavaszi szél és más színművek*. 2003. 6.

⁴⁴⁴ Wass A., *Tavaszi szél és más színművek*. 2003. 127.

⁴⁴⁵ Wass A., *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához. A Temető megindul [...]*. 2003. 164.

⁴⁴⁶ Csicsery-Rónay István figyelőjében az emigrációban íródott egyéb színművekről is jelzést találhatunk: a *Csillag az éjszakában* című karácsonyi játéka 1953-ban jelent meg a müncheni *Új Magyar Út* című lapban. 1948-ban „írt még két színdarabot és egy hangjátékot, ezeket azonban még nem adták ki” - olvashatjuk Csicsery-Rónay István *Hírünk a világban: magyar kulturális figyelő* című periodikájában. Talán ezek közé tartozott a *Csillag az éjszakában* című karácsonyi játék. A Csicsery-Rónay által említett másik két műről nem tudunk. Ugyancsak érdekes adalék, hogy Wass Albert a hamburgi tartózkodása alatt megpróbált betörni a német irodalomba. Regényeit (*Elvész a nyom, A funtineli boszorkány*) és meséit (*Erdők könyve, Tavak könyve*) lefordították németre. Ugyancsak Hamburgban írt még német nyelven két regényt - amennyiben Csicsery-Rónay kulturális figyelője hiteles -, a *Die letzte Laterne* címűt (kézirata 2006-ban került elő a hamburgi hagyatékából) és a *Nuza-t*. Ezzel együtt műveit megpróbálta a filmiparban is piacra dobni, így három filmforgatókönyv került ki a keze alól, szintén német nyelven - állítja Csicsery-Rónay. „Wass Albert 1949 augusztusában átköltözött Hamburgba, azzal az elgondolással, hogy ott, mint író könnyebben tud elhelyezkedni. Csalódnia kellett. A német lapok és folyóiratok szívesen közöltek tőle apróbb írásokat, de alkalmazást idegen íróknak nem adnak. Így lett éjjeliőr, hogy családját eltarthassa. Hamburgban írt egy filmet (forgatókönyvet) *Ein Mensch geht vorbei...* címmel, amit Ráthonyi Ákos rendezésében forgattak ezen a nyáron [1951 nyarán] Ausztriában. [...] Még két filmje keres gazdát...” - írja Csicsery-Rónay. (Az *Ein Mensch geht vorbei...* feltételezetően az *Ember az országút szélén* című mű német változata lehetett.) Német nyelvű színművei feltételezhetően volt felesége, Wass Éva hamburgi hagyatékában vannak.

B. I.

⁴⁴⁷ Szörényi produkciója „a történelmi Magyarország szétدارabolásával és e szétدارabolás tragikus következményeivel foglalkozik. A mindössze nyolcpercnyi kóruskantáta, amelynek az író által megfogalmazott mondatait énekbeszéd formájában adja elő, összetett zenei elemekből áll. Visszatérő motívumát a kórus énekli, a közönség hamar meg tudja majd jegyezni. Akár egy himnuszt. Wass Albert rendkívül kemény mondataihoz [...] úgynevezett könnyű zenét nem lehetett írni”. In Lőcsei

„A helikoni tanácskozások egyik állandó kérdéspontja volt az erdélyi dráma és színház kérdése. [...] a Helikon az erdélyi drámaírás serkentésére állandó drámapályázatot írt ki.”⁴⁴⁸ Az 1936-os pályázatra 34 pályamunka érkezett be. „Ezek közül a kiküldött bíráló bizottság 8 olyan darabot talált, amelyek a többiek közül kiemelkedtek, és amelyekkel a bíráló bizottság kötelességének tartotta behatóan foglalkozni.”⁴⁴⁹ E nyolc közé tartozott Wass Albert *Emberé a munka* című színműve, melynek sorsa ismeretlen, noha a bírálóbizottság - erőteljes átdolgozás feltételével követően - előadásra ajánlotta a kolozsvári magyar színháznak.⁴⁵⁰

A helikoni bírálóbizottság véleménye a pályázati színműről: „*Emberé a munka*. Elevenen aktuális erdélyi falutéma. Minden alakja közeli ismerősünk, tendenciája egybeesik a mai magyar erdélyiség legjobb törekvéseivel. Egy veszélybe került magyar iskola felépítése körül állítja egymással szembe a régi és az új nemzedéket, amelyben az új nemzedék nagyobb lendülete és önfeláldozása meggyőzi és magával sodorja a régit [...]. Igen rokonszenves alkotás. Hibája, hogy egyes alakjaival szemben igaztalanul elfogult, rokonszenve és ellenszenve egyaránt olyan túlzásokba ragadja, hogy ezáltal a darab meggyőző ereje csökken. Néhol a durvaságig brutális, úgyhogy a színpadon egyenesen triviálisan hatna, és igazságai ebben az eltorzításban hazugságokká válnának. A harmadik felvonás nagyot esik. Sok helyt szónokiasságba csap át, néhol pedig feleslegesen terjengős. Hibái azonban mind olyanok, hogy avatott és lényegbevágó átdolgozás esetén kiküszöbölhetők. Ebben az esetben pedig a darab sikerre tarthat számot.”⁴⁵¹

Annak ellenére, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar kritika elsősorban biztató kézfogást jelentett az íróársaknak, a bírálóbizottság itt keményen éreztette kritikusi szellemét, amikor elfogultságot emlegetett. Egy másik díjazott pályázó, **Marton Lili**⁴⁵², a *Külvárosi menyegző* írója is abba a hibába esik, hogy bizonyos - többnyire negatív - alakjaival szemben elfogult. A bizottság felkínálta segítségét az átdolgozáshoz, mert „az *Emberé a munka* és a *Külvárosi menyegző* című darabok olyan értékeket árultak el, hogy a bizottság kíváncsún tartaná e két darab előadását [...].”⁴⁵³ A pályázati műből nem született előadható színdarab, témáját viszont a szerző feldolgozta később a *Csaba* című regényében.

Wass Albert *Előjáték. Részlet egy színdarabból* című drámai kísérlet-töredékét az Erdélyi Helikon közölte 1942-ben. Mindössze néhány oldalon keresztül beszéltet egy fiatal és egy öreg katonát az újonnan Magyarországhoz visszatért Erdély és Románia határán. Tartalma röviden: az idős katona hazaszeretetből és helytállásból ad leckét az ifjabb honvédnek. Olyan nincstelennek próbálja elmagyarázni, mi a hazaszeretet, akinek a szülőföldjén sincs egy talpalatnyi földje sem. Emlékek felidézésével próbál a fiatal katona érzelmeire hatni: „S mikor úgy... mondjuk a borona után haladtál szépen s a nap süttött, langyosan, jó melegen... és azok az apró küsded madarak csüvikeltek és vickándoztak;... azok a billegetők, meg pacsirták, meg egyebek... nem érezted-é... hogy valahonnan belülről... mintha úgy elindulna valami... és ... úgy szeretne kifokadni... mint a forrás... mint a ... virág a földből... [...] És... ahogy a föld... a föld úgy omlott a borona megett... puhán és alig... alig göröngyösen... csak úgy... nem hajoltál le vajegyszer... nem vetted a kezedbe... nem morzsolgattad az ujjaid között... a földet...? A langyos, puha földet...?”⁴⁵⁴

A fenti szöveg erőltetett népieskedés. A színművet nem folytatta az író, talán azért, mert a megkezdett írásban nem látott elég lehetőséget egy dráma megírásához. Az *Előjáték*ból ugyanis teljesen hiányzik a drámai akció, így a két szereplő dialógusa akár az *Ember az*

Gabriella, *Perben a hegyekért: Szörényi-öszbemutatók Szent István ünnepén Esztergomban. [Elég volt! kóruskantáta]* = Magyar Nemzet, (2003. augusztus 16). 33.

⁴⁴⁸ Marosi I., 1979. II. 168-169.

⁴⁴⁹ Marosi I., 1979. II. 171.

⁴⁵⁰ Nagy Pál, *Hűség bilincseiben - otthon*. In Wass A., *Hűség bilincseiben*. 2002. 15.

⁴⁵¹ Marosi I., 1979. II. 172.

⁴⁵² Marosi I., 1979. II. 440.

⁴⁵³ Marosi I., 1979. II. 173.

⁴⁵⁴ Wass Albert, *Előjáték*. = Erdélyi Helikon, 15. (1942). 337.

országút szélén kezdete is lehetne - annak az egy lélegzetre elmondott, regényterjedelmű vallomásos monológnak, melyben a hazáját elhagyni kényszerülő ember beszéli el éltét.

A színműtöredéket [*A föld és a haza*] címmel a Kráter⁴⁵⁵ jelentette meg.

A *Tavaszi szél* című színművet 1944 karácsonyára tűzte műsorára a Nemzeti Színház, de premierjét az utolsó percben „a hatalom betiltotta”⁴⁵⁶ - írja **Nagy Pál**. A valóságban a betiltás oka Budapest ostroma, a háborús események voltak, ezért nem került előadásra Wass Albert lendületes, szókimondó, izgalmas darabja. Azóta sem adták elő, de 2003-ban megjelent a Kráter gondozásában.

Színpadai játék 3 felvonásban, 5 képben. Az *Előjáték*ban Imrének ajánlatot tesz egy úri kisasszony: ha a szeretője lesz, urat farag belőle. Imre kész elfeledni szavát, melyet választottjának adott. Vén Imre pedig elmondja a saját életét, hogy jobb belátásra térítse a hozzá közel álló fiatalembert: ez a narrációs fonál vonul végig a három felvonásban.

A dráma látszólag az arisztotelészi klasszikus drámaséma szerint épül fel, ám nincs valódi konfliktusa, hiszen a bonyodalom valójában a főszereplő lelki színterén zajlik. A lelki bonyodalom viszont a klasszikus drámaív szerint vázolható fel: a főszereplő, Tomori Imre (az *Előjáték* Vén Imréje) nemesember nem veheti feleségül szerelmét, Bedő Anikót, aki az ispánjuk lánya. Hagyja, hogy megválasszák Marosvásárhelyen képviselőnek, majd több mint tíz éves közeletti munkája után főispánnak. A csalétek egy „úri kisasszony”, aki a felesége lesz - így kapja meg apósától a főispánságot -, ám az asszony nem „élettársa”. Nem érti férje népéért való aggodalmát és a szülőföldhöz, a hegyekhez való kötődését. Így idegenek egymás számára: az asszony „európai” szelleműnek tartott nevelésével, a férj pedig nemzeti elkötelezettségével. Frigyükön nincs áldás: gyermekük sem születik, amit Tomori Imre bűnhődésként fog fel. A külső történések a történelem sűrített eseményei.

A darab időkerete mintegy negyven év: az első felvonás ideje 1909; a másodiké 1914, tehát öt év múlva, a háború kitörésekor; a harmadik felvonás 1919-ben játszódik, tehát ismét öt év múlva, a háború végén. Az *Előjáték* és *Utójáték*, mely keretbe foglalja a színművet, egy generációval később, 1940-1944 között zajlik.

Wass Albert prózaírói vénája erősen megmutatkozik már az *Előjáték*ban: a szerzői utasítás ugyanis kisebb karcolatnak is beillik, s a tájleírással megelevenedik egy varázslatos sámáni világ, ezzel relativizálva, távolítva az események valóságát: „Mesebeli rönkről van szó, mint ahogy a tisztás, az erdő s a hegyek színén is látni, hogy valahonnan a régi táltosok világából valók”.⁴⁵⁷ Bár nem ritka, hogy például **Németh László** drámaiban is hasonlóan hosszú, epikus szöveget találunk színpadai utasításként, a Németh-drámákkal szemben, melyekben valódi változásokon mennek keresztül a szereplők, itt statikusak az alakok.

Lukácsi Éva szerint népe tragikus sorsát **Németh László** belerejti a főhős magányos, félreértett, osztályától elidegenedett Boda Zoltán orvos sorsába, aki bizonyos fokig önéletrajzi vonatkozású regényhős. **Németh László** a torzóban maradt embert és a megoldás-nélküliséget örökíti meg az *Emberi színjáték*ban, Wass főszereplője ugyanúgy nem talál megoldást életére.⁴⁵⁸

A dráma indítása tipikus Wass Albert-i színhelyre visz: erdei tisztás, havasok, hegyek, patakok, fenyők, madarak és állatok birodalmába. A csendéletet egy puska lövés zavarja meg. Ez nyomasztó előjel, még az sem tudja feloldani a dörrenés miatti feszültséget, hogy a váratlan látogató egy fiatal hölgy, Irma, a főispán lánya. Jelentést hordoz, hogy az ifjú „Diána” a kedvenc özet lőtte le, melyet szinte személyként tartottak számon a hivatásos vadászok: Imre és öreg Imre. Az ifjú vadászlány vörös lakkos körmeivel még ki is zsigereli a zsákmányt, tehát tárgyilagosan, érzelemmentesen viszonyul a vadászathoz. Ám a szöveg konnotatív jelentése

⁴⁵⁵ Wass A., *Tavaszi szél és más színművek*. 2003. 127.

⁴⁵⁶ Nagy P., *Hűség bilincseiben - otthon*. In Wass A., *Hűség bilincseiben*. 2002. 5-16.

⁴⁵⁷ Az idézetek a Kráter-kiadás oldalszámozását követik: Wass A., *Tavaszi szél és más színművek*. 2003. 127.

⁴⁵⁸ Lukácsi É., Balázs I. 2003. 5-6.

szerint a betolakodó vendég értelmetlenül oltotta ki a vad életét, hiszen a vadászata csupán személyes, de szabálytalan kedvtelést szolgált. (A vadászó Irma alakja megjelenik a korai *Erna*⁴⁵⁹ című elbeszélésben is.)

A színmű látszólag könnyed és népies kezdő jelenetéből Tamási Áron *Énekes madarának* üde hangulata árad, de a sorok mögött és a szavak gondolati szférájában mélységes fájdalom húzódik. A „kellékek” - a falusias idill, a dzsentrivilág, a magyar főúri társadalom dekadenciája - mind a súlyos történelmi és társadalmi sors bemutatását szolgálják. Az idős Wass Albert *Voltam* című memoárjában ír erről: „Érdekes, hogy az én nemzedékem életében miként fonódott össze mindég a szép a tragikummal”.⁴⁶⁰

Az *Előjáték* után változik a színhely, kezdődik az első felvonás, visszalépünk egy generációnyi időt a múltba, 1909-be: lent a hegyek lábánál, az emberek világában zajlik a mindennapos élet. Minden előrejelzés baljóslatú a műben. Már ott eldől a cselekmény kimenetele, ahol az első felvonás elején az osztályabeliek közéleti szereplésre kéri fel Imrét. Ezzel „elkéri a lelkét”: szabadságát, szabad életét a természetben, az udvarháztartása személyzetével való ősi egységét és bizalmi kapcsolatát, miközben úgy festik a „haza szolgálatát”, mint általuk meg nem élt szolgálatot. Hazug szavakkal és frázisokkal rossz lelkiismeretet táplálnak, ösökké zsarolnak, hazafiúi kötelességet szajkóznak és mulasztástudatot táplálnak a havasok fiába, Imrébe. A váratlan látogatók érkezése rossz előjel Imre kedvesének, a tisztartó lányának, Anikónak. A csendes, falusi idillbe való betörésük képletesen vadászathoz hasonló: Imréért jöttek.

Imre és Irma áthidalhatatlan ellentéte, a két világ kibékíthetetlen erkölcsisége már itt megmutatkozik. Az asszony európaiságot emleget, Imre pedig nemzete szeretetébe kapaszkodik. Ő az, aki figyeli a tavaszi szél zúgását, melyre megnyílik a lelke, és általa ő is megközelíthető lenne. Ám felesége ezt a vadságot nem tartja „elég európai”-nak. Imre és Irma házasságuk gyermektelensége - ez a bűnként, büntetésként értelmezett tragédia - e két világ kibékíthetetlenségét sugallja. „Csalódtam! Mindenbe, amit itt találtam! A munkatársaim tisztességében, a barátaim kötelességtudatában, a sokat hangoztatott magyar úri kötelességben... és a magam segítő erejében... Minden, amivel idecsaltak! A feleségemben, aki élettársnak ígérkezett...” (68) - kiált fel feleségével való vitája során Imre.

Lukácsi Éva szerint ezen a ponton tartalmi, konfliktusbeli hasonlat kínálkozik **Németh László** *Villámfénynél* (1936) című drámájával: mindkét színműben rádöbben a hős, hogy felesége nem valódi élettársa, és mindketten szakítanak korábbi életükkel. Nagy Imre orvos beadja a felmondását, miután „egy karcsú test villámfényénél” felismeri, hogy feleségével „nem is házasok”⁴⁶¹, Tomori Imre pedig a történelmi események zivatarában látja meg, hogy felesége más életfelfogású, és munkájában nem társa. Holott ezen a ponton mindkét férj igazságtalan kissé, hiszen életük keretét a feleség biztosította. A színművek befejezése is rokonságot mutat. Nincs tanulság az eljövendő nemzedékek számára. Nagy Imre orvos az újságíró kérdésére - „Ezt az ifjúságnak üzeni?” -, így válaszol: „Tanulja meg a maga leckéjét, ahogy én megtanultam”.⁴⁶² Vén Imre szintén nem szolgál tanulsággal. Fiatal Imre kérdésére - „Csak azt kérdezem: ha újra elkezdhetné, hogyan csinálná?” - ezt válaszolja: „Ki tudja azt. Az ember, ha fiatal, másképpen látja a dolgokat” (87), majd eltűnik az erdőben. Talán véletlen, de mindkét főhőst Imrének hívják.

Tusnády Mária szerint „Rádu papnak központi szerepe van a drámában. A pap lesz az a bizonyos ok, mely miatt Imre a nyugodt, békés otthon helyett a város világa mellett dönt”.⁴⁶³ A szomszéd falubeli román pópá ugyanis az elrománosító politikának megfelelően téríti a

⁴⁵⁹ Wass Albert, *Erna*. = Ellenzék, LII/227. (1931). 7-8.

⁴⁶⁰ Wass A., *Már csak arról szólok, ami jó volt: előszó Voltam című utolsó könyvemhez*. In *A Katolikus Magyarok Vasárnapja 1990-es évkönyve*. 66.

⁴⁶¹ Németh László, *Villámfénynél*. In Németh L., *Drámák, életrajzi írások*. 1981. 71.

⁴⁶² Németh László, *Villámfénynél*. 1981. 83.

⁴⁶³ Tusnády M., *Két világ között...*, 2006. 46.

magyarokat saját felekezetébe. A betelepült román paraszttal javakban gyarapodik, a magyar lakosság pedig elszegényedik, földönfutóvá lesz, és végül kénytelen elköltözni a szülőföldről, másutt - a városban vagy a tengerentúlon - keresve megélhetést. Tomori Imre abban a naiv reményben vállal közéleti tisztséget, hogy magyarjai javára visszafordíthatja a folyamatot. Elhatározását végül akkor hozza meg, amikor egy magyar parasztember szembesíti társadalmi-politikai súlytalanságával: „A román pópa mögött ott áll valami nagy bank, meg egy rakás ügyvéd, meg mit tudom én mi. Úgyis az történik, amit ő akar. Meginstálom a nemzeti úrfi, még ha valami hivatala lenne, ahonnan parancsolhat a bankoknak is, meg a románoknak is. De így...” (36).

A román pópa hatalma szemben áll a református magyar lelkész kiszolgáltatottságával: „Szegények és nyomorultak vagyunk, se segítők, se pártfogók, igazán mintha csak megtűrt jövevények volnánk ebben az országban, melyről azt mondják, hogy Magyarország...” (37) - panaszkodik a református pap, s panasza Holló János tiszteletes szavaira emlékeztet (*A kastély árnyékában*). A magyar református tiszteletes panaszra és segítségért jön a mecénás főúrhoz, Imréhez. A lelkész önmagában nem képvisel legális erőt, a népe pedig teljesen ki van szolgáltatva, nemhogy szövetségesként mögöttes erőt képezne. Ezzel szemben a román pópa önállóan intézkedik, mivel a háttérben a világi hatalmasságok támogatását élvezi. A történelem folyamán a magyar egyházak előjáróinak világi pártfogók diktáltak. A papok és püspökök függő viszonyban voltak a világi hatalmasságoktól, akik jó esetben a patrónus szerepét játszották. Ennek következményeként a falu a későbbiekben nem tudta eltartani a papját, mert az emberek nem szoktak az önálló és áldozatos egyházfőgyelemhez.⁴⁶⁴ Wass Albert a saját családi élményeiből merít, mikor a papot ilyen szánalmasan kevés hatalmúnak ábrázolja. Az ő családja tartotta el a szegény mezőszéki falvak papjait. A patrónusi szerepnek és felelősségnek a nyoma fellelhető a *Tavaszi szélben* is, ahogy Imrére hárul a cselekvés és igazságszolgáltatás munkája.

A másik problémakör a magyar népnek a többnemzetiségű monarchián belül elfoglalt helyzetét elemzi. E kérdés feszegetését a felületesen, önös érdekekben politizáló főurak elhárítják: „A föld legfeljebb gazdát cserél. Azért éppen úgy meghozza az adót és elteti az országot. [...] Ország és magyarság, az egy. A szentkorona, az első nagy király államalkotó lángesze összetartja azokat. Am'ért egyik-másik más nyelven beszél”. A vita során Imre álláspontját senki nem osztja, csak hű szolgálja, Bedő tisztartó bólogat hozzá. Harcában egyedül marad, nincs szövetségese.

A darab Erdélynek Romániához való csatolásával folytatódik a harmadik felvonásban, a megjelenített idő 1919. A román bevonulás és hivatalátvétel méltó büntetésként sújt le: az országért felelősséget hordozók, akik nem tettek eleget feladatuknak, szétszórtak, mindenki menekül, a saját bőrét menti. Csak a kisemberek maradnak helyükön, ők nem gondolnak menekülésre. Tomori Imre romantikus fordulattal ugyancsak a menekülés útját választja: az *Arany ember*ből ismert Jókai-fordulattal vagy Mikszáth *Különös házasságának* főszereplője, Buttler gróf mintájára színlelt baleseti halállal tűnik el a színről, majd kiköt a „Senki szigetén”: a lelkét éltető hegyei közt. Megmenekül úgy, a társadalomból kivonulva „Vén Imre”-ként, titokban éli le hátralevő életét.

A darab az *Utójátékban* visszatér a kerethez: a fiatal és az öreg Imre beszélgetéséhez. A megkísértett fiatal Imrét az öreg nem tudja lebeszélni arról, hogy elhagyja hegyeit, éltető elemét. A darab nyitott: nem tudjuk, hogy fiatal Imre elfogadja-e a vadászó kisasszony ajánlatát - miszerint az urat csinál belőle -, vagy mégis Anikót választja.

A színmű tehát „dráma a drámában” fogással egy *Elő-* és egy *Utójáték* keretébe foglalja egy következő generáció dilemmáját. Tomori Imre, aki „átváltozott” Vén Imrévé, az összekötő kapocs, aki a keretrészekben már nem főispánként, hanem törvényen kívül élő vadászó öregemberként lép színre. Vén Imre meg akarja óvni a fiatal Imrét attól, hogy hozzá hasonlóan

⁴⁶⁴ Lukácsi É.; Balázs I. 2003. 5-6.

- az úri világba kerülve - elfojtsa szíve vágyát, ne hallja meg a tavaszi szél zúgását. A tavaszi szél, mint cím és a színmű szervező eleme a szabadságvágy szimbóluma. A magyar népdalból kiragadott sor: „Tavaszi szél vizet áraszt, minden madár társat választ” - tulajdonképpen a dráma tétele, alapszituációja.

Wass Albert színműve az arisztotelészi szabályoknak csak látszólag megfelelően felépített mű. Mindössze egyetlen komoly döntéshelyzetet, illetve fejlődési lehetőséget kínál a darab az *Előjátékban*: fiatal Imrének döntenie kell, elfogad-e egy csábító ajánlatot, mely meghozná számára az „úr” társadalmi állását, vagy megmarad erdei szegény embernek, akire viszont boldog szerelem vár társa, Anikó oldalán. Az uraság ára a szerelemtől való lemondás. Tomori Imre kényszerű döntést hoz, és végig tisztában van döntése tragikumával, saját áldozat-szerepével. Fiatal Imre elcsábulna, tehát a helytelen útra lépne, döntéshelyzetbe Vén Imre elbeszélése helyezi azáltal, hogy elgondolkozhat helyzetén. Ám a dráma vége - bár nyitott szerkezetű - arra utal, hogy mégis meghozza a „helytelen döntést”. Fiatal Imre nem gondolkozik a sorsán. A csábítás, hogy úr legyen, mindennél nagyobb. Minden jel arra utal, hogy lemond a magánéleti boldogságot biztosító szerelemtől, és helyette a jómódot és a társadalmi felemelkedést választja. A dráma három felvonása pedig - feláldozni a magánéleti boldogságot a társadalmi felemelkedés érdekében - annak bizonyítása, hogy a tétel hibás. A második nemzedék döntése viszont ismeretlen.

A szerző e művében is megmarad „krónikásnak”⁴⁶⁵, mivel a prózaíró felülkerekedik a drámaírón. A darab főszereplője nem fejlődő hős, a cselekmény folyamán a jelleme nem változik. Elhatározása, hogy jókais fordulattal kilépjen a társadalomból, valójában nem dialektikus fejlődés eredménye. Tomori Imre statikus hős, mint Wass Albert regényhősei is. A drámában nem kihívásnak felel meg, mint egy fejlődő hős, hanem elviseli az előre sejtett, tudott életút nehézségeit, feláldozza a magánéletét, hogy a köznek szolgálhasson. Az egyetlen belső fordulat a lelkében zajlik, amikor rádöbben, hogy áldozata hiábavaló, másképp fogja fel hivatását, feladatát, mint azok az emberek, akik a közérdekre és társadalmi rangból fakadó kötelezettségre hivatkozással lebeszéltek a magánéleti boldogságról. A feleségével való beszélgetés egy másik lappangó különbséget tár fel, mely világnézetbeli: egy nemzetben gondolkodó hazafi, valamint egy kozmopolita álláspontját. A feleséggel folytatott beszélgetés kínálna valódi konfliktushelyzetet - bár a darab nem a magánéleti, világnézeti problémára épül. Mégis a házaspár beszélgetése a színműben mikrokozmosza a társadalomban rejlő feszültségeknek - mintegy kulcsa is lehet a drámának. A Tomori által korábban ostromozott más nemzetiségű munkatársak így válnak koncentráltan a feleség által képviselt életfelfogás hordozóivá, ők mind a világpolgárrá, „európai”-vá nevelt feleség személye köré koncentrálnak. Így marad a másik pólus - Imre, Bedő tisztartó, Anikó és Jóska, a szolga - súlytalan ellenpont, mely törvényszerűen elbukik a túlerővel szemben. Ám a bukás nem az egyenlőtlen erőviszonyokból következik, hanem történelmi folyamat, ami az események folyását irányítja. Kétszintes drámáról beszélhetünk, mivel a felső szint az emberek életébe belenyúló, azt meghatározó történelem. A történelem „az evilági élet mindenben meghatározó második világszintje”⁴⁶⁶. A kezdet viszonyhálózatát, majd az események menetét a történelem alakítja, az alakok cselekvései pedig a tőlük függetlenül előálló új és új helyzetben való reakciókkal azonosak⁴⁶⁷.

A darab hibája, hogy sok a narratív rész (pl. a 10. oldal egynegyede szerzői utasításba burkolt leírás), de a monológokba nyúló párbeszédnek is inkább prózaíró tollára kíváncsiak. Néhány vonatkozás tisztázatlan, pl. az, hogy honnan tudja Irma a szereplők nevét, ha sem be nem mutatkoznak neki, sem el nem hangzik előtte a nevük, vagy korábbról sem ismerik

⁴⁶⁵ Wass Albert, „*Erdélyt nem lehet elfelejteni*”. [Maksay Ágnes; Marius Tabacu Wass Albert-filmjéből, *A látó ember* forgatókönyvéből közöl részleteket.] = Korunk online (Kolozsvár), 2002. december.

⁴⁶⁶ Bécsy T., 1996. 34.

⁴⁶⁷ Bécsy T., 1996. 34-35.

egymást: „IRMA: Szél, Vén Imre, érzi?” (15); „IRMA: Imre... (Sürgetőn.) Imre!” (17). Az aktuálpolitikai célzások - „Vajda és Maniu legutóbbi beszédei már nyíltan célozzák a román törekvéseket” (50); „1902-ben húszezer székely hagyta el az országot” (56) - zsurnalisztikai ízűek, és csökkentik a darab esztétikai értékét.

A színművet az teszi izgalmassá, ahogy a történelem eseményei peregnek. A „magyar életet a közéletiség, a politika, az ideológia határozza meg”, miközben mindenki éli a magánéletét⁴⁶⁸. A történelmi események a párbeszédekből, illetve a szerzői utasításokból villannak ki - ez a társalgási dráma sajátossága.

A tavaszi szél szervező elem, visszatérő motívum: „Hallod a tavaszi szelet? Törvény, hogy zúgassa a fákat. Rügyeket bontson, vizeket árásszon, illatot kavarjon. Fákat is döntsön, korhadó fákat. Isten törvénye, egyetlen törvény. S ha ettől elszakad az ember, akkor elvétí az ösvényt és eltéved a világban...”(65) - mondja Imre. A világ fordultával, a hivatal átadásakor pedig így fogadkozik: „Tavaszi szél leszek, mely zúg a völgyeken végig! Fákat dönt és vizeket áraszt! S egy napon kibontja az alvó rügyeket, ha kell, erővel is!”(80). Mikor pedig hivatalát át kell adnia az idegen hatóságnak, így fenyegetőzik: „A láncos kutyákat eresszék szabadon! Hadd marjanak kedvükre eztán!”(84) - szabadjára engedve a vadságot jelképező kutyákat, hadd tetőzzék a kaosz.

Így válik a tavaszi szél - a címben foglalt jelkép - a mű szervező motívumává. A tavaszi szél, mely „vizeket áraszt, új életet serkent...” A szél egyébként - akárcsak a levegő - a világot alkotó alapelemek egyike, az élet jelképe. Utal a lélekre is.⁴⁶⁹

Tusnády Mária szerint a tavaszi szél „valójában a főszereplő lelkiállapotát jeleníti meg, a világ és az egyén kapcsolatát. [...] A címben a tavaszi jelző az újrakezdés lehetőségét, a tisztaságot, a jóra törekvést és a természet ébredését kapcsolja a szélhez.” Ugyanakkor a tavaszi szél „egyben hírvivő is, hiszen a tavaszi virágzás illatát, a világok létezésének hírét viszi tovább. A színpadi játék végére Tomori Imre lesz a szél mint hírhordó, a magyar nép szolgája, segítője.”⁴⁷⁰

Egy másik motívum a teljes életműben jelen levő hegyek motívuma. Ebben a drámában hangzik el először a kétségbeesett felkiáltás: „Adjátok vissza a hegyeimet, a szabadságomat, az életem értelmét!”, tehát az *Adjátok vissza a hegyeimet!* (1948) című későbbi mű címe és szervező eleme itt jelenik meg először az életműben. A szerzőt könnyen perbe foghatná revizionizmus vádjával. Ám a főszereplő felkiáltása - *Adjátok vissza a hegyeimet!* - előrevetített személyes és nemzeti tragédia jajszava: távol a hazától az ember gyökértelen. Csak a sikerek és az értelmes élet kárpótolhatják valamennyire - ez viszont Imrének a reménytelen küzdelme során nem adatik meg.

Anikó a következőképpen festi le Imre létállapotát: „...nézte azt a világot, ami ott főtt van és ami az övé... és ami olyan, amilyennek Isten a világot akarta...! A szikla oldalán egy gyöngye nyírfá állott, félig a víz fölé hajolva ... és főtt fenyők... s az irtás kék a tárnicsból s a levegő fenyőtől, víztől, málnától illatos... Ott állt és nevetett!” (32). A hegyek itt idilli létállapot, istenközei, paradicsomi hely.

Wass Albert írásművészetének jelképes tárgya, a puska általában összefonódik a vadászattal. Itt egyértelműen a hatalom, az úri életmód jelképe. Imrének nincs engedélye rá, csak rejteget egyet a csendőrök elől. Az emberi méltóság szimbóluma a puska, hiánya a jogfosztottság állapotát tükrözi: „IMRE: Puskái vannak! S joga! Úr!”(18).

További elem a furulya, a varázshangokat előcsalogató hangszer, mely - mint a művészet eszköze - összeköt a transzcendentálissal. Imre új furulyájának „olyan hangjai lesznek, hogy [...] olyanok még Isten rigójának a torkában sincsenek”(9). Megszólaltatni pedig csak ihletett állapotban lehet: „A világ minden hangja benne van ebben a fában, amit ellöktél. A legszebbek

⁴⁶⁸ Bécsy T., 1996. 66

⁴⁶⁹ Hoppál M. et al., 1995. 141-142.

⁴⁷⁰ Tusnády M., *Két világ között...*, 2006. 40-41.

és a legrútabbak is. Te vagy a hibás, ha csak a csúnyát tudod felszabadítani benne”(10) - inti Vén Imre a fiataalt. A furulya a művészet eszköze, mellyel kapcsolatot létesítünk a másik világgal, miközben a létehetőségeket széppé vagy rúttá, az életet mennyé vagy pokollá változtatjuk. „A világ minden hangja” - az összes lehetőség. „Ebben a fában” - utalás arra, hogy a furulya a misztikus-mitikus fa-motívummal kapcsolódik össze.

Az *Előjáték*ban sötét este van és telehold: a furulyaszó ráirányítja a figyelmet a természet és a kozmikus erők bűvös sugárzására, mely egyszerre félelmetes és vonzó. Mintha az emberi sorsok ki lennének szolgáltatva az emberfeletti erők játékterének. A szerző a hegyi jelenetbe egyfajta transzcendens élményt rejt, mely - bár babonassággal határos, de - a természetfeletti világhoz kötődik.⁴⁷¹

Tusnády Mária szerint a fa „központi szimbólum”, mely „az életben maradást, a helytállást szimbolizálja, az erdélyi magyar Erdélyben maradásának fontosságát”.⁴⁷² A fa-motívummal Bedő ispán példálózik különféle helyzetekben: elvont fogalmakat magyaráz fa-illusztrációkkal.

A *honvág*y fogalmát a következőképpen magyarázza: „Mint mikor a fát... a csemetefát [...] kiveszik a fődből. Aztán átültetik. Olyan helyre, ahol nem neki való. [...] Előbb csak egy levele kezd sárgulni. Aztán egy-egy ág. Végül egy tavaszon nem akar kizöldülni többé...” (45).

Milyen érzés *nagyapának lenni*: „Mint amikor a fa kiterébélyesedett, oszt már egy kicsit meg is odvasodott... és abból a sok magból, amit öszönként elhullatott a földbe... Itt is... ott is egy-egy csemete kezd nőni. Fejlődik, nyurgul, éppen olyan a levele, éppen olyan a kérge, éppen úgy formája már a kicsi koronáját... és akkor a fa elkezd vénülni. - akarattal, érted, akarattal. Hogy ritkuljon a lombja, korhadjanak le rendre az ágai. Mert napfény kell a csemetéknek, hely kell nekik, hely, minél több hely! Hogy érhesse a nap és verhesse az eső” (46).

„Az *elégedetlenség*... olyan nyavalyája az embernek, mint... mikor a gyümölcsfa minden látható ok nélkül egyszerre csak sárgulni kezd, aztán sárgul, sárgul, nem terem többet... s végül is elszárad. Bent a föld alatt, a gyökerénél van a hiba. Legtöbbször rossz földbe ültették. [...] Megszokja? Vagy igen, vagy nem. A gyökerétől függ. Elég erős-e hogy áttörje azt a réteget, amelyik útját állta, vagy nem. S ha áttörte, vajjon talál-e lentebb, az új környezetben, megfelelő termőtalajt?” (57).

A *megmaradást* is a fákkal példázza, beleszöve **Reményik Sándor** jelszavá vált sorát: „VÉN Imre: Éltünk. *Ahogy lehetett*. De megmaradtunk, szépen. Nem fönt. Nem! Lent maradtunk meg. Egészen lent, mert ez a fontos. A gyökér” (85).

Wass Albertnél, akárcsak a szimbolistáknál, a természet az isteni princípium lakhelye. A darab a természet szeretetére tanít: „Tanulják meg szeretni az erdőt és a földet. A madarakat, az állatokat és majd így rendre... az embereket. El ne vigyék őket a föld mellől és az erdő mellől, mert csak az ad erőt az ember lába alá, a föld. Tanulják meg, hogy az élet csak a földdel együtt élet és hogy mindennek a világon gyökere van. Az embernek is, a családnak is, a nemzetnek is. Orvosolni nem az ágak hegyét kell, hanem a gyökeret!” (83). Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg az *Előjáték* című töredékben (1942), valamint az *Erdők* könyvében (1947), majd a *Kard és kaszában* (1974-1976). **Tusnády Mária** szerint „az ágak hegye a falu (az erdő) világától eltávolodott emberek lelkét szimbolizálja, mely lelkekre már nem lehet hatni. A falu természetközeli környezete a gyökér, mellyel foglalkoznunk kell, kötelességünk belőle példát, tudást merítenünk, mert ha nemzeti gyökereinket nem találjuk meg, akkor hazát veszített, kósza lelkeként fogunk az életben bolyongani, és önmagunkat fogjuk elveszíteni.”⁴⁷³

⁴⁷¹ Lukácsi É.; Balázs I. 2003. 5-6.

⁴⁷² Tusnády M., *Két világ között...*, 2006. 45-46.

⁴⁷³ Tusnády M., *Két világ között...*, 2006. 46.

A darab motívumrendszerét vizsgálva megállapítható, hogy - mint minden művében - nemcsak jelen van a papok-motívum, hanem cselekményfordító szerepe is van. Eddigi írásaiban fellelhető volt a hegyek, a természet, illetve a fa-motívum, melyet e darabjában - a drámai kerettől eltekintve, annak rovására - sokféle példával illusztrál (honvágy, nagyapának lenni, elégedetlenség, megmaradás fogalmait fejtve ki). A fa-motívumhoz kapcsolódik az eddigiekhez képest új furulya-motívum, illetve a tavaszi szél szervező elem. A puska, mint a vadászat egyik kelléke itt státuszzimbólumot jelöl. Bár e darab motívumrendszere kevésbé sokrétű, az életmű szempontjából jelentős a fa-motívum variativitása, illetve a természethez, a hegyekhez kötődő tavaszi szél - a szabadság, lélek, emberi kiteljesedés hordozója. Erre épül a színmű.

Romantikus múltidézés

Csaba (1940)

Az 1940-es év bővelkedik Wass-művekben: ekkor jelenik meg a *Csaba*, a *Jönnek!* és a *Mire a fák megnőnek*. Feltételezhető, hogy a *Csaba* már korábban készen volt kéziratban, csak a megjelentetése késlekedett a kedvezőtlen kultúrpolitikai, történelmi viszonyok miatt. A keletkezés idejéről **Zimándi Pius** így vélekedik: „a regény jóval Kelet visszatérése előtt íródott”.⁴⁷⁴ **Latrán Ibolya** szerint a „Csaba a bécsi döntés utáni hazafias lelkesedéstől fűtött időszakban jelent meg, ebből a szemszögből bizonyos dolgok átlényegülnek. A főhős Fileki Ferkó egy akkor már ‘elmúlt, letűnt’ kor eszményített hőségévé válik, aki a kisebbségi sorsban egy falu közösségének ‘lángoszlopa’ lett, ahogy a szerző asszociál Mórlicz Matolcsy Miklósára”.⁴⁷⁵ A regény megjelenésekor valóban kissé meghaladott a téma, ez is utalhat arra, hogy a mű az 1940-es impériumváltás előtt íródott.

Az 1940-es év folyamán háromszor jelent meg: kétszer kiadta a Révai Kiadó és egyszer az Erdélyi Szépművés Céh, mely egy évvel később újra piacra dobta. 1944-ben a Révai megismételte a kiadást. Ezt követőleg már csak 1981-ben jelent meg Amerikában - az eredeti 1940-es Révai-kiadás hasonmásaként. 2000-ben mind a Mentor, mind a Kráter megjelentette.

A regényről szóló közel harminc ismertetés⁴⁷⁶ java része 1940-1944 között jelent meg. Két német nyelvű recenzió is napvilágot látott a regényről: az egyik -y szignóval a *Pester Lloyd*-ban⁴⁷⁷, a másik pedig az *Ungarische Jahrbücher*⁴⁷⁸ hasábjain. A legkorábbi recenziók 1940 októberében jelentek meg. (Ezért helytelen az a megállapítás, miszerint a *Csaba* hozzájárult volna a Baumgarten-díj elnyeréséhez. Ezt a díjat ugyanis 1940 januárjában osztották ki, az eseményről szóló sajtótudósítás 1940. január 19-én jelent meg a *Magyar Nemzet*-ben⁴⁷⁹, ill. olvashatunk róla **Téglás János** a Baumgarten-alapítványról szóló könyvében.⁴⁸⁰)

A korabeli kritika sokat foglalkozott a regénnyel, akárcsak a *Farkasveremmel*, így óhatatlanul sor került a két regény összehasonlítására. A méltatások mellett többször megfogalmazódik, hogy a *Csaba* a *Farkasverem*hez képest visszaesés. **Balogh László** úgy véli, hogy „az elmúlt kisebbségi életformát túl egyszerűen mutatja be az író, széppé idealizálja, röviden úgy summáz, hogy ‘Nem a valóságot adja...’”⁴⁸¹ Más kritikusok szerint a *Csaba* fejlődés az írói életpálya folyamán. Az *Élet*-ben név nélkül megjelent recenzió szerint „új regénye fölülmúlja mindazt a várakozást, amely Wass Albertet eddigi írói pályáján kísérte. Csaba jelkép: az embernek soha nem szabad elcsüggednie, a romokon is építeni kell. Hőse Erdély, a leigázott erdélyi magyarság”.⁴⁸² **Borbély László** hasonlóan vélekedik: „Egy nép tragikus, nagyszerű küzdelmének regénye ez a mű, szélesen hömpölygő, robbanó erejű írás. Az erdélyi prózának azt a nemes, bátor vonalát követi, amely egyszerre követel nagy mesterségtudást és mély felelősségérzést. Az elmúlt huszonnégy erdélyi évnek izgalmas éposza”.⁴⁸³

„Jellegzetesen erdélyi regény, nem csak színtere és történeti anyaga teszi azzá, hanem leginkább gondolkodásmódja, érzülete, az erdélyi életről való felfogása, erdélyi-emberi

⁴⁷⁴ Zimándi P., 1940. 171-172.

⁴⁷⁵ Latrán I., *Csaba*. 2000. 70-78

⁴⁷⁶ Balázs I., 2004. 18-20.

⁴⁷⁷ - y, *Wass Albert: Csaba, Budapest, Révai, 1940.* = *Pester Lloyd*, 234. (1940. október 13). 14.

⁴⁷⁸ (H. L.), *Csaba.* = *Ungarische Jahrbücher*, (1942). 338-339.

⁴⁷⁹ - -, *Kiosztották a Baumgarten-díjakat.* = *Magyar Nemzet*, III/14. (1940. január 19).

⁴⁸⁰ Téglás J., 2000. 181.

⁴⁸¹ Szücsné Harkó E., [2004]. 44.

⁴⁸² - -, [*Wass Albert: Csaba*] = *Élet*, XXXII/3. (1941. február 23). 155.

⁴⁸³ Borbély László, [*Csaba*]. = *Magyar Protestánsok Lapja*, XV/8. (1941. augusztus). 64.

álláspontja. Megfigyelései tiszták, érzülete türelmesen, erdélyien emberies⁴⁸⁴ - olvasható a *Magyar Nemzet*-ben. „A mezőség avatott lelkű írója”-ról beszél **Zimándi Pius**: „Ugyanaz neki ez a kedves vidék, mint Petőfinék az Alföld, Juhász Gyulának a szegedi táj”⁴⁸⁵. **Pogány Ö. Gábor** szerint „sok-sok fiatalember vállalta, kisebbségi Csabaként, a nemzetmentés elszánt, kitartó, munkás hivatását, mely a történelemnek ebben a változatában nem volt kacagányos, tejutas parádé, csupán szürke, mindennapos, önfenntartó küzdelem a létért.”⁴⁸⁶

Kolos Endre szociografikus elemzésében a következők olvashatók: „... a Mezőség református parasztságának sorvadó világát vetíti elénk. [...] Pusztuló világot, haldokló magyar életet lát maga körül Fileki Ferkó is. [...] hit, bizalom és tevékeny akarat száll szívébe, a megalázott kisebbségi ember annál dacosabban szegzi homlokát a rája kimondott pusztulásnak. Visszanyert életösztone átszáll a környező falvak népére, egymásra találnak igazságuk keresésében s az összetartásban. Feltámadt erejük szimbólumot nyer a hatóságtól bezárt felekezeti magyar iskola újjáépítésében⁴⁸⁷”. **Zimándi Pius** szerint a *Csaba* a tolerancia jegyében íródott: „a hídépítők sorába lép: hirdeti a jóindulatot és belátást a különböző nyelvű emberek között, még az elnyomókkal szemben is. [...] A gyűlöletet, elfogultságot messze maga mögött hagyja”⁴⁸⁸.

Számos irodalmi mű (Nyirő József: *Ember a havason*, *Néma küzdelem*, Makkai Sándor: *Holttenger*, Wass Albert: *Farkasverem*, Bözödi György: *Székely bánja*, Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*), szociográfiai tanulmány, kortörténeti munka (Tokaji László: *Eladó ország*, Hóman Bálint - Szekfű Gyula: *Magyar történet: V. kötet*⁴⁸⁹) foglalkozik a két világháború közötti huszonekét éves kisebbségi léttel, az azt előkészítő időszakokkal. Kiváló tára ezeknek a műveknek **Medvigy Endre** Nyirő József *Néma küzdelem* című művéhez írt *Utószava*⁴⁹⁰, melyben a következőket olvashatjuk: „A kiegyezési kor magyarjainak birtokai Erdélyben egymás után kerültek dobra. [...] A román középosztály ekkor alakult meg, [...] független középbirtokosok vezetik a népet, akik az ősi magyar arisztokrácia birtokait veszik meg a román bankok pénzein. Csak az 1913-at megelőző öt évben 44000 hold szántó és 20000 hold erdő kerül román kézre Erdélyben, az 1872-ben alakult nagyszabású Albina ekkor már hatmillió korona tőkével bír, és földvásárlásainál erélyesen törekszik a középbirtokos és kisbirtokos parasztsztyá kialakítására. ...a háború kitöréséig a magyarság elleni küzdelemben 156 román pénzintézet vesz részt 54 millió tőkével...” - hivatkozik a Hóman-Szekfű-féle *Magyar történetre*.

Impresszionisztikus, empátikusan hangulatfestő ismertetés jelent meg a *Nyugat*-ban **Kádár Erzsébet** tollából. „... végig nem lobban fel váratlan fordulat. Sehol egy szó, egy indulat, amely lángba borítaná ezt a gonddal ácsolt vázat. Az élet, melyet Wass Albert a Csabában ábrázol, a valóságnál átlátszóbb, szegényebb; megtépett fa, amelyről lemetszették a kisebb ágakat is, hogy rajza egyszerűbb, érthetőbb legyen. Az író a gyerekkönyvek könnyen olvasható illusztrációinak szűk szókincsével beszél. [...] regénye túlnyesett, klorofilszegény. [...] A makacs, vakmerő fiatalság hiányzik a Csabából. Wass Albert betegszoba világítást teremtett, hangját halkra fogta, a fényeket tompította. Fátyolos hangulataival olyan az egész írás, mint egy regény háttere, melyből észrevétlenül kísértalt a hős.” Véleménye szerint „ezzel a regénnyel nem jutott előbbre Wass Albert. A *Csaba* önkéntes visszahúzó: a veretlen erő fáradt kitérése erősebb próbák elől”. Az elmarasztalás mellett egy másik kortárs erdélyi íróval

⁴⁸⁴ B. A., Wass Albert: *Csaba. Regény. Révai-kiadás.* = Magyar Nemzet, IV/111. (1941. május 16). 9.

⁴⁸⁵ Zimándi P., 1940. 171-172.

⁴⁸⁶ [Pogány] Ö. G[ábor], *Csaba.* = Kelet Népe, 21. (1940). 18.

⁴⁸⁷ Kolos Endre, Wass Albert: *Farkasverem... Csaba...* = Pannonhalmi Szemle, XV/5. (1940). 383.

⁴⁸⁸ Zimándi P., 1940. 171-172.

⁴⁸⁹ Nyirő J., *Utószó.* In Nyirő J., 2004. 504-505.

⁴⁹⁰ Nyirő J., 2004. 495-508.

egy vonalba helyezi a szerzőt: „Tamási Áron hangja mellett ma a legbiztatóbb üzenet Erdélyből.”⁴⁹¹

Szabó Richárd a regény impresszionisztikus vonalát emeli ki. „Egy-egy kép néha meglepően reális - Kolozsvár s a Mezőség rajta, magyarok és oláhok éles fényben meglátott profiljai -, de a regény első felében nem mozgatja őket a cselekvény egységbe fűző ereje, állóképek maradnak, Ferkó élményei, benyomásai. Köztük valami különös muzsikáló fluidum van: Ferkó tűnődéseinek és hangulatainak lírája.”⁴⁹²

Lovass Gyula szerint a Csaba-jelkép „nagyságához nem nő elég nagyra Fileki Ferkó alakja, cselekedeteit nem emeli magasba, nem teszi heroikus jelentőségűvé sem a regény meséje, sem a stílus ereje. Impresszionisztikus hangulatképek sorozata a regény, melyből tájak és mellékalakok úgy hullanak ki, mint őszi levelek a fák lombzatából. A mellékszereplők és mellékesemények, bármennyi finomsággal rajzolja is meg Wass egyik-másik alakját, valahogy nincsenek eléggé szoros kapcsolatban a regény lényegével...”⁴⁹³

Bár ez a regény is a két világháború között vegetáló magyar élet krónikája - akár a *Farkasverem* -, mégsem a fájdalom és rezignáció határozza meg e mű alaphangját, inkább a remény, a kitartás, a helytállás. Fileki Ferkó élete példa arra, hogy csak kivételes tehetségű emberek képesek fennmaradni, és közösségük érdekében, annak védelmében tevékenykedni. A regénybe beépített Csaba-mítosz ezt az emberfeletti heroizmust sugallja. „S így indul el a Csaba-álom valóság-útját keresve, míg el nem jut a lábát keményen megvető, helytálló s köz iránti kötelességét teljesítő, kisebbségi magyarhoz”⁴⁹⁴ - olvasható a vajdasági *Kalangyában Szirmai Károlytól*. Két meghatározó szimbólum szervezi a regényt - írja **Szücsné Harkó Enikő**: Saint-Exupéryhez hasonlóan a gyermekeknek példát nyújtó lámpagyújtó és a Csaba-mítosz. **Szücsné Harkó** szerint a Csaba a „hitadás regénye”, „e korban az egyedüli túlélési lehetőség csupán a szívós helytállás”.⁴⁹⁵

Írói fejlődést mutat az összefogottabb szerkesztés: a regény nem hull epizódokra. A *Csaba* e szempontból a *Farkasverem*hez képest összefogottabb. Nem épülnek önálló karcolatokká az egyes figurák rajzai, talán csak Reich bácsi bemutatása emelkedik ki önálló novellaként a regényből. Nem válik viszont a mű javára az a patetikusság, amely ellenpontot képez a *Farkasverem* lesújtó hangulatával. A regény végén szervesen odaragasztott rövid felhívás („Magyar Testvérem Erdély szomorú földjén!”) nem illeszkedik a műfajhoz. **Kristóf György** szerint a regényhez csatolt utószó „nyilván a hazatérés után íródott”.⁴⁹⁶

A cselekmény a trianoni békeszerződés (1920. június 4.) következtében elcsatolt Erdélyben, pontosabban három mezősegi faluban zajlik. A reménytelen történelmi konstellációban a Csaba-mítosz regényszervező motívummá nő. A Csaba-mondakör Wass Albert írói világának visszatérő témája, ihletforrása. Először a *Csaba* című regényben jelenik meg, majd felbukkan a *Vérben és viharban* című kisregényben, illetve a novellákban is.

„A történetírás hol elvette, hol visszaadta a hunokat a székelynek” - írja **Cs. Szabó László** *Erdély* című esszéjében.⁴⁹⁷ A székelység eredetével, hős vitézükkel, Csabával foglalkozó történetről számos tanulmány született, például *A Székelyföld története és leírása*⁴⁹⁸

⁴⁹¹ Kádár E., 1940. 516-517.

⁴⁹² Szabó R., 1941. 141-142.

⁴⁹³ Lovass Gy., 1940. 437-438.

⁴⁹⁴ Szirmai Károly, *Csaba. Wass Albert regénye. - Révai kiadás. = Kalangya, X/3. (1941. március). 187-189.*

⁴⁹⁵ Szücsné Harkó E., [2004]. 44.

⁴⁹⁶ Kristóf György, *Két erdélyi nemzedék két idegen uralom alatt két erdélyi regényben. Makkai Sándor: Mi Ernyeiek. Regény. ...; Wass Albert: Csaba. Regény 339 l. Mindkettő Révai kiadás. = Budapesti Szemle, 206. köt. (1941). 374-378.*

⁴⁹⁷ Cs. Szabó L., [1940]. 7.

⁴⁹⁸ „A székely hagyományok, mondák nem a történelmi kutatások és adatok alapján magyarázzák e nép eredetét, így Orbán Balázs, a Székelyföld legnagyobb leírója szerint is a székelyek valójában Attila hunjainak maradékai, és imígyen már jóval Árpád magyarjainak bejövetele előtt a Kárpát-medence lakói

című tanulmánykötet Csaba-mítoszt tárgyaló írása. Wass Albert feltehetőleg az ebben foglalt verziót ismerhette, hiszen regényében azonos a Csaba-történet.

A *Magyar Néprajzi Lexikon* ugyancsak tartalmazza a Csaba mondakört.⁴⁹⁹ A hunokról többek közt hírt ad **Grexa Gyula**⁵⁰⁰ és **Györffy György**⁵⁰¹. A *Pallas lexikon*⁵⁰²-ban is található szócikkely a Csaba-mondáról, mely többféle elemből alakult.

A *Nyugat* 1921/9. számában **Király György** foglalkozik részletesen a hun-mondával.⁵⁰³ Felsorolja az addig megjelent forrásanyagokat (Anonymus, Márk barát, a Képes Krónika szerkesztője, a gót Jordanes krónikája, Kézai Simon - XIII. század, Thúróczy - XV. század, Oláh Miklós - XVI. század), irodalmi feldolgozásukat (Arany János), majd vitát indít Gombocz Zoltán⁵⁰⁴, Bleyer Jakab és Riedl Frigyes nézőpontjával⁵⁰⁵, valamint Négyessy László⁵⁰⁶ elméletével. Vitája, illetve kutatása arra irányul, honnan és hogyan kerülhetett a magyarsághoz ez a mondakör. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy a magyar hunmonda idegen eredetű könyvmonda, mely csupán a tanult magyarok, főként a királyi udvar emberei száján forgott, vagyis nem más, mint a magyar királyi ház genealogikus mondája, melyet a kancellária krónikásai hivatalból tákoltak össze.

A *Csaba* című regény narrátora távolságtartással kezeli a monda valóságtartalmát: amikor a gyermek rákérdez a mondabeli hős életideje és a monda történésideje közötti mintegy négyszáz évre, a nagypapa nem ad egyértelmű magyarázatot arra, hogyan lehetséges a nagy

voltak. A néphit és a középkori krónikaírók a székelység eredetéről merőben más, ősbibb felfogást őriznek, amelyről gyönyörű monda is szól: amikor Attila, a világverő nagy hun király meghalt, az általa legyőzött, birodalmába hajtott népek egyszerre megmozdultak. Birodalmának örökösei: fiai, Aladár és Csaba. A legyőzött népek jól tudták, hogy a vitéz hunokkal harcban nem bírnak el, csak úgy győzhetnek, ha egymás ellen fordítják az örökösöket. A két testvér egymás ellen fordult, és Csaba megölte Aladárt. A testvérharcban a hun hadak nagy része is elesett, alig maradtak maroknyian. Csaba úgy döntött, hogy a hunok kivonulnak a Kárpátok láncai közül, és visszamennek Szittyaországba, magyar testvéreikhez. El is indultak kelet felé, de nem mind: háromezer vitéz kivált a seregből, s letelepedett az ország szélén, a szép Székelyföldön. Mielőtt Csaba és népe elindult, áldoztak a tűznek, a víznek, a levegőnek és a földnek. Csaba és serege megesküdött, hogy visszatérnek még a világ végéről is, ha a székelyeket ellenség támadná. Elindultak. Elsőnek a fák jelezték: bajban van a székely, másodiknak a folyók csaptak ki medrükéből, s jelezték: bajban a székely, harmadiknak a fergeteges szél adta tudtukra: bajban a székely. A hun seregek mindhárom esetben megszakítva útjukat, a szélnél, a gondolatnál is sebesebben siettek testvéreik megsegítésére. Amikor negyedszerre is elindultak Szittyaország felé, már nem jött üzenet a székelyektől. Békés idők jártak, a székelyek sokasodtak, országuk is gyarapodott. Csaba királyfi mesélt a magyaroknak Attila király országáról, a gazdag Kárpát-medencéről. Az évek múltával ismét viharos idők jöttek a székelyekre: a körülöttük élő népek feltámadtak ellenük, de hiába tekintettek Szittyaország felé, nem jött segítség. Csaba királyfi már rég por és hamu volt. De a csoda mégis megtörtént: a székelyek utolsó csatájukra készülén, éjnek idején megvilágosodott az ég, és a csillagok fénye ragyogása közben megjelent Csaba vitézeivel. A székelyek csillaga, a Szaturnusz hírül vitte nekik: bajban van a székely. A vitézek leszállottak az égből, rettentő rémület szállta meg az ellenséget, menekült a világ négy tája felé. Csaba és vitézei a harc után ismét felszállottak az égbe, visszaszánguldtak azon az úton, amelyen jöttek. Paripaik lába nyomán ragyogó fehér por verődött fel, ez el nem enyészik soha, ma is ott látszik minden csillagos éjszakán. A fehér út az égbolton: a hadak útja. Azóta is Csaba és vitézei segítik a székelyt, minden bajban, harcban, csatában.” In *A Székelyföld leírása*: <http://haromszek.8m.net/tortenet.html>

⁴⁹⁹ „...A hun-magyar mondakörbe tartozik. A krónikások szerint Csaba királyfi az apja, Attila halála után kitört testvérháborúban csatát vesztett és Bizáncba menekült. Seregének tagjai a Csigle mezőn várták visszatérését. Ezeknek utódai a székelyek. A Csaba-monda a székelyek között évszázadokig fennmaradt. Csaba királyfit a Hadak útján (Tejút) várták vissza seregével”. In *Magyar Néprajzi Lexikon: Csaba-monda*: http://php.arcanum.hu/xsl/nepjazi_lexikon/1-1176.html

⁵⁰⁰ Grexa Gyula, *A Csaba-monda és a székely hun-hagyomány*. Budapest, 1922.

⁵⁰¹ Györffy György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948.

⁵⁰² <http://www.mek.iif.hu/porta/sint/egyeb/lexikon/pallas/html/022/pc002286.html>

⁵⁰³ Király György, *A magyar hun-monda*. *Nyugat*, 9. szám (1921). = <http://www.mek.iif.hu/hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/nyugat/html/doc/10297.htm>

⁵⁰⁴ *Magyar Nyelv*, (1921. január-március. 15).

⁵⁰⁵ *Heinrich-Album*

⁵⁰⁶ *Heinrich-Album*

időbeli szünet ellenére a mondaalak életének folytonossága. A regény líraiságát fokozza, hogy a Csaba-történet és Fileki Ferkó története közötti átmenet olykor egybefonódik, a határ a két hős alakja és cselekedetei között légiesedik.

A *Csabában* vendégszöveggént olvasható a nagyapa szájából elhangzó Csaba-monda, mely a felnövekvő gyermek világképének meghatározójává, későbbi magatartásának alakítójává válik. A mondaalak nevelő hatására Ferkó a regényidő folyamán a két világháború közötti erdélyi magyar helytállást szimbolizáló, modern Csabává nő, aki a nemzet fenyegetettségét felismerve azonosul a hajdani mondaalakokkal. Az idősíkok olykor egymásra tolódnak, összemosódnak: olykor a hajdani, honfoglaló Csaba alakja áttűnik Ferkóba, Ferkó pedig átlényegül a mondabéli Csabává.

A monda elmesélése szövlőszüret idejére esik. Nagyapa és Ferkó a csillagos eget figyelik, ekkor meséli el nagyapa unokájának a mondát: „Az a szalag, amit ott látsz, a Hadak Útja. Tejűtnak is mondják, de már minekünk csak Hadak Útja marad. Szalagnak látszik, pedig sok kicsi csillagból van összetéve...”(47). A „minekünk” kifejezés a nemzetségi, családi összetartozásra utal. A Hadak Útja csillagzatnevet csak a monda elbeszélője és annak hallgatója érti - így erősödik az összetartozás. Másoknak ez a csillagkép csak Tejút.

A gyermek unszolására - „Mesélje, Nagyapó!” - kikerekedik Csaba története, egy „Valóságos, igaz történet”(47), mely Attilával indul: „Hunok királya volt, nagy és hatalmas király. Csak éppen egy kicsit nagyravágyó volt, és azt akarta, hogy mindenféle nép őt szolgálja. És itt rontotta el a dolgot, látod. Mert az ember, amíg igazságos úton halad, addig bátran mehet minden veszedelemmel szemben. De mihelyt a ravaszsággal, az elfogultsággal, az egyéni becsvágygyal akarja magát előbbre helyezni másoknál: előbb-utóbb elbukik. Ez egészen biztos. Nézzed csak Attilát. Ameddig mint egy nemzet vezére harcolt szemközt az egész világgal, addig legyőzött minden ellenséget. De aztán a legyőzött ellenséget maga szolgájává akarta nevelni, hogy egyéni érdekeit magasabbra emelje ezáltal, s így, bizony hóhéréjává tette”(47-48).

A nevelő szándékú bevezető a nagyapa által a mindentudó narrátor értékítéletét közvetíti: a közösségi érdek az egyéni érdek fölött áll olyannyira, hogy a magasabb erők is csak azt a hőst segítik, aki közösségéért és nem önmagáért harcol. A moralizáló elbeszélésmód viszont nem szolgálja a regényszerűséget.

„Összeomlott a nagy hunbirodalom. Sok volt benne az idegen, a belső ellenség. Négyszer annyi idegen fölött akart úr lenni a hun, mint ő maga amennyi volt. Attila miatt omlott össze, na. S bizony el is tűnt volna a föld színéről az egész hun nemzetség, ha nem lett volna Attilának a legkisebb fia, kit Csaba királyfinak neveztek volt. Csaba királyfi összegyűjtötte a megmaradt hunokat, s elhozta ide, Erdélybe. Letelepítette őket, megtanította földet művelni, állatot tenyészteni, békésen, egy helyben élni”(48).

„De sok ellensége volt így is a kicsi Hunországnak. Rátörtek idegen népek, rabolták, fosztogatták, alig győzte Csaba királyfi megvédeni népét. S ekkor elhatározta, hogy visszamegyen az őshazába és segítséget hoz. Elhozza ide a többieket, akik ott maradtak volt, még Attila előtt. Kiválasztott ezer derék vitézt s elindult velük. De alig telt el egy hét, alig kettő, újra ellenség támadt az otthonmaradt népre. Felgyújtották a falvakat, öltek és pusztítottak s úgy látszott, hogy vége van mindennek. S akkor egyszerre csak nagy fényesség támadt az égen, fényes út támadt rajta, lovak patkója szikrázott, s ott volt Csaba királyfi ezer vitézével! Szétverték az ellenséget, rendet csináltak s már fent vágattak újra az égen. Vissza, amerről jöttek. Így volt ez. S azóta van ott az az út, amit mi úgy nevezünk: Hadak Útja”(48).

A gyermek kérdésére - vajon ismét eljönne-e Csaba királyfi nagy baj esetén -, ezt a választ adja a nagyapa: „Az ő népének maradéki vagyunk”(48). A történet reménységet fejez ki, hogy a bajban mindig van segítség, még ha annyi hit is kell hozzá, mint egy gyermekmeséhez. (Ezt a megingathatatlan reményt sugallja később a *Tizenhárom almafa* és az *Elvásik a veres csillag* című regény is.) A teljes reménytelenséget valamifajta irracionálisan töretlen hit, remény és szeretet oldja fel.

A regény végén még egy epizód emeli Ferkót a Hadak Útján járó, népét vezető Csaba királyfi erkölcsi magaslatára: a szavazás története. „Választások jönnek. Felmegy a népek ára erősen” - így indul a népszavazás története. Ferkó titkon, téli éjszaka vezeti el a szavazó magyarokat a szavazás helyszínére, hogy elkerüljék az atrocitásokat, a megfélemlítést. A cikkét a szerkesztőségénél elhelyezni próbáló Ferkó epizódja szervesen kerül a történeti ívbe, megbontva azt.

Takaró Mihály az idő kérdését vizsgálja: „A legtöbb utalás - akár a szereplők, akár az elbeszélő részéről - az idő múlására történik. Maga a történet lineárisan felépített ugyan, de ezt árnyalja a főhős, Fileki Ferkó szubjektíve megélt emlékeinek ‘beépítése’ az eseményekbe. Ezek adják ugyanis az elbeszélés dinamikáját, hol lassítva, hol gyorsítva az eseménytörténetet. Az állandó jelenidejűségben vagyunk ugyan, mégis a regényidőn kívülről is köt csomót az idő vonalára a Fileki Ferkó szempontú visszaemlékezés.”⁵⁰⁷

A tizenkét fejezet mintha az év tizenkét hónapját - misztikus, teljességre utaló számot - jelölné. Ám az elbeszélő idő több év, melyeket a narrátor az időszűrés technikájával rövidít. **Takaró Mihály** szerint „a regényben konkrét időmegjelölés csak a mű első fejezetében van: 1918. december 22., illetve ezerkilencszáztizenkilenc januárius, a továbbiakban csak a történelmi eseményeket ismerő olvasónak adnak tájékoztató pontot az indirekt utalások, például: ‘Falusi emberek jártak mellettük, odavalók, románok. Mérték a földet. Ki bánta azt, hogy megszűnt egy-egy iskola [...] a hangos vadászvacsorákon együtt nevettek régi vicceken az újdonsült urakkal.’ [...] Mégsem helyezhető a cselekmény egyfajta időkeretbe. A mű zárata ugyanis egy filmszalag szakadására emlékeztet. Nincs időbeli lezárás, mert a történet sem fejeződik be. Tehát nem is megszokott cselekménybonyolítás (expozíció, bonyodalom, tetőpont, megoldás) hagyománya vezérelte Wass Albertet, hanem inkább a parabolikus üzenet: [...] ‘Nem regénynek akartam, hitnek, reménynek, nagy szent bizonyágtevésnek akartam’”⁵⁰⁸.

A regény a helyszín pontos megjelölésével indul: „Csak a Külmonostor-utca tájékán csattantak még egyes lövések...”(5). Az in medias res-kezdés, mely a háborús eseményeket ábrázolja, már az első sorban feszültséget teremt. Az elvett csattanó lövések éles ellentétet vonnak a „halott” csenddel. Kiderül a cselekménykezdés évszaka: „téli alkonyatba temetkezett a város”. A „dermedt táj”, a didergő „borzolt táj”, a „szürke utca” lefojtottságra utal, a hasonló mondat pedig - „Csak a kéményeken osont ki bujkálva a füst, mint félénk lélegzetvétel”(5) - a félelem létállapotát sugallja.

A virtuális táj földöntúli világ benyomását kelti - a leírás szervező eleme a félelem: „A mély, boltozatos kapualjakban sötét sejtelmek lapultak borzongva és félve, olyan volt az utca éppen, végtelenbe vesző néma és szürke házsoraival, mint amilyenek fáradt és nehéz álmunkban az életből kivezető utat megálmodjuk néha”(5).

Ezen a szintén jelenik meg a lámpagyújtogató, s életet visz a halott városba. A világfordulást - „a városnak új urai vannak”(6) - az ő sorsán érzékelteti. Az új urak elbocsátják állásából, s e létfenyegetettség kozmikus tágu: „Azért mégis ment, lámpától lámpáig, megszokott lassú járással, s dermedt két kezében vitte tovább a lángot, mint egy fáradt, beteg, makacs Prométheusz”(6).

A narrátor nézőpontja olykor átvált egy kisgyerekére, Fileki Ferkóéra, aki hamisítatlan érzelmekkel, tiszta logikával szűri át gyermekszívén környezetének történeteit, felülbírálja hozzátartozóinak kijelentéseit arról, hogy „a haza elveszett”, meg azt, hogy ki a „hazaáruló”, a „gyáva”. Gondolatait szabad függő beszéd fejezi ki: „De ezek a tiszték mások voltak, mint Tógyerika. Vékony hangon és sietve beszéltek, mintha veszekednének és éppen olyan úri formájuk volt, mint Apának vagy a doktor bácsinak vagy a többi bácsiknak, akiket ismert. Ő

⁵⁰⁷ Takaró M., 2004. 40.

⁵⁰⁸ Takaró M, *Az erdélyi jövőideál megteremtése. Csaba. A Csaba regénydiagnosztikáról.* In Takaró M., 2004. 40-41.

még ilyen románokat sohasem látott, bizonyára messziről jöhettek, vajon mit is kereshetnek itt”(12).

A románok bevonulása Erdélybe elválasztja azokat, akik korábban együtt éltek. Jelszavak hangzanak, melyekre a legtöbb gyermek és kiforratlan jellemű felnőtt fogékony. Ám a regény főszereplőjének gondolatsora, a szabad függő beszéd formájában közölt kétely távolságtartásra, nem pedig azonosulásra késztet. - „Hát hogyan lehet ez? Az egyik vidám és énekel és azt mondja, hogy vége a háborúnak és ezentúl minden jól lesz. A másik pedig sír és azt mondja, hogy a háború csak ezután kezdődik. Melyiknek van igaza? Melyiknek?” (10).

Hasonló okból romlik meg a két gyermek közti gyöngéd viszony is. Sarolta és Ferkó története a gyermeki világ mély megfigyelésén alapszik. „Szép, lélekcsiklandó délelőtt volt”(11) - indul a gyermek és a felnőtt világ szembeszegülésének története. A gyermek nem fogadja el a magyarázat nélküli fegyelmezést. Azt pedig legkevésbé, hogy kis barátnője gyávának nevezze - a felnőttvilág éppoly érthetetlen tartozéka e szó, mint azok a történetek, melyeknek traumatikus volta belefojtotta a magyarázatot az eseményeket elszenvedőkbe. A gyermeki világ biztonságos szigete - a törött lábú teknősbéka, a fehér huszár meg a többi állatfigura világa - látszólag nem vesz tudomást a felnőttvilágot felforgató történetekről. Ám Sarolta és Ferkó ezen a biztonságos szigeten sem játszhatnak önfeledten, bekúszik hozzájuk az ellenséges külvilág.

„- Te katona leszel, ugye?”(13) - Sarolta kérdése kijelöli a hazafias feladatot. Ám Ferkó vágya, képzelete túlmutat a hazafiasságon. Ő lámpagyújtó szeretne lenni, az egész emberiségnek szolgáló. A két gyermek közötti konfliktus innen terjed ki az egész regényvilágra, az egész társadalomra, az együtt élő népekre. Lámpagyújtónak - emberbarátnak, pacifistának lenni háborús időkben „gyáva dolog”, s „aki elvesztette a hazáját, az mind katona kell legyen!” - oktatja Sarolta a felnőttek hangján kis barátját. Ferkó pedig bizonyít: egy jégdarabbal vakmerőn vállon dob egy magas rangú román katonatisztet. Ám a tiszt nem bántja, csak kurtán kikéri magának, udvariasan, franciául: „Madame, jó volna, ha több gondot fordítana a gyermeknevelésre”. Majd a narrátor így kommentál: „Nem a pofonok fájtak, amiket Ilona néni rázúdított: Csak udvarias volt, csak lenéző volt, csak igaza volt”. Ferkó a hetvenkedéssel a „gyáva” megbélyegzést letörölte ugyan magáról, ám kapcsolata Saroltával visszafordíthatatlanul megváltozott.

Az érettségi vízválasztó: a vizsga után megszűnik a diákösszetartás, egy csapásra mindenki felnőtt lesz. Gyermekkori kis játszótársa, Sarolta is felnőtt, s a városi világ elválasztotta Ferkótól: „A Révbáthory-ház szalonjában szól a zongora, Sarolta vidám foxtrottokat játszik”(82). Ez a társaság Ferkó számára felületes, unalmas, érthetetlen. Magányosan lép ki a házból, gyermekkori álmai otthonából. Egzisztenciális magányát egy koldus fokozza - itt jelenik meg ismét a lámpagyújtó: „... haldoklik Erdély s nincs, aki meggyógyítsa. Csak virrasztók vannak, kik lázas lélekkel, utcáról-utára verődve bolyongják a sirató éjszakát”(89). Kozmikus kivetettség, otthontalanság jelenül meg, akárcsak Vajda János *A virrasztók* című szimbolikus versében: „A hideg, a téli éjben, / Csillagoltó sötétségben / Mi vagyunk még éberen”.

A lámpagyújtó figurája így válik a regény egyik szervező szimbólumává. A főhős küzdelmeihez hasonló sorsot örökít meg Gárdonyi Géza *A lámpás*⁵⁰⁹ (1894) című, önéletrajzi elemekkel átszőtt kisregénye is. A lámpás tanító-főszereplője ugyanolyan küzdelmeket folytat, mint Fileki Ferkó.

A második fejezetben ismét felsejlik a kollektív emlékezés: „Tél. Komisz, kegyetlen, régi ismerős. Titkos évezredek mélyéről emlékszem rá. Ott volt velünk a pusztán. Orromban érzem még most is a szagát, ahogy egy vékony szél az Ural felől hozta [...]. Ott volt velünk a vég nélküli harcban, csikorgó foggal, amikor mentünk évszázadokon át, mindenkivel szemközt, véresen, rongyosan és szitkozódva, örökös viharban [...]”(28). Mintha csak a

⁵⁰⁹ Gárdonyi G., 2000. 5.

Vérben és viharban című regény címadó gondolatával játszana el. - „És ott volt velünk száműzetésben és a rabságban is mindig, besüvített rácsos börtönablakainkon és a csontjainkba mart, Kufsteinban és Isztambulban egyaránt” - utalás a magyar történelem meghatározó eseményeire: a Martinovits-zendülésre vagy a százötven éves török hódoltságra. „Évezredes mélységekből hoztuk magunkkal ezt a mi telünket, akár a magányosságot is, mely megszáll mindannyiszor, valahányszor ellepi dombjainkat a hó, és nappaljaink, mint szárnyalt varjak, korán a szürkületbe hullnak, s az égbolt kékje tőlünk messze megy”(28). A tél-motívum kapcsán a történelmi idő kozmikussá tágul.

A hosszú lírai leírás - Wass Albert madártávlatból közelítő „kameravezetési” módszerével - Mórucra visz, a Fileki-kertbe, a Fileki-birtokra, majd a Csongorádra, mely szimbólummá növekszik: a családi hagyomány folytán kivágási tilalom alatt álló évszázados erdő a megmaradás jelképe. Ez sérül a konfliktus folyamán, mert a hagyományt illetéktelenek sértik.

A mondaszerű meseszöveg itt-ott metalepszisként⁵¹⁰ mutatkozik: a beágyazott történet közötti váltás majdhogynem elmosódik, Bandi úr, afféle újkori mondaalakként, XX. századi Kinizsi Pálként kimentí a román pap gyermekét a megáradt folyóból. Eposzi méretűre nagyított cselekedetet visz véghez, mely során a természet is vele tart - afféle divina machina, amikor a megáradt folyó segíti győzelmét. Bandi úr tanúbizonyságát adhatja jóságának, rátermettségének, mondabeli hőshöz fogható fizikai erejének. A történet nem az elbeszélte időből való, a narrátor visszautalja a múlt idősíkjába a hősi erényt: „Így volt ez akkor”(70).

Bandi úr a vele szembeállított új karhatalom képviselőinek ellentéte. Bátorsága, rendkívüli testi ereje még ellenségeinél is tiszteletet parancsol. A román jegyzővel való konfliktusa is ezt bizonyítja. A Lügetre rámennek a fejszések a jegyző utasítására, Bandi úr pedig, szembeszegülve a sokasággal, megvédi tulajdonát. A fegyver-beszolgáltatási parancs ellenére vadászpuskával várja a betolakodót, Grigorást, akit - Lúdas Matyira emlékeztető ötlettel - fához köt. Pater familiasi szerepben tűnik fel, amikor megleckézteti az erdőkerülőt s még harminchat embert. „Bandi úr ott járkál közöttük és beszélget velük. Mindenkiel a maga bajáról. Asszonyról, gyermekről, földről, betegségről, marháról, falusi nyomorúságokról. Mert ismeri őket mind egy szálig. És jár közöttük pusztá kézzel, pedig azoknál balta van. Pedig rabolni jöttek mind a harminchatan, és ő nem fél azoktól mégsem. Így járhatott annak idejében Imre király is pártütő Endre úr táborában”(65). A metaleptikus betoldás további anekdotikus részlettel bővül: Bandi úr, afféle igazságtevő nagyúr, elfogja a mezejére tilosba hajtott juhokat, és csak váltságdíjért bocsátja szabadon őket. Az ellenkezőket rendre tanítja: pusztá ököllel megy a juhászok közé. „Wesselényi mehetett valamikor így a zilahi gyűlés széksorai között, robbanó indulattal, ilyen hatalmas-haragosan. Öreg Jánosnak egykedvű az arca, Zrínyi úr jobbágyai haladhattak így uruk mögött, szemközt a halállal, mikor kitárták a kaput, ott messze, Szigetváron”(68). Az Endre úr, Zrínyi úr címe magyarázat „Bandi úr” kifejezésre is: királyának hű vazallusa, ám mindenki mástól független hűbérúr.

A jól végzett munka után Bandi úr őrt áll birtokán: „Áll a vágottban. Egyik lába előre vetve, két keze összefonva a mellén. Áll és néz. De ahogy áll és ahogy néz, abban sok-sok minden benne van. Kenyérmezőn, este, őrgyújtáskor állhatott még így, csak akkor Kinizsi Pálnak hívták. Vagy Bizánc alatt, miután beverte csákánnyal a kaput”(59). Az utalás a Lehel kürtjéről szóló mondára és Lehel erejére felmenti a narrátort története hitelességének vizsgálatára alól. Ugyanúgy, mint a Csaba-monda hitelességének vizsgálatára alól.

Az erdőbitorlás története anekdotikusan folytatódik. A legszebb stilisztikai megoldások egyike a kihagyásos, sűrített elbeszélte idejű történet, a bekezdésbe a felsorolt földrajzi nevek visznek ritmust: „Még sötétben indulnak el a szánok *Mórucból*. Jó harminc szán. Fel a *Holtyerára* s a *Holtyerágon* végig. Mire a *Valea Furcsin* kiérnek a *Lüget* alá, ott túl az *Akasztófahegy* tetején már néhány felhőrongy sárgulni kezd s a völgyeken köd ül, olyan mint a

⁵¹⁰ Kálmán C. Gy., 1993. 94.

tej. Köd van a *Dánón* is, meg a *Lügeten* s köd messze végig mindenütt, és nagy siket csöndesség”(61). Az ismétlés stilisztikai eszköze adja meg a szöveg ritmikus lüktetését, zeneiségét (akárcsak a *Mosule* című elbeszélésben).

Am Bandi úr mitikus magasságból alácsúszik, amikor „kárpálódó” feleségével vitatkozik. Ez a hatalmas úr gyenge pontja: egy neurotikus asszony, aki akkor érzi magát elemében, ha nagy természetű ura megbetegszik, s ápolhatja. Ennek folytán minden kijelentése betegséggel, ideggyengeséggel kapcsolatos. Cherchez la femme - keresd a nőt, s a hősosz visszavedlik emberré. S ha mitikus magasságba már nem is, de a regény végén a megbocsátani képes ember méltóságába visszaemeli a narrátor azáltal, hogy megtévedt lányát, Katókat visszafogadja szülői szeretetébe.

A narrátor Candide-szerű hősként utaztatja a kamaszodó, eszmélkedő Ferkót diáktársaival együtt. A kolozsvári diákok világnézeti útkeresője így ironikus eseménysorra áll össze. Ez a fejlődésregénybe illő epizód előrevetíti a Simplicissimus-típusú szereplőket (Mártonka az *Egyedül a világ ellen* című kisregényből vagy Tánczos Csuda Mózsi).

Amikor Márton úr, az apja meghal, a gazdaságot át kell vennie Ferkónak, aki a rászakadó gondokkal felnőtté érik. Egymaga küzd az elhanyagolt, eladósodott gazdaság felállításáért. Magára maradottságát enyhíti az ismeretség a román tanítóval és tanítónővel. A tanítónő képét a narrátor távolságtartással festi: „Anuca Onisor már a Beszterce melletti kis falucskában megtanulta, hogy a tisztaság s a rend adják meg az élet fényét, mint bútorét a politúr. [...] Onnan hozta magával a rendet s a tisztaságot Anuca, de hozott még valamit magával, amit a hegyektől kapott. A magasról nézés tudását. Hogy úgy nézze a dolgokat mindig, mintha tetőn állana, magasról és tisztán”(104-105). Anuca a dolgok lényegét látja, s azokra is úgy tekint, mint már megvalósult tényekre. Ebben a hitében viszont csalódnia kell.

Mint a három évvel később írt a *Tavaszi szélben*, ugyanúgy ebben a műben is felmerül a társ, élettárs tematika. A feleség vagy társ, aki a férfi életfelfogását magáénak tudja és életharcát is megosztja. Hasonló szembeállításra került már sor a *Mire a fák megnőnek*, ill. *A kastély árnyékában* című regényekben az idős és ifjú Varjassy házaspár bemutatásával. A *Csabában* a román Anuca és a magyar Annuska tanítónő áll szembe egymással.

Anuca tanítónő figyelmessége, igyekezete folytán Ferkónak oldódik a magánya, szíve felmelegszik rövid időre - bár minden elkötelezettség nélkül. Hagyja Anucát visszautazni haza, Besztercére. Nincs sorsközösség, tehát nem elég az egymásrautaltság, hogy két fiatal közös életet kezdjen. Közös cél kell hozzá. Anucát és kollegáját, Breán tanítót a román karhatalom küldte Erdélybe politikai feladatot teljesíteni: a román kultúrát terjeszteni s a magyar ajkú falvak elrománosítását szolgálni. Onisor Anuca hiába csinos, tiszta, ápoltság, alkalmazkodó, mégis kudarcot vall: konok céltudatossága, diplomatikus hallgatása, célratörő hódítása sem elég ahhoz, hogy Ferkó szívét megnyissa. Fileki Ferenc magára veszi falva magyarságának gondjait, s miközben küldetése és gazdaságának ellátása elfoglalja, lélekben eltávolodik az időközben szeretőjévé lett Anucától, hiszen egymás ellen dolgoznak: Ferkó a magyarság megmaradásáért, Anuca annak megsemmisítéséért.

Breán tanító alakja sem kelt rokonszenvet: mint kultúrkövet, az együtt élő nemzetiségek irodalmának ismerője, állandóan jóindulatúan oktat, de nem törődik rögtönzött hallgatóságával. Csámpleesz Jonika jegyzőségi írnokról, az oltországi fiatalemberről szarkasztikus képet kapunk: „Haja az arcába lóg és zsíros, zsíros az arca is, mintha olajban fürdött volna, a kisujjain centiméteresek a körmök, hosszúak és szürkék s a végük behajlik. Ezeket a kisujjakat tüntetőleg távolabb tartja a többi közönséges ujjtól, néha nézi is, látszik, hogy büszke rájuk, mint újdonsült menyasszony a karikagyűrűre”(151). Hasonlóképpen lesújtó a kapzsi, saját hasznát néző, szoknyavadász jegyző, Jonika hivatali felettesének ábrázolása. A hivatalnokréteget szarkasztikus távolságtartással ábrázolja a narrátor. A naturalisztikus színezetű leírás azt sugallja, hogy az újonnan hivatalba került tisztségviselők nem állnak a helyzet magaslatán: az oltországi hivatalnok bemutatása ellenpontja a szimpátiát ébresztő epizódnak, melyet a kisgyerek Ferkóhoz közeledni próbáló fiatal román katonáról olvashatunk.

Kitűnő anekdota Jonika tavaszi halvadászata. Egyben finom ironizálás azokkal, akik nem szoktak hozzá a fegyverhasználathoz: „*Jobban* meg kellett volna lőni” - nevet a harcsát elszalasztó Jonikán a román tanítónő.

Több kis epizód viszi tovább a cselekmény fonalát. Ilyen a jegyzővel való huzakodás a fegyverengedély dolgában, ami dacot, konokságot szül Ferkóban. Elhangzik a „kisebbségek” szó, kijelölve Ferkó és sorstársai helyét az újonnan berendezkedő társadalomban. A fegyverviselés így gazdagodik újabb jelentéssel ebben a regényben: a nemzetalkotó többség kiváltsága.

Újabb epizód, mely a cselekményt a végkifejlet felé tereli, az iskolaépítés története. Itt fonódik a cselekményszálba a hivatástudatát-vesztett, elfásult, a maga hasznát néző, gyülekezetét elhanyagoló pap története. A papokról - mint sok más írásában - eleven képet fest. Az 1903 óta hivatalát betöltő lelkész csak jószága gyarapításával s megélhetése biztosításával törődik, a rá bízott nyájjal nem. Ferkó meglátogatja, figyelmezteti kötelességére, hogy a szomszéd faluban elmaradt istentiszteletet tartsa meg. A pap tiltakozik. Ferkó Bandi úr segítségét kéri, ám a pappal szemben magára marad. Írásbeli panaszt tesz ellene az esperesnél, aki vizitációt kezdeményez. Ennek a történetnek a magva megjelent korábban önálló novellaként (*A tiszteletes*, 1939).

Amint oldódik Fileki Ferkó magánya, megoldódik az elhanyagolt gyülekezet sorsa is. Ferkót meglátogatja volt osztálytársa, a teológiát végzett Dombi Jóska. Mivel az esperes a vizitációt követően sem róttta meg Kelemen papot, Ferkó az egyházi előjáróság megkerülésével móruci papnak kéri fel Dombi Jóskát. A regényben itt ábrázolódik a kisebbségi magyar helytállás, összetartás; Ferkó pedig e küzdelem során az ínség idején a Hadak Útján népehez eljövő Csaba alakját idézi.

Küldetése teljesítése közben Ferkó magára talál, rátalál életfeladatára. S ebben megerősíti Ferkót a szomszéd magyar falu tanítónőjével való találkozása: az Annussal való sorsközösség megmutatja életcélját. Társa küzdelmeiben megacélozza: Annuska - névazonossága Anucával elárulja helyét - az új magyar tanítónő, aki aggódik a gyerekekért, ha nem épülhet fel az új iskola. A regény további része a hősies küzdelem és összefogás története. Az iskola Ferkó lelkesítő szónoklata és példamutatása eredményeképpen felépül. Az összetartozás és sorsközösség Annuskával elmélyíti szerelmüket.

A regény vége felé öntudatos, nemzetét védő hős lesz Ferkóból. A vonaton a feliratokkal, táblákkal betiltott magyar szó tilalmát semmibe veszi. Példát statuál egy haszonleső magyar úrnak, aki birtokát románnak adja el kedvezőbb üzleti feltételek mellett, mint amilyeneket egy magyar vevő ígért. Ferkó nem sajnálja a fáradságot, hogy utánajárjon a vadászgató úrnak, és nyilvánosság előtt felpofozza. A funtineli plájon éri utol - az író későbbi regényének helyszínén -, a ‘vedd úgy, mintha őseid adták volna’-megrovás kíséretében elcsattanó pofonokból kijár annak, ki ősei birtokát elhazárdírozza. Későbbi regényeinek (*Kard és kasza*) minduntalan felhangzó figyelmeztetése, hogy azé a föld, a haza, aki megműveli: „Az ember sorsa nem a csillagokban vagyon följegyezve, hanem a telekkönyvben” (218).

Az utolsó fejezetben a narrátor számba veszi minden szereplőjét, elhelyezve őket egy küzdelmes, de értelmes élet útján, melynek jelszavai: „összetartás, békesség, munka és igazsággal meggyőzni minden veszedelmet”(237). Az újkori Csaba utolsó színre lépése a korábban íródott *Öreg János és az Isten* című novella magja: az Öregistennél panaszt tevő magyart elzavarja az Isten: menj és szolgálj te is - sugallja az anekdotává kerekedő történet, mely szintén megjelent önálló elbeszélésként (*Öreg Jóska*, 1942).

A zárókép ideje tavasz - az újrakezdés jelentéshordozója -, a tanítónő a gyerekeket az újonnan elkészült iskolában tanítja olvasni. A román jegyző alakja is feltűnik, Ferkó megköszöni, hogy kisebbséginek nevezte: hiszen ez megacélozta akaratát, hogy nemzetépítő munkáját véghezvigye: „Aki alul került, hadd érezze. Attól lesz erős. Na, Isten megáldja, jegyző úr, s ahol csak magyarral találkozik, emlegesse nekik minél gyakrabban, hogy kisebbségiek. Nehogy elfeledjék”(240).

A regény vonalvezetése helyenként töredékes. Mintha Wass Albert igyekezett volna belesűríteni ifjúkori könyvébe minden témát, ötletet, melyeket a későbbiekben egy-egy önálló művé bontott ki. A számtalan epizód - Ferkó gyermekkor, háborús emlékei, iskoláztatása, majd felnőtté érése, a gazdaság átvétele apjától, majd a falu, tágabb értelemben véve magyar közösség vezetőjévé növe ki magát rátalál a neki rendelt útra. Tehát fejlődésregény a *Csaba*. Életbuktatók kikerülése árán megtalálja élete értelmét, egyetlen hivatását: a magyarság megtartásáért folytatott munkát, küzdelmet. Akárcsak **Goethe** *Faustja*, Fileki Ferkó is „a közösségért végzett alkotómunkában találta meg élete értelmét”.⁵¹¹ Az emberész alkotta mű teheti egyedül értelmessé egy felelős vezető életét. A küzdelem és a bátorság állandó jelszava mind Faustnak, mind Csabának: „szabadság, élet nem jár, csak azoknak, / kiknek naponta kell kivívniuk”.⁵¹²

A regény erénye az ízes élőbeszéd, a párbeszéd, valamint a lírai hangvétel, a regény epikai keretét fellazító, helyenként felduzzasztó, verses fogantatású leírások, a megszemélyesített, érzelmeket tükröző táj: „Pedig a tél már elmenőben. Lucskos a hó, a réten szennyes vizek gyűlnek. Martok mezsgyéin, délután, egy-egy pacsirta tavaszt álmodik. Aztán felhők kerekednek, alacsony, alattomos felhők. Rátelepednek a dombokra, mint zordon végrehajtók s követelik a téltől az adót. Szegény a tél már s eladósodott. Nem tud fizetni. S a felhők megkezdik az árverést: egy hajnalon az eső megered. Aprópénzüket csörgető erek dús patakokká gazdagodnak ezen az árverésen. Tengerré pöffeszkedik milliomos-göggjében a rét. S a felprédált tél szétszórt csontjain harmadnapra szelek marakodnak fent az északon, mint kölyökkutyák”(49-50).

Helyenként a természetleírás ritmikussága, időmértékes lüktetése kihallatszik a szövegből: „Oly csöndes a kert s a ház elhagyott. Szürke az ég és fázik. Üres gömbje alatt kong a magányosság, mint eltévedt holló-szó, mely távoli ködökből fáradtan hull alá. Súlyos testével az este leterpeszkedik az istállók fölé, hideg csikorgása s keserű füstszaga van. A nádfödelek elnyúlnak és elvesznek benne, mint későesti gyermekmesék az álom bágyadt végtelenségében. Az éj már ott ül ilyenkor a nappal ágya szélén s mint feketeruhás, halkszavú anya, álmos mondatokban ködről és sötétségről mesél” (147). Megszemélyesített táj - a hasonlatok sora emberi cselekvést, emberi tulajdonságokat sugall.

Pogány Ö. Gábor szerint „stílusa megfelel ennek a makacs prófétaágnak, mely nem a zengő szó bővölete, hanem a kérlelhetetlen kitarás, fáradhatatlan újrakezdés egyhangú messianizmusa. Kicsit mereven, a naplószerű hűség ridegségével érzékelteti a magyarságmentés végtelen türelmét, a leíró próza rendíthetlensége tükrözi vissza a mostohán kezelt magyarság próbálkozásainak a nehézségeit”. Műfaji meghatározással is él, nem regénynek, hanem beszámolónak, memoárnak nevezi: „A könyv maga a kemény következetesség terméke, nem műfaj, csak emlékezés, beszámoló egy szomorú, de hősi korszakról”.⁵¹³

Ruszkabányai Elemér szerint Wass Albert „feltétlen ura mondanivalójának, alakjai között egész sereg jól meglátott, érdekes figura szerepel, tájleírásai hangulatosak és színesen láttatók, akárha magát a képet néznénk, sajátos erdélyi zamattal telített nyelve pedig tiszta és üdítő, mint a forrásból merített víz”.⁵¹⁴ Hasonló megállapítás olvasható a *Református Életben*: „A *Csaba* már egyenletes, fegyelmezett munka és szép bizonyíték az író regényalkotó tehetségének fejlődésére. Ez a regénye már költői is tud lenni: így festi a természetet és a gyermeki lélek mélyét”.⁵¹⁵

⁵¹¹ Mohácsi K., *Irodalom II.*, 2001. 49.

⁵¹² Goethe, *Faust*. 1986. 490.

⁵¹³ [ogány] Ö. G[ábor], *Csaba*. = Kelet Népe, 21. (1940). 18.

⁵¹⁴ Ruszkabányai Elemér, *Wass Albert: Csaba. (Révai.)* = Diárium, I. (X.)/9. (1940. november). 210.

⁵¹⁵ (thy), *Wass Albert: Csaba (Révai kiadás)*. = Református Élet, VII/37. (1940. október 19). 10.

Alakjai viszont vázlatosabbak, mint első regényében; a *Farkasveremben* jobban nagyító alá veszi szereplőit. A *Csaba* figurái - a román szereplők ironizálón távolságtartó jellemzésén kívül - inkább csak körvonalazódnak. A *Farkasverem* lélektani ábrázolásait követően a *Csaba* a cselekvés regénye. Míg a *Farkasveremből* hiányzik minden heroizmus, a *Csaba* a hősiesség és helytállás dicsérete. A regény dinamikája folytán izgalmas olvasmány, Wass Albert későbbi lebilincselő cselekményvezetése, feszültségkeltő eszközei ebben a regényben mutatkoznak meg. A *Csabával* új úton indít, s későbbi írásművészetében egyensúlyba kerül a csöndes, olykor rezignált önreflexió a cselekvés heroizmusával - ebben rejlik Wass Albert írásainak dualitása.

A regény motívumhálójában újszerű a lámpagyújtó, mely korábbi elbeszélésében is megjelenik (*A lámpagyújtó*, 1938), illetve későbbi német nyelvű drámájának címében is megtalálható (*Die letzte Laterne*). Az élettárs-motívum szorosan kapcsolódik a regénydilógiához, ill. a későbbi *Tavaszi szél* színműhöz. Az erdő-, hegyek- és hős-motívum eddigi írásaiban is fellelhető, akárcsak a vadászat- és puska-motívum, mely itt a hatalom kifejeződése. A papok, mint a társadalmi folyamatok képviselői, hordozói itt is helyt kapnak, a végsőkéig kitartó hős motívuma pedig erőteljes vonalat képvisel.

Vérben és viharban (1943)

Csaba királyfi mondájával több ízben találkozunk a Wass-életműben. Először a *Transsylvania felé* (1937) című elbeszélésben, másodszor pedig a *Csaba* (1940) című regényben foglalkozik epizódyszerűen a mondával. A Csaba-mítoszban később meglátta az önálló regény lehetőségét, így íródott a *Vérben és viharban* című kisregény.

A regény megjelenésének éve 1943, a háború tragikus végkifejletének fázisa. A korabeli politikának kapóra jöhetett mondanivalója: a háború elvesztésének hónapjaiban lelkesítő volt olyan könyvet olvasni, mely a kitartásra sarkallt. Ugyanakkor a békeszerzés üzenete is szerves része a mondanivalónak.

Az 1943-as évben háromszor adták ki: a Nemzeti Könyvtár⁵¹⁶, a Stádium nyomda⁵¹⁷, majd ismét a Nemzeti Könyvtár⁵¹⁸ (**Páll András** *A magyar ipar és kereskedelem áttekintése a honfoglalástól napjainkig* című tanulmány hozzányomásával). A Jövő nyomda⁵¹⁹ az 1940-es években ismét kiadta (a megjelenés pontos éve nincs a kötetben feltüntetve). Ezt követően már csak 1995-ben lát napvilágot Novi Sadban⁵²⁰ (Újvidéken) önálló kötetként. 1999-ben a budapesti Magyar Ház⁵²¹ újranyomta a Nemzeti Könyvtár kiadását **Fáy Dezső** rajzaival az *Egyedül a világ ellen* című kisregénnyel egy kötetben, **Bálint István János** utószavával. A későbbi kiadások is mind csatolnak hozzá egy másik regényt: a Mentor⁵²² 2002-ben a *Hagyatékkal* együtt kétszer is megjelenteti, majd ugyanabban az évben a Kráter⁵²³ ugyancsak az *Egyedül a világ ellen* kapcsolja össze vele.

Az ismételt megjelenések ellenére a korabeli sajtóban nem találtuk nyomát a regényről szóló értékelésnek, mondhatni visszhangtalan maradt. **Szücsné Harkó Enikő** írt róla

⁵¹⁶ Wass A., *Vérben és viharban*: regény. / Szövegrajzok: Fáy Dezső /. Budapest: Nemzeti Könyvtár [Stádium ny.], [1943]. 118.

⁵¹⁷ Wass A., *Vérben és viharban*: regény. / Fáy Dezső /. [Budapest]: [Stádium ny.], [1943]. 125.

⁵¹⁸ Wass A., *Vérben és viharban*: regény. [Budapest: Nemzeti Könyvtár, 1943]. 128. / Hozzányomva: *A magyar ipar és kereskedelem áttekintése a honfoglalástól napjainkig*. Páll András.

⁵¹⁹ Wass A., *Vérben és viharban*: regény. Budapest: [Jövő ny.], [194?]

⁵²⁰ Wass A., *A hadak útján: vérben és viharban*. Novi Sad: Pandora, 1995. 97.

⁵²¹ Wass A., *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. 1999. 247.

⁵²² Wass A., *Vérben és viharban. Hagyaték*: két mű egy kötetben. Marosvásárhely: Mentor, 2002.; Wass A., *Vérben és viharban. Hagyaték*. regény. 2. kiad. Marosvásárhely: Mentor, 2002.

⁵²³ Wass A., *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. Két regény egy kötetben. Pomáz: Kráter, 2002. 163.

ismertetőt a *Magyartanításban*⁵²⁴ (2002), melyet önálló fejezetként beleépít későbbi disszertációjába.⁵²⁵

A monda szerint Csaba királyfi a Székely Himnuszban is megörökített „csillagösvényen”⁵²⁶, azaz a Hadak Útján (a Tejúton) jön meg, amikor a székelység bajban van. A szerző a mű cselekményét romantikus fogással a régmúlt időkbe helyezi, mintegy újrateremti a honfoglalás korabeli eseményeket. A *Vérben és viharban* című kisregényben a szerző sajátos írói prizmáján át mutatja be, hogyan is élt, küzdött, hogyan vezette népét és milyen országot hagyott hátra a mondabeli Csaba: Attila király fia, Dengezik.

A regény elején Dengezik, aki anyagi ágon a bizánci császár unokája, épp Konstantinápolyból tér haza, ahol a békés országlás tudományát tanulta. Vele jön Gertrúd, egy gót főember lánya. A fiatalok közös jövőt terveznek, ám belopakodik együttlétükbe az elválás baljós előérzete.

A hunok Dengezik vezetésével hazát lelnek Kis-Hunországban, Erdélyben. A harcosok eleinte ellenzik a letelepedést, ám sok véráldozat árán, mely megtizedelte a vezér döntésének nyakasan ellenszegülőket, rájönnek, hogy a megmaradás ára most nem a harc, hanem a védekezés: erődök építése, a szántott-bevetett területek, tenyészállatok védelme.

Dengezik a letelepedéssel békét szerez népének.

A rideg politikai valóság véget vet a szerelmi románcnak, mely Dengezik és Gertrúd között fejlődött ki. Az Európa-verő hun-dicsőség leáldozott, a germánok törbe csalták Dengezik apját, Attilát. Gertrúd, féltve szerelmét, a győzedelmes hódító pozíciójából békejobbot és a kezét ajánlja fel Dengeziknek, aki nem fogadja el, és visszavonul Kis-Hunországba. A hunok még nem rendelkeznek István király békeszerző politikai érzékével.

A fiataloknak nincs közös életcéljuk: Gertrúd egy expanziós politikát folytató nép lánya, aki Hunországot is vazallusának akarja tudni. Dengezik kompromisszumkész, országot építeni akaró, öntudatos fiatal, aki a regény során fejlődik acélos akaratú, parancsolni és népét össze- és megtartani képes uralkodóvá: „Határozottság és erő volt a hangjában, s Dengezik ezzel a hanggal volt úr a nép fölött. Ahogy egy parancsot kimondott, abban már benne volt a megalkuvás nélküli elhatározás is, hogy annak úgy kell történnie. S az úgy is történt”^{(45).}⁵²⁷ Az elején még ettől a szereptől idegenkedik, a háború és mészárlás undorral tölti el. Ám a népet és a felépített hazát megvédeni csak véráldozat árán lehet, s ehhez a feladathoz változtatnia kell Konstantinápolyban tanult, kultúrált, békeszerző habitusán.

A regény egyik konfliktusa a fiatalok közös célkitűzéseinek hiánya. A párválasztás kérdését - akárcsak a *Csabában* - itt is világnézeti-politikai felfogás dönti el: a közös sors emberéleteket kovácsol össze, míg az ellenkező oldalon állás megöli a szerelmet. Itt megismétli a dilógiában, a *Tavaszi szélben*, illetve a *Csabában* már kidolgozott élettárs-problematikát. Ám míg a *Csaba* című regényben Anucát, a román tanítónőt nem szereti Fileki Ferkó, Dengeziknek fájdalmas az elválás az idegen királylánytól, Gertrúdtól.

A nép megmaradásáért vívott küzdelem során Dengezik eszmei szövetségest talál: az események folytán Zsejke, a hun harcos lány közeledik hozzá. Gertrúd hiába követ el minden tőle telhetőt, hogy Dengeziket visszaszerezze, nem képes változtatni politikai elképzelésén, miszerint Hunországot a gótok vazallusává kell tenni. Így társként nincs esélye a büszke, szabadsághoz szokott hun vezérnél. Dengezik csak részben követi apja, Attila politikáját, hiszen okos kompromisszumot köt - „Más kardja érettem ne csorbuljon. De az enyim se másért. De adót fizetek, hogy békén hagyjatok”⁽¹³⁹⁾. Gertrúd kérdésére - „S ez a leány sokkal különb, mint én?”⁽¹⁴⁰⁾ -, csendesesen felel: „Nézd, kicsi Ud, meg kell értsed. Te ott voltál valahol a mező végiben s nézted, miként készülnek elpusztítani ezt a tábor, amely nekem

⁵²⁴ Szücsné Markó [helyesen: Harkó] Enikő, *Könyvajánló: Wass Albert: Vérben és viharban. = Magyartanítás, XLIII/1. (2002. január-február). 8-12.*

⁵²⁵ Szücsné Harkó E., *Vérben és viharban*. In Szücsné Harkó E., [2004]. 63-71.

⁵²⁶ „Vezesd még egyszer győzelemre néped, Csaba királyfi, csillagösvényen”: *Székely Himnusz*.

⁵²⁷ Idézetek lelőhelye: Wass A., *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*, 1999.

kétévi munkám, gondom, amely nekem utolsó fedelem ezen a földön. Ha tudnád, milyen nagyszerű öröm valamit fáradtságos munka árán felépülve látni s micsoda fájdalom, ha mások lerombolják, amit építettünk. S minden a te parancsodra történt”(140). Majd gondolatritmussá nővő ismétlés stilisztikai alakzatára építi a Zsejke melletti érvelését: „Az a leány velem volt” - hangzik el háromszor egymás után. A sáncokban, a küzdelemben, a várvédésben”(140) - érvel a hős. „Hun volt, hun, akárcsak én...”(141) - hangzik el a végső érv, s a bajban eggyé vált nemzet, a nemzeti összetartozás olyan, mint pecsét egybekelésükhöz. Dengezik hű társa, Zsejke mellett férfiként, harcosként és országló vezérként teljesedik ki.

Az alapkonfliktushoz kapcsolódik egy másik, a bonyodalmat kiélező kérdés, amely már az első oldalakon megfogalmazódik: „Lehet-e hazája valakinek az olyan föld, amely a senkié, amely mindenkié? Ahol minden nyáron vonuló hadak tiporják el a vetéseket és folyton-folyton csak háború van? Lehet-e hazája valakinek az olyan ország, amelyben annyiféle nép lesi féltékeny irigységgel egymást?”(9). A nemzeti egység hiánya, a belső viszály visszatérő témája irodalmunknak (pl. Katona József *Bánk bán*, Ratkó József *Segítsd a királyt!*).

A hazaszeretet, a hazához és néphez való hűség témájával bővül és egyben oldódik meg a konfliktus. Gertrúdnak mennie kell, hiszen harcosai Dengezik hazájára, népére törtek. Ezen a ponton Gertrúd már hiába képviseli a békés építés, a virágzó kultúra eszméjét - „Országokat tudnék a kezembe adni, ha velem jönnél, hogy szervezz, építs, várakat emelj, kereskedelmet irányíts, művészetet teremts. Gazdag, nagy országokat, nem ilyen koldus hegyeket, mint ezek itten. S okos, jámbor népet, ahol a bölcs beszéd nem pusztai kiáltás, mint itt, a makrancosok között, kik meg se értenek, nemhogy tudnának megbecsülni”(138). A biztatás Kölcsey *Huszt* című elbeszélésének utolsó sorára emlékeztet: „Hass, alkoss, gyarapíts; s a haza fényre derül!”.

A fenti szorongatottságra Dengeziknek egyféle válasza lehet - mondandóját a hegyek-motívummal támasztva alá: „Igazad van, Gertrúd, koldusok ezek a hegyek itten s a népem nem olyan okos és jámbor, mint a tied, de makrancos, vad, fékezhetetlen. S én mégsem hagyhatom el őket. Mert ha koldusok is, de *az én hegyeim*, s ha százszorta vadabb lenne s százszorta gonoszabb: az én népem lenne akkor is, hun!”(138) A kiemelt részben egy későbbi regény címe és alapgondolata bukkan fel - akárcsak a *Tavaszi szélben: Adjátok vissza a hegyeimet!*.

Hunország is rablással, más népek leigázásával jött létre, nincs nemzeti egység: „Apám országát nevezhetik Nagy Hunbirodalomnak, nem a hunoké mégsem... [...] Senkié és mindenkié egyszerre. Ma még azt mondják, mienk, de nem sokáig mondják... A hun végigvágat a világon s belemar mindenkibe, mint a veszett farkas, míg csak elemészti magát”(9) - fejtegeti Dengezik.

Ezt a gondolatot sarkítva fogalmazza meg Ellák, Dengezik harcokhoz edzett bátyja: „Hunország Hunország legyen, érted, a hunoké, csakis egyedül! De az egész! Nem csak egyik csücske! Nem csak a feje! Az egész! Én az egészet akarom, én nem alkuszom, érted?! Az egészet, de idegenek nélkül, aljas, hazug, talpnyaló csöcselék nélkül, mely alázatosságában is a vesztetre tör!”(13). A két testvér országló elképzelése nem közelít egymáshoz. Dengezik békeszerető Görögthonban nevelkedett, ám bátyja, Ellák harcokban edzett hun. Dengezik nem akar harcolni az idegenek ellen, békét akar: „... a nemzetek igazi élete nem csupán verekedés, hanem munkálkodás, tudomány, előrelátás és sok minden, ami megalapozza valamely nemzet jövődjét. A békeség munkáját tanultam Görögföldön!...”(14-15) - képviseli halkan, de határozottan a kulturális előrehaladás álláspontját Dengezik.

Ennek köszönhető, hogy megindul a kereskedelem is, mely a letelepedett népek közötti békés együttélését mozdítja elő, s ez már nem honfoglalás-kori, hanem középkori viszonyokra utal. A békés gyarapodás képe jelenül meg az alábbiakban, mint egy álom egy erős, békében élő országról: „Dengezik vezér egy erős nagy hun birodalomról álmodott ilyenkor, mely csupa bevehetetlen várakból megközelíthetetlen sáncokból, kövér és jól művelt termőföldekből, hatalmas ménesekből, pompás gulyákból állt, tele gazdag és megelégedett néppel, tömött raktárakkal. Egy hun birodalomról álmodott, melynek népét a világ minden nemzetsége féli, tiszteli és becsüli. Melynek bányái messze földön híresek, kereskedelme vetekedik Bizánccal és

a művészete külön művészet, egyéni és sajátos”(62-63). Ez az állapot néhány száz évvel később be is következik, egy német krónikás, Freisingi Ottó püspök 1147-ben Magyarország szépségét, termékenységet paradicsomi állapotként örökíti meg. Wass leírásainak a korabeli forrásszövegekkel való egybevetése arra utal, hogy a szerző történelmi tanulmányokat folytatott a hiteles történelmi háttér ábrázolása céljából. Az események történelmi hitelessége viszont nem játszik szerepet a heroikus múltalkotásban, hiszen a történelem nem igazolja a Csaba-mítoszt. Attila európai hadjáratait, majd halálát követően a Hun Birodalom felbomlik, ezt tanúsítják a történelmi leírások is.⁵²⁸⁻⁵²⁹

A hunok a világtörténelem egyik legmozgékonyabb népe voltak, a leggyorsabb helyváltoztatásra voltak képesek a korabeli vándor népek közül: a teljes népcsoport - aggok, asszonyok, csecsemők - haladtak egyszer kelet (Ázsia), majd nyugat (Európa) felé. Miután végigsöpörték Európát, egy csoportjuk letelepszik Erdélyben. A valóságban homályos, hogy a hunok, a gótok fölötti 376. évi győzelmüket követően hol s miként rendezkedtek be Kelet-Európában. A másodfejedeleme, Attila táborvárosa (orduja) 435-445 között valahol a Buzău folyó völgyében volt. A magas hegyektől körülvett, erdőségekkel borított Közép- és Dél-Erdély a hunok számára részben keleti összekötő útvonalként, részben nyári szállásként és őszi vadászterületként szolgált.⁵³⁰ Attila halála a műben csak utalásszerűen jelenik meg, azt sugallva, hogy puccs, államcsíny történt.

Szücsné Harkó Enikő így ír **Northrop Fryer**re hivatkozva a mítoszok jelentőségéről: „Nem a történelmi hitelesség a fontos, hanem az erkölcsi, társadalmi funkció, amit betölt: ... olyan alapvető érdekekről közvetít ismereteket, amelyeket a társadalomnak tudnia kell”.⁵³¹

A heggyel szemben, mely a helytállást hangsúlyozza, a csillag az emberi lelket képviseli. „A vezér hanyatt feküdt s társalkodott a csillagokkal s a csillagok között talán Hadúrral magával”(67) - mindennapos gondok közül való felemelkedés, kapcsolat a transzcendentálissal, sámánisztikus kapcsolat a Tejút révén a háború istenségével. „Messzire elnézett a fák fölött. Hegyek lelkével beszélgetett-e, vagy a hunok Istenével, ki tudhatja azt?”(43). Egyértelmű utalás, hogy a csillag a meg nem született lelkek és az istenek lakóhelye.

Van, ahol a csillag jelentése rossz ómen, háború kitörésére utal: „[Öreg Kűd] feje fölött, a tisztás fölött, az erdő fölött, magosan-magosan Hunország fölött csak elindult egy csillag s zuhant lefelé” (11) - lehet egy kialudt élet is.

⁵²⁸ „A hunok Kínából való elűzésük, ill. a turkesztáni és dzungáriai 2. Hun Birodalomnak a kínaiak által történő elpusztítása (Kr. e. 36-35) után nyugat felé, a délorosz sztyepp felé nyomulnak előre. [...] 441-453. Attila testvére, Bleda (Buda) eltávolítása után egyedüli uralkodó lesz, és megtámadja Bizáncot, amely kénytelen egyenjogú társnak elismerni. A Nyugat elleni támadása, 451. a catalaunumi mezőkön vívott csata után betör a Pó síkságára, majd visszavonul birodalmának központi területére (a Tisza menti síkságra), és meghal (453), anélkül, hogy a nyugati viszonyoknak megfelelő rendet a hunoknál bevezethetné (hivatalnokok, nemesek, tisztek). A germánok Arderik gót király vezetésével szétzúzzák a Hun Birodalmat.” A catalaunumi csatával kapcsolatosan a *Világtörténelem* kézikönyv ezt tartalmazza: „Nagyon nehezen, valójában csak a föderátusként letelepített nyugati gótok támogatásával tudta feltartóztatni 451-ben Catalaunumnál Aetius Attila, hun fejedelem támadását In: Gunst P., 1993. 28.

⁵²⁹ Egy német kézikönyv szerint „452-ben Attila betört Itáliába, ám I. Leó pápa irányítása alatti császári küldöttségnek sikerült őt visszavonulásra kényszeríteni. 453-ban Attila egy kelet-germán királylánnyal ünnepelt nászéjszakáján hirtelen bekövetkezett halála után (Krimhild-monda eredete) gyorsan széthullott a hun birodalom; az uralma alá vetett germánok hamar felszabadultak függőségükből.” In: Müller, Helmut M., 1996. 23.

⁵³⁰ „Erdély egész történelme során ez az emberi település mélypontja: emberi lét nyomai csak a Maros, a Sebes és a Nagy-Küküllő völgyében és a szorosokhoz vezető utak mentén mutathatók ki, s még ott is csak felettébb gyéren. Észak-Erdélyben nincs hun lelet. Valamelyes központjuk, talán egy alkalmi ordu a mai Szászsebes környékén lehetett. Dél-Erdély a fél évszázados hun uralom idején elhagyott, elvadult vidékké válik. A megtelepedésre, földművelésre alkalmas terület katasztrofálisan összezsugorodik. A nagy folyóvölgyek csupán útvonalként szolgáltak, ami közülük elérhető maradt, abból hun fejedelmek és méltóságok vadászterülete lett.” In: *Európa rövid története*. 74-45.

⁵³¹ Szücsné Harkó E., [2004]. 63.

Dengezik nem zsarnok uralkodó. A békés, építő magatartás miatt a harc undorral tölti el: „A vezér a tisztás széléről nézte a vérengzést. Mellén összefont karokkal állt és inkább undort érzett, mint örömet”(82).

Írói énkép fogalmazódik meg az alábbiakban is; Dengezik értetlenül áll az ember visszaszelekedetei előtt: „...milyen furcsa, hogy a világ így emberek nélkül olyan csendes és olyan békés és olyan szép. Csak éppen az ember nem akar békében élni, nem akarja a csendet és elfut a széptől. Milyen különös is az ember. Szaladgál ide-oda a földön, mint egy nagy, kártékony féreg, óriási mérges hangya, mindent lerág, mindent eltapos, még a magafélét is, még önmagát is. Szaladgál le és fel a földön, mint a kerge cincér, kinek szárnyát levágták. Azt hiszi, hogy célok mozgatják ide-oda, pedig a földön nincsen céltalanabb garázda, semmi. Néha összefut sok buta bogár, hergeli egymást s összeverekszik. Sokan elhullnak, a többi hazamegy, nyög, vicsorog és jajgat, míg sebei behegednek, aztán újra csak összegyűl, tülekszik, hergelődik s folytatja ott, hol mások abbahagyták”(16). Ugyanez a gondolat bukkan fel később az *Erdők könyve Bulámbuk*⁵³² című meséjében, illetve *A fúntienli boszorkány* II. kötetében.

A Csaba-monda regényváltozata pedagógiai, ideológiai mondanivalókat hordoz: „A felvázolt történet a helytállás felelősségét határozza meg, mellette társadalmi funkciót is betölt, abból a szempontból, hogy a történelem ostromsapásaitól szenvedő erdélyi magyarságnak hitet ad a ‘Hadak útja’ mintaállítással. Egy olyan mondát emel be az irodalomba, amely a jelenvaló társadalomnak elmondja, hogy kik voltak országalapítói, milyen törvényeik voltak, hogyan érvényesítették a karddal hazát fogláló, kaszával hazát megtartó Wass Albert-i gondolatot” - írja **Szücsné Harkó Enikő**. - „A művet elemi iskolai oktatás részévé lehetne tenni, az ifjúsági regény minden elvárásának megfelel. Egyszerű, lineárisan vezetett történet, auktoriális előadásmódban. [...] Ha a gyermekirodalomban keresnénk a *Vérben és viharban* megfelelőit, Walter Scott, Dickens, Dumas vagy Mark Twain munkáira gondolhatunk vagy Fekete István, Gárdonyi Géza műveit tekinthetjük mintának”.⁵³³ Wass didaktizálási szándékával kapcsolatosan helytálló **Szücsné Harkó** megállapítása; a szerző az amerikai emigráció idején is írt ifjúsági regényt angol nyelven (*Deadly Fog at Deadman's landing / Halálos köd Holtember partján*, 1979⁵³⁴).

A motívumrendszer egyik legfontosabb eleme itt is megjelenik - mint minden más Wass-regényben: a fa-motívum. Wass Albert archaizáló szóhasználatában a - jelen esetben - gimilcsfa-motívum a megmaradás és kultúra jele:

„A palotásudvar széliben kis fácskákat mutatott a vezér.

- Gimilcsfák, tavaszon tettem Görögföldről valók.

Szeretettel simogatta meg őket. Kadicsa hallgatott s nézte őket. Kis vékony satnyaságok voltak.

- Ugyan, kár volt bajlódni velük - gondolta Zsejke - , fa nem leszen s gimilcs az erdőn vagyon elég”(72).

Nagy Károly frank királyról és császárról is feljegyezték, hogy többek közt nagy gondot fordított a gyümölcsfák nemesítésére⁵³⁵ - akárcsak Dengezik. Ez egyben írói énkép is - a szerző maga is gazdász.

A másik motívum a várakozás és a végsőig kitartás motívuma. A szerző azonban nem a férfivitézséget éneкли meg, hanem Zsejke alakjában a női szerepvállalást. (Későbbi trilógiájában, *A fúntienli boszorkány*-ban ismét felveszi e szálát: a gyermek Nuca várakozik.) Zsejke - a hun vezér majdani hitvese - eleinte dacosan ellenszegül női-asszonyi hivatásának: vadászik, harcokban vesz részt, vitézkedik; ám lassan felnőtt szerepéhez: amint konok kamaszlányból

⁵³² Wass A., *Bulámbuk*. In Wass A., *Erdők könyve: elbeszélések*. Budapest: Dinasztia, 1998. 12-17.

⁵³³ Szücsné Harkó E., [2004]. 63-71.

⁵³⁴ Balázs I., 2004. 51.

⁵³⁵ Ebeling, H.; Birkenfeld, W., 2000. 138.

felnőtté válik, elfogadja a hitvesi és anyai szerepet, a helytállást, helyben maradást, halálíg várakozást, kitartást, hűséget. A várakozás a regény visszatérő motívuma.

Dengezik „valami névtelen várakozással néz az estébe”(97), amikor feltámad a Zsejke iránti szerelme. Várakozik Zsejke is, aki korábban gyávasággal vádolta az óvatos vezért, s most bánja sértő szavait: „De a leány Kadicsatáborában ült s nem mozdult, csak sírt. Siratta a szót, az igaztalant, a sértőt, mit akkor kimondott.[...] Haragudott, mert sajgó kötelek húzták szívét Udvarhely felé, és sírt, mert a büszkeség nem engedte menni”(97). Így a szerelemnek is várakoznia kell: „S a szerelem ott virrasztott Udvarhely és Kadicsatábor közt, feleúton” - a narrátor megszemélyesítéssel érzékelteti a beteljesülésre váró érzés erejét.

Zsejke szótlanul veszi tudomásul férje döntését, aki küldetését teljesíti: népéért feláldozza egyéni boldogságát és elindul Keletnek, „elhagyva asszonyt, hazát, mindent, hogy nemzetének segítséget hozzon”(158). A hitves távozásakor a mindentűrő asszony egy társától megfosztott állat tehetetlen vergődésével, elemi erejű kitörésével tiltakozik: tiltakozás sorsa ellen, mely a mindhalálíg várakozást rendelte neki: „... zokogva a ló nyakára borult, lebillent a nyeregből is és elterült, elnyúlt a fűvön a zsongó méhek és kicsi virágok között és zokogott. Körmei belevájta a földbe, tépte, szaggatta a gyepet s mint magára maradt, elárvult erdei vad, behelhörögte fájdalmát a mámoros tavaszba”(156). A „mámoros tavasz” és a „belehördült” szavak párzásra asszociálnak: a Wass Albert-i regényvilág vadászattal, párzással kapcsolatos elemeire. A vergődő asszony képe párzó vagy agonizáló szarvasbikát idéz - a lét két sarkalatos pontját. A várakozó asszony képe pedig kimerevedik: a várakozás itt nem reményteljes aktus, hanem csöndes agresszió, halálba fordulás. Zsejke - a korábbi „Diána” - Wass írói világának visszatérő vadászó nőalakja -, aki sokáig tiltakozik az asszonyi sors vállalása ellen, most vállalt sorsának áldozatává válik.

A férj távozása után az asszony dolga a mindennapos őrt állás, vigyázás, várakozás. Öreg Küd, a hű szolga vele várakozik - bár ő inkább várakozás közben is asszonyát ügyeli. Öreg Küd halála után, a regény záróképében szimbóllummá nő és statikussá válik a férjét hazavisszaváró asszony alakja: „S az asszony azontúl egymagában állt, állt, nap-nap után, év-év után, reggeltől estig s a völgyhajlatot nézte. / Mert kell, hogy visszatérjen!” (158) - fejezi ki a konok reményt a reménytelenségben. Zsejke makacsul tiltakozik: nem akar beletörődni abba, hogy férjét elvesztette. Az idővel dacoló asszony kitartó várakozása „regét teremtet”(158). Ezen a ponton Wass Albert kisregénye egy sokkal későbbi műhöz kapcsolódik: várakozni és reménykedni kell a végső reménytelenségben is, hiszen egy sokkal erősebb Úr hadakozik a szorongatottakért (*Hagyaték*).

Örökös tanulság Wass Albertnél: élni kell tudni, nem pedig meghalni tudni. „Mihez kell több bátorság és több erő: az élethez-e vagy a halálhoz?”(53); „Meghalni könnyű, más is megteszi. Élni tudjatok!”(126). (A *Csaba* című regény visszatérő motívuma a bátorság.)

A regény cselekménye három és fél évet fog át, nyár végén kezdődik („a közeledő őszt ott virrasztott már” - 20), s tavasszal végződik („belehörögte fájdalmát a mámoros tavaszba” - 156). Az évszakok váltakozása, a természet ritmusa a háború és béke váltakozását érzékelteti: az építés és rombolás, a hazai földön való megállapodás és hazátlan vándorlás időszakait. A kilenc fejezetet két rövid, számozatlan lezáró rész követi, ezekben felpörög az idő, mintegy a férjét váró asszony várakozását érzékeltetve: „Nyárra virágzott a tavasz s a nyarat elhajtották a szelek s az őszt bagolyszárnyakon átrepült az erdők fölött. [...] Lehullt a hó s ők álltak a hóban, reggeltől késő estig és vártak, egyre vártak. [...] A tél tovaviharzott. Újra daloltak a pacsirták [...]. Az emberek elszéledtek újra a mezőkön, ekék csikorogtak, virágba bomlottak az erdőszéli fák, s ők ketten szótlanul álltak a tavaszban, az asszony s az öreg. [...] Nyár derekán vándor kalmárok mondták, hogy keleten egy éve döng a föld, hatalmas népek tusakodnak, országok tűnnek el s csupa vándorló seregekkel vannak tele a puszták”(156-157). Az évszakok múlását az ellentét stilisztikai eszköze révén állítja szembe az asszony csökönyös várakozásával. Az idő múlik, a kitartó szerelem nem. „Tavaszok jöttek és ősztök teltek el, év évre borult. S minden, minden reggel, amikor a szürkületet ködös korbáccsal verte szét a

hajnal, az asszony lovat nyergeltetett s indult a kerekdombhoz”(157). Az emberek pedig már eszelősnek tartják: „A népek, ha arra vitt az útjuk, némán és hallgatva mentek mellettük el”(157). Az utolsó, szintén számozatlan zárórész az idő múlására írt költői bravúr: „Évek, évtizedek, évszázadok szárnyai suhogtak el a hegyek fölött. Viselték a békés galamb, viselték a szorgalmas fecske, viselték a büszke sas szárnyait. De hányszor, ó hányszor jártak fekete hollószárnyakon”(158). Az idő szárnya zoomorf metonímia. A békés galamb - a békeidő, a szorgalmas fecske - a teremtő munka ideje, a büszke sas a dicsőséget jelképezi, a fekete hollószárny pedig a gyász szimbóluma.

A madár-motívumok mellett többször visszatér, mint baljós jelzés, a bagoly alakja: „Néha az erdő mélységes mélyén felbúgott az *öregbagoly* hangja, mint titokzatos, sötét jeladás”(9); „távol egy *kuvik* visított”(9); „Valahol bent a fekete völgye közt újra felbúgott az *öregbagoly* hangja, mélyen és fájdalmasan, mintha maga a hegy nyögte volna bele panaszát az éjbe”(11); „Csikorgó nagy hideg éjszakákon hallani lehetett fent az erdőkön a nagy *baglyokat* szólani s ember és asszony és gyermek vacogva húzódott össze ...”(42).

Wass Albert szinte minden írásában hódol annak a misztikumnak, melyet a szarvas vagy az őz testesít meg. A megfoghatatlan megfoghatóvá válik, az elillanó vadat leteríti a vadász, szétfoszlik a misztikum. A *szarvasvadászat* itt is helyt kap: „Szemtől szemben álltak. A bika felemelt fejjel, mereven, hatalmasan, mint egy pompás, sötét szobor. Királyi agancsa élesen szúrta keresztül a lepermetező virradatot. S állt az ember is, mozdulatlanul, kicsit meghajolva, kezében a megfeszített íjjal s az íjon a vékony, fekete nyílvevesszővel. Nézték egymást.

Aztán a bika fűjt egyet, megrázta a fejét haragosan s a nehézkes mozdulattal oldalt fordult, hogy meneküljön. A lapockája mögött egy pillanatra védtelenül villant meg egy tenyéryei világos folt.

S ez alatt a pillanat alatt az íj pattanásig megfeszült a vadász kemény kezében. Nem rengett a kéz, biztos volt és nyugodt. Erre a pillanatra talán a szív verése is elállt. Aztán a nyíl süvítve szelte át a levegőt s a sastoll ott állt feketén és harciasan annak a tenyéryei kis foltnak a közepén.

A nagy bika felnyögött, lekapta a fejét, megrándult, hosszút, nehezet ugrott, aztán recsegve, ropogva, bokrokat törve rohant lefelé. [...] A vadász ott maradt mozdulatlanul. Lúktető halántékkal, megfeszült idegekkel, egyesegyedül a felvirradt tisztáson”(55-56).

A hosszú idézet összehasonlítható *A titokzatos őzbak* című elbeszélés leírásával. A többi regényben, melyben ugyancsak testet ölt ez a misztikum, rövidebbek a leírások. Mindkét helyen a halálos sebből vérző bak megsemmisítő erővel zúdul keresztül az erdőn.

Szücsné Harkó Enikő szerint „a vadászat valóságos költői toposszá válik Wass művészetében. Minden regényében helyet kap ez a szenvedélyes vadászélmény valamilyen formában, közös vonás nem csupán a fantasztikus érzés, az a lenyűgöző vadászláz, amely az olvasót is magával ragadja, hanem az a különös tisztelet, amellyel az őzbaknak, mint méltó ellenfélnek adózik”.⁵³⁶

Wass Albert keresztény hitvilágába animisztikus elemek vegyülnek, amint az megfogalmazást nyer a *Látható az Isten* című versében is, hiszen ez az Isten minden élőlényben megnyilatkozik: „S a tavasz ott szeretkezett körülöttük: fákban, virágokban, madarakban, zümmögő kicsi bogarakban, mindenben”(86); e hitvilág panteisztikus-animisztikus színezetű, akárcsak a germánoknál, akik minden bokorban, fában istenséget tiszteltek.

A mű nyelvezetében a következő sajátosságok figyelhetők meg: a honfoglalás-korra utaló, archaizáló szavak: beke, zoltán (15), kopja (4), vazall kagán: „Attila úr s vazall kagánjai hadba hívják a hunt” (15); palotásház (11, 84), kelevéz (40, 48), knyáz, dák, bona, vajákos (91); archaikus helységnevek: Netád folyó (10), Ciglamező, Udvarhelye, Tarhegy (13); dialektális sajátosságok: münk: „Ő is, meg münk is” (11) - mezőségi tájszólás; megnövé (11); „Tán eszedet vesztéd?” (13); régmúlt: székely (11);urgyé fa: „...néhány surgyé-fa hajladozva

⁵³⁶ Szücsné Harkó E., [2004]. 67.

mutatta az irányt” (55), fal = ‘eszik’: „Faltak” (57), lapi = ‘levél’; szitok: „Nyavalya a beleit annak a rusnya féregnek” (58), más kontextusban: „nyavalyánk vagyon mindahány hunoknak” (12); biblikus nyelvezet: „Attila úr üzent Régiudvarhelyén lakozó népeinek vezéri szót” (11); költői nyelv: „mire elsötétült, csillaggyújtásra tető állott egy vén bükkfának dölve”; „a tisztás végiben várta be a csillagok kinyílását” (50).

Wass Albert *Vérben és viharban* című kisregénye eleget tesz az ifjúsági regény követelményeinek (auktoriális narráció, lineáris cselekmény, pedagógiai célzatú mondanivaló), a Csaba-monda feldolgozásával példát kíván állítani helytállásból. Országot csak békés munkálkodással lehet felépíteni és megtartani, a nemzeti önazonosság megőrzése mellett. A regény gazdag motívumrendszere - hazaszeretet/helytállás, várakozás-kitartás, vadászat, idő, hegyek - a korábbi írásaiban is fellelhető. Újabb árnyalattal gazdagszik az élettárs-motívum (a hódító nép lánya nem lehet társa a népe megmaradásáért küzdő hősnek). Gazdag variativitást mutat a gyümölcsfa-motívum: a megmaradás, élet, megállapodottság, meghonosított kultúra mutatója. Az időháló és a panteisztikus hitvilág átfonják a regényt. Újszerű motívumok a bagoly és ismét felbukkan a rontó ember, mely későbbi írásaiban (*Erdők könyve*, *Kunyhó a Komáromyikon*) nyer teret. Ismét elhangzik a *Csaba* című regény jelszava, a bátorság. Az archaizáló stílus és nyelvezet különös ízt kölcsönöz a regény szövegének.

A jelenkori történelem forgatagában

Jönnék! (1940)

Az *Erdélyi Helikon* 1940. szeptemberi tematikus, kétszeres terjedelmű különszámában az írók személyes élményeikre támaszkodva üdvözlük Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszatérését. Wass Albert eredetileg naplószerű elbeszélés formájában írta meg a *Jönnék!* eseményeit, majd kevés változtatással önálló könyvvé bővítette. Az *Erdélyi Helikon*ban megjelent *Két nap: krónika*⁵³⁷ című elbeszélését *Jönnék! Krónika* címmel adja ki még ugyanabban az évben a Révai. Ezt követően 1993-ban, 1997-ben, 1999-ben és 2002-ben jelenteti meg a *Kráter az Adjátok vissza a hegyeimet!* társaságában, a Mentor pedig 2000-ben az *Ember az országút szélénél* együtt.

„Az 1940. augusztus 30-án - a német-olasz döntőbíróóság ítélete nyomán - kihirdetett második bécsi döntés folytán Észak-Erdély visszakerült Magyarországhoz, s ez természetszerűleg a jogi és politikai méltányosság-érvényesítés, a történelmi jóvátételszerzés, a morális igazságközelítés örömeivel és reményével töltötte el a magyarságot - még ha a visszacsatolás felszabadulást igazán csak a közvetlen nyelvhasználat és a kultúra fejlődése terén hozott is” - olvashatjuk **Bertha Zoltán** *Az együttélés emberisége*⁵³⁸ című tanulmányában, idézve az *Erdély története*⁵³⁹ című kézikönyvből. A tanulmányíró utal arra is, hogy ezt a történelmi fordulatot számos szerző örökölte meg: „a kisebbségi szorongattatás feloldódásának eufórikus érzelmi állapotát **Tamási Áron** így fejezi ki *Piros betűk a hazatérés napján*⁵⁴⁰ című írásában: ‘Ezerkilencszáznegyven, szeptember tizenegy, szerda. Eljött hát végre a nap, amikor Kolozsvár hazatér! Mint a királyfi, kit gonosz hatalmak egyszer elraboltak és eladtak, ez a város is a mai napon úgy érkezik vissza az ő várakozó édesanyjához, Magyarországhoz’”.

„A fellélegzés pillanatairól sokan mások is tanúságot tesznek - folytatja **Bertha Zoltán**. - Az *Erdélyi Helikon* vagy a *Pásztortűz* ünnepi-tematikus számaiban többek között Kós Károly,

⁵³⁷ Wass A., *Két nap: krónika*. 1940. 654-666.

⁵³⁸ Bertha Z., 2002. 152-168.

⁵³⁹ Szász Z., 1986. 1945.

⁵⁴⁰ Tamási Áron, *Piros betűk a hazatérés napján*. In Tamási Á., *Aranyos tekergők*. 2000.142-145.

Kemény János, Molter Károly, Reményik Sándor, Asztalos István, Bartók György, Tavaszy Sándor, Maksay Albert, az *Üdvözlégy szabadság* (1942) című kolozsvári versantológia szerzői (Szabédi László, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Horváth István, Horváth Imre, Derzsi Sándor, Hegyi Endre, Varró Dezső) vagy *Erdélyben* című esszé-, útinapló-jegyzeteiben a Kolozsvárról elszármazott Cs. Szabó László: mind-mind a nemzeti elnyomatás, a nagyromán nacionalizmus-sovinizmus fojtogató terhének megszűntéről, a megkönnyebbülés élményéről vallanak. Az üde szépségű *Magyari rózsafában*⁵⁴¹ (1941) Tamási Áron úgyszintén a hon-visszafoglalás boldogító-mámorító érzéseit foglalja kalandos meseregényben a meggyötört, megkínzott (s oly sokak látomásában keresztre feszített) magyarság újjáéledésének apoteózisát”.

Észak-Erdély visszatérése annál kirívóbban láttatta a dél-erdélyi viszonyokat: „Egyre keményebb rendszabályokat léptettek életbe, erősen korlátozták az amúgy is csekély anyanyelvi oktatást és a sajtót, betiltották a kulturális és politikai szervezeteket, akadályozták a Magyar Népközség munkáját - mely mint egyetlen elismert érdekképviselő próbált működni -, bevezették a munkaszolgálatot és az internálás intézményét, napirenden voltak a kiutasítások”.⁵⁴² A román impérium alatt maradt dél-erdélyi viszonyokról tudósít **Kacsó Sándor** regénye, a *Lélekvesztőn* (1941), illetve **Méliusz József** *Sors és jelkép* című kompozíciója 1943-1944-ből. A Wass család szentgotthárdi uradalma közvetlenül a határ mentén volt, a Wass család erdőbirtokainak jó része átkerült Romániába. A román csapatok szülőfaluján át vonulnak el, s a lakosság kitörő örömmel üdvözlí a bevonuló magyar katonákat.

A korabeli politikai eseményekről az utóbbi évek történetírása számol be: „A tévedés kockázata nélkül állapíthatjuk meg, hogy a két világháború közötti Román Királyság nem volt jogállam. Általános jogbiztonság alig létezett a románság számára is, az etnikai és vallási kisebbségek életében pedig jogbiztonságról sajnos nem lehet beszélni. A román társadalom bármilyen rendű-rangú vezetői Nagy-Románia erőszakos létrehozása után a meggazdagodásra és a kisebbségek gátlástalan elnyomására szocializálódtak”⁵⁴³ - írja **Raffay Ernő** Wass Albert *Munkásságának történelmi és társadalmi háttére 1918-1945*⁵⁴⁴ című tanulmányában. Részletes történelmi feltárás *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989* című tanulmánykötetben olvasható: „A két világháború közötti román kisebbségi jogrendszer jogforrásai közül a gyulafehérvári határozatok, a párizsi kisebbségi szerződések és a Kisebbségi Statútum valódi értékét meghatározta az a tény, hogy ezen rendelkezések döntő többsége a gyakorlatban nem érvényesült”.⁵⁴⁵

A visszacsatolt Észak-Erdélyben fellendült az irodalmi élet: „Erdély magyar írói korábban fokozottan érezték a nagyromán nacionalizmus nyomását, minthogy saját kedvezőtlen emberi, állampolgári és írói tapasztalataik mellett átélték az egész erdélyi magyarság kiszolgáltatottságát, s tudatában voltak annak, hogy az az elnyomó politika, melyet a jobboldali román kormányzat s különösen az 1938-ban bevezetett ‘királyi diktatúra’ hozott, előbb-utóbb összeroppantják a kisebbségi magyarság közéletének és kultúrájának intézményeit. Ezért a felszabadulás örömeivel fogadták a döntőbíróági ítéletet, majd az 1940 szeptemberében bevonult magyar honvédséget és a hamarosan felállított magyar közigazgatást” - olvashatjuk **Pomogáts Béla** *Négy esztendő szabadság, Erdély magyar irodalmi élete 1940 és 1944 között*⁵⁴⁶ című tanulmányában. Új életre kelt az erdélyi történelmi regény, „amely korábban, a húszas években széles körű irodalmi sikert aratott [...]”; bizonyára a

⁵⁴¹ Tamási Á., *Magyari rózsafa*. 2000. 217.

⁵⁴² Balogh Ilona S.; Diószegi László; R. Süle Andrea, 1990. 157.

⁵⁴³ Raffay Ernő, [Wass Albert] *Munkásságának történelmi és társadalmi háttére 1918-1945*. In Raffay E.; Takaró M.; Vekov K., 2004. 82.

⁵⁴⁴ Raffay Ernő, [Wass Albert] *Munkásságának történelmi és társadalmi háttére 1918-1945*. In Raffay E.; Takaró M.; Vekov K., 2004. 83.

⁵⁴⁵ Balogh Ilona S.; Diószegi László; R. Süle Andrea, 1990. 20.

⁵⁴⁶ Pomogáts B., *Négy esztendő szabadság...* In Görömbei A., Kenyeres Z., 1999. 147.

kisebbségi sorban felgyűlt tapasztalatokat kívánta mintegy történelmi mélységükben is értelmezni az erdélyi regényirodalom”.⁵⁴⁷

A *Jönnék!* bonyodalmát a történelmi események képezik, illetve ezen események által előidézett érzelmi, magatartásbeli megnyilatkozások. A román impérium megszűntével Észak-Erdély magyarsága extatikus állapotban várja a felszabadító magyar honvédség bevonulását. A román csapatok kivonulásának története képezi az írás fő szálát. Az előtörténet, mely huszonnégy év román uralmának atrocitásairól számol be, előkészíti és motiválja a cselekményt.

„A színromán Szentgotthárd községben egyedül lévén magyar [az író], önkénytelenül is állandó célpontja lett mindannak a dühnek és sötét gyűlöletnek, ami a bécsi döntés ellenhatásaként a románság részéről akkor megnyilvánult. [...] A határfaluvá lett Szentgotthárdon katonaság táborozott le, fegyelmezetlen, félvad horda, melynek egyetlen gondja a fosztogatás volt. Minden mozdíthatóra rátették a kezüket s nem kímélték még a saját fajtestvéreiket sem. Természetesen, elsősorban is az író uradalmát keresték fel, s ami lovat-hene volt az istállóban, azt mind magukkal hurcolták. [...] Az állatokat elviszik, de az izgalom ezzel még nem ért véget: újabb ezred jön, újabb fosztogatókkal, állandó rettegésben tartva így az író és háza népét. Végre aztán az utolsó román katona is elhagyja a falut, s ők kifosztva bár és holtrafáradtan, de ujjongó lélekkel fognak neki a díszkapu megácsolásához, fellobogózásához...”⁵⁴⁸ - foglalja össze **Kiss Jenő** a cselekményt.

A kritikák java része rövid tartalmi ismertetés mellett műfaji meghatározással is próbálkozik. Egy részük vitatkozik a riport műfajmegjelöléssel. Az író maga *krónikának* nevezte művét. Az eredeti Révai-kiadás, valamint a többi kiadás könyvtári céduláin a „[*rajzok*]” besorolás olvasható. **Szende Zoltán** szerint „Wass Albert kitűnő meglátásai *történelmi dokumentum* gyanánt helyezkednek el az erdélyi román uralom végső fejezetében”.⁵⁴⁹ A cikkíró szerint az elbeszélő „az erdélyi bevonulás forró, lüktető, izgalmas eseményeit bocsátja át egy sor *helyszíni emlékezés* prizmáján” - érdekes módon ötvözi a helyszíni tudósítást és az emlékiratírói magatartást egyedi műfajmegjelöléssel (kiemelések: a Szerző). **Vass László** az írói attitűdöt inkább tudósítóinak minősíti: „A boldog *szemtaniú* mondja el ebben a friss színekkel ható könyvben a bécsi döntést megelőző napok izgalmaikat, a román hadsereg szedett-vedett visszavonulását és nyomában a pompásan felszerelt alföldi és dunántúli honvédseregek megérkezését”.⁵⁵⁰ A *Jelenkorban* megjelent ismertető a confessionális attitűdöt emeli ki, a mű „*beszámoló* Erdély visszatérésének nagy napjairól. [...] *Nem riport* ez a könyv, a tizennégy napnak története lenyűgöző képekben, az élmény elragadó forróságával”. [...] Annak a léleknek a *vallomása* ez a mű, amely huszonnégy éven át, szenvedések és megpróbáltatások között csak erre az egy szóra várt: ‘Jönnék’”. A *Református Életben* „**i**” szignóval megjelent rövid ismertető *irodalmi riportnak* minősíti a művet: „az erdélyi visszatérés tizennégy napjának leírása élményi erővel, torkot szorító forrósággal hat”.⁵⁵¹ Talán ez áll a legközelebb a műfaji besoroláshoz.

Déchy Liane szerint a szerző „beszámolója *nem riport*, de *nem is regény*. Inkább irodalmi eszközökkel, eléggé meg nem dicsérhető tárgyilagossággal és bölcs mérséklettel megírt *tanúságtétel, kortörténeti dokumentum* Erdély nagy napjairól. A személyes élmények dinamikája fűti a forrón izgalmas sorokat”.⁵⁵²

A műfaj meghatározásának nehézségéről **Mezey [?]**, illetve **Kiss Jenő** ad magyarázatot. **Mezey** szerint riport a mű: „Az erdélyi bevonulás meghihlette a csonkahaza és Erdély íróit. Egymásután olvassuk a *riportokat, beszámolókat* a 14 nap történelmet formáló eseményeiről.

⁵⁴⁷ Pomogáts B., *Négy esztendő szabadság...* In Görömbei A., Kenyeres Z., 1999. 147.

⁵⁴⁸ Kiss J., 1941. 80-81.

⁵⁴⁹ Szende Zoltán, *Jönnék...* (Révai.) = Diárium, IX/5. (1942. március). 127.

⁵⁵⁰ V[ass László]-ó, *Jönnék!* = Egyedül Vagyunk, IV/2. (1941. február). 30.

⁵⁵¹ i, *Wass Albert: Jönnék!* = Református Élet, VIII/1. (1941. január 11). 10.

⁵⁵² Déchy Liane, *Wass Albert: Jönnék!* (Révai kiadás.) = Vigília, VII. (1941). 170.

Ezek között különös figyelemmel kell végigolvasni Wass Albert könyvét. [...] Ő az erdélyi magyar *szemével* mondja el az eseményeket”.⁵⁵³

Kiss Jenő rávilágít arra, hogy a bécsi döntést követően „számtalan újságcikk s a szépirodalmi formák legváltozatosabb fajtái igyekeztek forgalmazni e kelendő élményeket, sokszor bizony mitse törődve az írás minőségével, csak azzal, hogy még idejében kihasználhassák a kereslet nyújtotta lehetőségeket”. Wass Albert az élmény megrendítő hatása alatt maga is megalkotja saját esemény-beszámolóját, s a tudósító gyorsaságával önti irodalmi-publicisztikai formába saját élményanyagát, ám írásának minősége elkülöníti e művet a sajtóbeszámolóktól és a visszhangtalanul maradt, félirodalmi művektől. Az írók „a napi aktualitástól lemaradva, örök időszerűséggel előzték meg” az újságírókat. Wass „*azt beszéli el, miket érzett, látott és tapasztalt, s miken ment keresztül az alatt a tíz nap alatt, ami a bécsi döntés kihirdetése után a honvédeknek a mezősegi Szentgotthárdra való bevonulásáig eltelt. [...] Alapjában nem több egy riport anyagánál, s természeténél fogva is inkább egy újságcikkbe kívánczik, mint szépirodalmi műformába.* De éppen az jellemző erre a kis könyvre, hogy mivé válhat a *hangos riport-anyag* az arra hivatott kezében: hogyan telik meg *élő művészettel* s épül *olyan arányos kompozícióvá*, hogy az ember azt hinné, nem is az élet szolgáltatta, hanem írói lelemény műve az egész. Újságban bőven olvashattunk hasonló esetekről, hiszen a visszavonuló román hadsereg mindenütt kellemetlenül emlékeztetése tette nevét - de józan felháborodásnál többet egyik eset sem váltott ki belőlünk. Most ellenben, Wass Albert könyvének olvasása közben, ugyanazok az események a lelkünk mélyig megrendítenek és a felháborodásunk már nem csupán értelmi természetű, hanem olyan, hogy egész lényünk megreszket belé. A hatásnak ezt a különbözőségét nyilvánvalóan az a minőségi különbség okozza, ami egyrészt *a riport s az elbeszélés*, másrészt a *tollforgató és az író-művész* között oly éles választóvonalat húz meg. Mert *ami ezt a könyvet a riportból kiemeli*, és továbbzengő nagy emberi élménnyé teszi, az nem az események gazdag kavargása, humora, vagy meglepő fordulatai, hanem [...], hanem amivel az író az események hézagait kitölti: az a *bölcs és meleg szemlélet*, amelynek nemes anyagába beleágyazva egyöntetű képpé állnak össze a mozaikkövek, az a gondolatokkal átszőtt, bensőséges emberi *líra*, mely hol elborul, hol fényekkel játszik [...]. Igen, annyival lett több e könyv, amennyit a művész hozzáadott, nem a tényekhez - azok egymagukban is eléggé beszélnek - hanem ahhoz, hogy a *tények történetessé*, a történet pedig *elbeszéléssé* teljesedjék, hogy az élmény adatai a művészet súlyával és tekintélyével táruljanak az olvasó elé.”⁵⁵⁴

Több, műfaji definícióhoz hozzásegítő értékelés olvasható a fenti sorokban. **Kiss Jenő** gondolatmenetét követve megállapítható, hogy Wass könyvét esztétikai értéke, az írásmű minősége elkülöníti a publicisztikai műfajoktól, bár témája - e „hangos riportanyag” - inkább újságcikk-formába kívánczik. Ám a színes élményanyaghoz nem kell írói fikciót társítani, s az „arányos kompozíció”, melybe az élményanyagot foglalja, illetve a művészi megformálás inkább szépirói munkára vallanak. Az események hézagait kitöltő „bölcs és meleg szemlélet” emeli ki a művet a riport műfajából. **Kiss Jenő** szerint inkább elbeszélés, mint irodalmi riport a *Jönnek!*

Bertha Zoltán meghatározása szerint „vallomásos, dokumentumriport-, naplószerű elemekkel és esszéisztikus reflexiókkal dúsitott élménybeszámoló”, mely „azoknak az alkotásoknak a kontextusába épül, amelyek tényeket elbeszélő konkrétság és erkölcsfilozófiai távlatokat kibontó általánosítás (tárgyiasság és szubjektív - de közösségi mértékű! - hevület) egyeztetésével örökítik meg Észak-Erdély felszabadulásának napjait”. Az „elfogulatlan valóságlátás és ujjongó lelkesültség nem kioltja, hanem erősíti itt egymást. A humánus

⁵⁵³ Mezey [?], *Jönnek!* = Piarista Öregdiák, 1. (1941. január 15). 7.

⁵⁵⁴ Kiss J., 1941. 80-81.

mélységeiből felfakadó méltányosság a minden irányban érvényesítendő - kiengesztelő és igaz - megoldásokat szolgálja”.⁵⁵⁵

A „*krónika*” műfajmegjelölés inkább írói önszemléletre, öndefinícióra utal. Krónikásnak és szemtanúnak nevezi magát a családtörténetek kapcsán (*Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában, Kard és kasza*). Itt viszont a krónikás józan beszámolóját fellazítja a líraiság, a feszültségkeltés, valamint a lírai betétek. A narrátor igyekszik a frissen megélt, élő történelmet rögzíteni.

Műfajelméleti megvilágításból egy novellafüzér fedezhető fel az egymás után sorakozó történetek mögött. A tizennégy rövid elbeszélés mintha tizennégy nap krónikája volna. Tizenötödiknek egy záró darab következik. Minden egyes történet önálló műként is megállna a lábán. Mindegyiknek megvan a művészi megformáltságú drámai íve: expozícióval, bonyodalommal, fordulóponttal és csattanóval. A tizennégy kis történet egyetlen cselekményívvé feszül: egy történetfűzerré, melynek minden darabja egymással harmonikus egységet képez. Egybefüggő elbeszélés-sorozat, melynek feltűnő jegye a líraiság. Böven jut mód az előtörténeteszerű visszapillantásra, a huszonkét évnyi román impérium idejére való emlékezésre. Az előtörténet és a visszaemlékezés szövegbe való beleszövése indokolt, hiszen az események logikai rendjét alapozza meg. A várakozás, mint állandósult létállapot, a vegetálás és a reményvesztettség érzése hirtelen megszűnik a bécsi döntéssel. A váratlan esemény drámai feszültséggel telíti már a legelején a szöveget. Az első rész szövegszervező eleme a várakozás. A középtájé a remény, majd a zárórészé a beteljesült remény és az izgalom, hogy „jönnek!”.

A mű tizenöt részének akár címeket is lehetne adni, hiszen mindegyikben egy-egy témát dolgoz fel. Az első fejezet a „várakozás” címet is kaphatta volna, hiszen ez a szöveg szervező eleme: „A rádió mellett ültünk és *vártuk* a híreket. Sem kezünk, sem agyunk nem foglalkozott semmivel. Csak éppen ültünk és néztünk magunk elé, mint ilyenkor mindig, egy képre vagy a szőnyeg valamely mintájára akasztva tekintetünket, azzal a fásult apátiával, melyet mint vastag kérget aszalt lelkünk köré a fölénk súlyosodó történelem fülledt *várakozása*. *Vártunk*. Huszonkét évig észre se vettük, hogy *várunk*, hogy ezért a *várakozásért* nem haladt semmi úgy, mint kellett volna, hogy csak kapkodtunk, szinte céltalanul, ehhez és ahhoz. Huszonkét évig észre se vettük, csak ebben az utolsó évben döbbszünk rá a valóságra: hogy *várunk*. Élünk máról holnapra és *várunk*, terv és cél nélkül visszük dolgainkat, csak éppen, hogy meg tudjunk élni ma, mert a holnap már valami furcsa *várakozás* kódéba vész, mely ha nem lenne: értelmét vesztené a létünk ezen a világon” (7)⁵⁵⁶; (kiemelések: a Szerző).

Nem véletlenül idéztük a könyv első, indító bekezdését teljes terjedelmében. A „vár” ige és annak főnévi alakváltozatai tízszer fordulnak elő a fenti szövegben. A huszonkét év vegetálása, lefojtott életérzése fejeződik ki a monotonitást, eseménytelenséget sugalló szövegrészben. Egyedül a rádió sugároz híreket az életteli világáról, arról, ami nem a várakozókkal történik, de amire a várakozók sóvárogva figyelnek. Nemcsak sorsuk gyökeres változására várnak, hanem valamifajta feltámadásra, tevékeny, teljes, emberhez méltó életre egy szenvedésekkel, megaláztatásokkal teli, örömtelen, valószínűtlenül hosszúnak tűnő időszak után. Az elnyomás állapota hasonló a nem-éléshez. A szabadság az élet szinonimája. A várakozás mint toposz, az ókori irodalmakig nyúlik vissza, és biblikus homályba vész. Gyermeki szívvel reménykedve várni, már a Genézisből ismert: áldozati füst felszállására (Káin), áldásra (Éva), szövetségre (Noé), kinyilatkoztatásra (Mózes).

A rádió - a külvilág, a nem vegetálásra kárhozott, szabad világ szinonimája - hírekkel szolgál. Erre várnak, miközben a huszonkét év elnyomás alatt töltött idő a változás reményében „ócskasággá” zsugorodik: „küzdelem egyenlő jogokért, hajsza az igazság után, ácsorgás összeharapott fogakkal könyörtelen hivatalokban, a házkutatások”(7). A várakozás

⁵⁵⁵ Bertha Z., 2002. 156-157.

⁵⁵⁶ Hivatkozások helye: Wass A., *Jönnek. Ember az országút szélén*. Marosvásárhely: Mentor, 2000. 207.

óvatossággal vegyül: még tanácskozások folynak Bécsben, s az emberek öröm és aggodalom, kétség és remény között figyelnek. Az eredmény évelekről dönthet. Ezért fogadja kitörő örömmel a határvonal felolvasását: „Kötegyán... Várad alatt... Gyalu alatt... Kolozsvár alatt... Kolosnál északkeletre fordul... Szentgotthárd... alatt [...] Köbölkút... Bánd... Nyáradtő... Balavásár...”(9). Stilisztikai alakzat-értékű a határvonalat képező helységnevek felsorolása.

A határon kívül rekedt hozzátartozók számbavétele „fekete szárnyú baglyok”-ká változtatta a gondolatokat. Az aggodalom határozza meg e létállapotot. A bagoly, éjszakai madár lévén, szoros kapcsolatban áll az alvilággal, ill. a túl- és másvilággal, de sötétben látó szemei miatt az elrejtett ismerője, a bölcsesség jelképe is. Pallasz Athéné baglya a tudás és bölcsesség szimbóluma. A kereszténységben egyértelműen rossz ómenné lett, s a boszorkányok madaraként vált ismertté.⁵⁵⁷

A második és harmadik rész az impériumváltozás következtében a román tisztségviselők színéváltozásáról tudósít. Kétkedve, aggodalommal, majd italba fojtott kétségbeeséssel veszik tudomásul, hogy életükről mások döntöttek. „...nem voltam rossz ember” - hangoztatják egyre-másra, miközben a narrátor távolságtartó iróniával emlékezik túlkapásaikra, cinizmusukra, gonoszkodásukra, amellyel a hozzájuk forduló magyarok ügyeit kezelték. Fölöttük egy öreg román paraszttal mondat ítéletet, aki a bécsi döntést higgadt tárgyilagossággal veszi tudomásul: „Úgy akarták az urak Ausztriában”(15). Tudja, hogy bármilyen impérium következik, az ő életminősége nem javul: „Urak dolga. Tőlem jöhet, aki akar. Tudom, hogy sem a kaszámat, sem a gereblyémet nem veszi ki a kezemből, hogy helyettem kaszáljon és gereblyéljen”(18). Az impériumváltozás okát abban látja, hogy „a mieink csak loptak”. Erre a kijelentésre épül két rövid történet: a gumibot és az éhező román katona rajza. A főszereplő-narrátor egy gumibotot vásárol 100 lejért egy román tisztól, aki egyszerűen elveszi azt egy közkatonától. Az „elvesztésért” kirótt 80 lej alighanem a katona fogja fizetni. A román hivatalnokok, előjárók túlkapásai, felelőtlensége, önzése a saját alárendeltjeiket sem kíméli. A hadsereg magas rangú tisztjei fejedelmi fizetést kapnak, a közkatonáktól különböző címen elveszik a zsoldot. A katonaság éhezik: egy katona napraforgóval csillapítja éhségét. A narrátor megbocsátó kommentárral zár: „Arra gondoltam, hogy az emberi jóság még mindig csak olyan, mint a haszontalan gyermeké. Pálcát kell neki mutatni, hogy előbújjon”(35).

A jegyző színéváltozásáról az ötödik rész tudósít távolságtartó iróniával: aki a román világban jó esetben csak elharapott „...zua...”⁵⁵⁸-val fogadta a magyar instanciázók köszönését, most hirtelen magyarul is „tud”: „Á, alázatos szolgája, méltóztassék parancsolni, örvendek a szerencsének”(22). A személyes elbeszélő eltűnődik, hogy „micsoda nyelvtelhetséggel áldotta meg az Isten az ilyen embereket, mint amilyen nálunk a jegyző, a bíró meg az adószedő. Néhány nappal ezelőtt még nem tudtak egy szót sem magyarul, s ma már úgy beszélnek, mintha egész életükben azt tették volna”(23).

A megyeháza „úgy nyüzsgött a sok fűrge embertől, mintha egy nagy sereg kurtakígyót szabadítottak volna bele egy kalapba. Kiabáltak, veszekedtek, panaszkodtak, de mindenki csak a magáét mondta, és senki nem hallgatta meg azt, amit a másik akart mondani. Olyan volt az egész, mintha egy zsványbandának azt mondta volna a vezére: nyakunkon a csendőrség, szaladjon ki-ki ahová akar, vigyen magával, amit elbír”(36). A felbomló rendszer képviselőit a narrátor gúnyos jelzőkkel illeti: „sok fűrge ember”, „zsványbanda”, „nemes társaság”. A menekülés óráiban is zsákmányolásra koncentráló román tisztségviselők társasága éles ellentétben áll az Isten jelenléte és a munka által megszentelődött magyar parasztok közösségével.

A jelen eseményeit a múltbeli idősíkok szabdalják fel. Ilyen visszaemlékezés a hatodik rész: könyvnapkor a főszereplő Budapestre szeretett volna utazni. Szám szerint húsz papírt

⁵⁵⁷ Hoppál M. et al., 1995. 31.

⁵⁵⁸ Bună ziua! Román: 'Jó napot!' B. I.

kellett volna ehhez beszereznie. Az utolsó kettő már nehezen ment, ennek a történetét meséli el. A hivatali ügyintézés során elszenvetett megaláztatás - értelmetlen várakoztatás, semmibe vétel, megsarcolás - a hatalomgyakorlás eszköze, mely egyetlen kisebbséget sem kímél.

A negyedik rész szervező eleme ismét a várakozás: „Hát igaz-e? Gyűnnek a mieink?” - kérdik a falu mágnását - a narrátort - a falubeli magyar parasztok, akik kétségek közt vergődnek: „izgatottan rázták felém lelkük tarisznyáit, mely tele volt vágyakozással, reménységgel, kétséggel és aggodalommal”(17). A várakozás egyetlen nemzetséggé, egyetlen nagy családdá kovácsolja össze őket: „mintha egy apának gyermekei lettünk volna”(18). A kaszáló, mely a munka, a várakozás és a felfűtött nemzeti érzelmek folytán a földművesek számára istentisztelet helyszínévé lényegül át (akár a korábbi versekben az erdő, melyben - szimbolista hatásra - transzcendentális erő lakozik). A szakralitás egy múltbeli idősíkot idéz meg, a falu papját szuronyos román katonák lökdösték fel a szószékre, hogy kihirdesse Nagyromániát, és áldást adjon rá. Az emlékkép szétfoszlik, mint rémálom, s bibliai szavak hangzanak az angyali üdvözlés sorait idézve: „Ne féljete. Velünk van az Isten”. A bibliai szavak hallatán nyugalom és biztonság érzése árad szét a falubeli magyarok közt. Kalapjukat visszateszik a fejükre, s folytatják a munkát, mint szakrális cselekvést. „Tudtuk, hogy az Isten egy pillanatra ottan állt közöttünk”(21) - zárul e rész a megszentelődés aktusával.

A bécsi döntés után a román világban lefoglalt pusok visszaigényelhetők. Erre épül az egyik epizód. Désre, Szolnok-Doboka megye székhelyére kell utazni értük. A pusok visszaszerzésének története anekdotikussá válik az elbeszélte tartalom groteszk minősége folytán. A román ezredes, aki az ügyet intézi, egy pusok szeretne „emlékbe” kapni. „...hamar felfogtam a helyzetet. Vagy csak egy vész el, vagy az összes”(37). A főszereplő-narrátor beleegyezik, hogy „emlékbe ad” egy pusok, de ahhoz a feltételhez köti, hogy ő választja ki. A vadőr oldja meg a konfliktust: javaslatára otthagyják az ócska csőzpusok, így szerencsésen megmenekítik a családi örökségnek számító többet. A puska itt az önrendelkezés és emberi méltóság szimbóluma.

A nyolcadik rész szervező eleme a remény, mely ellenpontját képezi a megbolydult, groteszk világnak: a fiatalok már nem tudják a magyar himnuszt, s a várakozás közben, míg menekülteket fogadnak Dél-Erdélyből, lopva a himnuszt tanulják egy öreg bakától. „Aztán fiatalok jöttek, most serdült legények, akik nem akartak Románia katonái lenni. Úgy jöttek ezek a fiatalok, gyalog, kis batyuval a kezükben, de fürtösen és vígan csüngött bennük a reménység a fölékhajló magyar haza gondolatán. Jókedvűek voltak, pedig igazán nem volt rá semmi okuk, hiszen hajléktalanok voltak és vagyontalanok, elhagytak családot és munkát, csak éppen a ruha volt a testükön, batyuban egy rend változó és frissen mosott remény. De a reményből nem hoztak változót. Amelyik elrongyolódik ezen az őszön, az télen fázni fog”(41). A ruha, „változó” - az emberi méltóság szimbóluma. A „tisza ruha” e költői szövegészben a reményt jelképezi.

A haza- és nemzetszeretetet jelképe a himnus. A himnus imádság, s a Dél-Erdélyből menekült fiatalok, akik a himnuszt tanulják, teljes mélységében átérzik e fohász szakralitását, hiszen megtapasztalták a hazátlanságot és a nemzettesttől való megfosztottságot. A himnusztanulás aktusában Isten jelenléte érezhető: „Úgy álltak ott körben a fiatalok, levett sapkával, imádkozó arccal, mint templomban, ha úrvacsorát oszt nekik a pap. S egy öreg magyar osztotta a szót: a himnus szavait. Átvették tőle egyenként a szót és ették, mintha úrvacsorai szent kenyér lett volna, s itták reá a dallamot: részegítő borát mély magyar érzéseknek”(42); (kiemelés: a Szerző). A szó - vagy Szó - az Ige szinonimája. A lírai szövegrészben mintha istentiszteleti ceremónia szavait idézné a narrátor: „Lassan botorkált torkukban a szó, s az ének, a szemük könnyes volt és az arcuk piros. Lábujjhegyen osontam el a kerítés mellől és úgy éreztem magam, mintha fenn jártam volna az olajfák hegyén”. A narrátor viszonya az elbeszélte történethez megváltozik: egyszerű krónikásból a szakrális közösség inkognitóban járó főszereplője lesz, messiási szereptudatot és szerepvállalást

közvetít. Azonosul az imádságban várakozó magyar paraszttal, míg a menekülő román tisztségviselőktől iróniával határolja el magát.

A szöveg a himnusztanulás és a mezei munka, majd az istentisztelet leírásakor emelkedik himnikus magasságba. Kölcsey óta aligha volt írónk, költőnk, aki a himnusz mibenlétét képes lett volna úgy megragadni, mint Wass Albert. A magyar himnusz, mint sok más nemzeti himnusz, imádság, melyben isten áldását kéri a nemzetre. Nemzet és haza viszonyát a fohászkodás fűzi szorosra. Ezt a megrendítő viszonyt érzékelteti a narrátor. A himnusztól szóló rész a szöveg tetőpontja, mely a felfokozott várakozást, eksztatikus ünneplést mutatja be.

Az elvonuló, fosztogató román csapatok letelepedtek „a falu alatt, a közeli házak kerítéseiből hatalmas tüzeket gyújtottak, leszedték a kertekből a kukoricát, ami sarjút a réten találtak, azt lovaiknak adták, s úgy viselkedtek egészen, mintha övék lett volna a falu”(45). A helyi lakosoknak panasztételre nincs lehetőségük, durván elhallgattatják és leszidják őket a román tisztek. Az udvarház népe is megsínyli az elvonulást. Bár életveszélyben vannak, mégis komikummal telítődik a megelevenedő történelem: a kivonulás és zabrálás története. Az udvarházat kirabolják, az állatokat szinte mind elhajtják. Csak pénzosztogatással menthető meg egy kis részük. A feleség halált megvető bátorsággal védi lovait, miközben egy rámeredő puskacsőbe néz. Az események felgyorsulnak, az éjszaka folyamán román katonák dúlnak, a háznép védi magát s vagyonát. Mintha ebben a három órában az elmúlt huszonkét év minden szenvedése tömörülne.

A ló a mozgás, mobilitás jelképe. Meneküléskor életet menthet, érthető hát, hogy elvonulók és maradók egyaránt ragaszkodnak hozzá.

A tizenharmadik fejezet címe akár „Zsoltár és trombitaszó” is lehetne. Vasárnap van, s a rablás ellenére az udvarházba gyűlnek a magyarok istentiszteletre. Épp a Miatyánkba hasít bele egy trombitaszó. A narrátor szövege zsoltáros magasságokba emelkedik: „Zsoltár és trombitaszó: ez kíséri az ember útját végig a világon, és mindig a trombitaszó a hangosabb. De mélyebbről jön a zsoltár és erősebb, még akkor is, ha nem hallatszik kívül a falakon. Mert a trombitát egy torok fújja, a többi csak engedelmeskedik neki vakon, de a zsoltárt, ha halkan is: százezrek éneklék. S kezük fegyvertelen és békességre kulcsolódott. Homlokuk emelt és tiszta, és munkának gondjai lakoznak mögötte, mely lassan és biztosan megtermi a jövőt”(52). A zsoltárt éneklők éjszakára őrt állnak: bibliai allúzió a várakozás és örökös.

Az abszurd és groteszk stílusjegyét mutatja a jóvátétel története. Egy magas rangú, istenfélő Rosior⁵⁵⁹ ezredes jegyzőkönyvbe veszi a panaszokat, és visszajuttatja a kifosztottaknak javaik egy részét. A folyton becsületszavát hangoztató és olykor keresztet vető tiszt az udvarház ura előtt menti a mundér és nemzete becsületét: „Higgyék el nekem, becsületszavamra mondom, ez az első panasz, amit hallok. Az első panasz, becsületszavamra, Szatmártól idáig”(55). Egy öreg román paraszt is felbátorodik, és kétszáz lej értékű káráról tesz panaszt, mire az ezredes őt is kártalanítja, és neki is becsületszavát adja, hogy megkeríti a javait. „- Na, ezt se hittem volna”(57) - döbben meg a paraszt. A narrátor vele mondat ítéletet a korábbi évtizedek viszonyai felett.

Az utolsó rész a magyar honvédek fogadtatásának története. A készülődés és a szép szónoklatok, a megbocsátó iróniával ábrázolt penitenciázók - a román pap és Pétra, a besúgó - buzgólkodása mind meghíusul. Az elkészített díszkapu alatt bevonuló magyar honvédséget egy végsőkéig felfokozott érzelmi állapotú, ujjongó, zokogó csoport üdvözli. Elmaradnak a díszbeszéd, el a szavak és az éneklés. „És nem csináltunk semmit, csak álltunk ostobán és gyámoltalanul, tátogott a szánk, szemünkből könnyek folytak, s a szívünk izzott pirosan, mint tűzből született pünkösdi rózsa”(61). A „tűzből született” gondolat fönix-utalás, református szimbólum. A pünkösdi rózsa a tavasz, a megújulás, a felfokozott érzelmi állapot jelképe.

⁵⁵⁹ Rosior: román katonai alakulat, Wass Albert is szolgált náluk.

Az utolsó rész, mely már nem a cselekmény szerves része, egyfajta intelem és áldás: „Az jöjjön csak ide, aki testvért keres, nem pedig koncot, akit ennek a földnek szeretete vonz, s nem a megmaradt zsírja. Sokat szenvedett föld ez az ország, áhítattal tegye lábát reá, aki messziről jön”(62). A *Két nap* című beszámoló 1940 szeptemberében jelent meg, a *Jönnék!* utolsó részének keltezése: „Vasasszentgotthárd, 1940. november hó”. Tehát ez a didaktikus, retorikus szöveg később keletkezett.

A „bajvívó magyarok”-hoz intézett beszéd a szónoklat műfajába tereli a szöveget: „S szólok hozzátok, testvéreim, Erdély bajvívó magyarjai. Ne szédítsen el benneteket a fény, nézzetek néha magatokba is, s a határokon túlra, ahol sötétség van. [...] Dolgozzatok! Kevés szóval, sok cselekedettel. Tegyétek félre magatokban az átélt rosszat emlékeztetőnek, jól fog az a könnyű örömök napjaiban, hogy súlyosabb legyen tőle a lélek”. Majd összefogásra buzdít. „Mindenki egyért, egy mindenkiért”(63). A narrátor az Ároni áldást is beleszővi prédikációra emlékeztető szónoklatába - „Áldjon meg téged az Úr és őrizzen meg téged [...]” -, majd ószövetségi átokkal fenyegeti azt, aki „elfelejti a nemzet törvényeit, mit huszonnégy éven át vérrel s kínnal tanult”(63). A krónikási-memoáráírói szerepből kilépő narrátor parainesiszerű szövege a később megírt *Te és a világ. Tanítások útravalónak* című kötetre emlékeztet.

A *Jönnék!* című irodalmi riport erős érzelmi töltésű, melyet épp a narrátor jelenléte, illetve a líraiság emel ki a publicisztikai műfajcsaládból. Miközben a személyes elbeszélő ironiával határolódik el szereplői egy részétől - a kivonuló román hadsereg figuráitól -, az ujjongó magyar parasztokkal sorsközösséget vállal. Ez az elbeszélői magatartás a narratív perspektíva váltakoztatásával jön létre. Helyenként szabad függő beszédet alkalmaz, nem tudni, meddig terjed az elbeszélő s a szereplő tudata.⁵⁶⁰ Szelektáló mindentudó narratori szerepe összeolvad a személyes nézőponttal: általában egy beszűkített nézőpont jellemző. A narrátor tanúként és szereplőként lép fel, olykor a publicisztikai műfajcsaládra - a tudósításra - jellemző magatartás figyelhető meg. Az elbeszélés ideje - a szimultán idejű párbeszédes részek kivételével - utóidejű. Ez a klasszikus elbeszélés sajátossága. A narrátor státuszát vizsgálva megállapítható, hogy az elbeszélés első szintjének narrátora (extradiegetikus narrátor) saját történetét meséli el (homodiegetikus narrátor).⁵⁶¹

A szabályos szerkezetű, jól megformált mű egybefüggő történetek füzére. A szereplők megjelenítése mély emberismereten alapszik, ám villanásnyi, egy-egy epizódnyi felbukkanásuk során inkább tárcanovella- vagy krokiszerű a megjelenítésük. A cselekmény nem igényli egy-egy szereplő tartós jelenlétét: hirtelen eltűnésük, majd visszatérésük a világ változását illusztrálja. A regényekhez képest a *Jönnék!*-ből hiányzanak a terjedelmesebb személy-, ill. természetleírások. A lírai szöveg olykor biblikus, himnikus magasságokba emelkedik. Wass Albert írásának feszültségkeltő hatását a személyes élmények és a mély átélés teremti. A mű dokumentumértéke vitathatatlan. Egy falu életén, néhány nap történetén egy történelmi kort mutat be koncentrálni. Stílusa, megfigyelőképesége, feszültségteremtő készsége a mű legfőbb erényei.

Motívumrendszere annyiban tér el előző írásaitól, amennyiben a mű sem szokványos az életmű egészén belül. A legfontosabb motívum a várakozás, ehhez kapcsolódnak szorosan a változás, rádió, bagoly-motívumok, illetve a remény-motívum. Szokatlan a Szó (mint bibliai Ige), illetve a ló-motívum. A zsoltár vagy himnusz jelenléte átfogja a teljes szöveget.

Erdélyi Simplicissimus

Egyedül a világ ellen (1943)

⁵⁶⁰ Pl. „Már vette is a kalapját, s több szót nem vesztegetett rám. Szóval a prefektus úr nem ad. Egye meg a fene a prefektus urat.” (29).

⁵⁶¹ Dobos I., *Az elbeszélés elméleti kérdései. Narratológiai vázlat*. In Dobos I. 2002. 119-134.

A kisregény első fejezete *Mártonka jussa*⁵⁶² című elbeszélésként jelent meg 1942-ben a *Termés* című lapban. A következő évben, 1943-ban az elbeszélést hat fejezetre kibővítve, önálló könyvként, *Egyedül a világ ellen* címmel jelenteti meg a budapesti Nemzeti Könyvtár⁵⁶³ és a Stádium Nyomda⁵⁶⁴ **Jeges Ernő** rajzaival. Évszám és a kiadás helyének megjelölése nélkül lát napvilágot az *Érdekes könyvek*⁵⁶⁵ sorozatban. Majd jó félévszázad múltán, 1999-ben a Magyar Ház⁵⁶⁶ újranyomja a Nemzeti Könyvtár kiadását a korabeli illusztrációkkal, a *Vérben és viharban* című regénnyel együtt. Ezt követően megjelenteti a Mentor⁵⁶⁷ 2001-ben a *Magukra hagyottakkal* együtt és a Kráter⁵⁶⁸ 2002-ben önállóan.

Az elbeszélés annak történetét meséli el, ahogy egy árva havasi fiú, akinek idős nevelőapja is távozik az élők sorából, hogyan küzd egy abszurd feladat végrehajtásáért: nevelője, Andorás 42 évvel korábban otthagytott a bírónál egy báránybőr sipkát, mely a jussa lett volna a pakurár szolgálatért. Andorás ezt hagyja neveltjére, s a feladatot, hogy a jusszt megszerezze. A havasban minden dolog más értékű, s a világgal kapcsolatos hírek is másfajta megvilágításban jutnak el oda. Már nem az a bíró és nem az a közigazgatási rend várja Mártonkát a faluban, amikor a jussáért megy, amelyre Andorás emlékezett. „Románország” van, s a román bíró haragosan fogadja, majdnem csendőrkézzre adja a követelőzőt. Mártonka keserű tapasztalattal távozik a faluból: „Ilyent ne mondjon” - méltatlankodott, amikor a bíró kétségbe vonta állítását, miszerint ilyen nevű pakurárjuk lett volna, „mert ha ő azt mondta, hogy vót, akkor vót. Negyvenkét évvel ezelőtt, azt is megmondotta. A sapka pedig azért maradt el, mert nem volt készen a szücsnél. Azt mondták neki maguk, hogy jöjjön később érte. Hát most eljöttem én, mivelhogy Andorás meghalt”(171)⁵⁶⁹.

A konfliktus - mely során két különböző világ értékrendje ütközik - értelmetlennek tűnő helyzetből fakad. A „juss” már rég elévült ennyi évtized távlatából, így a Mártonkára bízott feladat nem sok sikerrel kecsegtet. A régi világban talán még jó negyven év múltán is kiadták volna a jusszt - bár efelől a narrátor kétséget hagy, ez adja a helyzet abszurditását. „Amióta Románia van, azóta én vagyok itt a bíró! S amióta én vagyok itt a bíró, semmiféle pakurárnak semmiféle sapkával adósai nem maradtunk”(171) - igazítja el Mártonkát a bíró. **Tusnád Mária** szerint „Andorás ‘végrendeletéből’ valami olyasfélét is sejthetünk, hogy talán az idős férfi Márton és az emberek kapcsolatát kívánja létrehozni, tehát a fiú jövőjét szeretné biztosítani. [...] A sapka segítene abban is, hogy Márton valahová tartozzon”.⁵⁷⁰

Cselekményének ideje néhány nap. Évszám nem derül ki - a román impérium ideje alatt történik az esemény, tehát 1920-1940 között. Ősz van: „Kint nyers őszi szél verdeste a havasi estét, besüvített a fenyőgerendák között, esőnek s magányosságnak szagát hozta a tűz mellé, a végtelen, sötét hegyoldalnak a szagát, melyekre már ránehezült az ősz.”(163). A helyszín a havas, Istenszéke, s egy boronaház, melyben Andorás és Mártonka lakik.

Andorást eltemetik a hegyi népek, pap nélkül: „A gödör szélén valaki elmondotta a Miatyánkot, úgy, ahogy éppen az eszébe jutott, kicsit zötyögve, mert bizony havasi ember ritkán találkozik össze az imádsággal. Ott fönt, ahol él, olyan közel él Istenhez, hogy nincs is szükség szavakra, ha beszélni akar vele”(167).

A juss szó értéke pontosan körvonalazódik: „Nem tudott másra gondolni többet, csak a sapkára. S arra a szóra, mely olyan nagy és olyan komoly, hogy valósággal helyet szab az

⁵⁶² Wass Albert, *Mártonka jussa*. = *Termés*, I/ösz. (1942). 31-39.

⁵⁶³ Wass Albert, *Egyedül a világ ellen*: regény. Budapest: Nemzeti Könyvtár, [1943]. 60.

⁵⁶⁴ Wass Albert, *Egyedül a világ ellen*: regény. / Rajzok: Jeges Ernő /. [Budapest]: Stádium ny. [1943]. 60.

⁵⁶⁵ Wass Albert, *Egyedül a világ ellen*: regény. [s. l.]: *Érdekes könyvek*, [194?].

⁵⁶⁶ Wass A., *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. 1999. 247.

⁵⁶⁷ Wass Albert, *Egyedül a világ ellen. Magukra hagyottak*: két regény egy kötetben. Marosvásárhely: Mentor, 2001. 194.

⁵⁶⁸ Wass Albert, *Egyedül a világ ellen*: regény. Pomáz: Kráter, 2002. 117.

⁵⁶⁹ Idézetek helye: Wass A., *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. 1999. 247.

⁵⁷⁰ Tusnád M., *...Egyedül a világ ellen...*, 2006. 54.

ember számára a világban: jussom. Mártonkának még soha nem volt jussa. Voltak jó és rossz napjai ott fent a hegyen, voltak örömei és bánatai, volt éhezése és volt jóllakása. Fázása is volt, izzadása is. Sok minden volt kurta kis élete alatt. De jussa még soha. Furcsa zenéje volt ennek a szónak. Íze és illata volt és valami nagy-nagy komolysága. Jussom. Emberek. Falu. Élet. Világ. Érezte, hogy ezek a szavak is hozzá tartoznak mind ahhoz az elsőhöz, hogy jussom. S neki jussa van az emberek között. Jussa van a faluból, a világból, az életből. Azon a fekete báránypáncsán keresztül”(169). A „juss” utat jelent a társadalomba, melyből mindeddig kirekesztve élt.

A havason időtlenség, békebeli világ uralkodik, legalábbis a narrátor ennek az illúzióját kelti. Isten közelsége megnyilatkozik azáltal, hogy kevés anyagi eszközzel, az alapvető életfeltételekkel ellátja az ott élőket. Andorás vadorzó - „élt a máséból”(198) -, rója fel Rébék néne.

A hegyen megáll az idő, az anyagi világ jelentőségét veszíti. Ebből az időtlen, más értékrendű világból indul el gyanútlanul Mártonka a „juss”-ért. Összeütközése a bíróval, csendőrmesterrel szinte elkerülhetetlen. A pap is megrója, hiszen megkeresztelve sincs, és nem akar beállni szolgálni: „Nem szegődök olyan világhoz, amelyik nem adja meg azt, ami az enyém”(176).

A „csavargóformájú suhanc”(175) mégis úgy megy vissza a havasra: „Egyforma lépéssel, fölemelt fejjel s nagyon komolyan. S éhesen is, fáradtan is, rongyos gúnyában és szétfoszló bocskorban is, úgy éppen, mintha királyfi volna”(177). Egy leheletnyi illúzió: aki a világnak nem szolgál, megőrizheti méltóságát, akár egy királyfi. Nincs szüksége alázatra az emberek között.

A második részben megjelenik Mártonka szállásán két rabló: Pirikóp és Furcifer. Mártonka velük folytatott humoros évődése Tamási *Ábeljéből* (1932) *Surgyélán és Fuszulán* alakját idézi, azzal a különbséggel, hogy Wass figurája bátrabb és kevésbé kiszolgáltatott a rablóknak. Furcifer, néhai nevén Furci Ferenc „nagy volt, kövér és otromba, mint egy öreg medve, orra dagadt pityókaforma és vörös, szája tele sárga lófogakkal. Ábrázatán vastag, koloncos fekete szőrzet. Nehezeket szuszogott, ahogy előregörnyedve nagy szőrös mancsaiban a puskát szorongatta. [...] Foltozott condraharisnya a lábán s akkora két bocskor, amekkorát Mártonka még álmában sem látott”(181). Cinkostársa, Pirikóp, valamikori Pirikó Pál „apró volt és sovány s öregebbnek is látszott, mert az arcát egészen világos színű sörték borították s olyan gyéren, mint ahogy irtásban állanak a fák. Madárcsorból hegyes pofacsontok ütköztek elő, a szája körül néhány szál fityegő bajusz éktelenkedett s a legborzasztóbb volt ennél az embernél, hogy egyszerűen csak két fekete lyuk tátongott s körülötte pirosan és ragyasan éktelenkedett valami régi sebhely”(181). Tamási figuráihoz hasonlóan ők is lelketlenül eleszik a fiú szegényes vacsoráját. Pirikóp „vérbeli profi” és tízéves kora óta rablással „javítja a világot”, Furcifer csak „amatőr”(196), hiszen korábban kocsmáros volt. Elhatározásuk szerint „harcba szállnak ez ellen a világ ellen, mert ez a világ nem olyan világ, amilyennek egy rendes világnak lennie kell”(187). „Még messze van attól, hogy tökéletes legyen”(189). A két „irdatlanul csúnya” rabló kinézete a cselekményben többször nyelvi humor forrását képezi: „még magát is meg tudom különböztetni a disznótól. De csak nappal s ha erősen gondolkodom”(192) - évődik Furciferrel Mártonka. Túl a hegyekről jöttek, régi Romániából. Mártonkát ők is felvilágosítják, hogy „most ez is Románia”(196).

A harmadik és negyedik fejezet eposzparódia, egy meghíusult rablóhadjárat története. Mártonka csellel megakadályozza, hogy betörjenek egy szegény családhoz a Piperiken, s elvezeti őket Fileházára, a bíró házához. Ott hátrahagyva a rablókat, bemegy, eltulajdonítja a bírónak az ő jussához hasonló páncsáját, s közben felriasztja a szolgálólányt, Ilonkát. Ott is megakadályozza a betörést, majd végignézi, hogy a két útonálló hogyan foszt ki és vetköztet le egy vásáros embert, s akkor megszökik tőlük. A rabló világban csak rablók tudnak érvényesülni - sugallja a „juss” megszerzésének története.

Ilonka, a szolgálólány, aki megdobogtatja Mártonka szívét, változást hoz a fiú életébe. Neve „olyan éppen, mintha egy virágnak volna a neve. Valami olyan kicsi fehér virágnak, amelyik fenyő alatt nő. De lehetne kék is...”(212) - vizualizálja szabad függő beszéddel Mártonka gondolatait idézve a narrátor az Ilonka nevet; „hallott csilingelni egy nevet, valahol az álom partjain túl s olyan volt éppen, mintha virágok nyíltak volna s kicsike csermelyek szaladtak volna le az Istenszékíró koratavasszal” (226). A fehér virág *A temető megindul*, ill. a *Virágtemetés* című művek jellemző motívuma, mint gyász, győzelem jelentésű motívum. Itt az ártatlanság, intuíció jele. Később *A funtineli boszorkányban* fordul elő.

A sapka, kalap, mint a ruházat betetőzésének darabja, az emberi méltóság, önértéktudat kifejezője. A sapka - a „juss” - birtokában megerősödik Mártonka öntudata, Tusnád Mária szerint „a sapka egyfajta világjáró út motívuma: az ismeretlen környezet felfedezését jelenti”⁵⁷¹. Az ötödik fejezet az önálló élet elkezdésének története a havason. Mártonka számba veszi a vagyonát - a csapdát, a puskát és a hozzávalót -, s vadászni kezd, hogy fenntartsa magát. „Ahogy Andorás kincseit szemlélgette a tűz mellett, valami csöndes, jóleső, gazdag érzés terjedt el benne. Hogy lám, egyszerre milyen sok mindene van: kunyhója, baltája, tüze, puskája, csapdái, puskapor, csepű, ólom... és mindezek tetejében a sapka, amit egy pillanatra sem vett volna le a fejéről. A sapka, Andorás utolsó földi jussa, amit mégiscsak megszerzett ettől a gonosz világtól”(218).

Ebben a regényben is módját ejti a narrátor, hogy egy szarvasvadászatról beszéljen: „A szarvasbika, egy csontos, öreg állat, ott állott egy szederrel benőtt kis tisztáson, a bükkerdő szelídre gömbölyödött gerincén és mély, hörgő hangján aláböngött a völgybe. Nem volt haragos az öreg, csak éppen kedvtelésből lökdöste ki gégéjéből a kövér hanggyűrűket, melyek sebesen terjedtek szét a csöndben s megrezegtették azt, megcsapdosták a fákat és a szikrákat s fölvert hullámaik a távoli gerincekig értek. Előre nyújtotta a nyakát, szájából szürke pára omlott, szemét félig lehunyta és játszott a hangjával”(219). Majd leírja a lest, a lövést, az állat hiábavaló menekülését, ezután az agóniáját. Hasonló jelenettel találkozhatunk *A titokzatos őzbak* óta szinte minden Wasss-regényben.

A megsemmisített havas, a gyönyörködtető természet vigaszt nyújt: „a bükkösoldal vörösen izzott a fényben s az ég világoskék harangja nagy szelíd leányszem gyanánt mosolygott Mártonkára”(217). A csillagok, „mintha megannyi szem lett volna, mely a földet nézi”, „sűrűn-sűrűn álltak az égen”(224). Andorás mesélte, hogy a csillagok „megholt emberek szemei, kik visszatekintenek arra, ami kedves volt nekik ebben az életben. S valahányszor egy ember meghal idelent, egy csillaggal több gyúl ki odafönt s valahányszor egy ember születik, egy csillag leszalad a földre”(225). „Vajon mindenkinél lejött egy ilyen csillag? - málázik Mártonka. - Vajon Furcifernél is?”(226). Az embertelen kinézetű emberrel szemben szánakozó-megbocsátó magatartást tanúsít a főszereplő.

Mártonka Andorás emlékének áldozik: a szarvasbika agancsát a sírjára helyezi és kövekkel elássa. Megelégedetten észleli, hogy „fentről egy csillag kíséri útját s a csillag mögött látta Andorást is, ahogy sovány szakállas arcával mosolyog”(226). Az elejtett szarvas húsának egy részét Rébék nénénél sóra, málélisztre, egyéb ennivalóra cseréli, s tovább vadászik.

Az utolsó fejezetben az idő télbe fordul: „telt már az ősz, az éjszakának foga nőtt, Néha napokon át zúgott a szél, havat kavart éjszakánként s a hó megülte a gerinceket és nem takarodott el többé. A nap mind lentebb oldalgott az ég alja táján, alig volt melege s ahogy kelt, már le is nyugodott. A völgyekben kék lett az árnyék és a köd nem száradt föl a fákról soha”(230). Másutt az ember lelki világát tükrözi a táj: „Különösen csúnya nap volt. Verte a szél a nagy szürke felhőket a tisztáson keresztül, az erdő fái csikorogtak, a patak vize szennyes volt s az egész hegy rosszkedvű, mint a csorbaszájú özvegyember, akit köszvény sanyargat”(231).

⁵⁷¹ Tusnád M., ...*Egyedül a világ ellen*..., 2006. 55.

Egyszer - akár Toldi Miklós a nádasban - egy farkassal küzd meg, aztán egy sebesült mókusra talál. A mókus, mely a *Megismerkedem Napsugárral*⁵⁷² című elbeszélés nyestjéhez hasonlóan megszelídül, a reményt jelképezi, a világ megjavításába, az élet jóra fordulásába vetett reménységet. „Olyan szép puha kis állat volt, fekete és hosszú lombos farkú. Olyan játékra termett, vidámságra termett kicsi állat”(230). Mártonka megkeresi a mókussal Ilonkát, s neki ajándékozza. A mókus így szövetségük, szerelmük záloga, a kis állat jelentése rokon a madáréval: az emberi lélekre asszociál.

Közben odalent fordult a világ: a két rabló a faluban uraskodik, az egyikük adószedőként, a másik fináncként sanyargatja a falu népét. Valaki a papot is feljelentette, mert épp a csendőrök hurcolták el. Ilonkát is nála találja. „Szükség van ma minden magyar emberre, egy se bújhatik el Isten elől s a felelősség elől. Amit mindenkinek egyformán hordoznia kell”(238) - oktatja Mártonkát a pap. - „Úgy áldjon meg az Isten, ahogy szolgálod azokat, akikhez tartozol”(239). A pap szavai nyomán összetartozás-érzés ébred Mártonkában. Ott marad a papi lakban, dolgozni kezd, s Ilonkának évődve mondja: „Bujdosó királyfi vagyok, nem tudtad? Akiről a mese szól. S ment tovább felemelt fejjel, rongyos harisnyájában, nyers bőrből készült puha bocskorában, de magakészítette szarvasbőr mellénnyel s maga szerezte sapkával a fején, jussával, amit visszanyert a világtól. [...] olyan volt éppen, akár egy királyfi”(242). A narrátor a mesésen titokzatos királyfi mezébe burkolja a részlegesen szocializált, félvad fiú alakját.

A kisregény szétágazó történetei ellenére kerek egésznek alkot. Az *Egyedül a világ ellen* valójában három történet összefonódása: a juss, a rablóhadjárat és a mókus története. Stílusa népies, amikor a szereplőket beszélteti a narrátor, akinek mesélőkedve elapadhatatlan. Wass Albert ebben az írásában áll a legközelebb **Tamási Áron**hoz, stílusához, témájához; a rablók története akár az *Ábel a rengetegben* rablóinak történetére írt variációnak is tekinthető. Ám ha az epizód számos párhuzamot mutat is, mégis önálló, egyéni műnek tekinthető. A kisregény nyelvi- és helyzetkomikumai, az évődések és a rablók kijátszásának történetei üde, szórakoztató olvasmányt nyújtanak. A humoros és komoly részek arányosan fonódnak össze a regényben.

A rövid fejlődés- vagy nevelődésregény során Mártonkában feltámad a tulajdonosi szemlélet az öreg Andorás hagyatéka nyomán, s ezzel együtt az emberi méltóság, éntudat. A pap szavai nyomán a néphez való tartozás, közösségi összetartozás, melyet az Ilonka iránt érzett szerelem erősít. Ennek folytán a vadorzást - a „máséból élés”-t - letelepedett gazdálkodó életre cseréli. A félvad fiú a felvilágosodás-kori **Rousseau** *Candide*-jét vagy **Grimmelshausen** *Simplicissimus*-át mintázza - különösen az utóbbi, ahol az erdőben egy remete által nevelt ifjú a társadalomba kerülve minden nevelői segítség és útmutatás nélkül saját kárán - számos mulatságos-szánnivaló epizód során - szocializálódik. Mindkét műben az érintetlen, istenközi természet ellentétben áll a romlott, képmutató, csörtető társadalommal. Míg **Grimmelshausen** hőse nevelődése során a társadalom paródiáját adja, Wass regényének mondanivalója, hogy a természetközeli tisztasággal érdemes élni az emberek között is.

A regény motívumrendszere is egyrészt ezt a természetközeli állapotot tükrözi a hegy-, fehér virág-, vadászat-, csillag-, természet- és mókus motívumok által; másrészt a társadalomhoz való kapcsolódást az emberi méltóságot kifejező sapka-motívum által, illetve a mesei szerkezetet idéző királyfi- és mesefigura-motívumok segítségével.

⁵⁷² Wass Albert, *Megismerkedem Napsugárral*. = Erdélyi Helikon, XVII/9. (1944). 493-503.

Utószó

Wass Albertet az egyik legígéretesebb tehetségként tartotta számon a két világháború közötti romániai magyar irodalom. Írásainak szuggesztivitására, emocionális telítettségére, az olvasó empátiájának megmozgatását célzó képességére és feszültségkeltő írói módszereire már legelső kritikussai is felhívták az olvasók figyelmét.

Lapokban megjelent zsengéi és két verseskötete útkeresés. Wass Albert ifjúkori költészete a szimbolizmus, impresszionizmus jegyében fogant. Kötetlenül építkezett mások formakincséből, magába olvasztva különböző hatásokat. E versötlek a két világháború közötti erdélyi írókat is foglalkoztatták, s a korabeli társadalmi, kulturális konszenzus részeként bekerültek a közgondolkodásba. Zsengéi tehát divatos, a saját korára jellemző gondolatokat, érzéseket közvetítenek. Beleilleszti verseit egy sajátosan mélabús, borongós világba, mely a későbbiekben teljes írásművészetét is meghatározza. A XIX. század végi elődei mintájára felfedezi a belső lelki tájat, a lélek mélységeit, figyelme befelé fordul, önmagára reflektál. A belső élet összefüggéseit, a lelki folyamatokat, emlékeket csak homályosan gomolygó sejtések, hangulatok jelzik. Az általa többször használt „hangulat” szó utal erre.

Verseiben kristályosodik ki motívumrendszere: a kék hegyek-motívum, a romboló ember, a csónak-, (vezér)csillag-, fenyő-, fa-, tető-, templom- és harang-motívum, valamint a látó ember és krónikás - mint írói szerepvállalás, önkifejezés. Néhány verse panteisztikus-animisztikus színezetű.

Akad néhány eredeti, szép darab is a pályakezdő Wass Albert versei között. Ide tartozik a *Búcsú elégia* és a *Hulló csillagok* a zsengék közül, a *Látható az Isten* az első verseskötetből, valamint a *Kökénybokor*, a *Prófétafa* és *A toll* címűek a másodikból.

A műfajváltás küszöbén kórusjátékot ír *A temető megindul* címmel. Erőteljesen kódolt szövegét a magyar irodalom jeleseinak szövegismeretében alkotja: **Ady, Vörösmarty, Petőfi** képeit, fordulatait kölcsönzi egy-egy sorához. Olykor vallásos énekszöveg vagy a Biblia szavai szövődnek nyelvébe.

Noha művészi eszközei még fejletlenek, a darab mégis számos (világ)irodalmi reminiscenciát ébreszt: olyan művekre emlékeztet, melyek a világégés témájával foglalkoznak. Nyelve még a verselő Wass Albert kölcsön-eszközein játszik, néhol egy-egy szép versbetéttel gazdagítja irodalmunkat. Egészében véve a mű ugyancsak formai útkeresés.

Motívumai, írásművészetének alapvető elemei elbeszéléseiben, regényeiben bukkannak fel ismét - sokkal erőteljesebben, kidolgozottabban, mint a korai művekben. Elbeszélései a századforduló rövidpróza-hagyományának jegyében fogantak. A századvégi novella felvirágzásában szerepet játszott az ugrásszerűen fejlődésnek induló hírlap- és folyóirat-kiadás. A századfordulón megjelenő havi-, heti- és napilapok java része irodalmi lap volt, vagy rendszeresen közölt szépirodalmat is. Wass Albert is több lap munkatársa. Rövidprózáit több erdélyi és anyaországi lap közölte - még német nyelven is.

Rövidprózái lélekrajzi reflexiók, helyzetjelentések egy-egy hangulatról, melyet az otthon, a mezősegi táj és az elmúlás gondolata ébreszt. 1931-től szinte csak rövidprózai műveket ír. 1936-tól a helikoni munkaközösség tagja, s az *Erdélyi Helikon*ban publikált elbeszélései már az érett író jegyeit mutatják.

Rövidprózáinak széles skálájú a tematikája és változatos a motívumrendszere. Az idő múlása, az évszakok váltakozása, a lélekábrázolás és transzcendencia éppúgy helyt kap elbeszéléseiben, mint a mágikus rontás-motívum. A havasi emberek élete éppúgy ihlető forrás, mint az otthon, szülőföld, helytállás, az ehhez kapcsolható fa-motívum és az emberi méltóságot, önrendelkezést kifejező puska-motívum. A hétköznapi gondjait humorral feloldó anekdotizálás ugyanúgy jellemzik Wass Albert rövidprózáit, mint a háború és a történelem eseményei által meghatározott életsorsok tragédiája.

A titokzatos őzbak című elbeszéléskötete támasztott leginkább igényt a korabeli olvasó és kritikus figyelmére. Kontemplációra, a természet titkainak feltárására és egyben mélyebb önismeretre, önreflexióra készített. Természetjárásának eredményét sűríti e lírai novellákba, melyek önéletrajzi vonatkozású tablót festenek impresszionista, könnyed ecsetvonásokkal, olykor pregnáns őszi színekkel. Életművének szervező elemét, a vadászatot és az öz-motívumot helyezi fókuszba.

A Tavak könyve a magyar gyermekirodalom értékes darabjaihoz sorolható, s egyben felnőttek által is olvasható, filozófiai mélységű könyv. Különös alkotása a Wass-életműnek. Egy gyakorló pedagógus biztonságával és oktató, nevelő szándékával írja: célja a természet szépségeire, gazdagságára ráirányítani az olvasó figyelmét. Az író képzett gazdász és vadászó ember, akinek széles körű és elkápráztató a természetismerete. Gazdag élővilága folytán a különös, első látásra jelentéktelennek, egyhangúnak tűnő Mezőség e könyv révén a magyar irodalom helyszíneit gazdagítja.

Műfajilag a novella és mese között jár. Szövegeit líraiság szövi át, s e mesekönyvben is megszólal a lírikus. Meseszövése gördülékeny, stílusa az élőbeszédhez közeli, gyakran él a gyermekek által kedvelt ismétlés stíluseszközével. Mondatainak ritmusa, lüktetése, a mesebeli helyszín lebegése, szereplőinek utalásszerű, lényegretörő jellemzése kiforrott alkotóra vallanak, aki bátran vállalja a megmérettetést az eddig sikert hozó regény és elbeszélés műfajától eltérő keretben: a novellisztikus mese köntösében.

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom rövidprózái között a *Sorsvállalás*, a *Vaddisznós Jákob*, az *Udvarház a dombon*, *A kenyér útja* című elbeszélések, valamint *A titokzatos őzbak* című kötet darabjai jeles alkotások.

Regényeit tematikus csoportokra osztva vizsgáltuk. Az első egység *Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene*: a *Farkasverem*, a *Mire a fák megnőnek*, *A kastély árnyékában* című regények, illetve egy, az utóbbiakhoz tematikusan kapcsolódó színmű, a *Tavaszi szél* tartozik ide.

A Farkasverem figyelemreméltó teljesítmény. A fiatal regényíró korát meghazudtoló emberismeretét, a világ dolgainak megfigyelés útján felhalmozott tudását közvetíti. Wass érti, helyesen érzékeli e világot, s olyannak láttatja, amilyen: olykor értelmetlennek, sivárnak, ám egy szinte irracionális jövőábránd mindent megszínesít. A Mezőség egy iszapban fuldokló ember, a főhős Rápolthy Jenő metaforája. *A Farkasverem* cím pedig egy életcsapda metaforája.

A Mire a fák megnőnek nem könnyű írói vállalkozás. Wass Albert kötelességének tesz eleget, amikor emléket állít harcos felmenőinek. Élettörténetéből, vallomásaiból tudjuk, hogy nagyapja volt a szabadságharc emlékének leglelkesebb életetője. Wass Albert regénye történelmi családregény, mely két nemzedék - az 1848-as szabadságharc zászlóvivői, majd a Bach-korszakot megsínylő, ám konokul a romokon is új életet, gyermekeiknek otthont teremtő Varjassyak története. A második generáció élete *A kastély árnyékában* című kötetben folytatódik. *A Mire a fák megnőnek* cselekménye a leverett forradalom utáni önkényuralom idejét örökíti meg, *A kastély árnyékában* már a kiegyezés utáni Ausztria-Magyarország részeként létező Erdélyről ad hírt. A monarchiának ebben a tartományában másfajta sorskérdésekkel kellett megküzdenie a lakosságnak. A kiegyezés utáni idegen hivatalnokréteg megpróbált ugyan elfogulatlan nemzetiségi politikát folytatni, ám intézkedéseik gyakran csak a nemzetiségi ellentéteket szították. Wass Albert viszonylag mértéktartóan mutatja be a Mezőség masszív elrománosodásának folyamatát. A már évszázadokkal korábban elkezdődött folyamatot úgy ábrázolja, mintha a közelmúltban zajlott volna, és felelősöket keres. Mindkét regényében azt vizsgálja, hogy a nemesség alkalmas-e országot irányítani. Nemleges válaszát a történelem eseményeivel támasztja alá.

Wass Albert erdélyi korszakából egyetlen teljes színműve ismert, mely eszmei folytatása regénydilogiájának: a *Tavaszi szél*, melyben a szerző széles társadalmi, történelmi képet fest. Művét átítatja népe iránti szeretete, féltése.

Jól szerkesztett, ám az arisztotelészi szabályoknak csak látszólag megfelelő mű, hiszen hőse nem fejlődő hős, és csak egyetlen komoly döntéshelyzetet, illetve fejlődési lehetőséget kínál: fiatal Imrének döntenie kell, elfogad-e egy csábító ajánlatot, amely egy magasabb társadalmi osztályba léptetné, vagy megmarad erdei szegény embernek, akire viszont boldog szerelem vár. A cselekmény kimenetelét nem ismerjük, a mű nyitott.

A regények második csoportja a *Romantikus múltidézés* címet kapta: ide tartozik a *Csaba* és a *Vérben és viharban* című regény.

A *Csaba* új utat jelöl ki. A *Farkasverem* lélektani ábrázolásait követően a cselekvés regénye. Dinamikája folytán izgalmas olvasmány, Wass Albert későbbi lebilincselő cselekményvezetése, feszültségkeltő eszközei ebben a regényben mutatkoznak meg először. Vendégszöveggént és regényszervező elemként megjelenik benne a Csaba-monda. A *Csabával* új úton indít, hogy későbbi írásművészetében egyensúlyba kerüljön a csendes, olykor rezignált önreflexió a cselekvés heroizmusával - Wass Albert írásainak dualitása így fogalmazható meg.

A *Vérben és viharban* című kisregény a Csaba-monda feldolgozásával helytállásból mutat példát. Országot csak békés munkálkodással lehet felépíteni és megtartani, a nemzeti önazonosság megőrzése mellett. A regény gazdag motívumrendszere (gyümölcsfa, várakozás, vadászat) mondanivalóinak kifejtésében fontos szerepet játszik. Az archaizáló stílus és nyelvezet különös ízt kölcsönöz a regény szövegének.

A *jelenkori történelem forгатagában* alcím alatt a műfajilag sokat vitatott irodalmi riportkönyv, a *Jönnék!* kerül bemutatásra. Erős érzelmi töltésű mű, melyet a narrátor folytonos jelenléte, illetve a líraiság emel ki a publicisztikai műfajcsaládból. Két nap egybefüggő történetek füzére: a románok kivonulása Erdélyből és a magyar csapatok bevonulása, miközben a tudósító saját faluja, Szentgotthárd lakosságáról is beszámol. A személyes elbeszélő iróniával határolódik el szereplői egy részétől - a kivonuló román hadsereg alakjaitól -, ám az eufórikus hangulatban várakozó magyar parasztokkal sorsközösséget vállal.

Feszültségkeltő hatását a személyes élmények és a mély átélés teremti. A líraiság olykor biblikus, himnikus magasságokba emeli a szöveget. A mű dokumentumértéke vitathatatlan. Egy falu életén, néhány nap történetén egy történelmi kort mutat be koncentrálni. Stílusa, megfigyelőképesége a mű legfőbb erényei.

Utolsóként tárgyalt kisregénye, az *Egyedül a világ ellen* nevelődés- és fejlődésregény, akárha **Grimmelshausen** *Simplicissimusa* kelne életre erdélyi keretben. Mindkét műben az érintetlen, istenközelit természet áll ellentétben a romlott, képmutató társadalommal. Míg az ugyancsak vadonban nevelkedett Simplex a társadalom paródiáját adja, Wass regényhőse, Mártonka történetének mondanivalója, hogy csak természetközeli tisztasággal érdemes élni az emberek között.

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy Wass Albert erdélyi korszakában prózaíróként alkotott maradandót. A *Farkasverem* erőteljes nyitány a regényírói pályán, mondanivalójára, lélektani ábrázolásaira felkapták fejüket kora kritikusai. Az 1940 januárjában a szerzőnek ítelt Baumgarten-díj is e műnek és rövidprózáinak köszönhető. A *titokzatos őzbak* című kötetében megalkotja sajátos hangulatú, sejtelmes-borongós írói világát. A *Jönnék!* mély átélésű, dokumentumértékű mű, a *Mire a fák megnőnek* a nyolcszázas évek világába vezet - e műveket emeljük ki a tárgyalt erdélyi korszak jeleseként, s egyúttal ezek jelölik ki mérőöldkőként az író útját, melyet a későbbi emigrációban koronáz meg olyan művekkel, mint *A funtineli boszorkány*, a *Kard és kasza*, *Te és a világ*.

Wass Albert a romániai magyar, valamint az emigrációs magyar irodalom kiemelkedő alakja, s az egyetemes magyar irodalom feltétlenül megismerésre méltó képviselője.

(A kutatás lezárult 2008 áprilisában.)

Felhasznált irodalom

- ◆ „*A vádlott neve: Wass Albert*”: dokumentumok és Önéletrajz a Wass Albert-dossziéból. Szerk.: Szakács István Péter. Székelyudvarhely: Litera, 2002.; másodközlés: = PoLiSz, 69. (2003. február-március), Melléklet. 1-16.
- ◆ *A Baumgarten-alapítvány ünnepei. Beszéd, megemlékezések*. Szerk., utószó: Téglás János. [Budapest]: Argumentum; Palatinus, 2000. 181.
- ◆ *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924-1944)*. Szerk. Marosi Ildikó. Bukarest: Kriterion, 1977. - 2 db: 438, 490.
- ◆ A. Jászó Anna, *Wass Albert prózai műveinek stílusa*. = PoLiSz, 68. (2002. december-2003. január). 55-72.
- ◆ Abafáy Gusztáv; Jancsó Elemér; I. Szemlér Ferenc, 1937. Ld. *Új erdélyi antológia*.
- ◆ Ady Endre, *Verseik. (Debrecen, 1899)*. Budapest: Athenaeum R.T., 1925. 112.
- ◆ Albert Gábor, *Tükörszobában*. In „*Nem fáj az a kőnek...*” *Ezredvégi krónika*. Pécs: Pro Pannonia, 1998. 161-163.
- ◆ András Károly, *Vlči pelech (Farkasverem)*, Praga. = Új Élet, I. (1942. április). 31.
- ◆ *Arbeitstexte für den Unterricht. Wie interpretiert man eine Novelle und eine Kurzgeschichte?* Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1993. 183.
- ◆ *Az Erdélyi Helikon költői (1928-1944)*. Szerk: Szemlér Ferenc. Bukarest: Kriterion Kvk., 1973. 851.
- ◆ *Az expresszionizmus*. Szerk., vál., ford. Koczogh Ákos. Budapest: Gondolat, 1981. 330.
- ◆ *Az irodalom elméletei II*. Szerk. Thomka Beáta. Pécs: Jelenkor; JPT. 1996. 209.
- ◆ Bakó Endre, *Wass Albert debreceni évei (1928-1931)*. In *Könyv és könyvtár. A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának közleményei*, XXIV/232. Debrecen, 2002. 6.
- ◆ Bakos Ferenc, *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest: Akadémiai, 1982. 559.
- ◆ Balázs Ildikó, *Egy értelmezési lehetőség. Sütő András: Advent a Hargitán drámájának motívumrendszere*. = Iskolakultúra, VI/6-7. (1996. június-július). Szerk. Gécz János. 66-74.
- ◆ Balázs Ildikó, *Két levél [...]*. 2003. Ld. *Wass Albert magánlevele Balázs Ildikónak*.
- ◆ Balázs Ildikó, *Változatok az erdélyi román földosztásra Wass Albert és Berde Mária regényvilágában*. = Partium, XIII. (2004. tavasz). Szerk. Babosi László et al. 41-51.
- ◆ Balázs Ildikó, *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923-2003*. Előszó: Bajnok Lászlóné. Pomáz: Kráter, 2004. 208.
- ◆ Balázs Ildikó, *Wass Albert istenkeresése*. = Confessio, szerk. TENKE Sándor, 2. sz. (2003). 22-36.; rövidített másodközlés: = *Új Kezdet. Református folyóirat* (Marosvásárhely), szerk. FÜLÖP G. Dénes, IV/8. (2003. augusztus). 5-7.; www.krater.hu
- ◆ B[alla] B[oris?], *Wass Albert: Tavak könyve. Révai. 1943. 87 old.* = Katolikus Szemle, LVIII/3. (1944). 91-92.
- ◆ Balogh Edgár, 1981. Ld. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I*.
- ◆ Balogh Ilona S.; Diószegi László; R. Süle Andrea, 1990. Ld. *Hetven év [...]*.
- ◆ Balogh László, *Wass Albert regényei [Farkasverem, A titokzatos őzbak, Csaba, Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában]*. = Sorsunk, IV/10. (1944. október). 594-596.
- ◆ B[aróthi] G[éza?], *Wass Albert: Tavak könyve*. = Élet, XXXV/7. (1944. február 13). 137.
- ◆ Bálint István János, *Element az utolsó erdélyi bölény*. = Magyar Demokrata, 10. (1998). 25-26.
- ◆ Bálint István János, *Utószó. Gróf czegei Wass Albert emlékezete*. In Wass Albert, *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. Budapest: Magyar Ház, 1999. 243-247.
- ◆ Bánffy Miklós, *Farkasok*. [s.l.]: SZEFE; Révai, [s.a.]. 323.
- ◆ Bánffy Miklós, *Megszámláltattál...* Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, [s.a.]. 370.
- ◆ Bánffy Miklós, *És híjjával találtattál...* *Erdélyi történet*. Budapest: Révai, 1943. 279.
- ◆ Bánffy Miklós, *Darabokra szaggattatol*. Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, [s.a.]. 341.
- ◆ Bársony István, *Vadásztörténetek*. Budapest: Lampel Róbert; Wodianer F. és fiai. [s.a.]. 65.
- ◆ Benedek Marcell, 1965. Ld. *Magyar Irodalmi Lexikon III*.
- ◆ Berde Mária, *Földindulás I-II*. [s.l.]: Erdélyi Szépmíves Céh, 1930. - 2 db: 164, 204.
- ◆ Bertha Zoltán, *Az együttélés emberisége. Wass Albert és a háborús fordulatok*. = PoLiSz, 63. (2002. február-március). 152-168.
- ◆ Bécsy Tamás, *A dráma esztétikája. A dráma műneme és műfajai*. [s.l.]: Kossuth Kvk., 1988. 133.
- ◆ Bécsy Tamás, *Drámák és elemzések. (Tanulmányok)*. Budapest; Pécs: Dialóg; Campus, 2002. 215.
- ◆ Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával. Magyar drámák 1945-1989*. Budapest: Balassi, 1996. 169.
- ◆ Bécsy Tamás, *Mi a dráma?* Budapest: Akadémiai, 1987. 247.
- ◆ Béládi Miklós, 1981. Ld. *Vándorének [...]*.

- ◆ Bélteki László, *Az erdélyi szellem...*[Wass Albert: *A kastély árnyékában, Révai*]. = Magyar Nemzet, 205. (1943. szeptember 11). 9.
- ◆ Bényei Péter, *Regény és történelem. (A 19. századi történelmi regény lehetőségei a múlt reprezentációjában).* = Tiszatáj, LVIII/11. (2004. november). Szerk. Olasz Sándor. 51-74.
- ◆ Biczó Gábor, *A népköltészethagyomány funkcióváltása egy erdélyi származású román író életművében - Liviu Rebreanu Ion és A tánc című regényeinek etnonarratológiai elemzése.* In Szemerkenyi Á., 2005. 371-381.
- ◆ Bóka, Ladislaus, *Adalberto Wass: A titokzatos őzbak (Il capriolo misterioso).* = Corvina, (1941). 821-822.
- ◆ Bözödi György, *Székelly bánja.* Budapest: Magvető, 1985. 429.
- ◆ Bödöcs Pál, *Wass Albert írói munkássága 925-ig. [A funtineli boszorkány című regényről (1959).] = Nemzetőr, (1985. december-1986. január). 8.*
- ◆ Brachfeld, Sigfried, *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944.* Budapest: ELTE, 1971. 216.
- ◆ *Cot la cot - Vállvetve. Culegeri literare române și maghiare...* [román-magyar kétnyelvű antológia]. Szerk. Kertész Ákos; Gherasim, Emil. Előszó: Antalffy Endre; Dandea, Emil. Târgu-Mureș [Marosvásárhely]: Pax, 1936. 96.
- ◆ *Czegei és szentgyeydi gróf Wass Albert gimnáziumi tanuló és vadász [...]* zsenéi és egyéb szakmai irományai. [Kézirat 9 példányban.] Szerk. Danis István. 2008.
- ◆ Czine Mihály, *Nép és irodalom II.* Budapest: Szépirodalmi Kvk., 1981. 414.
- ◆ Cs. Gyimesi Éva, *Honvágy a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások.* Budapest: Pesti Szalon, 1993. 364.
- ◆ Cs. Szabó László, *Erdélyben. [Útleírás.]* [Budapest]: Nyugat, [1940]. 120.
- ◆ Csejtei Dezső, *Filozófiai metszetek a halálról. A halál metamorfózisai a 19-20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban.* Budapest: Pallas Stúdió; Attraktor, 2002. 523.
- ◆ *Csodakút: tanulmányok a népmeséről.* Szerk. Papp Gábor. Budapest: Pontifex, 1994. 202.
- ◆ Dalos György, *Az erdélyi magyar irodalom a német nyelvterületen.* = Korunk, III. folyam, XVI/7. (2005. július). 26-28.
- ◆ Danis István. Id. *Czegei és szentgyeydi gróf Wass Albert gimnáziumi tanuló és vadász...*
- ◆ Dobos István, *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában.* Szerk. Bitskey István; Görömbei András. Debrecen: Kossuth Egyetemi, 1995. 233.
- ◆ Dobos István, *Az irodalomértés formái.* Debrecen: Csokonai, 2002. 206.
- ◆ Domokos Mátyás; Lator László, *Versekről, költőkkel.* Budapest, Szépirodalmi Kvk., 1982. 531.
- ◆ Dsida Jenő, *Fenyő a hegytetőn. Verseik. Minerva Rt. kiadása, Kolozsvár.* = Pásztortűz, XV. (1929). 189.
- ◆ Ebeling, Hans; Birkenfeld, Wolfgang, *Die Reise in die Vergangenheit. Ein geschichtliches Arbeitsbuch. Band I.* Braunschweig: Westermann, 2000. 216.
- ◆ *Erdély rövid története.* Szerk. Köpeczi Béla et al. Budapest: Akadémiai, 1993. 684.
- ◆ *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. Szász Zoltán. Budapest: Akadémiai, 1986. 1945.
- ◆ Erdélyi Erzsébet; Nobel Iván, *De azért itthon is maradni... 15 beszélgetés határon túli alkotókkal verseikről, novelláikról.* Budapest: Tárogató, 1994. 251.
- ◆ Erdélyi Erzsébet; Nobel Iván, *Én otthon vagyok költő... 18 disputa határon túli alkotókkal verseikről, novelláikról. Oktatási segédlet a magyar irodalom tanulásához 14-18 éveseknek.* Budapest: Tárogató, 1993. 166.
- ◆ *Erdélyi elbeszélők.* Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, [1941]. / Révai: Budapest, 1941. 167.
- ◆ *Erdélyi elbeszélők válogatott munkái.* Szerk. Marék Antal. Bev. Molter Károly. Budapest: Magyar Népművelők Társasága, [1942]. 96.
- ◆ *Erdélyi hírmondók. Emlékkönyv a Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság országos vendégszerepléséről az 1942. év tavaszán.* Szerk. Sényi László. Marosvásárhely: Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság választmánya, 1942. 95.
- ◆ *Erdélyi köszöntő.* [Budapest]: Révai, 1938. 118.
- ◆ *Európa története.* Szerk. Gunst Péter et al. Debrecen: Csokonai, 1993. 432. [7 t.]
- ◆ *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag: a forradalom és a szabadságharc olvasókönyve.* Szerk. Medvigy Endre. Előszó: Pozsgay Imre. Budapest: Püski, 1997. 278.
- ◆ Fazekas, Tibor: *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774-1999).* Hamburg: Tibor, Fazekas, 1999. [s.p.]
- ◆ Féja Géza, *Két új regény. Wass Albert: A titokzatos őzbak; Tatay Sándor: Zápor.* = Híd, II/45. (1941. október 28). 20.
- ◆ *Folklor és irodalom. Folklor a magyar művelődéstörténetben.* Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Budapest: Akadémiai, 2005. 440.

- ◆ Földessy [Dénes], *Emlékezés Wass Albertre. Virágtemetés.* = Napi Magyarország, (1998. április 10). 13.
- ◆ Fráter Olivér, *Tündöklő csillagunk: Wass Albert életpályája.* = Hunnia, 10. (1999. október 25). 4-11.; másodközlés: *Wass Albert életpályája a kezdetektől az emigrációba kényszerülésig.* = PoLiSz, 63. (2002. február-március). 41-46.; *Wass Albert életpályája az emigrációba kényszerüléstől haláláig.* = PoLiSz, 64. (2002. április-május). 31-36.
- ◆ Gál Mária, *D.O. (Kényszerlakhely). Az erdélyi föld és földbirtokosság sorsa a második világháború után.* Kolozsvár: Minerva, 1996. 119.
- ◆ Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak (1945-2000).* Debrecen: Kossuth Egyetemi, 2001. 375.
- ◆ Görömbei András; Kenyeres Zoltán, 1999. Ld. *In honorem Czine Mihály.*
- ◆ Gudenus János József; Szentirmay László, *Összetört címerek: a magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások: bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz.* Budapest: Mozaik, 1989. 511.
- ◆ Gunst Péter, 1993. Ld. *Európa története.*
- ◆ Gyáni Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény.* = Tiszatáj, LVIII/4. (2004. április). Szerk. Olasz Sándor. 78-92.
- ◆ Gyulai Pál, *Egy régi udvarház utolsó gazdája.* Budapest: Osiris, 2004. 98.
- ◆ Haag, Herbert, *Bibliai lexikon.* Budapest: Apostoli Szentszék Kvk.-ja, 1989. 1970.
- ◆ Hajnal László Gábor, „...De a kő marad!”. In „Ábrándok tengerén”. *Magyar írók túl a tengeren.* = Délsziget, 22. (1992). 1-2.
- ◆ Heidegger, Martin, *Lét és idő [Sein und Zeit].* Budapest: Gondolat, 1989. 755.
- ◆ Herman Ottó, *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága.* Budapest: Szépirodalmi Kvk., 1983. 208.
- ◆ *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989.* Szerk. Balogh Ilona S.; Diószegi László; R. Süle Andrea, Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990. 157.
- ◆ Hites Sándor, *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből.* Budapest: József Attila Kör; Ulpius-ház Kvk., 2004. 211.
- ◆ Honti János, *A mese világa.* Budapest: Magvető, 1962. 227.
- ◆ Hoppál Mihály; Jankovics Marcell; Nagy András; Szemadám György, *Jelképtár.* [Gyula]: Helikon, [1995]. 256 [8].
- ◆ Huxley, Aldous, *Pont és ellenpont.* Budapest: Európa, 1983. 577.
- ◆ I. Gy. L., *Wass Albert: A titokzatos őzbak. (Révai kiadás).* = Református Élet, VIII/35. (1941. október 4). 10.
- ◆ Ilosvay Ferenc, *Tizenkét ösvény. Egy vadászév regénye.* Pozsony/Bratislava; Bécs: Madách-Posonium; Sodalitas, 1995. 260.
- ◆ Ilosvay Ferenc, *Megfordul a szél. Elbeszélések.* Budapest: Püski, 1992. 271.
- ◆ *In honorem Czine Mihály.* Szerk. Görömbei András; Kenyeres Zoltán. Debrecen: Kossuth Egyetemi, 1999. 338.
- ◆ Inámi Zsófia, *A láthatatlan lobogó zászlótartója. Wass Albert 90 éve.* = Magyartanítás, XXXIX/3. (1998. május 3). 8.
- ◆ *Ismertek minket?: költői anthologia.* Szerk., bev. Szabó Ferenc. London: Harsona, 1971. 219.
- ◆ Jancsó Elemér, 1932. Ld. *Új arcvonalt [...].*
- ◆ Jancsó Elemér, *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve.* Kolozsvár: Grafica ny., 1934. 127.
- ◆ Jankovics Marcell, *A fa mitológiája.* Debrecen: Csokonai, 1991. 268.
- ◆ Jankovics Marcell, *A szarvas könyve.* Debrecen: Csokonai, 2004. 355.
- ◆ Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest: Osiris, 1997.
- ◆ Jánosi Zoltán, *Ilosvay Ferenc portréjához.* In *Az Ilosvayak.* Szerk. Lakatos Sarolta. A Jósza András Múzeum Kiadványai, 56. sz. Nyíregyháza, 2004. 17-39.
- ◆ Jung, Carl Gustav et al., *Az ember és szimbólumai.* [Győr]: Göncöl, [s.a.]. 330.
- ◆ k. e., *Gr. Wass Albert: Virágtemetés.* = Pásztortűz, 1927/XIII. 215.
- ◆ Kabdebó Lóránt; Kulcsár Szabó Ernő, *Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában.* Pécs: Janus Pannonius Egyetemi, 1993. 284.
- ◆ Kádár Erzsébet, *Három erdélyi író: Nyíró József, Tamási Áron, Wass Albert új könyvei [A titokzatos őzbak].* = Nyugat, 1941/I. 556-559.; újraközlés: In Kádár E., *Ritka madár.* Budapest: Nyilvánosság Klub; Századvég. 1993. 58-63.
- ◆ Kádár Erzsébet, *Ritka madár.* Budapest: Nyilvánosság Klub; Századvég, 1993. 356.
- ◆ Kádár Erzsébet, *Csaba: Wass Albert regénye - Révai.* = Nyugat, XXXIII/2. (1940. november 1). 516-517; újraközlés: In Kádár Erzsébet, *Ritka madár.* Budapest: Nyilvánosság Klub - Századvég, 1993. 47-49.
- ◆ Káli István, *Wass Albert.* In *Erdélyi panteon. Művelődéstörténeti vázlatok 3.* Szerk. Jánosházy György. Marosvásárhely: Mentor, 2001. 188-194.

- ◆ Kálmán Béla, *A nevek világa*. Debrecen: Csokonai, 1989. 246.
- ◆ Kántor Lajos, *Czegei Gróf Wass Ottilia az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevője*. Szerk. György Lajos. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1938/96. Cluj: E.M.E., 1938. 22.
- ◆ Kántor Lajos, *Itt valami más van. Erdélyi krónika 1911-1959*. [Budapest]: Héttorony Kvk., [1992]. 337.
- ◆ Kanyar József, *Wass Albert: A bujdosó imája: összegyűjtött versek*. Püski Kiadó, 1998. = Confessio, 3. (1999). 116-118.
- ◆ Kemenes Géfin László, 1980. Ld. *Nyugati Magyar Költők Antológiája*.
- ◆ Kemény János, *Farkasvölgy*. Bukarest: Irodalmi Kvk., 1963. 479.
- ◆ Kemény János, *Víziboszorkány*. Bukarest: Kriterion, 1990. 289.
- ◆ Kertész Ákos; Gherasim, Emil, 1936. Ld. *Cot la cot - Vállvetve [...]*.
- ◆ Kibédi Varga Áron, *Történelem, történet, regény*. = Tiszatáj, LVIII/4. (2004. április). Szerk. Olasz Sándor. 93-97.
- ◆ Kinder, Hermann; Hilgemann, Werner: *SH atlasz. Világtörténelem*. Budapest et. al.: Springer; Hungarica, 1992. 644.
- ◆ Király István, 1979. Ld. *Világirodalmi lexikon VI*.
- ◆ Kisantal Tamás, *Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg*. = Tiszatáj, 58/11. (2004. november). Szerk. Olasz Sándor. 75-101.
- ◆ Kiss Jenő, *Farkasverem. Wass Albert regénye, Erdélyi Szépmíves Céh kiadása, 1935*. = Erdélyi Helikon (Kolozsvár), VIII/5. (1935). 361-364.
- ◆ Kiss Jenő, *Wass Albert: Jönnék! Révai-kiadás, 1940*. = Erdélyi Helikon, XIV/1. (1941). 80-81.
- ◆ Klaudy Kinga; Salánki Ágnes, *Német-magyar fordítástechnika. A fordítás lexikája és grammatikája 1*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkvk., 2000. 223.
- ◆ Kocsis Rózsa, *Igen és nem. A magyar avantgárd színjáték története*. Budapest: Magvető, 1973. 654.
- ◆ Koczogh Ákos, Ld. *Az expresszionizmus*.
- ◆ Kós Károly, *Az országépítő*. Budapest: Helikon, 1983. 350.
- ◆ Kós Károly, *Varju-nemzetség*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, [s.a.]. 304.
- ◆ Kovalovszky Miklós, *A kastély árnyékában*. = Diárium VI. (XIII)/9. (1943. szeptember). 211-212.
- ◆ Kovács Ferenc, *Wass Albert-redivivus*. = Korunk (Kolozsvár), 3. folyam, II/8. (1991. augusztus). 1040-1042.
- ◆ Köpeczi Béla, 1993. Ld. *Erdély rövid története*.
- ◆ Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*. Budapest: Argumentum, 1994. 214.
- ◆ Kunstár Csaba, *Szimpátia a sötétséggel. Wass Albert: Erdély, emigráció, irodalom*. = Élet és Irodalom, XLIX/5. (2005. február 4). 5-6.
- ◆ L. Dala Mária; Lothringer Miklós, 2002. Ld. *Ó, örök Isten [...]*.
- ◆ L. Dala Mária; Lothringer Miklós, ...Somogyváry Gyula. [2001]. Ld. *Szeress engem, Istenem [...]*.
- ◆ Lagerlöf, Selma, *Gösta Berling*. Ford. Benedek Marcell. Budapest: Franklin Társulat, [1920]. - 2 db: 234, 241.
- ◆ Latrán Ibolya, *A Mezőség írója: Wass Albert Csaba című regényéről*. = Tiszatáj, 54/5. (2000. május). 70-78. [Lábjegyzetben: Latrán I., *Csaba*. 2000. 70-78].
- ◆ Latrán Ibolya, *A táj mint csapda? Wass Albert Farkasverem című regényéről*. = Hítel, XIII/5. (2000. május). 96-103. [Lábjegyzetben: Latrán I., *Farkasverem*. 2000. 96-103].
- ◆ Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom. Kísérletek*. Kolozsvár: Kom-Press; Korunk Baráti Társaság, 1998. 162.
- ◆ Láng Gusztáv, *Wass Albert, a regényíró*. = Korunk, III. folyam, XVI/7. (2005. július). 18-25.
- ◆ Lénard A. Sándor, *Egy nap a láthatatlan házban*. Budapest: Magvető, 1969. 302.
- ◆ Lénard Sándor, *Völgy a világ végén s más történetek*. Budapest: Magvető, 1973.
- ◆ Ligeti Ernő, *Súly alatt a pálma: egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár: Fraternitas R.T.. [1941]. 209.
- ◆ Lovass Gyula, *Két erdélyi regény. Wass Albert: Csaba. - Karácsony Benő: Utazás a szürke folyón. (Erdélyi Szépmíves Céh és Révai.) = Vigilia, VI. (1940. október). 437-438.*
- ◆ Lőcsei Gabriella, „Pusztuló gyümölcsfák vagyunk...”: *Wass Albert örökre elbujdosott*. = Magyar Nemzet, LXI/44. (1998. február 21). ?
- ◆ Lőcsei Gabriella, *A bujdosó hazatér. Szülőföldjén, Erdélyben helyezik végső nyugalomra Wass Albert hamvait*. = Magyar Nemzet, LXI/185. (1998. augusztus 8). 18.
- ◆ Lukács György, *A történelmi regény*. Budapest: Magvető, 1977. 52.
- ◆ Lukácsi Éva; Balázs Ildikó, *Műsorról levett nemzeti fájdalom. Wass Albert: Tavaszi szél*. = PoLiSz, 73. (2003. október-november). 41-45.; rövidített másodközlés: Múzsza: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), 614. (2003. november 1). 5-6.

- ◆ Maeterlinck, Maurice, *A kék madár. Költői mesejáték*. [Kálmán Jenő átdolgozásában]. Budapest: Montázs, 1991. 93.
- ◆ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Szerk. Ványi Ferenc et al. Budapest: Kassák [s.a.] / Studium, [1926.] reprint kiadása. 877.
- ◆ *Magyar Irodalmi Lexikon III. köt. S-Z*. Szerk. Benedek Marcell. Budapest: Akadémiai, 1965. 562.
- ◆ Makkai Sándor, *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*. Budapest: Soli Deo Gloria, 1927. 142.
- ◆ Marék Antal, [1942]. Ld. *Erdélyi elbeszélők válogatott munkái*.
- ◆ Marosi Ildikó, 1977. Ld. *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája [...]*.
- ◆ Marosi Ildikó, 2001. Ld. *Molter Károly levelezése II*.
- ◆ Marosi Ildikó, *Kis/Bán/Ffy Könyv: Bonchidai Prospero*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kvk., 1997. 135. [9 t].
- ◆ Marosi Ildikó, *Kis/Helikon/Könyv, Versailles-i repkény*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kvk., 2004. 202. [8 t].
- ◆ Marosi Ildikó, *Kis/Nyíró/Könyv: Úz Bence esetei*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kvk., 2003. 163. [6 t].
- ◆ Marosi Ildikó, *Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal*. Budapest: Argumentum, 1999. 109.
- ◆ Medvigy Endre, 1997. Ld. *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag [...]*.
- ◆ Medvigy Endre, *Utószó*. In Nyíró József, *Néma küzdelem*. [s.l.]: Kairosz, 2004. 495-507.
- ◆ Medvigy Endre, *Wass Albert életműve*. = Confessio, XXIV/3. (2000). 44-46.
- ◆ Mérő Mihály, *Wass Albert: A titokzatos őzbak. Révai*. = Magyar Kultúra, XXVIII/22. (1941. november 20). 160.
- ◆ Mész Lászlóné, *Mai magyar drámák*. Budapest: Tankönyvk., [s.a.]. 192.
- ◆ Milotay István, *A kastély árnyékában*. = Új Magyarország, X/229. (1943. október 10). 1-2.
- ◆ Mohácsi Károly, *Irodalom a középiskolák II. osztálya számára*. Budapest: Krónika Nova, 2001. 319.
- ◆ Mohácsi Károly, *Irodalom a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest: Korona Nova, 1992. 361.
- ◆ *Molter Károly levelezése II. 1927-1932*. Szerk: Marosi Ildikó. Budapest; Kolozsvár: Argumentum; Polis, 2001. 475.
- ◆ Müller, Helmut M., *Schlaglichter der deutschen Geschichte*. Mannheim: Bibliographisches Institut; F. A. Brockhaus AG, 1996. 512.
- ◆ Nagy Dániel, *Cirkusz. Novellák*. Bukarest: Irodalmi Kvk., 1967. 346.
- ◆ Nagy László, *Wass Albert és a hungarizmus*. = Eszmélet, 72. sz. (2006. tél). Szerk. Andor László et al. 175-190.
- ◆ Nagy Pál, 1998. Ld. *Szigetek a holttengerben [...]*.
- ◆ Nagy Pál, *Az emlékezet ösvényein: a mindig hazanéző Wass Albert*. = Nyugati Magyarország (Montreal; Budapest), XV/5. (1997. május). 10.; másodközlés: Múzsá: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), (1997. május 23.); harmadközlés: Magyarok Vasárnapja, (1998. április). 7.; negyedközlés: Kelet Népe, (1998. május).
- ◆ Nagy Pál, *Wass Albert versei [Nagypénteki sirató]*. = Múzsá: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), 574. (2003. január 18). 2.
- ◆ Németh László, *Válogatott művei III. Drámák, életrajzi írások*. Budapest: Szépirodalmi Kvk., 1981. 1278.
- ◆ Nyíró József, *Havasok könyve*. Budapest: Révai, 1936. 276.
- ◆ Nyíró József, *Néma küzdelem*. Szerk., utószó: Medvigy Endre. [s.l.]: Kairosz, 2004. 507.
- ◆ *Nyugati Magyar Költők Antológiája*. Szerk. Kemenes Géfin László. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1980. 391.
- ◆ *Ó, örök Isten: versek a magyar irodalomból*. Vál., szerk. L. Dala Mária; Lothringer Miklós. Budapest: Auktor Kvk., 2002. 64.
- ◆ Orosz Magdolna, „Az elbeszélés fonala”. *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Budapest: Gondolat, 2003. 299.
- ◆ *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához*. Gróf Wass Albert előszavával. Dés: [Szolnok-Doboka vármegye Közzóléti Szövetkezete], 1941. 9-66.
- ◆ Papp Gábor, 1994. Ld. *Csodakút: tanulmányok a népmeséről*.
- ◆ Pál József; Újvári Edit, 1997. Ld. *Szimbóliumtár*.
- ◆ Pápai Szabó György, *Gróf Wass Albert művei újra itthon*. = Szózat, VII/1. (1997. január).
- ◆ Pilinszky János, *A csodálatos őzbak*. = Piarista Öregdiák, (1941. november 15).
- ◆ Pomogáts Béla, *Erdély hűségében*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2002. 303.
- ◆ Pomogáts Béla, *Erdély krónikása. Emlékezés Wass Albertre*. [Elhangzott a Wass Albert emlékére rendezett ünnepségen 1998. április 25-én]. = Helikon, IX/11. (1998. június 10). 4.
- ◆ Pomogáts Béla, *Messzi kert embere, Erdély hűségében. Wass Albertről*. = Világszövetség, 14. (1993. július 6). 31.

- ◆ Pomogáts Béla, *Politika és poétika. Tanulmányok a népi irodalomról*. Miskolc: Felsőmagyarország, 1996. 338.
- ◆ Propp, Vlagyimir Jakovlevics, *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris; Századvég, 1995. 213.
- ◆ Raffay Ernő; Takaró Mihály; Vekov Károly, *A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. Balázs Ildikó és Lukácsi Éva tanulmányával. [Budapest]: Szabad Tér; Czegei Wass Foundation, 2004. 255.
- ◆ Rass Károly, *Wass Albert: Farkasverem*. = *Vasárnap* (Arad), XVIII/23. (1935). 451-452.
- ◆ Rass Károly, *Wass Albert: Farkasverem*. In: *A mi regényirodalmunk [tanulmány]*. = Erdélyi Múzeum, (1936). 256-257.
- ◆ Rákosi Viktor, *Elnémult harangok*: regény. Budapest: Református Zsinati Iroda, 1991. 328.
- ◆ Rebreanu, Liviu, *Ion*. Bucuresti: Dacia, 1981. 320.
- ◆ *Református egyházi énekeskönyv a kolozsvári református egyházkerület használatára*. Cluj-Napoca: [Kolozsvári Református Egyházkerület], [s.a.]. 448.
- ◆ Reményik Sándor, *Szentgyörgyi István* [nekrológ]. = Erdélyi Helikon, (1931). 665-666.
- ◆ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I*. Szerk. Balogh Edgár. Bukarest: Kriterion, 1981. 650.
- ◆ Rónay György, *Balassától Adyig*. Budapest: Magvető, 1978. 317.
- ◆ Rónay László, *A hasaszeretet versei. Wass Albert költészetéről*. = Somogy, XXV/4. (1997. július-augusztus). 367-371.
- ◆ Saint-Exupéry, Antoine de, *A kis herceg*. [s.l.]: Móra Ferenc Ifjúsági Kvk., 1994. 86.
- ◆ Sándor Iván, *Daniellával a vonaton (3.) (Egy [történelmi] regény műhelynaplója*. = Tiszatáj, LVIII/6. (2004. június). Szerk. Olasz Sándor. 59-64.
- ◆ Schlosser, Christine: *Bibliographie lieferbare ungarische Bücher*. Budapest: Corvina, 1999. 111.
- ◆ Schöpflin Aladár: *Erdélyi irodalom [Kemény János: Kutyakomédia, Wass Albert: Farkasverem, Székely Mózes: Zátony, Csütörtök]*. = Nyugat, (1935). 7-12.
- ◆ Schweikert, Werner: *Bibliographie der ungarischen Literatur des 20. Jahrhunderts in deutscher Sprache*. Flein bei Heilbronn: Werner Schweikert, 2000. 764-765.
- ◆ Sényi László, 1942. Ld. *Erdélyi hírmondók [...]*.
- ◆ Siemers Ilona, *Wass-kor*. Marosvásárhely: Mentor, 1999. 178.
- ◆ Simó Márton, *Egy emlékezetes kezdeményezés előzményei*. (Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván interjúkötetei határon túli magyar írókkal). = Erdélyi Napló, (1999. szeptember 7).
- ◆ Szabédi László, *Wass Albert: A temető megindul: kórus-játék, kórusra átdolgozta Z. Szentgyörgyi Mária*. = Pásztortűz, XX/10. (1934. május 31). 215.
- ◆ Szabédi László, *Farkasverem. Wass Albert regénye. Erdélyi Szépmíves Céh. 1935*. = Pásztortűz (Kolozsvár), XXI/9. (1935. május 15). 208-209.
- ◆ Szabó Ferenc, 1971. Ld. *Ismertek minket? [...]*.
- ◆ Szabó Richárd, *Két regény (Wass Albert: Csaba. - Karácsony Benő: Utazás a szürke folyón. Révai kiadás)*. = Protestáns Szemle, L/5. (1941. május). 141-142.
- ◆ Szabó Richárd, *Wass Albert: A kastély árnyékában (Regény. Révai-kiadás.)* = Protestáns Szemle, LIII/3. (1944. március). 90-91.
- ◆ Szabó T. Ádám, *Erdélytől Bajorerdőig. Beszélgetés Czegei és Szentgyedyi Wass Albertné Szül. Siemers Éva grófnéval (1914-1991) otthonában, Hamburg hanzavárosában*. = Studia Nova = Új Tanulmányok, I/1. (1994). 199-215; újraközlés: *Töretlen hittel ember és magyar. Wass Albert élete a sajtó tükrében*. Szerk. Turcsány Péter. Pomáz: Kráter, 2004. 138-154.
- ◆ Szakács István Péter, 2002. Ld. „A vádlott neve: Wass Albert” [...].
- ◆ Szakács István Péter, „...egyedül érted üzen az erdő”. *A transzszilvanizmus tájszemlélete Wass Albert epikájában*. = PoLiSz 101. (2007. február).
- ◆ Szakolczay Lajos, *Pokolra szállás nélkül? Wass Albert költészetéről*. = Hitel, XV/2. (2002. február). 115-118.
- ◆ Szász Zoltán, 1986. Ld. *Erdély története 1830-tól napjainkig*.
- ◆ Szemerényi Ágnes ld. *Folklór és irodalom...*
- ◆ Szemlér Ferenc, 1973. Ld. *Az Erdélyi Helikon költői [...]*.
- ◆ Szende Aladár, *Jókai népi köntösben. Wass Albert két regénye: Mire a fák megnőnek és A kastély árnyékában (Révai kiadás)*. = Magyar Út, XII/44. (1943. november 4). 5-6.
- ◆ Szepes Erika; Szerdahelyi István, *Verstan*. [s.l.]: Tárogató, [s.a.]. 597
- ◆ *Szeress engem, Istenem: versek a magyar irodalomból*. Vál., szerk. L. Dala Mária; Lothringer Miklós, ...Somogyváry Gyula. Budapest: Auktor Kvk., [2001]. 64.
- ◆ Székely Mózes, *Zátony*. Budapest: Genius, 1930 k. 416..
- ◆ Szénási Sándor, „Dalol a honvágy”. = Reformátusok Lapja, XXXXIII/12. (1999. március 21). 21.
- ◆ *Szigetek a holttengerben: mezősegi antológia*. Vál., előszó: Nagy Pál, Marosvásárhely: Mentor, 1998. 231.

- ◆ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Szerk. Pál József, Újvári Edit. Budapest: Balassi, 1997. 532. [XXXII.]
- ◆ Szombathy Viktor, *Wass Albert: Tavak könyve. Révai.* = *Forrás*, II/3. (1944. március). 372-373.
- ◆ Szuromi Lajos, *A szimultán verselés.* Budapest: Akadémiai, 1990. 397.
- ◆ Szücsné Harkó Ágnes Enikő, *Wass Albert írói pályaképe* (2. kiadás). Târgu-Secuiesc/Kézdivásárhely: Havas, 2005. 252.
- ◆ Szücsné Harkó Enikő, *Wass Albert írói pályaképe.* Dunaújváros: Meritum Text, [2004]. 252.
- ◆ Tabéry Géza, *Szarvasbika.* Bukarest: Kriterion, 1989. 129.
- ◆ Takaró Mihály, *Wass Albert regényeinek világa.* Budapest: Masszi, 2004. 131.
- ◆ Tamási Áron, *Aranyos tekerők. Elfeledett írások.* Szerk. Urbán V. László. Budapest: Kertek, 2000. 298.
- ◆ Tamási Áron, *Czímeresek: regényes korrajz.* [Budapest]: Szépirodalmi Kvk., 1959. 515.
- ◆ Tamási Áron, *Magyari rózsafa.* Utószó: Bertha Zoltán.[Budapest]: Kairosz, 2000. 217.
- ◆ Tandori Dezső, *A feladhatatlan lecke (A történelmi regényről, s hogy miért nem?).* = *Tiszatáj*, LVIII/6. (2004. június). Szerk. Olasz Sándor. 78-84.
- ◆ Téglás János, 2002. Ld. *A Baumgarten-alapítvány ünnepei [...].*
- ◆ Thomka Beáta, 1996. Ld. *Az irodalom elméletei II.*
- ◆ Thurzó Gábor, *Mire a fák megnőnek: Wass Albert regénye. Révai.* = *Magyar Csillag*, II/14. (1942. december 15). 486-488.
- ◆ Tolnai Gábor, *Erdély magyar irodalmi élete.* Szeged: Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1933. 141.
- ◆ Tóth Béla, *Wass Albert: Mire a fák megnőnek. (Regény, Révai-kiadás).* = *Protestáns Szemle*, LII/1. (1943. január). 32.
- ◆ Tóth Béla, *Wass Albert: Tavak könyve. (Kilenc mese. Hincz Gyula rajzaival. Révai-kiadás. H. és é. n.).* = *Protestáns Szemle*, 10. (1944). 256. Lábjegyzetben: Tóth B., *Tavak könyve.* 1944.
- ◆ Tóth Béla, *Wass Albert két regénye. (Mire a fák megnőnek. - A kastély árnyékában).* = *Kalangya*, (1944). 140-141. Lábjegyzetben: Tóth B., *Wass Albert két regénye [...].* 1944.
- ◆ Turgenyev, Ivan Szergejevics, *Egy vadász feljegyzései.* Ford. Áprily Lajos. Budapest: Új Magyar Kvk., 1953. 329.
- ◆ Turóczi-Trostler, Josef, *Albert Wass: Wolfgrube (Farkasverem, Budapest, 1935).* = *Pester Lloyd* (esti), LXXXII/145. (1935. június 28). 4.
- ◆ Tusnády Mária, *Wass Albert: Mire a fák megnőnek című regényének magyarság-szimbólumai.* = *PoLiSz*, 94. (2006. május). 54-59.
- ◆ Tusnády Mária, *A meseiség és a gyermeki tisztaság megjelenése Wass Albert Egyedül a világ ellen című regényében.* = *PoLiSz*, 96. (2006. július-augusztus). 54-58.
- ◆ Tusnády Mária, *Két világ között az ellentét feloldásának lehetetlensége Wass Albert Tavaszi szél című színpadi játékában.* = *PoLiSz*, 97. (2006. szeptember). 40-47.
- ◆ *Új arcvonal: tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája.* Előszó: Jancsó Elemér. [Kolozsvár: Erdélyi Fiatalok Köre, 1931.] / Kolozsvár: [s.n.], 1932. 78.
- ◆ *Új erdélyi antológia.* Szerk. Abafáy Gusztáv; Jancsó Elemér; I. Szemlér Ferenc. [Cluj - Kolozsvár], Minerva, 1937. 177.
- ◆ Vallasek Júlia, *Elválozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940-1944 között.* Debrecen: Kossuth Egyetemi; Debreceni Egyetem, 2004. 364.
- ◆ Valuska László, *Wass Albert a mítoszgyárban.* = <http://index.hu/kultur/klassz/wass0517/>
- ◆ *Vándorének. Nyugateurópai és tengerentúli magyar költők.* Szerk. Béládi Miklós. Budapest: Szépirodalmi Kvk, 1981. 402.
- ◆ Ványi Ferenc, [1926]. Ld. *Magyar Irodalmi Lexikon.*
- ◆ Várdy-Huszár Ágnes, *Nemzettudat a nyugati magyar költészetben, 1945-1955.* In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* [A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Szeged, 1991. augusztus 12-16. elhangzott előadások]. Szerk. Békési Imre et al. Budapest; Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság; Scriptum Kft., 1993. 939-953.
- ◆ *Világirodalmi lexikon VI. Kamc-Lane.* [Szerk. Király István]. Budapest: Akadémiai, 1979. 899.
- ◆ *Wass Albert magánlevele Balázs Ildikónak,* Daytona Beach, Florida, 1996. május 1.; közölve: Balázs Ildikó, *Két levél. Adalék egy készülő Wass monográfiához.* = *PoLiSz*, 69. (2003. február-március). 653-66.; *Wass Albert levele volt gazdatisztje, Balázs András leányához.* In *Wass A., Zsoltár és trombitászó [...].* Pomáz: Kráter, 2003. 437-438.
- ◆ *Wass Albert minden verse.* Szerk. Turcsány Péter. Pomáz: Kráter, 2003. 293.
- ◆ Wass Albert, *A bujdosó imája.* Budapest: Püski, 1998. 112.
- ◆ Wass Albert, *A funtineli boszorkány.* Cleveland, Ohio: Kárpát, 1959. 764.
- ◆ Wass Albert, *A kastély árnyékában.* Mentor: Marosvásárhely, 1998. 284.

- ◆ Wass Albert, *A költő és a macska: kiadatlan elbeszélések, 1945-1989*. Vál., előszó: Dunai Ákos. Boardman, Ohio; Toronto, Ontario: Hazánk; Pannonia Books, 1989. 149.
- ◆ Wass Albert, *A láthatatlan lobogó: versek*. Astor Park, Florida: Amerikai Magyar Szépmíves Czeh, 1969. 77.
- ◆ Wass Albert, *A láthatatlan lobogó: versek*. Astor Ville, Florida: Danubian Press, 1969. 77.
- ◆ Wass Albert, *A láthatatlan lobogó: versek*. [s.l.]: Bethlen, 1947.
- ◆ Wass Albert, *A láthatatlan lobogó: versek*. München: Amerikai Magyar, 1948. 66.
- ◆ Wass Albert, *A rézkigyó. Hagyaték*. Pomáz: Kráter, 2002. 265, [2].
- ◆ Wass Albert, *A titokzatos őzbak: történetek egy ember életéből*. Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1941. 185.
- ◆ Wass Albert, *A titokzatos őzbak. Történetek egy ember életéből*. Pomáz: Kráter, 2001. 119.
- ◆ Wass Albert, *Adjátok vissza a hegyeimet!* regény. Bad Wörishofen: Hungária, 1949. 128.
- ◆ Wass Albert, *Az Antikrisztus és a pásztorok*. Buenos Aires: Kárpát, 1958. 229.
- ◆ Wass Albert, *Egyedül a világ ellen*. Budapest: Nemzeti Könyvtár, [1943]. 60, [4].
- ◆ Wass Albert, *Erdők könyve*. München: [Faragó Miklós], 1947. 92.
- ◆ Wass Albert, *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen: két regény egy kötetben*. Budapest: Magyar Ház, 1999. 247.
- ◆ Wass Albert, *Elvész a nyom*. Cleveland: Kossuth Publishing Co., [1952]. 315.
- ◆ Wass Albert, *Farkasverem*. Cluj: Erdélyi Szépmíves Céh, 1935. 227 [IV].
- ◆ Wass Albert, *Fenyő a hegytetőn: versek*. Cluj - Kolozsvár: Minerva, 1928. 54.
- ◆ Wass Albert, *Hagyaték: a szerző válogatása életművéből*. Budapest; Ungvár: Triolor; Intermix, 1994. 323.
- ◆ Wass Albert, *Hűség bilincseiben. Elbeszélések, novellák, karcolatok, emlékezések I. 1928-1938. II. 1938-1944*. Szerk., előszó: Nagy Pál. Marosvásárhely: Mentor, 2002. - 2 db: 256, 308.
- ◆ Wass Albert, *Józan magyar szemmel: közéleti írások 1934-1994*. Pomáz: Kráter, 2002. - 2 db: 296, 320.
- ◆ Wass Albert, *Jönnek!:* [rajzok]. [Budapest]: Révai, [1940]. 108.
- ◆ Wass Albert, *Kard és kasza. I: Krónikás írás. II: Szentanúság*. Astor Park, Florida.: Amerikai Magyar Szépmíves Czeh, 1974-1976. - 2 db: 416, 441.
- ◆ Wass Albert, *Két nap: krónika*. = Erdélyi Helikon, 13. (1940). 654-666.
- ◆ Wass Albert, *Magyar örökségünk*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2001. 320.
- ◆ Wass Albert, *Magyar pólus*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2004. 380.
- ◆ Wass Albert, *Märchen vom See / Tavak könyve* /: német. Ford. Wass Eva, Czege von. [Ill. Lauterborn, Liesel]. [Hamburg]: Matari, [1968]. 78.
- ◆ Wass Albert, *Mire a fák megnőnek*. Kolozsvár; [Budapest]: Erdélyi Szépmíves Céh; Révai, 1940. 302.
- ◆ Wass Albert, *Mire a fák megnőnek*: regény. Marosvásárhely: Mentor, 1998. 282.
- ◆ Wass Albert, *Nagypénteki sirató: kiadott és hagyatékban maradt versek*. Marosvásárhely: Mentor, 2003. 415.
- ◆ Wass Albert, *Összegyűjtött versek*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2001. 167.
- ◆ Wass Albert, *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához*. 1941. Ld. *Ötven erdélyi gyermek [...]*.
- ◆ Wass Albert, *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához. A Temető megindul: kórusjáték. Karácsonyi üzenetek: válogatás Wass Albert karácsonyi írásaiból*. Szerk. Turcsány Péter. Pomáz: Kráter, 2003. 164.
- ◆ Wass Albert, *Tavak könyve*. Szerk. Adamikné Jászó Anna; Horváth Ildikó. Budapest: Dinasztia, 1998. 67.
- ◆ Wass Albert, *Tavaszi szél és más színművek*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2003. 127.
- ◆ Wass Albert, *Valaki tévedett: elbeszélések, 1945-1950*. Astor Park, Florida: Amerikai Magyar Szépmíves Czeh, 1970. 158.
- ◆ Wass Albert, *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. Vál., szerk., utószó: Bálint István János; [ill. Fáy Dezső és Jeges Ernő]. Budapest: Magyar Ház, 1999. 247.
- ◆ Wass Albert, *Virágtemetés. [Gróf Wass Albert versei]*. Kolozsvár: Minerva, 1927. 83.
- ◆ Wass Albert, *Vlči pelech [Farkasverem]*: cseh. Ford. Kutny', Preložil Pavel. Praha: Volesky, 1941. 236.
- ◆ Wass Albert, *Vlčia jama [Farkasverem]*: szlovák. Ford. Lukáč, Emil Boleslav. [193?]. 236.
- ◆ Wass Albert, *Zsoltár és trombitaszó: novellák, közéleti írások és levelek 1927-1997. Örökösök: kisregény*. Pomáz: Kráter, 2003. 527.
- ◆ Wass Albert. = Csicsery-Rónai István, *Hírünk a világban: Magyar Kulturális Figyelő*, (1951. november. 11); W1/C: 9. jelű irattartó anyaga, Vasváry-gyűjtemény, Szeged, Somogyi-könyvtár.
- ◆ Wass, Albert, Czege von, *Märchen vom See [Tavak könyve]*: német. Ford. Wass Eva, Czege von. (Ill. Lauterborn, Liesel). [Hamburg]: Matari, [1968]. 78.
- ◆ Wass, Albert, Czege von, *Die Welt ist schön: Märchen vom Wald; Ein Buch zum Vorlesen [Erdők könyve]*: német. Karlsruhe: Stahlberg, [1946]. 170.
- ◆ Wellek, René; Warren, Austin, *Az irodalom elmélete*. Budapest: Gondolat, 1972. 556.

- ◆ Záhony Éva, *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között 1919-1944. Válogatott bibliográfia és irodalmi repertórium. I: Önálló művek, írások és kritikák. II: Írások és kritikák.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1984. - 2 db. 752.
- ◆ Zimándi Pius, *Wass Albert: Csaba. Regény. Révai.* = Magyar Kultúra, XXVII/23. (1940. december 5). 171-172.
- ◆ Zmegac, Viktor, *Történeti regénypoétika.* In *Az irodalom elméletei I.* Szerk: Thomka Beáta. Pécs: Jelenkor; JPTE, 1996. 99-170.
- ◆ - y, *Wass Albert: Csaba, Budapest, Révai, 1940.* = Pester Lloyd, 234. (1940. október 13).14.
- ◆ - y, *Albert Wass: Mire a fák megnőnek (Bis die Bäume gewachsen sind) Budapest, Révai. 1942.* = Pester Lloyd (esti), LXXXIX/269. (1942. november 27). 6.

A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent publikációi

Önálló kötet:

- ◆ BALÁZS Ildikó, *Wass Albert életmű-bibliográfia*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2004. 208., www.krater.hu
 - ◆ - -, Balázs Ildikó. *Wass Albert életmű-bibliográfia, 1923-2003. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004. 208 p. 20 cm.* = *Új könyvek: könyvtárak állománygyarapítási tájékoztatója*. Budapest: Könyvtárellátó, 2004/15. 122.
- ◆ BALÁZS Ildikó, *Wass Albert életmű-bibliográfia*. In Wass Albert Életműve DVD. Arcanum Műhely Kft.; Kráter Műhely Egyesület, 2005, www.krater.hu

◆ Társ szerző önálló kötetben:

- ◆ *A nagy íróvá érés kora - Az otthon kötelékében 1924-1944*. In: RAFFAY Ernő; TAKARÓ Mihály; VEKOV Károly, *A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. [s. l.]: Szabad Tér; Czegei Wass Foundation, 2004. 93-145.
 - ◆ Pósa Zoltán, *A gróf emigrált, az író otthon maradt*. = Magyar Nemzet, LXVIII/16. (2005. január 18).
 - ◆ - -, *Könyv Wass Albert igazságáról*. = Magyar Nemzet online, (2005. január 19).
 - ◆ Nagy Katalin, *Könyv Wass Albertről*. = Magyar Rádió online, (2005. január 19).
 - ◆ Nagy Katalin, *Wass Albertről történész szemmel - új tanulmánykötet az erdélyi íróról*. = Magyar Rádió online, (2005. január 19).
 - ◆ Bagoly Zsolt, *Trianon revíziója és Wass Albert átértékelése. Beszélgetés Raffay Ernő Trianon-kutató történésszel*. = Erdélyi Napló, XV/4. (2005. január 25); másodközlés: Raffay Ernő: *Nem zárható ki Trianon revíziójának elképzelése. Beszélgetés a történészprofesszorral Trianonról és Wass Albertről*. = erdely.ma - Múltidéző, (2005. január 26).
 - ◆ Makkay József, *A közöttünk élő Wass Albert*. = Erdélyi Napló, XV/6. (2005. február 8).
 - ◆ Márkus Béla, *Két könyv Wass Albert emlékezetére*. = Irodalmi Jelen (Arad). Szerk. ORBÁN János Dénes, (2005. augusztus). www.ij.nyugatijelen.com
- ◆ *Adjátok vissza a hegyeimet!; Két levél; Minden csillag Zágon felé mutat; Wass Albert-domborművet avattak Debrecenben; Wass Albert élő emléke Miamiban [társ szerző: Lukácsi Éva]; Várdy Béla történész professzor Wass Albertre emlékezik; Hol áll a Wass Albert-ügy?* In: *Wass Albert utóélete. Isten kenyere. A sajtó tükrében 1998. február - 2004. október*. Szerk. TURCSÁNY Péter. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2004. 107-111; 119-125; 153-155; 181-184; 284-293; 293-199; 358-362.; korábbi közlések ld. fent.
 - ◆ Sylvester Lajos, *Nagy emberek nagy vihart kavarnak. Wass Albert utóélete - a sajtó tükrében*. = PoLiSz, 80. (2004. december - 2005. január). 36-38.
 - ◆ Márkus Béla, *Hozsanna néked, Wass Albert? - Két dokumentumkötet margójára*. = Kortárs, 49/3. (2005). 114-128.
- ◆ *Változatok az erdélyi román földosztásra; Wass Albert első pályaszakaszának elbeszélései; Adjátok vissza a hegyeimet!; „Jó és érdekes életem volt”; Wass Albert istenkeresése; Zsoltár és trombitaszó mellett; Hol „lakott” a funtineli boszorkány?; Wass Albert külhoni visszhangja; Műsorról levett nemzeti fájdalom [társ szerző: LUKÁCSI Éva]*. In: *Wass Albert emlékezetére: a kö maradt...* Szerk. TURCSÁNY Péter. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület, 2004. 44-60; 81-152; 271-275; 296-300; 307-331; 337-344; 395-412; 413-419; 522-528.; korábbi közlések ld. fent.
- ◆ *Wass Albert antológiákban (1940-1944)*. In *Wass Albert. Sors és pálya*. Szerk. NAGY Pál. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat, 2005. 62-71.; korábbi közlés: = PoLiSz, 75. (2003. február-március). Szerk. TURCSÁNY Péter. 67-73.; www.krater.hu
- ◆ **Tanulmányok periodikában:**
- ◆ *Két levél: adalék egy készülő Wass-monográfiához*. = PoLiSz, szerk. TURCSÁNY Péter, 69. sz. (2003. február-március). 63-66.; másodközlés: Múzsza, 592. sz.: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), LV/124. (2003. május 31). 2.; Múzsza, 593. sz. LV/130. (2003. június 7). 2-3.

- ◆ *Hol „lakott” a funtineli boszorkány? A Kunyhó a Komárnyikon című regény nyelvi világa.* = PoLiSz, szerk. TURCSÁNY Péter, 70. sz. (2003. április-május). 61-72.; www.krater.hu
- ◆ *Wass Albert istenkeresése.* = Confessio, szerk. TENKE Sándor, 2. sz. (2003). 22-36.; rövidített másodközlés: = *Új Kezdet. Református folyóirat* (Marosvásárhely), szerk. FÜLÖP G. Dénes, IV/8. (2003. augusztus). 5-7.; www.krater.hu
- ◆ *Sorsvállalás: Wass Albert első pályaszakaszának elbeszélései antológiákban (1931-1940).* = PoLiSz, 73. (2003. október-november). Szerk. TURCSÁNY Péter. 55-68.; www.krater.hu
- ◆ *Hűség bilincseiben: Wass Albert első pályaszakaszának elbeszélései (1928-1944).* = Confessio, szerk. TENKE Sándor, 4. (2003). 51-72.
- ◆ *Sorsvállalás 2.: Wass Albert antológiákban - a háború idején (1940-1944).* = PoLiSz, 75. (2003. február-március). Szerk. TURCSÁNY Péter. 67-73; www.krater.hu; újraközlés: *Wass Albert antológiákban (1940-1944).* In: *Wass Albert. Sors és pálya.* Szerk. NAGY Pál. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat, 2005. 62-71.
- ◆ *Részletek Wass Albert portréjához: beszélgetés Várdy Béla pittsburghi történészprofesszorral.* = *Nyelvünk és Kultúránk*, XXXIII/130. Szerk. POMOGÁTS Béla. (2003/6. november-december). 100-104.
- ◆ *Változatok az erdélyi román földosztásra Wass Albert és Berde Mária regényvilágában.* = Partium, XIII. (2004. tavasz). Szerk. BABOSI László et al. 41-51.
- ◆ *Változatok a Trianon utáni vallásos-gondolati lírára. Wass Albert versei első pályaszakaszában (1924-1944).* = Confessio, XXVIII/2. (2004). Szerk. TENKE Sándor et al. 53-86.
- ◆ *A versíró Wass Albert három zsengeje.* = *Magyartanítás*, XLV/2. (2004). Szerk. A. JÁSZÓ Anna. 8-14.
- ◆ *Wass Albert idegen nyelveken. Fordítástörténeti vázlat, külhoni visszhang.* In: *Széphalom 14. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2004.* Szerk. KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhely, 2004. 149-156.
 - ◆ - -, *Széphalom 14.* = HÍRlevél. A Kazinczy Ferenc Társaság tájékoztatója. 39. (2004. december). 6.
- ◆ *Wass Albert: Tavak könyve.* In: *Széphalom 15. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2005.* Szerk. KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhely, 2005. 139-148.
- ◆ *Jönnék!* = PoLiSz, 96. (2006. július-augusztus). Szerk. TURCSÁNY Péter. 43-54; www.krater.hu
- ◆ *Wass Albert: Egyedül a világ ellen című kisregénye.* = PoLiSz, 97. (2006. szeptember). Szerk. TURCSÁNY Péter. 47-51; www.krater.hu

◆ **Folyóirat-kutatás, szójegyzék-készítés:**

- ◆ WASS Albert, *Zsoltár és trombitaszó: novellák, közéleti írások és levelek 1927-1997. Örökösök: kisregény.* Pomáz: Kráter, 2003. Folyóirat-kutatás: 6-11, 70-73, 149-158, 437-438; jegyzék-összeállítás: 520-522.
- ◆ WASS Albert, *Magyar pólus.: újabban föl kutatott versek, novellák, tárcák, közéleti írások, interjúk és levelek.* Pomáz: Kráter, 2004. Folyóirat-kutatás: 12-25.
- ◆ *Töretlen hitttel ember és magyar. Wass Albert élete a sajtó tükrében.* Szerk. TURCSÁNY Péter. Pomáz: Kráter, 2004. Folyóirat-kutatás: 21-22, 29, 31-33, 37, 43, 48-49, 88-91, 138-154.
- ◆ *Wass Albert emlékezetére. A kő marad...* Szerk. TURCSÁNY Péter. Pomáz: Kráter, 2004. Folyóirat-kutatás: 4; fordítás: 454.

◆ **Előadások:**

- ◆ *Wass Albert nyelvi világa.* XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Nyelvészet és anyanyelvoktatás szekció, Győr, 2003. április 14-16.; rezümé: In: *XIII. MANYE: A*

többszövegű Európa: összefoglalók kötete, szerk. BAKONYI István. Győr: Széchenyi István Egyetem, 2003. 49.; teljes előadás: In: *Stílus és anyanyelv. Tanulmányok a XII. és XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiból*. Szerk. GALGÓCZI László; VASS László. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási, 2004. 257-266.

- ◆ *A Wass Albert-bibliográfia bemutatása*. Kárpátaljai Magyar Könyvtári Kollégium, Beregszász (Ukrajna), 2003. november 8.
- ◆ *A verselő Wass Albert első pályaszakasa*. A Magyar Tudomány Napja, Irodalomtudományi Szekció, Nyíregyháza, 2003. november 11.
- ◆ *Wass Albert művei idegen nyelveken: szlovák, cseh, német, angol, spanyol, román regényfordítások*. XII. (helyesen: XIV.) Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Nyíregyháza, 2004. április 4-6; rezümé: *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban: összefoglalók kötete*. Szerk. CS. JÓNÁS Erzsébet. Nyíregyháza: Bessenyei György Kvk., 2004. 37-38.
- ◆ *A Wass Albert életmű-bibliográfia bemutatása*. Budapest, Magyarok Háza, 2005. január 18.
- ◆ *Die deutschen Texte von Albert Wass aus seiner siebenbürgischen Periode (1923-1944)*. A Magyar Tudomány Napja, Germanisztikai Szekció, Nyíregyháza, 2007. november 13.
- ◆ *Wass Albert mezővárosi világa. Papok Wass Albert írásaiban*. Wass Albert Olvasókör. Sárospatak, 2008. március 11.; www.sarospatak.hu, www.zemplentv.hu

◆ **Recenziók:**

- ◆ *Adjátok vissza a hegyeimet! Wass Albert regényei*. = Erdélyi Napló (Nagyvárad), XI/491. (2001. február 20). 13.
- ◆ *Egy forgatásra váró forgatókönyv: [Wass Albert: Az Antikrisztus és a pásztorok]*. = Erdélyi Napló (Nagyvárad), XII/35. (2002. szeptember 3). 13.; www.krater.hu
- ◆ *Elvész a nyom: Wass Albert istenkeresése*. = Erdélyi Napló (Nagyvárad), XII/38. (2002. szeptember 24). 13.; www.krater.hu
- ◆ *Wass Albert derűs-borús írói világa*. = Múzsá: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), 559. sz. (2002. október 5). 2-3.
- ◆ *Hová tűnt az erdélyi arisztokrácia? Marosi Ildikó örökbe kapott beszélgetései [Marosi Ildikó: Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal]*. = Múzsá: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), 561. sz. (2002. október 19). 2.
- ◆ *A vasárnapi ige mellé: Wass Albert Hagyatéka*. = Erdélyi Napló (Nagyvárad), XII/50. (2002. december 17). 13.; www.krater.hu/uj/wa/wasvh.html
- ◆ *Műsorról levett nemzeti fájdalom. Wass Albert: Tavasz szél* [társ szerző: LUKÁCSI Éva]. = PoLisz, 73. sz. (2003. október-november). Szerk. TURCSÁNY Péter. 41-45; www.krater.hu

◆ **Esszé:**

- ◆ *Mi a titka? Gondolatok a Wass Albert-díj átvételét követően*. = PoLisz, 82. Szerk. TURCSÁNY Péter, (2005. március). 65-66.

◆ **Díjak:**

- ◆ *Wass Albert-díj* (Budapest, Kráter Műhely Egyesület, 2005. január 19).
 - ◆ --, *A Wass Albert-díj átadása*. = Duna Televízió, (2005. január 20).
 - ◆ --, *Átadták a Wass Albert-díjakat. A Kráter Műhely Kondor Katalint is kitüntette*. = Magyar Nemzet Online, (2005. január 20).
 - ◆ --, *Wass Albert-díjak ismertetése a TV2 Napi Mozaik című műsorában*. = www.krater.hu
 - ◆ --, *Wass Albert-díjak másodszor*. = www.krater.hu
 - ◆ (barta) [Boglárka], *Wass Albert élettöi*. = Magyar Demokrata, IX/4. (2005. január 27). 75.
 - ◆ Balázs Ildikó, *Gondolatok a Wass Albert-díj átvételét követően*. = www.krater.hu

- ◆ Benkei Ildikó, *Wass Albert-díjak a Kráter Műhelytől*. = Magyar Rádió online, (2005. január 20).
- ◆ Farkas Boglárka, „*Velünk van Wass Albert...*” = www.gondola.hu (2005. január 20).
- ◆ Lengyel Anna, *Wass Albert-díjat kapott Kondor Katalin*. = Magyar Rádió online, (2005. január 20).
- ◆ Pósa Zoltán, *Wass Albert-díj tisztes helytállásért*. = Magyar Nemzet, LXVIII/18. (2005. január 20).
- ◆ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának Wass Albert-pályázatán *Wass Albert erdélyi korszakában keletkezett elbeszéléseinek tematikája, motívumrendszere (1924-1944)* című művel „Tanulmány, esszé” kategória I. díja (2008. január 8): www.sarospatak.hu
- ◆ **A szerzővel készült interjú:**
- ◆ FÁBIÁN Tibor, *Akinek Wass Albert több, mint olvasmány... Balázs Ildikó főiskolai tanár a vasasszentgotthári gazdatisztról, az erdélyi útkeresésről, az olvasói magatartásokról és az író irodalomtudományi megítéléséről*. = Erdélyi Napló (Nagyvárad), XV/17. (2005. április 26).
- ◆ **Hivatkozások:**
- ◆ - -, *A Wass Albert-díj átadása*. = Duna Televízió, (2005. január 20).
- ◆ - -, *Átadták a Wass Albert-díjakat. A Kráter Műhely Kondor Katalint is kitüntette*. = Magyar Nemzet Online, (2005. január 20).
- ◆ - -, *Wass Albert-díjak ismertetése a TV2 Napi Mozaik című műsorában*. = www.krater.hu
- ◆ - -, *Wass Albert-díjak másodszor*. = www.krater.hu
- ◆ (barta) [Boglárka], *Wass Albert éltetői*. = Magyar Demokrata, IX/4. (2005. január 27). 75.
- ◆ Benkei Ildikó, *Wass Albert-díjak a Kráter Műhelytől*. = Magyar Rádió online, (2005. január 20).
- ◆ Farkas Boglárka, „*Velünk van Wass Albert...*” = www.gondola.hu (2005. január 20).
- ◆ Lengyel Anna, *Wass Albert-díjat kapott Kondor Katalin*. = Magyar Rádió online, (2005. január 20).
- ◆ Pósa Zoltán, *Wass Albert-díj tisztes helytállásért*. = Magyar Nemzet, LXVIII/18. (2005. január 20).
- ◆ Bagoly Zsolt, *Trianon revíziója és Wass Albert átértékelése. Beszélgetés Raffay Ernő Trianon-kutató történésszel*. = Erdélyi Napló, XV/4. (2005. január 25); másodközlés: *Raffay Ernő: nem zárható ki Trianon revíziójának elképzelése. Beszélgetés a történészprofesszorral Trianonról és Wass Albertről*. = erdely.ma - Múltidéző, (2005. január 26).
- ◆ Makkay József, *A közöttünk élő Wass Albert*. = Erdélyi Napló, XV/6. (2005. február 8).
- ◆ Márkus Béla, *Hozsanna néked, Wass Albert? - Két dokumentumkötet margójára*. = Kortárs, 49/3. (2005). 114-128. (5 hivatkozás)
- ◆ Márkus Béla, *Két könyv Wass Albert emlékezetére*. = Irodalmi Jelen (Arad). Szerk. ORBÁN János Dénes, (2005. augusztus). www.ij.nyugatijelen.com (3 hivatkozás)
- ◆ Nagy Zsuzsanna, *A világ első Wass Albert-monográfiája. Interjú dr. Szücsné Harkó Enikővel*. = Marosvásárhelyi Rádió, 2005. május 28.
- ◆ *A Nyíregyházi Főiskola Évkönyve 2000-2004*. Szerk. SZABÓ Géza. Nyíregyházi Főiskola Bessenyei György Kvk.-ja: Nyíregyháza, 2005. (Bibliográfia: BALÁZS Ildikó). 118-120.
- ◆ *Pótkötet a „Bibliográfia a nyíregyházi főiskola oktatóinak kiadványaiból 2000-2003 - válogatás” című kiadványhoz*. Könyvtári Füzetek 9. Szerk. BAJNOK Lászlóné. Nyíregyháza: Bessenyei György Kvk., 2006. Bibliográfia: BALÁZS Ildikó: 30; hivatkozás: 13, 83.